

Зарубіжна проза
XX століття

АЛЬБЕРТО
МОРАВІА

«ДНІПРО»

Чочара
Римські оповідання

ЗАРУБІЖНА ПРОЗА ХХ СТОЛІТТЯ

Серію засновано 1988 р.

❧

Alberto Moravia

**LA CIOCIARA
RACCONTI ROMANI**

Альберто Моравіа

ЧОЧАРА

Роман

**РИМСЬКІ
ОПОВІДАННЯ**

Переклад з італійської

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1991

ББК 84.4ит
М79

Дія роману відомого сучасного італійського письменника, за яким знято однойменний фільм з Софі Лорен у головній ролі, розгортається в Італії в 1942—1943 рр., коли країна являла собою арену бойових дій. В центрі твору — історія крамарки з Рима, кмітливої й чесної жінки, яка була змушена разом з донькою тікати з міста й переховуватися по гірських селах. Оповідання присвячені проблемам пов'язаного італійського суспільства.

Действие романа известного итальянского писателя, по которому снят одноименный фильм с Софи Лорен в главной роли, разворачивается в Италии в 1942—1943 гг., когда страна являлась ареной боевых действий. В центре произведения — история лавочницы из Рима, сообразительной честной женщины, которая вынуждена вместе с дочкой убежать из города и прятаться по горным селам. Рассказы посвящены проблемам послевоенного итальянского общества.

Редакційна

*Г. Д. Вервес (голова), С. К. Жолоб, Д. В. Загонський,
Ю. Я. Лісняк, О. І. Микитенко, Д. С. Наливайко,
Д. В. Павличко, Д. Х. Паламарчук.*

Передмова *В. Л. Скуратівського*

Редактор *С. А. Коваль*

Художник *К. О. Музика*

М 4703010100—181 181.91
М205(04)—91

ISBN 5-308-00909-0

- © Передмова.
В. Л. Скуратівський, 1991.
- © Український переклад роману «Чочара». П. І. Соколовський, 1991.
- © Український переклад «Римських оповідань». І. С. Труш, 1974.
- © Ілюстрації.
К. О. Музика, 1991.

Альберто Моравія, або Останні уроки народознавства

У людському обігу є категорії, що їх ми вважаємо одвічними і навічними. Вони означають ті явища, які з'явилися ще на порозі нашої історії і супроводжують її протягом наступних століть.

Слід, однак, пам'ятати, що все в нашому світі насправді сплачує необхідну данину часові, змінюючись, а то й помираючи.

Ця загальновідома і разом з тим фундаментальна істина потрібна людині не задля якихось самодостатніх песимістичних розумувань, а для справжнього і мужнього розуміння таких категорій. Розуміння того, що вони взагалі-то не вічні, як і сама людина. Що вони існують не самі по собі, як якийсь метафізичний дарунок людині, а саме як явище, цілком від неї залежне. Опікується чимось людина, стверджує і збагачує його — воно й існує поряд з нею, задля неї... Спливає в мертвий пісок історії жива вода людської творчості, висихають її цілющі потоки — і те, що видавалося навічним і одвічним, в'яне чи просто гине...

Доба європейського романтизму відкрила і потім урочисто оголосила безсмертною «категорію народ» — ту чи ту людську спільноту, об'єднану під спільним дахом спільної історії, мови, певної суми звичаїв, релігійних вірувань, правових уявлень, художніх уподобань, трудових навичок і т. д.

Проте «все тече, все змінюється», — як казав один давній мудрець, — і доля цілих народів теж. Особливо народів, підхоплених тими вітрами історії, яким, за словами давньогрецького письменника Сулхан-Саби Орбеліані, навіть нема назви...

У нашому столітті є один, вельми промовистий приклад народознавства, що дозволяє подати, може, й не катастрофічну, але все ж таки драматичну панораму згаданої долі. Йдеться про своєрідну новелістично-романну трилогію італійського письменника Альберто Моравія («Римські оповідання», 1954; «Чочара», 1957; «Нові римські оповідання», 1959).

Альберто Моравія (справжнє прізвище — Альберто Пінкерле) з вісімнадцяти років — з 1925 року — бере інтенсивну та різнобічну участь у літературному (як, зрештою, і в загальносуспільному) житті Італії. 1929 року він зажив слави романом «Байдужі», в якому змалював меланхолійну картину духовної порожнечі тієї генерації, що ввійшла в життя після того, як Муссоліні узурпував владу. А 1989 року Моравія разом з групою небайдужих своїх колег висунув кандидатуру Михайла Горбачова на здобуття Нобелівської премії миру, обґрунтувавши своє рішення з літературно-риторичним блиском, звичайно притаманним його публіцистиці.

Ось такий хронологічний обшир письменницької та суспільної діяльності Моравія! Поміж першою і третьою датами — різножанровий і різномісний літературний «северест». Ціла бібліотека романів, новел, п'єс, інших творів, що їхній літературний ґатунок іноді визначити досить важко.

Скажімо, збірник нарисів ніби «з приводу Монголії»; по цій країні мандрував письменник (а взагалі, де він тільки не мандрував!). І ще більш оригінальне зібрання ексцентричних екскурсів у власне сексуальне життя... Ця книга сімдесятирічного автора, зрозуміло, викликала скандал.

Моравія ще молодим почав дратувати літературний «істеблішмент» тодішньої фашистської Італії. Отож цензура спочатку заборонила писати про Моравія, а потім спробувала заборонити писати самому Моравія. Принаймні був заборонений... його псевдонім, і тоді письменник обрав собі новий — Псеудо...

Написане Альберто Моравія — нерівноцінне, різноцінне. Проте феномен Моравія став невід'ємний не лише від літературного, а й від загальнонаціонального образу Італії нашого століття. Цей письменник, що народився в буржуазній родині в Римі 1907 року, сьогодні — чи не останній з того героїчного племені літературних могиканів, яке дебютувало невдовзі по першій світовій війні в трагічному передчутті другої світової. Він розпочав водночас, скажімо, з Хемінґуєм і Мальро, які давно вже впокоїлися в різного роду філологічних пантеонах на зразок хрестоматій, дисертацій, ака-

демічних видань. І ось сьогодні своїм вправним пером він славить сьогоднішнє «нове мислення»...

За своєю і літературною, і соціальною генеалогією Моравія належить до того покоління італійської інтелігенції, яке поєднувало високу фахову культуру письменства з гірким відчуттям повсюдного краху основоположних цінностей усього письменства. Ця культура навчала юнака Пінкерле щонайглибшої поваги до людської особистості. Але реальна історія від часів першої світової до її законмірного наслідку — «походу Муссоліні на Рим» демонструвала письменникові-початківцю такі різні приклади неповаги до людини, що він дебютує як автор песимістичних замальовок із сучасного йому життя. Персонажі молодого Моравія — дрібні буржуа, здемо-ралізовані війною і фашизмом душі, зосереджені на власному егоїзмі.

Як багато і як вправно писав Моравія з самого початку своєї літературної кар'єри! І як невтомно... Вже в 50—60-х роках він уклав свої «опере комплекте» — повне, тоді вже п'ятнадцятитомне зібрання творів. Потім було написано теж чимало. Досить згадати нескінченну низку нотаток, нарисів, статей, есе, що їх Моравія друкував у римському часописі «Нуові аргументі»; його він редагував сам та разом зі своїми колегами А. Кароччі і П. П. Пазоліні. «Нуові аргументі» Моравія, нарівні з «Ган модерн» Сартра, — не просто унікальна панорама духовного життя Заходу середини нашого віку, а й високофаховий зразок «авторського» журналу, свого роду індивідуального «щоденника» цього віку.

Отож зрозуміло, що віднайти наскрізну тему-стежку згаданого літературного «євересту», ариаднину нитку такого велетенського доробку-лабіринту дуже важко. Принаймі для нинішньої генерації літературознавців (хоча перші книги про Моравія з'явилися вже з нагоди його п'ятдесяти- і п'ятдесятип'ятиріччя).

І все ж таки очевидно, що через усю творчість Моравія — від його поетичного та новелістичного дебюту до нещодавніх публіцистичних виступів — проходить, як тепер кажуть, «опозиція» (на жаргоні структуралістського літературознавства, це означає тривке, постійне протиставлення понять у художньому тексті): з одного боку — органічне, природне, невідчужене, з другого — неорганічне, спусто-

шене, фіктивне. (Невипадковий, певне, згаданий тимчасовий псевдонім письменника — Псеудо).

Моравія — пильний колекціонер усіх «псеудо» людського існування. Понад півстоліття він створює з їхньою допомогою песимістичний епос, свого роду художню енциклопедію. Письменник вивчає той стан людини, що в ньому вона перестає бути людиною, а перетворюється на байдужий до навколишнього світу автомат.

«Байдужі» (може, навіть різкіше — «Індиферентні») — перший роман тоді чи не двадцятирічного письменника: роман, який, до речі, своєю психологічною віртуозністю невдовзі ж після своєї появи вразив такого вимогливого читача, як Ілля Еренбург. Еренбург у ті роки вельми послідовно збирав свідчення «присмерку Європи» — власне, присмерку її передвоєнних «середніх класів», які значною мірою і сприяли фашизації Заходу. Герої (точніше, антигерої Моравія) — анемічні, спорохнявілі душі, закономірно перетворюються на спільників континентального, а то й усесвітнього зла, що повсюдно панує саме завдяки «змові байдужих».

В умовах фашистської цензури Моравія в романах «Даремні надії» (1935), «Маскарад» (1941), в оповіданнях із збірника «Епідемія» (1944) переповідає ситуацію відчуженої чи, як казав Т. Ст. Еліот, «порожнистої» людини; манера його оповіді або надміру психологізована, або, навпаки, абстрактно-притчева. В романі «Конформіст» він поєднує «підпільну» психологію людини-маріонетки, яка грає на фашистському кону, з чіткою соціальною, ба навіть соціологічною анатомією цієї моторошної гри.

У своїй романно-новелістичній панорамі «порожнистих людей» Моравія поєднує також витончений психологічний аналіз з тверезою соціологією марксистського типу. Не випадково після появи славнозвісної кінотетралогії М. Антоніані («Пригода», «Ніч», «Затемнення», «Червона пустеля»), відаючи належне майстерності кінорежисера, Моравія жорстко зауважив, що головна героїня — це не екзистенціалістська «людина взагалі», а досить конкретний образ «феррарської¹ буржуазки», котра не знає, куди подітися від нудьги.

¹ В італійському мовному обігу «феррарський» (від міста Феррара) означає не лише географічну приналежність, а й послідовну «буржуазність».

«Нудьга» (1960) — так називається один із романів Моравія, антигерой якого відчуває себе в навколишній дійсності, мов у антисвіті. Роман, що завершує диалогію письменника про долю художника за обставин, коли цивілізація поціновує більше міражі, ніж реальність.

Своєрідний художній рекорд Моравія як свідка тих чи тих псевдоумов людського існування (свого роду їхнього «нульового стану») — тепер уже хрестоматійне оповідання «Автомат» з одного збірника (1963). Герой його є ніби еталоном забезпеченого середньобуржуазного псевдобуття. Респектабельний римський квартал Паріолі, розмірене сімейне життя за всіма його тамтешніми стандартами — і раптом на якусь часину людина-автомат оживає... Психологічний парадокс автоматизованого існування полягає в тому, що раптове олюднення героя поєднується з раптовою звабою самогубства. В межах такого існування інстинкт життя катастрофічно зближується з потягом до смерті...

Починаючи з цього збірника, письменник безперестанку варіює мотив людини, «опредмеченої» псевдожиттям, його строкатими і водночас нещадними стереотипами. Герої Моравія — це герої якогось нескінченного позатеатрального спектаклю, що його сценою стає чи не вся цивілізація.

Італійська культура 60-х — початку 70-х — це взагалі ніби пейзаж-без-героя. Слово «відчуження» стає найуживанішим у словнику цієї культури і без кінця «відмінюється» в її книгах, фільмах, рафінованих «лівих» часописах. Високоінтелектуальний прошарок гуманітарної італійської інтелігенції, здавалося б, цілковито зосередився або на марксистській соціології, або на католицькій метафізиці відчуження. Моравія, його творчість, його часопис «Нові аргументи» опинилися ніби в епіцентрі цих вишуканих інтелігентських розумувань, які далеко не завжди супроводжувалися позитивними художніми чи просто світоглядними наслідками. Виникає неабияка за обсягом «ліва субкультура» — зі своїми гаслами, героями, міфами, навіть своїм особливим жаргоном, — субкультура, яка поступово, але вочевидь відстає від реального історичного розвитку.

Саме на околицях цієї субкультури кривою зіркою, фальшивим дороговказом спалахнув моторошний феномен італійського лівацького терору, який надовго загальмував можливість загальнонаціо-

нального консенсусу, зокрема можливість історичної угоди поміж основними політичними силами тогочасного італійського суспільства — християнськими демократами та Італійською комуністичною партією.

В елітному ж центрі субкультури запанувала певна розгубленість, роздратованість, змішана з претензіями до історії, яка, мовляв, іде туди, куди кабінетні теорії її не кликали...

В блискучому фільмі режисера, давнього члена ІКП Етторе Сколи «Тераса» (1979) постає напівгумористична картина цього інтелігентського розброду, де еліта «лівого» Риму (тут ми бачимо і Моравіа, що у фільмі зіграв... самого себе), гніваючись на історію, зводить рахунки зі своїми дружинами, дітьми, друзями...

Сьогодні «ліва» культура Італії, до патріархів якої належить і Моравіа, під впливом та знаком «нового мислення» почала енергійно шукати нову стратегію і, по суті, нову історію. Про місце тут Моравіа та його величезного творчого доробку розповість майбутній історик. Нам же належить відповісти на такі питання: де ж письменник шукав порятунку від розмаїтих «псевдо»? Від згаданого «відчуження» та його «байдужих» носіїв? Від цивілізації і, зокрема, від «літератури асфальту»?

Десь на початку нашого століття чи не найблискупіший історик — знавець антично-середземноморського світу, наш земляк Михайло Ростовцев так написав про першосилу і першооснову цього світу: італійське селянство і його безмежна життєтворча енергія.

Справді, впродовж тисячоліть буяла середземноморська цивілізація, її пишна культура. А на чіх атлантових плечах усе це трималося? На плечах італійського селянина: цього спочатку палкого поганина, потім так само палкого католика, але завжди великого трудівника. Він був і хліборобом, і вівчарем, і мисливцем, а в разі потреби і солдатом...

...Спливали століття і тисячоліття, народжувалися й помирили імперії та республіки, а цей селянин, не гаючи жодної години під

середземноморським щедрим сонцем, добував навколишньому світові хліб і вино, а також захищав його то від карфагенської, то від ісламської експансії. Тисячоліттями кристалізувався селянський характер, в якому поєднувалися простота і гідність.

Середземноморська словесність лише час від часу зволила помічати того, кому вона, по суті, була зобов'язана самим своїм існуванням. Вергілій і потім Горацій створили свого роду міське бачення сільського життя, а потім воно взагалі зникає з літератури і повертається туди лише в ХІХ столітті з появою демократично орієнтованих італійських письменників-«веристів».

...«Чочара» Моравія, по суті, закінчує цю майже двотисячолітню традицію італійського художнього селянознавства. Його героїня Чезіра — це вияв тієї одвічної сили, яка, прагнучи прогодувати себе і своїх дітей, годувала водночас і все Середземномор'я. З надзвичайною для міського жителя проникливістю Моравія відтворює цей характер, оте несподіване поєднання в ньому, з одного боку, егоїзму, необхідного в життєвому пеклі, тим більше в пеклі другої світової, а з другого боку родового материнського, вічножіночого начала. Вчинки, думки, наміри Чочари-Чезіри визначає саме таке поєднання.

Могутня життєва сила сповнює цей характер, дозволяючи Чезірі пройти через усі приниження, страхіття і залишитися людиною, жінкою, матір'ю.

...Вирує війна, корчиться в останніх судомах найдурніший з політичних режимів, які будь-коли існували на Аппенінах. Навколо світ, що вимагає від героїні водночас і великої пильності, і блискавичної реакції. Інакше тебе зітруть, знищать, згвалтують не лише фізично... Чезіра проходить усіма колами знавіснілого, знелюдненого світу і зберігає свою душу.

Якщо згаданий «веризм» спрямовував свою увагу переважно на зовнішні колізії селянського життя, то Моравія, з бальзаківською точністю змальовуючи побут героїні, разом з тим зосереджує увагу саме на її душі, використовуючи, зокрема, те, до чого письменники-чоловіки вдаються не дуже часто: до так званого «іх-ерцелунг» («Я-оповідання»), до розповіді не просто від першої особи, а від самого жіночого ества.

Складніше виглядають новелістичні розв'язки, заключні сюжетні ноти «Римських» і «Нових римських оповідань», які створювались, по суті, паралельно з «Чочарою» і вже після її виходу в світ. Перед нами своєрідне зібрання, щось на зразок новочасного «Декамерона», цього першопочатку італійського оповідального епосу. Сто оповідань римського «Декамерона» Моравія — сто колізій поміж людською гідністю та її різнорідними, але завжди однаково нещадними приниженнями. Годі говорити про «техніку» цього приниження — в кожному випадку вона різна, але саме нещадна.

Хто ж такі герої цього і веселого, і страшного «Декамерона» 40—50-х років нашого століття?

П'єр Паоло Пазоліні, співредактор Моравія по «Нуві аргументі», письменник, літературознавець, художник, громадський діяч і, нарешті, блискучий кінорежисер, півжиття провів серед людей такого штибу і зрештою там його трагічно й закінчив. Його фільми та вірші про римських люмпенів і напівлюмпенів — свого роду кінематографічно-поетичний, високого культурологічного рангу коментар до «Римських» і «Нових римських оповідань». За Пазоліні, римський напівпролетаріат — історичний нащадок римського пролетаріату і водночас звироднілий родич італійського селянства. Не диво, що в цьому світі склалися своя життєва філософія, свій доволі моторошний життєвий стиль, ба навіть своя мова, так не схожа за своєю фонетикою на вишукану вимову римського радіо.

Герої «Римських оповідань» при всіх своїх приниженнях і нерідко відворотності, набагато природніші, аніж оті «байдужі», учасники розмаїтих «маскарадів», «конформісти», носії «презирства» і «нудьги». Це — знедолені, але живі люди, у їхніх душах чути могутнє тисячолітнє дихання народу. Вони здеградовані, але їх можна назвати братами й сестрами монументальної в своєму життєвому поступі Чочари.

Це так. Але подальші десятиріччя поставили несподівану і катастрофічну крапку на демократичній трилогії Моравія.

...Розпочалося з того, що в середині 50-х естетично забуксував італійський неореалізм, який раніше створив свого роду кінематографічне народознавство, але тепер уже не в змозі був продовжити власні творчі устремління...

Розпочалася криза в італійській культурі, що символічно закінчилася страшною смертю Пазоліні в 1975 році, яка, попри юридичний свій бік, нагадувала швидше самогубство. Пазоліні помер у відчай від того, що раптово зник італійський народ — зник у відчужених лабіринтах неокапіталізму, поступившись місцем коректним, але холодним, відстороненим одне від одного членам зразкового «громадянського суспільства».

Виявилося, що і «Чочара», і «Римські оповідання», і «Нові римські оповідання» — це, по суті, першокласні естетичні протоколи останніх генерацій італійського селянства і напівпролетаріату, того народу, що зберігав рештки тисячоліттями нагромадженого тепла у взаємостосунках.

Сьогодні в Італії кінонеореалізм перетворився на своєрідний антикваріат, етнографічний музей, що в своїй експозиції розповідає про людську солідарність. «Суспільство масового споживання» якимось непомітно і водночас владно й ніби назавжди усунуло цю солідарність.

...У своїх передсмертних віршах Пазоліні запитував: де та повоєнна людська спільнота, що вірила і в бога, і в комунізм? Де бабусі й матері, які співали середземноморського «котка» немовлятам і які чужий біль сприймали за свій? Де ті «благословенні злидні», що завдяки ним люди помічали одне одного?

Рецензент у відповідь на його рядки сердито й аргументовано відповів: а чи варто зберігати цей нібито ідилічний світ, у якому не було, приміром, гарячої води і швидкої медичної допомоги?

Але тут не треба сперечатися. Світ, що змалював у своїй демократичній прозі Моравія, справді зник з італійського суспільного обр'ю. Колись Грем Грін іронічно писав про радянських туристів у Лондоні, які намагаються побачити в ньому героїв Діккенса...

Нема там цих героїв. І в сьогоденній Італії нема вже ні Чочари-Чезіри, ні героїв «Римських оповідань». Історики і соціологи вельми переконливо пояснюють причини цього зникнення.

Та кому легше від цього пояснення?! А чи хто пояснить, куди зникла невідпорна, всупереч усім відтінкам зла, доброта Чезіри, яка, по суті, і була тією силою, що про неї говорив великий історик Ростовцев... Матеріальне, ділове, прагматичне, холодно-цивілізоване

витіснило наївно-патріархальне. «Бідні, але красиві», «Бідні, але закохані», «Бідні, але добрі» — назви останніх, уже майже безпорадних за своєю естетикою неореалістичних фільмів.

Чому ж світ, цивілізуючись, втрачає тепло, що жевріє в народних героях Моравія? У письменника є давня збірка есе під назвою «Людина як мета». Чи ж не втрачає цивілізація у своєму очевидному поступі цю мету?

На початку нашого століття в Італії, у Сан-Ремо, Леся Українка написала, мов у дзвін ударила:

Гострим полиском хвилі спалахують
після бурі у місячну ніч,
наче військо мечами двосічними
хоче знять вражі голови з пліч...

Людське море, ти, сило народная,
з чого ж ти собі зброю скуєш?
Що повстане на місці порожньому
того світа, що ти розіб'єш?..

Сподіваймося, що не лишиться тільки «порожнього місця», на якому людське тепло зникає у космічній холодній безвісті...

Отож сьогодні, коли ми перебуваємо на таких відповідальних розпутьтях нашої історії, ще раз слід замислитися над прозою Моравія й зробити для себе відповідні висновки.

ВАДИМ СКУРАТІВСЬКИЙ

ЧОЧАРА

Розділ перший

А гарний то був час, коли я вийшла заміж і переїхала з нашого села до Рима. Як ото, чули, в тій пісні співається:

Коли чочара¹ виходить заміж,
Одному віддає мотузку, другому — чочі².

Але я віддала геть усе своєму чоловікові — і мотузку, і чочі, адже він став мені чоловіком та ще й забрав мене до Рима, а я ж була така рада поїхати туди, ніяк не сподівавшись, що саме в Римі на мене чигає біда. Обличчя я мала кругле, очі чорні, великі та допитливі, волосся теж чорне, що починало рости майже відразу над очима й було заплетене в дві тугі, мов ті вірвовки, коси. Уста мала червоні, як корали, і коли сміялася, то виставляла два ряди білих, дрібних і рівних зубів. Була я тоді дужа — могла нести на голові, підмостивши під ношу круглий наголовок, кілограмів п'ятдесят. Мої батько-мати були прості селяни, проте справили мені посаг, немов справдешній синьйорі — аж по тридцять штук різної білизни: тридцять простирадел, тридцять пошивок, тридцять носовиків, тридцять сорочок, тридцять штанів... І все це з добрячого домашнього лляного полотна: моя мати сама ткала його на ручній тканиці, — а деякі простирадла були ще й облямовані дуже гарним вишиванням. Мала я й прикраси з коралів, темно-червоних, найдорожчого гатунку, як-то: чисті коралове намисто, золоті сережки з коралами, золоту каблучку з коралом, ба навіть гарну брошку з золота та коралів. Окрім коралів я ще мала всякі родинні золоті речі та ще чудовий медальйон з камеею, на якій був зображений пастушок з овечками.

¹ Чочара — жителька Чочарії, гірської місцевості на південь від Рима.

² Чочі — взуття на шкіряній підшві або на сплетеній з мотузки.

Мій чоловік тримав продуктову крамничку в Трастевере у провулку дель Чінкве; квартиру він винайняв у тім самім будинку, якраз над своєю крамничкою — вихилившись із вікна спальні, я могла торкатись пальцями вивіски темно-червоного кольору, де було написано «Хліб і макарони». Два вікна нашої квартири дивились у двір, а два — на вулицю, всього ми мали чотири кімнатки, маленькі й низькі, та я обставила їх добре — трохи меблів ми купили на Кампо ді Фйорі, а трохи вже мали, від батьків. Все у спальні було нове: залізне ліжко на двох, пофарбоване під дерево, з квіточками та гірляндами на спинках; у їдальні я поставила гарний диван з дерев'яними завітками, обтягнений квітчастою тканиною, та два крісла під такою самою тканиною й теж із завітками; круглий обідній стіл і буфет, заставлений тонкими порцеляновими тарілками з золотими обідками та намальованими на дні квітами й фруктами. Чоловік квапливо спускався рано-вранці до крамниці, а я заходжувалась прибирати помешкання. Мела підлогу, видаляла порошок, протирала кожен закуток, кожну річ, тож після прибирання кімната блищала мов дзеркало, а крізь білі завіски на вікнах сочилось тихе лагідне світло. Я ще раз окидала поглядом кімнати: всюди чистота, порядок, блиск, усе на своєму місці — і серце повнилося радістю. Як-бо гарно мати своє помешкання, куди ніхто не може зайти без дозволу і до якого нікому нема діла! Прожити б отак, прибираючи й роблячи лад, весь свій вік. Попоравши житло, я припоряджалась сама, зачісувалась, брала кошика й виходила на ринок по закупки. Ринок був поряд, за кілька кроків від нашого будинку, і я понад годину тинялась поміж ятками не стільки, аби чогось купити, — у нашій крамниці ми мали майже всі тутешні продукти, — скільки, щоб подивитися. Отак я ходила між ятками й розглядала садовину, городину, м'ясо, рибу, яйця, подумки вгадуючи ціни, прикидаючи прибутки продавців, визначаючи якість краму та викриваючи шахрайства. Полюбляла я й поторгуватися — беру отак якийсь продукт, зважую на руці, кладу назад, відходжу, потім повертаюся,

знов торгуюся й зрештою йду геть, так нічого й не купивши. Декотрі продавці пробували залицятися до мене, натякаючи, що я можу брати задурно, якщо піддамся; однак з моїх слів відразу розуміли, що не на ту натрапили. Я горда за вдачею, кров відразу вдаряла мені в голову, мене охоплювала лють, тож добре, що жінки не носять при собі ножа, як ото чоловіки, бо я могла б і вбити під гарячу руку. На одного продавця, який найбільше в'язнув до мене зі своїми дурними пропозиціями, силою примушуючи взяти якийсь подарунок, я якось кинулась із великою шпилькою, та, на моє щастя, втрутилася поліція, бо інакше я б таки була всадила йому шпильку в спину.

Та годі про це. Додому я вертала задоволена і, поставивши кип'ятити воду на суп та поклавши туди шматок м'яса з кісточкою й корінці, сходила до крамниці. Там я також почувалася щасливою. Торгували ми всім потрошку: макаронами, хлібом, рисом, сухою городиною, вином, оливковою олією, консервами. Пришпиливши на грудях медальйон з камієм та закасавши рукави до ліктів, я стояла за прилавком, мов королева, діставала продукти, зважувала, швиденько робила підрахунок олівцем на клапті обгорткового паперу, загортала й подавала покупцеві. Мій чоловік — той був далеко не такий моторний. Щодо чоловіка, то я й досі забула сказати, що він був уже в літах, коли я йшла за нього; були такі, котрі подейкували, що я буцімто клюнула на його гроші. Воно й правда, я ніколи не кохала його, та, бог свідок, завше була йому вірною дружиною, дарма що він не був мені вірним чоловіком. До того ж зі своїми химерами: скажімо, вбив собі в голову, ніби має успіх у жінок, а це було зовсім не так. Гладкий, хворобливо розжирілий, чорні налиті кров'ю очі, жовте, всуціль у плямах обличчя. Сам жовчний, замкнений, брутальний — і не доведи господи сказати йому щось наперекір. Він часто виходив з крамниці, і я знала, що то він навідувався до жінок, які — я могла присягтися — приймали його тільки за гроші. А за гроші, всяк це знає, можна дістати що завгодно, ба навіть молодиця задере спідницю.

Я відразу бачила, коли його любовні походеньки мали успіх: тоді він веселішав і навіть робився вельми люб'язним зі мною. Коли ж ловив у жінок облизня, то ходив похмурий, лаявся, а подеколи й лупцював мене. Якось раз я сказала йому:

— Можеш ходити до своїх шльондр, скільки тобі забандюриться, але мене не чіпай, бо інакше я тебе покину й повернуся до батьків.

Я не хотіла заводити коханців, хоч, як я вже казала, коло мене крутилось чимало залицяльників; всю свою душу я вкладала в будинок і крамницю, а коли в мене народилась дочка, я всю свою любов скерувала на неї. До кохання тепер мені було байдуже, чоловіки вже викликали в мене майже огиду,— можливо, через те, що, крім свого старого й бридкого чоловіка, я нікого більше не знала. Я тільки прагнула спокою й достатку. А щодо іншого, то жінка повинна зберігати вірність чоловікові, навіть коли він дурить її.

З роками чоловік знаходив чимдалі менше жінок, які погоджувались вдовольняти його забаганки навіть за гроші, і зробився зовсім нестерпний на вдачу. Я вже давно не ділила з ним ліжка, та зненацька,— може, через те, що більше не знаходив собі жінок,— він знов причепився до мене й хотів примусити мене кохатися з ним, але не так, як ото чоловік із жінкою, просто, по-людськи, а як роблять потягухи зі своїми клієнтами, скажімо, хапав мене за волосся й намагався присилувати мене послуговуватися устами, а на таке я не погоджувалась, навіть коли вперше приїхала з ним до Рима й була така щаслива, аж мені майже здавалося, ніби я в нього закохана. Я сказала чоловікові, що не бажаю бути йому ні дружиною, ані потягухою. Спершу він мене віддубасив, аж мені пішла кров носом, далі, зрозумівши, що я затялася, відстав, однак відтоді зненавидів мене й став збиткуватися, як тільки міг. Я терпіла, проте в глибині душі також зненавиділа його, просто не могла дивитися на нього. Я навіть розповіла про все це патерові на сповіді, натякнувши йому, що це може колись погано скінчитися; але

патер, як справжній священик, порадив мені терпіти й звірити всі мої страждання мадонні. Саме тоді я взяла собі за служницю таку собі Біче; їй минуло всього п'ятнадцять років, і рідня довірила її мені, бо вона була ще зовсім дівчинкою. А мій чоловік почав липнути до неї; щойно мою увагу заповнювали клієнти, як він тихенько вислизав з крамниці, похапцем підіймався сходами й накидався на Біче, мов голодний вовк. Я поставилася твердо до цієї справи й наказала йому дати Біче спокій, а що він і далі чіплявся до неї, то я звільнила її. За це він у край зненавидів мене й став називати ослицею:

— А-а, ослиця вже вернулась? Де ти, ослице?

Одне слово, це був для мене тяжкий хрест, тож коли чоловік тяжко захворів, то, мушу визнати правду, я аж відчула полегшу. І все ж я ніжно доглядала його, як і належить доглядати хворого чоловіка; всі сусіди знають, що тоді я зовсім занедбала крамницю, майже не відходила від нього, не спала ночами. Врешті він помер, і я знову почувалася майже щасливою. Я мала крамницю, помешкання, дочку — справжнє янголятко — і не потребувала більше анічогісінько.

Це були найщасливіші роки мого життя: тисяча дев'ятсот сороковий, сорок перший, сорок другий, сорок третій. Щоправда, йшла війна, але я нічого не знала про неї; дочку не заберуть, тож про війну мені було байдуже. Нехай там убивають один одного скільки завгодно — літаками, танками, бомбами, — а я маю власне помешкання, крамницю, для щастя — досить, тож почувалася цілком щасливою. Тим-то війна мене ніяк не цікавила. Дарма що я вмю рахувати і навіть можу розписатися на вітальній листівці, але читаю, сказати правду, поганенько. В газеті я читала — вірніше, не сама читала, а просила почитати Розетту — тільки описи злочинів у кримінальній хроніці. Німці, англійці, американці чи росіяни — то все для мене був однаково чужий народ. А воякам, які заходили до моєї крамниці, хвалячись, мовляв, переможемо тих, дійдемо туди, займемо те, станемо там, я завше відповідала одне:

— Поки моя торгівля йде добре, усе гаразд.

А торгівля справді йшла добре, хоч же були оті картки і мені та Розетті доводилось цілісінький день послуговуватись ножицями, неначе ми були не крамарки, а кравчині. Торгівля йшла добре не тільки тому, що я була спритна жінка й уміла потроху обважувати, а ще й тому, що були картки і ми з донькою не гребували чорним ринком. Час від часу я замикала крамницю і з Розеттою вируждалась у своє рідне село, бувало й дещо ближче. Брала з собою дві порожні здоровенні фіброві валізи, а везли їх назад напхом напхані всякою поживою: борошном, шинкою, яйцями, картоплею. З полицями я домовилась заздалегідь — адже й їм хотілося їсти, — і відтоді торгувала більше з-під прилавка, ніж з полиць. Та якось один поліцай намислив собі взяти мене на гачок, прийшов і заявив, що викаже мене, якщо я йому не піддамся. На що я йому спокійно відповіла:

— Гаразд... зайди пізніше до мене на квартиру.

Він почервонів по самісінькі вуха й мовчки пішов геть, а коли з'явився в домовлений час, я провела його на кухню, видобула з шухляди ножа, зненацька приставила йому до горлянки, мовивши:

— Можеш виказувати мене, але спершу я тебе заріжу.

Він перелякався й похапцем заявив, що я збожеволіла, мовляв, він тільки пожартував, і докинув:

— То ти що — не така жінка, як інші? Невже тобі не подобаються чоловіки?

— Торочи таке іншим...— відказала я.— Я_ вдова, маю крамницю і думаю тільки про торгівлю... Для мене кохання не існує — закарбуй це собі на лобі.

Він повірив мені не відразу і ще довго упадав коло мене, але вже з належною пошаною. А я ж йому сказала щирю правду. Після народження Розетти кохання для мене вже не існувало, та й доти воно щось мало цікавило мене. Така вже я вдалася: от не терплю і ніколи не терпіла, щоб хтось мене чіпав; і якби мої батьки були не випхнули мене тоді заміж, то я й досі лишалась би така, як мене мати породила.

Тільки ж мій зовнішній вигляд заводить в оману: я подобаюсь чоловікам, хоч я й невисока на зріст і вже добряче розповніла, проте обличчя в мене гладеньке, без жодної зморшки, очі чорні, зуби білі. В оці щасливі, як я вже сказала, роки мого життя багато чоловіків хотіли одружитися зі мною, присягалися в коханні. Але вони просто заглядались на мою крамницю та квартиру, ба навіть ті, які справді любили мене. Можливо вони й самі такого не усвідомлювали, що для них мої крамниця та квартира важили більше від мене, і були щирі зі мною, однак я зміркувала собі так: гаразд, ну проміняю я крамницю та квартиру на якогось із них, а вони хіба не такі, як я?.. Були б це багаті або вже хоч трохи забезпечені люди, а то чіпляються все якісь голодранці — за милю видно, що норовлять прилаштуватися. Один неаполітанець, агент поліції, особливо залицявся до мене: підлещувався, казав красиві слова, величав по-неаполітанськи «донна Чезіра», та я його спитала навпростець:

— Послухай, а якби я не мала ні крамниці, ані квартири — ти б мені говорив те саме?

Цей принаймні був відвертий і, сміючись, відповів:

— Але ж ти маєш і крамницю, і квартиру.

Щоправда, таким відвертим він зробився, лише відколи згубив усяку надію одружитися зі мною.

Війна знай тривала, проте мені було однаково, і коли по радіо, після пісеньок, починали передавати зведення, я казала Розетті:

— Вимкни радіо... А бодай вони повиздыхали, сучі діти!.. Хай гризуться між собою, скільки їм хочеться, а я не бажаю й чути про це. Що нам до їхньої війни. Самі починають війну, не питаючи простих людей, які повинні йти воювати, тож ми, прості люди, маємо право не цікавитись їхньої війною.

Та, з іншого боку, війна була мені вигідна: я спекулювала чимдалі більше, заправляла за крам чимраз вищі ціни і все менше продавала товарів у крамниці за твердими цінами. Коли почали бомбардувати Неаполь та інші міста, люди приходили до мене й казали.

— Треба тікати, бо нас тут усіх повбивають.

А я відказувала:

— На Рим вони не налетять, бо в Римі живе папа. Та й потім, кому я доручу крамницю?

Мої батьки писали нам із села, запрошуючи до себе, однак я відмовилась їхати до них. Ми з Розеттою часто їздили по селах і везли звідти до Рима повні валізи різних продуктів: у селах було всього повно, але уряд платив замало, і селяни не хотіли продавати за твердими цінами — чекали нас, спекулянтів, бо ми брали в них за риночними цінами. Ми напихали продуктами валізи, а що не влазило — ховали на собі під одежу; якось раз я повернулась до Рима, везучи круг живота під спідницею кілька кілограмів сосисок, аж скидалась на вагітну. Розетта ховала яйця в себе на грудях: і коли вона діставала їх звідти, вони були теплі-теплі, неначе з-під курки. Такі виїзди були небезпечні та й забирали чимало часу.

Якось неподалік від Фрозіноне наш поїзд було обстріляно кулеметом з літака, і він зупинився просто серед поля. Я наказала Розетті зійти з поїзда й сховатися в рові, а сама залишилась у вагоні: в валізах було чимало всякого добра, а обличчя моїх сусідів по купе вселяли мало довіри: чи ж довго поцупити валізу! Я лягла на підлогу між лавами, вкрившись з ніг до голови подушками, а Розетта зійшла з іншими пасажирами з поїзда й залізла в рів. Обстрілявши наш поїзд, літак зробив коло в небі, вернувся знову й пролетів зовсім низько, страшенно ревучи мотором і часто татакаючи кулеметом,— як ото барабанить град. Потому літак полетів геть, знов зробилося тихо, всі повернулися до вагонів, і поїзд поїхав далі. Мені навіть показували кулі з палець завдовжки, хто казав, що це американські, хто — що німецькі. Я ж сказала Розетті:

— Тобі потрібні речі й гроші на посаг. Адже солдати колись також по повертаються з війни, чи не так? На війні по них весь час стріляють, щоб неодмінно убити... Кидаймо, мабуть, і ми наші поїздки.

Розетта або не казала нічого, або відповідала, що поїде туди, куди поїду я. Вона була лагідна на вдачу, геть не така, як я, присягаюсь: моя Розетта була справжній ангел, що злетів з неба на землю.

Я знай торочила Розетті:

— Благай бога, щоб війна протривала ще років зо два... Тоді ти матимеш не лише гарний посаг, а й станеш багатою нареченою.

Але вона нічого не відповідала, тільки часом зітхала; зрештою мені все ж вдалося вивідати в неї, що вона має коханого, який на війні, і їй страшно, коли б його не вбили. Він у той час був у Югославії, і вони листувались. Я розпитала про нього й дізналася, що він хороший хлопець, родом з Понтекорво, там у його батьків є дещиця землі; він учився на бухгалтера, але потім його було призвано до армії, і він хоче закінчити навчання після війни. Тоді я сказала Розетті:

— Головне, аби він повернувся з війни... А про все інше потурбуюсь я.

Розетта радісно кинулась мені на шию. Тоді я справді могла сказати, що потурбуюсь про все: я мала квартиру, крамницю, та й грошенята водилися; що ж до війни, то відома річ: усі війни кінчаються якогось дня, і все стає на своє місце. Розетта дала мені почитати останнього листа від свого нареченого, звідки мені особливо запам'ятались слова: «Нам тут живеться дуже тяжко. Ці слов'яни не хочуть підкорятися, і нам постійно доводиться бути насторожі». Про Югославію я не знала нічогосінько, та все ж сказала Розетті:

— Навіщо нам було йти в ту країну? Чому нам не сиділося вдома? Вони не хочуть нам підкорятися і, скажу тобі, мають слухність.

Якось у сорок третьому році я облагодила одну дуже вигідну справу: мені пощастило провезти з Сермонети до Рима десяток окостів. Я домовилась з водієм ваговоза, яким той мав везти до Рима цемент; він поклав окости під мішки з цементом, і вони прибули до міста в повній цілості, а я на

цьому добряче заробила, бо окости йшли нарозхват. Може, саме через оці окости я й не зрозуміла, що тоді діялось в Італії. Коли я повернулася з Сермонети, мені сказали, що Муссоліні втік і війна тепер має невдовзі скінчитися. На що я зауважила:

— А мені однаково: Муссоліні, Бадольйо¹ чи ще там хто, аби лиш торгівля йшла добре.

До речі, Муссоліні я ніколи не любила: мені були гидкі його очі та зухвалий рот, яким він надто багато патякав, і я завше вважала, що йому перестало щастити, відколи він узяв собі за коханку оту Петаччі: відома річ, старі чоловіки зовсім гублять голову від кохання, а Муссоліні був уже дідом, коли познайомився з цим дівчиськом. Єдиний пожиток у цю ніч двадцять п'ятого липня я мала від розграбування магазинів інтендантства на вулиці Гарібальді; я побігла туди разом з іншими людьми й принесла додому кружало сиру. По цих магазинах була сила всякого добра, і геть усе розтягли. Один мій сусіда привіз до себе додому на візку глиняну плитку, яка стояла в начальникової конторі.

Цього літа мої справи йшли дуже добре: люди були налякані, призапасали продукти — їм усе було мало. Крамниці стояли порожні, зате в підземеллях та коморах було всього аж надто. Яюсь раз я віднесла окіст одній синьйорі, яка мешкала в багатому будинку біля віа Венето. Двері мені відчинив служник у лівреї. Окіст я принесла у валізі; синьйора вийшла до передпокою, гарна, напахчена, і мала на собі стільки коштовностей, мов мадонна; за нею тупцяв її чоловік, дрібний і гладкий. Синьйора була страшенно вдячна, аж мало не цілувала мене й знай примовляла:

— Люба моя... О люба моя... Проходьте сюди, не соромтеся... Проходьте, проходьте.

Я пішла слідом за нею коридором; синьйора відчинила двері до комори, і я побачила всередині силу-силенну всяко-

---

¹ 25 липня 1943 року було повалено диктатуру Муссолі чолі уряду став маршал Бадольйо.

го добра — справжнісінький тобі гастрономічний магазин. Кімната не мала вікон, на стінах були полиці, а на полицях вишикувалися великі бляшанки сардинок в оливковій олії вагою з кілограм кожна та інші розмаїті консерви, американські й англійські, стоси макаронів, лантухи борошна та квасолі, слоїки з варенням і з десяток окостів та ковбас. Я сказала синьйорі:

— Ого, та у вас тут продуктів років на десять, синьйоро.

А вона відповіла:

— Е-е, ще не знати, як воно буде.

Я почепила окіст поруч з іншими, синьйорин чоловік відразу ж заплатив мені; коли він видобував гроші з гамана, руки йому тряслися від радості, й він знай повторював:

— Тільки-но у вас з'являтиметься щось хороше, згадуйте про нас... Ми вам платитимемо на двадцять, ба навіть на тридцять відсотків дорожче, ніж інші.

Одно слово, всі намагалися припасти продуктів і платили не торгуючись, через те отак і вийшло, що я сама не зробила жодних запасів і, коли почався голод, у мене нічого не зосталося: я звикла вважати гроші найбільшою цінністю на світі, тільки ж вони не годяться в їжю. Полиці в моїй крамниці були порожні; знайшла я лише кілька пакунків макаронів та дві-три бляшанки сардин найнижчого гатунку. Гроші я мала і тримала їх не в банку, а вдома. Робила так тому, що подекували, нібито уряд збирається позакривати банки й забрати заощадження бідних людей. Нині гроші нікого не цікавили, до того ж мені було неабияк прикро, заробивши їх спекуляцією, витратити на чорному ринку, коли ціни щодень ішли вгору. А тим часом до нас повернулись німці¹. Якогось ранку, йдучи через площу Колонна, я побачила на балконі палацу Муссоліні чорний фашистський прапор. Площа була повна озброєних людей у чорних

---

¹ 8 вересня 1943 року Італія вийшла з війни, після чого більшу частину італійської території зайняли німецькі війська і було проголошено фашистську республіку на чолі з Муссоліні.

сорочках, а ті, що зчинили такий шарварок уночі двадцять п'ятого липня, намагались зробитися непомітними й утікали, мов ті миші при появі kota. Я сказала Розетті:

— Сподіваймося, що війна вже скоро скінчиться і ми зможемо їсти досхочу.

Це було у вересні. Якось уранці мені сказали, що на віа делла Віте продають яйця, я побігла туди; там і справді стояло два ваговози з яйцями, але їх нікому не продавали; біля ваговоза з автоматом на шиї, в трусах і тенісці стояв німецький солдат і спостерігав, як розвантажували яйця. Довкола товпилось чимало народу, усі витріщувались голодними очима на яйця й мовчали. Видно було, що німець боїться: він увесь час роззирався довкола, неначе остерігався нападу, і, чіпко тримаючи автомат, стрибав мов та жаба на березі ставка. Солдат був молодий, гладкий, біла шкіра почервоніла від сонця, на руках і ногах видніли опіки, наче підгорів на пляжі. Бачачи, що яєць продавати не збираються, люди почали шуміти, спершу тихо, далі все гучніше; німець підняв автомат — навіть здалеку видно було, що він добряче боїться, — наставив на натовп і загорлав:

— Розійдись, розійдись, розійдись!

Того ранку я нічого не їла, живіт підтягло з голоду, тож, геть знетямившись, я крикнула йому:

— Давай нам яєць, і ми підемо!

Солдат наставив на мене цівку автомата й знову загорлав:

— Розійдись, розійдись!

Тоді я підняла руку до рота, мовляв, хочу їсти. Але він нічого не хотів розуміти й тицьнув мене цівкою автомата в живіт, та так боляче, аж я страшенно розлютилась і закричала:

— Навіщо ви прогнали Муссоліні? При ньому нам жилося краще. А відколи вас сюди принесло, нам геть нема чого їсти!

Не знаю чому, але, зачувши мої слова, люди сміялись, аж падали, хтось назвав мене «ослицею», як колись називав мене мій чоловік. Один сказав мені:

— Ви, либонь, із Згурголи й не читаете газет?

Я розлютилась і відрубала йому:

— По-перше, я з Валлекорси, а не із Згурголи, а по-друге, я тебе не знаю й не бажаю розмовляти з тобою.

Проте всі й далі сміялися, і навіть німець неначе теж засміявся. А тим часом яйця в гарних білих ящиках знімали з ваговоза й відносили до магазину. Тоді я знову закричала:

— Агей, ти, викидню, ми хочемо яєць, розумієш... нам потрібні яйця!

З натовпу вийшов поліцай і наказав мені:

— Іди геть звідси, бо буде гірше.

Я відповіла йому:

— Ти сьогодні їв? А я не їла.

Тоді він одважив мені ляпаса і турнув мене в натовп. Я ладна була вбити його, присягаюсь; хтось мене тримав, я пручалася й казала йому все, що думала про нього, та всі довкола гнали мене геть, і врешті, згубивши хустку в натовпі, я побрела додому.

Прийшла додому й кажу Розетті:

— Якщо ми завчасу не вирядимось звідси, то помremo з голоду.

Вона заплакала й відповіла:

— Знаєш, мамо, я так боюсь!

Я здивувалась, бо Розетта ніколи нічого такого не говорила, ніколи не скаржилась ні на що і поводитись так спокійно, що й мені не раз додавала хоробрості.

Я спитала її:

— Чого ти боїшся, дурненька?

І вона мені відповіла:

— Кажуть, що налетять літаки й усіх нас переб'ють. Подейкують, що вони мають намір спершу понищити всі залізничі й поїзди, а коли Рим буде геть відрізано, зовсім не стане чого їсти і вже більше ніхто не зможе втекти в село, отоді вони переб'ють нас усіх бомбами. Я так боюсь, мамо! Джіно не пише вже понад місяць, і я нічого не знаю про нього.

Я намагалась заспокоїти її, повторюючи відомі їй речі,

в які й сама не вірила: мовляв, такого не станеться, бо в Римі живе папа, німці скоро виграють війну, тож нема чого боятись. Та вона хлипала чимдалі дужче, аж врешті довелося взяти її на руки й заколисувати, як ото коли їй було два роки. Я пестила її, а вона й далі плакала, твердячи своє:

— Я так боюсь, мамо...

Отут я й подумала, що вона зовсім не схожа на мене, бо я зроду нічого й нікого не боялась. Зовні Розетта так само не була схожа на мене: обличчя мала як у овечки, великі очі дивились лагідно, майже сумно, тонкий ніс дещо загинався донизу, рот був гарний, повненькі губи випинались уперед, а підборіддя було маленьке, через що вона ще більше скидалась на овечку. Волосся в неї було темно-русяве, густе й кучеряве, як овеча вовна, а шкіра біла та ніжна, вкрита ледь помітними веснянками, сама ж я чорнява, і шкіра в мене смаглява, наче загоріла на сонці. Щоб її заспокоїти, я сказала:

— Всі кажуть, що англійців треба сподіватися з дня на день, а як вони прийдуть, то голод скінчиться... Знаєш, що ми зробимо до того часу? Поїдемо до бабусі й дідуса в село й чекатимемо там кінця війни. Їжі нам вистачить: є і квасоля, і яйця, і свинина, до того ж у селі можна завжди чогось роздобути.

Тоді вона спитала:

— А як же з квартирою?

Я відповіла:

— Я вже про це подумала, доню: квартиру ми здамо Джованні,— взагалі, зробимо вигляд, що здамо, а коли повернемось, він нам її віддасть цілою й неушкодженою. А крамницю я замкну: там однаково нічого немає; коли ще появляться ті продукти і ми зможемо торгувати знову!

Цей Джованні, щоб ви знали, приятель мого чоловіка-небіжчика, торгував вугіллям і дровами. Він був високий і гладкий чоловігя, голова лиса, обличчя червоне, колючі вуса, сумирний погляд. Коли мій чоловік був іще живий, вони частенько просиджували разом ціліснітькі вечори в тратторії,

де збиралися торговці з нашого кварталу. Простора одяга завжди вільно висіла на ньому, з-під вусів стирчав загаслий недокурок сигари, він знай ходив із записником та олівцем у руках, щось підраховував і занотовував. У поведженні він був ласкавий і чемний; коли Розетта була ще малою, він щоразу при зустрічі запитував мене:

— Як ся має маленька? Що поробляє маленька?

Зараз я вам розповім один випадок, хоч я й не певна, що таке було, бо ж трапляються деякі випадки, в яких згодом сумніваєшся, чи вони справді мали місце, надто коли людина, вчинивши щось, як і тоді, ніколи про це не згадує і поводить ніби нічого такого й не сталося. Мій чоловік був ще тоді живий, і Джованні, забула вже під яким приводом, зайшов до нас додому — я саме готувала обід, — сів на кухні й почав зі мною теревенити про се, про те, аж доки врешті розмова зайшла про мого чоловіка. Я гадала — вони друзі, тож можете уявити собі, як я здивувалася, коли Джованні нараз спитав:

— Скажи-но, Чезіро, як ти ото можеш жити з таким падлюкою?

Він отак і сказав «падлюка»; я, не повіривши своїм вухам, повернулася і подивилася на нього. Він сидів, наче нічого й не було, лагідний такий, із загаслою сигарою в куточку рота.

Дещо помовчавши, він докинув:

— Твій чоловік ледве на ногах стоїть, він скоро помре, але доки це станеться, він іще встигне заразити тебе якою-небудь поганою хворобою, бо вічно пропадає у повій.

На що я відповіла:

— Та який він мені чоловік?.. Коли він увечері приходить додому, то відразу лягає в постіль; я повертаюсь до нього спиною — і на добраніч!

Тоді він сказав чи, може, мені лише здається, що сказав:

— Але ж ти ще молода; чи не надумала йти в черниці? Атож, молода і тобі потрібен чоловік, щоб любив тебе.

Я спитала його:

— А тобі що до цього? Мені чоловіки не потрібні, а якби й були потрібні, то до чого тут ти?

Тоді він, здається, підвівся, підступив до мене, взяв мене за підборіддя й мовив:

— З вами, жінками, треба завжди говорити навпростець, чи не так? Признайся лишень: ти ніколи не думала про мене?

Відтоді минуло багато років, і я доладу й не пам'ятаю, що було далі, але майже певна того, що він запропонував мені стати його коханкою, і так само майже певна, що відповіла йому:

— І тобі не соромно? Вінченцо твій друг!

А він на це:

— Який там друг. У мене немає друзів.

Далі, не можу присягтися, що все було саме так, — він сказав мені, що коли я ляжу з ним у ліжко, то він дасть мені грошей. Він дістав гаман і почав викладати на кухонний стіл гроші, папірець за папірцем, при цьому пильно дивився мені в очі й запитував:

— Дати ще чи, може, досить?

Тоді я, як мені пригадується, зовсім спокійно сказала йому, щоб він ішов геть. Він зібрав зі столу гроші й пішов. Усе це напевно так і було, бо придумати таке я не могла, але ні назавтра, ні потім він мені жодного разу навіть не натякнув на це. Джованні й далі обходився зі мною як завжди, спокійно, просто й привітно, і мені згодом здавалося, що все це просто наснилося: що він назвав мого чоловіка падлюкою, пропонував злягтися з ним та клав гроші на кухонний стіл. З роками оте враження, що нічого цього ніколи не було, що все це мені тільки наснилося, утверджувалось чимдалі дужче. Однак і тоді, і згодом, не знаю й сама чому, я була певна того, що Джованні — єдиний чоловік, якому потрібне не моє добро, а я сама, тим-то лише до нього й могла я звернутися по допомогу за лихої години.

Я пішла до Джованні в крамницю, яка містилася в напівпідвалі й була заповнена в'язками хмизу та мішками з дрібним деревним вугіллям — єдиним паливом, яке можна

було знайти того літа в Римі. Я виклала йому, чого прийшла, він мовчки вислухав мене, мружачись на свою загаслу сигару. Врешті озвався:

— Гаразд, я догляну за твоєю крамницею й квартирою... Це, звісно, клопіт, а надто в такий час, як тепер... І сам не знаю, для чого я це роблю... можливо, задля твого покійного чоловіка.

Мені зробилось не по собі, я ніби знов почула його слова: «Як ти можеш жити з таким падлюкою?» — і знову не повірила своїм вухам. Нараз у мене вихопилося:

— Сподіваюсь, ти зробиш це й задля мене.

Достоту й не знаю, чого я це сказала; мабуть, тому, що була певна його кохання і в той важкий час мені приємно було почути, що він робить це для мене. Джованні подивився на мене, відтак вийняв з рота сигару, поклав її на край столу, підійшов до дверей, зачинив їх, узявши на засув,— зробилося зовсім темно. Я зрозуміла, що він надумав, проте не мовила ні слова, серце мені калатало, я була схвильована, проте не можу сказати, щоб мені було гидко. Либонь, на мене подіяло ще й усе довколишнє; по цілому місту панували сум'яття, голод, страх, і я була в глибокому розпачі від того, що доводилось кидати крамницю й квартиру; як усякій жінці, мені хотілось мати поруч себе чоловіка, який би допоміг мені, підтримав мене в цю лиху годину. Отож поки Джованні в темряві наближався до мене, я вперше в житті відчула, як моє тіло зробилось м'яким і піддатливим, а коли він підступив упритул і пригорнув мене, я рвучко притислася до нього й, важко сапаючи, почала шукати його губи. Він поклав мене на мішки з вугіллям, і я віддалася йому, вперше відчувши, що віддаюся справжньому чоловікові. Лежати на мішках було мультко, Джованні був важкий, і все ж мені було легко й приємно; коли все скінчилось і він відійшов від мене, я ще якийсь час лежала на мішках, ошелешена й щаслива, і мені здавалося, що я знов молода, як і в той час, коли приїхала до Рима зі своїм чоловіком і мріяла про таке почуття, але воно не з'являлося, і

тоді в мене виникла огида до чоловіків та любовних утіх. Якийсь час ми перебували в темряві, а потім Джованні спитав мене, чи я говоритиму з ним про нашу справу, я підвелася з мішків і сказала «Так». Тоді він увімкнув маленьку жовту лампочку, і я побачила, що він спокійнісінько сидить за столом, з-під вусів витикається сигара, а лагідні очі напівприплющені. Я підступила до нього й мовила:

— Присягнися, що ти ніколи нікому не розповіси про те, що сталося сьогодні... присягнись!

Він усміхнувся й відповів:

— Що ти таке кажеш? Я нічого не знаю, я просто не розумію тебе. Адже ти прийшла домовитись щодо своєї квартири та крамниці, чи не так?

І знов у мене зродилося таке відчуття, ніби все це мені тільки приверзлося, і коли б не розхристана одіж, не сліди від вугілля після вовтузні на мішках, то я й справді могла б подумати, що нічого не було. Я зніяковіло промимрила:

— Так, так, звичайно, ти маєш слухність: я прийшла домовитись щодо квартири та крамниці.

Джованні взяв аркуш паперу, написав на ньому заяву, що я передаю йому в оренду квартиру та крамницю терміном на один рік, сказав мені розписатися, потому поклав цей папір до шухляди столу, відімкнув двері й мовив:

— Отже, залагоджено... сьогодні я прийду до тебе, щоб прийняти майно, а завтра вранці прийду по вас і відвезу на станцію.

Він стояв у дверях і, коли я виходила повз нього, з усмішкою поглянув на мене й плеснув по сідниці, начебто даючи на здогад, що й оту, іншу справу також залагоджено. Я подумала собі, що тепер, згубивши чесноту, я вже не маю більше права протестувати проти такого обходження, а ще подумала, що так само через війну та голод досі пристойна жінка дістає ляпаса по сідниці й не може протестувати саме тому, що вже перестала бути пристойною.

Повернувшись додому, я відразу заходила готуватися до від'їзду. Мені наче хто стромляв ніж у серце, коли я думала,

що доведеться залишити квартиру, де прожила безвиїзно двадцять років, якщо не рахувати подорожей по продукти. Щоправда, я була певна, що англійці прийдуть незабаром, за два-три тижні, що ми від'їжджаємо не більше, ніж на місяць, і в той же час передчувала, що ми повернемось додому не скоро й що на нас чигає попереду якась біда. Я ніколи не займалася політикою й нічого не знала ні про фашистів, ні про англійців, ні про росіян, ні про американців, але всі довкола тільки про це й говорили, і я не те щоб щось зрозуміла — сказати правду, я не зрозуміла нічогосінько, — а ніби відчула, що навкруг нас немає нічого хорошого для таких простих людей, як ото ми. Стало наче в селі перед грозою, коли небо облягають чорні хмари, усе листя на деревах повертається в один бік, вівці збігаються до купи й тиснуться одна до одної, і посеред літа невідь-звідки починає віяти холодний вітер понад землею; я боялась не знати чого. Коли я думала, що кидаю свою квартиру й крамницю, серце мені стискалося, неначе я була певна, що більше ніколи не побачу їх. Однак я сказала Розетті:

— Не набирай забагато речей, адже ми від'їжджаємо на якісь два тижні — не більше, а погода ще тепла.

Це було посеред вересня, і надворі стояла спека, як ніколи доти.

Отож ми поклали в дві маленькі валізи легкі речі та ще дві кофтини — на той випадок, якби раптом похолодніло. Щоб бодай трохи розвіяти тугу, я почала описувати Розетті, як прийматимуть нас у селі мої батьки:

— Ось побачиш, вони годуватимуть нас чудово... ми поглядшаємо й відпочинемо. В селі немає всіх отих труднощів, як у Римі: там нам буде добре, ми виспимось, а головне — наїдатимемось... Ось побачиш: вони мають свиню, борошно, фрукти, вино, — заживемо, як папа римський.

Та все це не звеселяло Розетту: вона думала про свого нареченого в Югославії, від якого вже цілісінький місяць не отримувала листів. Я знала, що вона кожного ранку ходить до церкви й молиться, щоб його не вбили, щоб він повернувся

додому і вони змогли одружитися. Аби показати, що я її розумію, я обняла її, поцілувала й лагідно мовила:

— Заспокойся, золота дитино моя, мадонна бачить, і чує тебе, і не дозволить, щоб тебе спіткало лихо.

Тим часом я сама прогнала свої похмурі думки й збиралася далі, нетерпляче дожидаючи хвилини від'їзду. Протягом останнього часу всі оці повітряні тривоги і недоїдання та думки про від'їзд так змінили моє життя, аж у мене геть пропало бажання прибирати квартиру, а я ж, бувало, вклякнувши, так завзято і так довго натирала підлогу, аж вона блищала мов дзеркало. Тепер мені здавалося, що життя зробилося схоже на ящик, який впав з воза: дошки повідлітали й усі речі розсипались. А коли я починала думати про Джованні, надто про те, як він лягнув мене по сідниці, то відчувала, що я так само збочила з колії і здатна тепер на все, ба навіть на крадіжку, навіть на вбивство, бо ж утратила повагу до себе самої й стала зовсім іншою жінкою. Я лише втішалася думкою, що бодай Розетта збереже те, що згубила я, бо має матір, яка оборонить її. Наше життя складається зі звичок, і навіть чеснота — це тільки звичка; коли звички змінюються, життя робиться пеклом, а люди — розгнужданими дияволами, які повтрачали повагу до себе й до інших.

А ще Розетта потерпала за свого пухнастого кота, якого вона підбрала на вулиці зовсім крихітним кошеним і вигодувала хлібною м'якушкою, змоченою в молоці; вона клала його спати біля себе, а вдень кіт, мов той цуцик, невідступно ходив за Розеттою. Я порадила їй залишити кота двірничці сусіднього будинку, і Розетта погодилась зі мною. Тепер вона сиділа в своїй кімнаті на ліжку, де стояла вже спакована валіза, кіт лежав у неї на колінах. Розетта ніжно гладила кота, а він мурчав і мружився, — бідолаха не знав, що господиня збирається покинути його. Я розуміла, що Розетта страждає, мені було шкода її, і я сказала:

— Люба доню, хай ось мине це лихоліття, і все буде гаразд... війна скінчиться, всього буде вдосталь, ти вийдеш заміж і щасливо житимеш із своїм чоловіком.

Саме в цю мить, ніби у відповідь на мої слова, завилла сирена повітряної тривоги,— клятий рев, що, здавалось, провіщав нещастя і від якого холонуло серце. Я люто розчахнула вікно в двір і, погрожуючи небу кулаком, закричала:

— Бодай же тобі добра не було і тим, хто тебе сюди посилає!

Розетта, навіть не ворухнувшись, сказала:

— Чого ти так сердишся, мамо? Адже ти сама кажеш, що все стане на своє місце.

Задля цього янголяти я взяла себе в руки і вже спокійно мовила:

— Це, звичайно, так, але ми все ж повинні залишити квартиру, і ще хто знає, що буде з нами.

Того дня я перетерпіла пекельні муки сумління. Здавалось, я стала зовсім іншою жінкою; згадувала про те, що було між мною та Джованні: уявити тільки — віддалася йому, наче та потягуха, в одязі, просто на мішках з вугіллям— на цю думку я ладна була кусати собі руки. Ходила по квартирі, яка двадцять років правила мені за житло і яку я тепер повинна була покинути, і розпач ще дужче охоплював мене. Плита на кухні погасла, простирадла на двоспальному ліжку, де ми спали вкупі з Розеттою, були пожмакані, та мені бракувало сил застелити ліжку, де я невдовзі вже не спатиму, або ж розпалити плиту на кухні, де я від завтра більше не варитиму. Ми попоїли за непокритим столом хліба та сардинок; я дивилася на смутну Розетту, і шматок застрягав у горлі: мені було жаль її й лячно водночас, і я думала; їй дуже не пощастило, що вона народилася й живе в такий час. Була десь майже друга година, коли ми лягли на незастелене ліжку, просто на ковдру, щоб трохи поспати. Розетта спала упритул до мене, згорнувшись бубликом, а я лежала з розплющеними очима й знай думала про Джованні, про мішки з вугіллям, про те, як він лягнув мене по сідниці, про квартиру й про крамницю, що їх я покидала. Врешті задзвонив дзвінок, я обережно відсторонила від себе сплячу Ро-

зетту й пішла відчинити двері. Це був Джованні, усміхнений, із сигарою в роті. Не встиг він і слова мовити, як я з люттю накинулась на нього:

— Слухай, я знаю: здієне переробити годі. Хай я вже не та, що була досі, і ти маєш право обходитися зі мною, як із потягухою... тільки ж спробуй відтепер ляснути мене ще раз по сідниці, як ти це зробив сьогодні вранці, то я вб'ю тебе; хай я піду й на каторгу; а може, там живеться навіть добре, як на сьогодні, тоді я охоче туди піду.

Він звів здивовано брови, ледь-ледь, і мовчки рушив до передпокою, мовивши за якусь хвилю:

— Гаразд, нумо передавати майно.

Я пішла до спальні й взяла там аркуш паперу, на якому Розетта переписала всі речі, що були в квартирі та в крамниці. Я загадала їй занотувати навіть усякий дріб'язок — і то не через те, що не довіряла Джованні, а просто тому, що не можна довіряти нікому взагалі. Перш ніж заходитися коло майна, я дуже поважно сказала Джованні:

— Зауваж собі таке: щоб нажити все оце майно, ми з чоловіком працювали двадцять років; тим-то добре пильнуй, щоб нічого не пропало; запам'ятай: коли я повернуся, то щоб геть усе, ба навіть найдрібніший цвяшок, було на місці.

Він усміхнувся й відповів:

— Будь спокійна, всі твої цвяхи лежатимуть на місці.

Почали зі спальні. Список було складено в двох примірниках, один я дала Джованні, другий — Розетті, а сама показувала речі. Показувала йому своє гарне двоспальне ліжко з заліза, пофарбоване під дерево, з прожилками та сучками — аж могло видатись, що його зроблено з горіха. Піднявши ковдру, я показала два матраци — один напханий вовною, а другий — волосом. У гардеробі я порахувала перед ним ковдри, простирадла та всю іншу білизну; в нічних тумбочках показала порцелянові нічні горщики з червоними й синіми квітами, позазивала меблі: комод з білою мармуровою дошкою, овальне дзеркало в золотій рамі, чотири стільці, ліжко, дві тумбочки, дзеркальну двійчасту шафу.

Відтак перелічила всі дрібніші речі: скляний ковпак над букетом воскових квітів, які видавались зовсім справжніми (ці квіти подарувала мені на весілля моя хрещена мати), порцелянову бонбоньєрку для зацукреного мигдалю, дві статуетки — пастуха й пастушки, блакитну оксамитову подушечку для шпильок, музикальну шкатулку з Сорренто з зображенням Везувія на покришці, що награвала якусь мелодію, коли її відкривали, дві карафи зі склянками з важкого різьбленого скла, вазу для квітів у вигляді тьюльпана з розфарбованої порцеляни, де замість квітів стояли три дуже гарних павичевих пера; дві кольорові картини: на одній мадонна з немовлям, на другій — чорний чоловік і жінка зі світлим волоссям,— мені сказали, що це сцена з опери «Отелло» і що Отелло — ім'я отого чорного чоловіка. Зі спальні я повела Джованні до їдальні, що правила мені за вітальню, де стояла й швацька машинка. Я сказала йому помацати круглий стіл з чотирма обтягненими зеленим оксамитом стільцями. Стіл був із темного горіха, на ньому лежала маленька вишита скатертина й стояла така сама, як і в спальні, ваза. Потому я розчинила буфет і перелічила весь сервіз на шість осіб з порцеляни, оздоблений квітами та гірляндами, яким за ціле своє життя послугоувалась усього двічі. І знов попередила його:

— Бачиш, я бережу цей сервіз як зіницю ока... Спробуй-но тільки розбити його, то я тобі покажу...

Джованні, всміхнувшись, відповів:

— Можеш не хвилюватись.

Далі я показала йому за списком решту речей: дві картини з квітами, швейну машину, радіоприймач, диванчик з двома кріселками, обтягнений репсом, сервіз для лікеру з рожевого та голубого скла з шістьма чарками, ще кілька бонбоньєрок та шкатулок, гарне розмальоване віяло з видом Венеції, прибите на стіні. Ми перейшли на кухню, і я перелічила йому весь кухонний посуд — каструлі, алюмінієві й мідні, ножі, виделки та ложки з нержавіючої сталі, показала все своє господарство: духову шафу, машинку для протирання кар-

топлі, шафку для віників, оцинковане помийне відро. Одне слово, я показала йому все, що було в квартирі, після чого ми зійшли до крамниці. Тут список речей виявився зовсім коротким: полиці, прилавок і кілька стільців — більше в крамниці не було нічого: за ці останні голодні місяці я продала геть усе, не лишилось жодного зернятка. Потім ми знову зійшли вгору до помешкання, і я похмуро сказала:

— Нащо ці списки? Я вже однаково сюди не вернуся.

Джованні, який уже встиг сісти й закурити, похитав головою й відказав:

— Що це ти вигадуєш? За два тижні прийдуть англійці, — про це вже говорять навіть фашисти... На ці два тижні ти поїдеш у село, а потім повернешся, і ми відсвяткуємо твій приїзд.

Джованні ще довго втішав мене й Розетту, і йому майже вдалося заспокоїти нас, тож коли він пішов, у нас погарнішав настрій. Я провела його до передпокою; дарма що ми були тільки вдвох, він не лягнув мене, а лише погладив по щоці, як часто робив, коли ще був живий мій чоловік; я була йому за це вельми вдячна, і мені знов стало здаватися, що між нами нічого не було і я залишилась такою самою, як і доти.

Цілісінський день я збиралась у дорогу. Спочатку наготувала пакунок з їжею, поклавши туди ковбасу, кілька бляшанок сардин, одну бляшанку рибних консервів і трохи хліба. Потім запакувала подарунки батькам: для батька — майже новий костюм мого чоловіка (батько мав приблизно такі розміри, як і чоловік), що його він пошив собі незадовго до смерті й просив поховати себе в ньому. Це був дуже гарний костюм із синього шевйоту, мені стало шкода його, і я загорнула небіжчика в старе простирадло, а костюм зберегла. Прихопила й черевики, зношені, але ще міцні. Матері я вирішила подарувати шаль і спідницю. Потім я забрала все, що у мене залишилося з харчів: кілька кілограмів цукру, каву, консерви та ковбасу. Все це я вклала у третю валізу, тож у нас вийшло три валізи та ще згорток із ковдри та подуш-

ки,— це на той випадок, коли б довелось спати в поїзді. Всі мені казали, що поїзди з Рима до Неаполя ідуть тепер часом по два дні, а нам треба було їхати до станції, яка на півдорозі між цими двома містами, тож я й подумала, що завбачливість ніколи не вадить.

Увечері, аби дещо розвіяти тугу, я приготувала гарячу вечерю, та щойно ми сіли до столу, як завила сирена, і я побачила, що Розетта здригнулася й поблідла від страху, вся її витримка відразу де й ділась, вона занервувала,— довелось залишити вечерю на столі й зійти до підземелля, хоча це було зовсім даремно, бо ж якби бомба влучила в наш старезний будинок, він би весь розлетівся, і ми б загинули в підземеллі. Та ми все ж зійшли вниз; інші мешканці нашого будинку вже сиділи в темряві на лавах. Повітряна тривога тривала хвилин сорок п'ять; всі казали, що англійці прийдуть до Рима найближчими днями: вони, мовляв, уже висадились у Салерно, біля Неаполя, а відстань від Неаполя до Рима вони можуть подолати за тиждень, навіть коли просуватимуться дуже повільно, адже німці втікають, мов зайці, і драпатимуть отак аж до Альп. Та дехто казав, що німці оборонятимуть Рим, бо Муссоліні не хоче віддавати столицю, він радше дозволить зруйнувати Рим, аніж віддасть його англійцям. Послухала я оті балачки та й упевнилась, що чиню слушно, від'їжджаючи з Рима; Розетта боязко тулилася до мене, і я розуміла, що вона боїться й заспокоїться лише тоді, коли ми від'їдемо з Рима. Нараз хтось сказав:

— Ходять чутки, що в місто закинуть парашутистів, які ходитимуть по будинках і чинитимуть неподобства.

— Що ти маєш на увазі?

— Забиратимуть речі й жінок.

Тоді я озвалася:

— Хотіла б я подивитись, у кого вистачить сміливості доторкнутися до мене!

Чийсь чоловічий голос насмішкувато відповів із темряви:

— Тебе, може, й не зачеплять, бо ти надто стара; а ось твою дочку ого як зачеплять!

Це був Проетті, пекар, чоловік грубий і нестриманий, якого я не могла терпіти. Я йому відповіла:

— Не плещи язиком... Мені зараз тридцять п'ять років, а коли я йшла заміж, то було шістнадцять; багато хто й тепер хотів би одружитися зі мною, тільки ж я не хочу!

— Ет, стара байка про лисицю й виноград.

Тоді я зовсім розлютилась і відрубала йому:

— Ти краще опікуйся своєю жінкою-шльондрою, яка тобі ставить роги і без парашутистів. Уявляю собі, що вона тільки вироблятиме, коли вони появляться в місті!

Я була подумала, що його жінка в селі,— вони були з Сутрі, і кілька днів тому я бачила, як вона від'їжджала,— та виявилось, що вона вже тут, у сховищі: я її не помітила в темряві, але тут же зачула її крик:

— Сама ти шльондра, брудна потвора!

Вона вхопила за волосся Розетту, подумавши, що це я, Розетта кричала, а та все лупцювала її. Тоді я кинулась на неї, і ми обидві закачались по підлозі, гамселячи одна одну й тягаючи за коси; всі довкола галасували, Розетта плакала й кричала. Нас розчепили кілька чоловік, але й їм від нас перепало; тієї миті, коли нас розбороняли, завилла сирена, сповіщаючи про кінець тривоги, загорілося світло, і ми постали одна перед одною, скуйовджені й засапані, а у тих, хто тримав нас за руки, були пошкрябані обличчя й скуйовджене волосся. В кутку ридала Розетта.

Того вечора ми лягли спати рано, так і не сівши знов до вечері, і вона простояла на столі цілісіньку ніч аж до ранку. Розетта пригорнулась до мене, чого не робила, відколи була зовсім маленька. Я спитала:

— Ти й досі боїшся?

Вона відповіла:

— Ні, не боюсь, тільки скажи мені, мамо: це правда, що парашутисти роблять таке з жінками.

А я на те:

— Не слухай ти цього дурня, він і сам не знає, що верзе.

— Але ж це правда? — допитувалась вона, на що я:

— Ні, неправда.... Та й те сказати, ми від'їжджаємо завтра в село, а там з нами нічого не трапиться. Спи спокійно.

Вона трохи помовчала, потім знов спитала:

— А для того, щоб ми повернулись додому, хто повинен перемогти: німці чи англійці?

Я розгубилась, бо — як ви вже знаєте — газет я ніколи не читала і не цікавилась, як іде війна. Я сказала:

— Не знаю, що вони там вигадують, а тільки знаю, що всі вони сучі діти — і англійці, і німці... І воюють, не спитавши нікого з нас, простих людей. Одно лиш можу сказати тобі: для нас важливо, щоб хтось переміг по-справжньому, як слід, і закінчилася війна, а хто — англійці, німці — однаково, аби лиш хтось був сильніший за всіх.

Однак Розетта допитувалась:

— Усі кажуть, що німці погані, а що вони таке вже погане вчинили, мамо?

І я їй на це:

— А те вони вчинили, що прийшли до нас, замість сидіти у себе вдома... Тим-то люди й терпіти їх не можуть.

— А хто там, куди ми їдемо: німці чи англійці? — знову спитала вона.

Я не знала, що їй на це відповісти, тож сказала:

— Там немає ні німців, ні англійців... Там поля, корови, селяни, і там нам буде добре. А тепер спи.

Розетта не сказала більше нічого, а тільки ще дужче притислася до мене, і за якийсь час я подумала, що вона спить.

Яка то була жахлива ніч! Я раз у раз прокидалася; Розетта, мабуть, так само за цілісіньку ніч не склепила очей, хоч же й удавала, ніби спить, щоб не турбувати мене. Інколи мені здавалося, ніби я прокидаюся, а тим часом я спала і бачила уві сні, що прокидаюся, або ж, навпаки, гадала, начебто сплю, а насправді не спала, й тільки від утоми та від нервів мені видавалось, ніби я сплю. Христос уночі в саду, дожидаючи Іуду, не вистраждав стільки, скільки вистраждала я за цю одну ніч. Тільки-но подумаю, що залишаю буди-

нок, де прожила стільки років, як мені стискається серце. А то нараз починала боятись, що наш поїзд обстріляють з кулемета або що поїздів більше взагалі не буде: казали ж люди, що будь-якого дня Рим можуть окупувати. Я боялася за Розетту, думала про те, яке це нещастя, що мій чоловік був такий нікчема, а потім помер, покинувши нас, двох жінок, адже ж, воно, звісна річ, жінки без чоловіка, який би керував ними й захищав їх, подібні до сліпців, що плентають навмання, не бачачи нічого й не розуміючи, де вони.

Пізніше,— не знаю, о котрій це було годині,— я зачула на вулиці стрілянину,— стріляли щоначі, як у тирі,— але Розетта прокинулася й спитала:

— Що трапилось, мамо?

Я відповіла їй:

— Нічого, нічого... знову ці сучі діти розважаються... Щоб вони поперестрілювали один одного!

Ще пізніше повз самісінький будинок проїхала ціла валка ваговозів, весь будинок двигтів, а ваговозам, здавалось, не буде кінця; коли вони проїхали, раптом знов залунав неймовірний гуркіт: то, виявляється, відстав один ваговіз. Я пригорнула Розетту до себе, а вона притислася головою до моїх грудей, і я згадала, як годувала її груддю, коли вона була зовсім маленька; молока в мене було дуже багато, як у всіх жінок Чочарії, найкращих годувальниць у всьому Лаціо. Розетта ссала моє молоко й щодень гарнішала, доки стала спражньою красунею, аж люди на вулиці спинялися, щоб помилуватись нею; і я раптом подумала: краще б вона зовсім на світ не родилась, як ото жити у вічних турботах, тривозі та страхові. Але потім сказала собі, що таке на думку спадає лише серед ночі і це гріх, перехрестилася в темряві й помолилася Христові й мадонні, щоб вони захистили нас. За стіною, де жила родина, яка зробила з убиральні курник, закукурікав півень,— я подумала, що вже скоро світанок, і з цією думкою заснула.

Пробудилась я від несамовитого дзвінка в коридорі, здавалося, хтось дзвонить уже давно. Я встала в темряві й про-

йшла до передпокою: то був Джованні; я йому відчинила, він зайшов і сказав:

— Таж ви й спите! Дзвоню вже цілу годину.

Я була в самій тільки сорочці,— треба сказати, що груди в мене й досі міцні, я навіть ходжу без ліфчика, а тоді вони були ще кращі, важкі, але не відвислі, соски стирчали, піднімаючи сорочку,— і відразу помітила, що він дивиться на мої груди і очі йому горять, мов дві жарини. Зрозумівши, що він збирається вхопити мене за груди, я відступила назад, мовивши:

— Ні, Джованні, не треба... Тебе для мене більше нема, і ти повинен забути те, що сталося. Якби ти не був одружений, я пішла б за тебе, тільки ж ти одружений, тож між нами нічого більше не повинно бути.

Джованні нічого не відповів, але я бачила, що він робить страшне зусилля, щоб опанувати себе. Нарешті це йому вдалося, і він сказав уже своїм звичним голосом:

— Правда твоя... Але сподіваймося, що ця падлюка, моя жінка, вріже дуба у цю війну, а коли ти повернешся, я вже буду вдівцем, і ми одружимося... Стільки народу гине під час бомбардувань, то чому б не загинути і їй?

І знов я була вражена, що він таке каже, я просто не вірила своїм вухам, як це вже раз було, коли він назвав мого чоловіка падлюкою, хоч же вони були такі нерозлучні друзі. Я знала жінку Джованні й завжди думала, що він любить її або ж принаймні прив'язаний до неї — вони були одружені уже давно й мали трьох синів,— і раптом він говорить про дружину з такою ненавистю та ще й бажає її смерті; з його слів можна було зрозуміти, що він ненавидить її вже давно, можливо, колись він мав до неї якесь інше почуття, але тепер не лишилося нічого, крім ненависті. Щиро кажучи, мене навіть налякало, що чоловік, який стільки років був другом і сім'янином, міг згодом так холодно й злостиво називати свого друга падлюкою, а жінку так само. Але нічого цього я Джованні не сказала, він пройшов на кухню, і я чула, як він жартував там з Розеттою, яка на той час уже встала.

— Побачиш, що ви обидві повернетесь гладкими, і це для вас стане єдиним наслідком війни... В селі є сир, яйця, ягнята... там ви гарно харчуватиметесь і добре почуватимете себе.

Усе було готове. Я винесла до передпокою три валізи й згорток. Джованні взяв обидві валізи, я — згорток, а Розетті дала свою маленьку валізку. Поки вони йшли вниз сходами, я вдавала, що замикаю двері, та щойно вони зникли з очей, я повернулася до квартири, зайшла до спальні, підняла плитку підлоги й дістала сховані там гроші. Це була, як на той час, велика сума в тисячних банкнотах, яку я не хотіла діставати зі сховку при Розетті, бо недосвідчене дівча може необачно вибовкати те, чого ніхто не повинен знати. Я піддерла спідницю й заховала гроші до полотняної кишені, загодя нашитої для цього. Упоравшись з цим, я наздогнала Джованні й Розетту, які дожидали мене на вулиці.

Перед будинком стояв візник; Джованні не послуговувався своїм ваговозом, яким звичайно возив вугілля, бо боявся, щоб його не відібрали. Він допоміг сісти нам, уместився сам, і ми поїхали. Я мимохіть озирнулася, щоб іще раз поглянути на перехрестя, на будинок та на крамницю, і мене пройняло тяжке передчуття, що я цього більше ніколи не побачу. Ще не зовсім розвиднилося, хоча ніч уже кінчалась, повітря видавалося сірим, і в цьому сірому повітрі я побачила наш будинок на розі: вікна в квартирі позачинювано, залізні жалюзі на крамниці опущено. В наріжному будинку проти нашого на рівні другого поверху була ніша у вигляді медальйона, де в глибині стояло під склом зображення мадонни, оточене золотими шпагами, а перед мадонною горіла незагасна лампадка. Я подумала, що моя надія на повернення трохи схожа на цю лампадку, яка горить, попри те, що йде війна й кругом панує голод, і це підбадьорило мене; надія на повернення зігріватиме моє серце далеко від домівки. У півмороці наше перехрестя скидалося на театральну сцену, спорожнілу після від'їзду акторів. Одразу було видно, що в цих будинках мешкає біднота: це були навіть не будинки,

а похилені халупи — вони ніби підпирали одна одну, обі-
драні, надто нижні поверхи, там, де їх оббивають вози та
машини; саме поряд з моєю крамницею містився вхід до
вугільної крамниці Джованні, стіна побіля дверей була вся
чорна, як отвір печі, тепер цю чорноту було добре видно, і
вона викликала в мене сумні думки. Мимоволі я згадувала,
як у найкращі часи це перехрестя вдень було заповнене
людом, біля дверей на солом'яних стільцях сиділи жінки, по
бруку бродили коти, діти стрибали через шнурочок або грали
в класи, хлопці працювали по майстернях або навідували
тратторію, де було завжди людно. Я уявила собі цю картину,
і серце мені стислося, я відчула, які любі мені ці халупи і це
перехрестя; може, тому що майже все моє життя минуло тут:
я приїхала сюди зовсім молоденькою дівчиною, а тепер стала
вже зрілою жінкою, маю дорослу дочку. Я подивилась на
Розетту:

— Невже ти навіть не оглянешся на наш будинок, на
нашу крамницю?

А вона у відповідь:

— Заспокойся, мамо, адже ти сама казала, що ми повер-
немось тижнів за два.

Я зітхнула й більше нічого не сказала. Ми їхали в напрям-
ку Тібру, і я почала дивитися вперед, не оглядаючись більше
на наше перехрестя.

Вулиці були порожні, сіре повітря в далечині було схоже
на пару, яка здіймається, коли перуть дуже брудну білизну.
Каміння бруку блищало від роси й здавалось зробленим
з металу. На вулицях не було нікогисінько, тільки бродили
собаки, я бачила їх штук п'ять-шість, потворних, голодних і
брудних, вони обнюхували кутки й мочились біля стін просто
на клапті плакатів, що закликали до війни. Ми переїхали
через Тібр мостом Гарібальді, потім залишили позаду віа
Аренулу, площу Аргентіни та площу Венеції. На балконі
палацу Муссоліні висів такий самий чорний прапор, як отой,
що я його бачила кілька день тому на площі Колонна, два
озброєних фашисти стояли обабіч вхідних дверей. На площі

не було нікого, і зараз вона здавалася більшою, ніж була насправді. Спочатку я не помітила золотої фашистської емблеми на чорному прапорі й подумала була, що це жалобний прапор; вітру не було, прапор завис і був схожий на чорну ганчірку, як вішають біля дверей, коли в оселі небіжчик. Але потім я помітила в брижах прапора фашистську емблему й зрозуміла, що то прапор Муссоліні. Я спитала Джованні:

— А хіба Муссоліні повернувся?

Не виймаючи сигари з рота, Джованні захоплено відповів мені:

— Авжеж, повернувся; сподіваймося, що він залишиться тут назавжди.

Така відповідь неабияк здивувала мене: я знала, що Джованні не любить Муссоліні; я завжди дивувала тому, що казав Джованні, й ніколи не могла вгадати, що він думає. Аж тут я відчула поштовх у бік і побачила, що Джованні показує мені на візника, натякаючи, що його слова адресовано не мені, а візникові. Така осторога видалась мені зайвою: візник був добрий дідок, сиве волосся стриміло на всі боки з-під берета, і він був схожий на мого дідуся, а не на фашистського агента. Я промовчала.

Ми звернули на Націонале; зробилося видніше, з-поза вежі Нерона визирнув рожевий краєць сонця. Ми під'їхали до вокзалу, зайшли досередини, а там було темно, горіли лампи, наче надворі ще панувала ніч. У вокзалі товпилася сила народу, здебільше простий люд, як от ми, з валізами та вузлами, але чимало було й німецьких солдатів з рушницями та речовими мішками, вони стояли, позбивавшись гуртками, по темних кутках. Джованні пішов купувати квитки, а нас з валізами залишив посеред вокзалу. Коли ми чекали його, раптом залунав страшний тріск, і просто на платформу в'їхало з десятків мотоциклістів, одягнених у все чорне, справдешні дияволи. Чорний прапор на площі Венеції та всі оці одягнені в чорне мотоциклісти нагнали на мене жах, і я подумала: «Навіщо цей чорний колір? Чому все має бути

чорним? Ці сучі діти зі своїм клятим чорним кольором принесли нам тільки лихо».

Мотоциклісти позістрибували з мотоциклів, поприхилили їх до колон при вході й порозсідалися біля дверей; лоби були прикриті чорними шкіряними шоломами, руки лежали на пістолетах, позатиканих за пояси. Мені раптом здалося, що мотоциклісти приїхали на вокзал, щоб позакривати виходи й переарештувати всіх, як це часто робилося досі: людей відвозили геть на ваговозах, і вони зникали, ніхто навіть не знав, куди вони поділись. Мені одібрало подих від страху, серце закалатало, я роззирнулася довкола, подумавши, куди б його втекти. Тут я побачила групу людей, що заходили до вокзалу з перону, інші люди кричали на натовп:

— Розійдіться, дайте дорогу!

— Розійдіться, дайте дорогу!

Я зрозуміла, що мотоциклісти приїхали зустрічати якесь велике цабе. Через стовписько я не змогла роздивитися, хто то був, але за якийсь час знов зачула тріскотняву цих клятих мотоциклів і зрозуміла, що вони поїхали слідом за машиною великого цабе.

Нарешті з'явився Джованні й сказав, що купив квитки до Фонді, звідки ми муситимемо діставатися до села через гори. Ми вийшли з вокзалу на перон і попрямували до поїзда. Яскраво світило сонце, кидаючи на платформу скісне проміння, як ото по лікарняних палатах або в тюремних дворах. На платформі не було нікогісінько, і довжений поїзд видавався так само порожнім. Але коли ми зайшли в нього й стали пробиратися проходом, то побачили, що вагони напхом напхані німецькими солдатами при повному спорядженні, з речовими мішками, з насунутими на очі касками й з гвинтівками між ніг. Не знаю, скільки їх було, ми йшли з вагона в вагон, і в кожному купе бачили по вісім німецьких солдатів з усією амуніцією, непорушних, мовчазних, неначе вони дістали наказ не ворухитись і не говорити. Нарешті в одному вагоні третього класу ми побачили італійців. Вони збилися в купе й проходах, мов худоба, яку везуть до

різниці, і ніхто не піклується, щоб тваринам було зручно, бо їх однаково скоро повбивають. Італійці так само мовчали й не ворушились, але було видно, що вони мовчали й не ворушились від втоми й відчаю, а ті німці були щохвилини готові вискочити з поїзда й відразу воювати. Я сказала Розетті:

— Ось побачиш, нам доведеться їхати стоячи.

Так воно й сталося. Ми обійшли весь вагон; сонячні промені, проникаючи крізь брудні шибки вікон, розпекли повітря. Врешті ми поставили валізи в проході біля вбиральні й сіли на них. Джованні, який усе ще був з нами, сказав:

— Я, мабуть, піду, бо поїзд скоро рушить.

Але якийсь чоловік, вбраний у все чорне, що сидів поруч з нами на валізі, похмуро й не підводячи очей, відказав:

— Скоро... атож... Ми чекаємо вже третю годину.

Джованні все ж попрощався з нами, поцілувавши Розетту в обидві щічки, а мене в куточок рота (може, він хотів поцілувати мене в губи, та я вчасно відхилилася). Джованні пішов, і ми з Розеттою залишились на валізах: я сиділа на великій, вона — на маленькій, поклавши голову мені на коліна. Через півгодини, що їх ми просиділи мовчки, Розетта спитала:

— Коли ми поїдемо, мамо?

— Я знаю не більше, ніж ти, доню,— відповіла я.

Уже не пам'ятаю, скільки часу пробула я отак, не рухаючись, підтримуючи Розетту, що тулилася до мене. Люди в коридорі дрімали, дехто зітхав, сонце все дужче розпікало повітря, з платформи не долиняло ані звуку. Німці також мовчали, начебто їх і зовсім не було, аж враз із сусіднього купе зачувся спів. Я б не сказала, що німці співали погано, щоправда, голоси були низькі й хрипкі, та співали вони злагоджено. Я часто чула, як весело співають наші солдати, їдучи гуртом у поїзді, а від співу німців мені зробилося тоскно, бо їхня пісня (дарма що я не розуміла мови) здалась мені дуже сумною. Співали вони повільно, начебто і їм не дуже хотілось іти на війну, їхня пісня наганяла тугу. Я ска-

зала чоловікові, одягненому в чорне, який сидів поряд зі мною:

— Їм також не подобається війна... Зрештою і вони люди. Послухай, як сумно вони співають.

Але він буркотливо відповів:

— Ет, ти не розумієш... Це їхній гімн, як ото у нас «Королівський марш».— І, трохи помовчавши, доказав: — Посправжньому тепер сумуємо ми, італійці.

Нарешті поїзд рушив — без свистка чи то гудка, без жодного звуку, рушив ніби зовсім випадково. Я хотіла ще раз помолитися мадонні, аби вона захистила мене й Розетту від усяких небезпек, що чигали на нас попереду. Та мені нараз так захотілося спати, аж забракло слів для молитви. Я лише встигла подумати: «Ці сучі діти...» — сама не знаючи, кого це стосується — англійців, фашистів чи італійців. Може, це стосувалось усіх потроху. І з цією думкою заснула.

Розділ другий

Проспала я десь із годину, а коли пробудилась, поїзд стояв і довкола було тихо! У вагоні можна було задихнутися від спекоти. Розетта вихилилась у вікно й дивилася на щось. Уповдовж усього вагона біля вікон стояли пасажири. Я через силу підвелася, запаморочена, спітніла, й підступила до вікна. Яскраво сяяло сонце, небо було блакитне, довкруз тяглися зелені пагорби, покриті виноградниками, а на одному з пагорбів стояв білий будиночок, охоплений пожежею. Червоні язики полум'я й чорні клуби диму вихоплювалися з вікон, а довкола все було нерухоме й тихе: гарний, зовсім літній день — і ніде ані душі. Раптом усі в вагоні закричали:

— Онде він, онде він!

Я подивилась на небо й забачила чорну комаху, яка дуже швидко перетворилась на літак і зникла. Майже тієї ж миті я зачула над поїздом дирчання моторів і металеве торохтін-

ня, неначе стукотіла швацька машинка. Даленіючи, торох-тіння затихло, й незагайно десь зовсім поблизу пролунав сильний вибух, усі в вагоні попадали на підлогу, лише я не встигла лягти, ба навіть не мала часу подумати про це. Крізь вікно я побачила, що будиночок зник у великій сірій хмарі, яка, клубочачись, сповзала пагорбом до поїзда; довкола знов зробилось тихо, люди попідводилися з підлоги, ще не вірячи, що вони живі, й відразу повернулись до вікон і знову почали дивитися. В повітрі літав пил, проникаючи в легені й викликаючи кашель; хмара розвіялась, і всі ми побачили, що білого будиночка немає. Через кілька хвилин поїз рушив.

Це була найвизначніша подія за час нашої подорожі. Поїзд знай зупинявся — і щоразу у відкритому полі. Постоявши з годину, він котив далі, тому дорога, забираючи звичайно щонайбільше дві години, тривала тепер аж шість. Потому як білий будиночок злетів у повітря, а поїзд рушив, Розетта, яка страшенно боялася бомбардувань у Римі, сказала:

— А за містом не так страшно, як у Римі. Тут стільки сонця й повітря. В Римі я дуже боялася, що на мене впаде будинок, а тут — коли навіть і помру — я бачитиму сонце.

Тоді один пасажир, що їхав з нами в проході, сказав:

— Я бачив у Неаполі отаких померлих на сонці, вони лежали після нальоту на тротуарі двома рядами й були схожі на купи брудного лахміття, дарма що перед смертю дивились на сонце.

А другий додав:

— Достоту, як співається в неаполітанській пісні: «Я знаю сонце», — і захихотів, але ніхто не підтримав його, було не до жартів, і всі ми мовчали аж до кінця дороги.

Ми мали зійти з поїзда в Фонді, тож після Террачини я сказала Розетті бути напоготові. Мої батько-мати жили в горах, у сільці неподалік від Валлекорси, там вони мали будиночок і клаптик землі; від Фонді до них можна було доїхати за годину автомобілем. Та біля пагорба, за яким починається долина, де розташоване Фонді, наш поїзд став

якраз проти села Монте Сан-Біаджо, розкиданого на цьому пагорбі, і я побачила, що всі виходять. Німці повиходили ще в Террачіні, і в поїзді на той час залишались самі тільки італійці. А тепер посходили всі, і ми з Розеттою залишилися самі в порожньому купе; мені якось відразу стало легше, до того ж погода стояла чудова, і ми невдовзі мали приїхати до Фонді, а вже звідти рушати далі, до моїх батьків. Поїзд усе стояв, але я вже звикла до цього й не дивувалась, лише сказала Розетті:

— Ось побачиш, у селі ти почувешся зовсім інакше: їстимеш, спатимеш — і далі все буде гаразд.

Я завела з нею мову про те, що ми робитимемо в селі, а поїзд усе ще не рухався. Була вже десь перша чи друга година, стояла страшна спека, і я запропонувала Розетті:

— Нумо підїжмо, — відтак розчинила валізку з харчем і наготувала два бутерброди з ковбасою.

Я завбачливо прихопила з дому пляшку вина, тож налила склянку Розетті й випила сама. Ми їли, було дуже спекно, нас огортала незвична тиша, з вікна видніли тільки платани круг привокзального майдану, білі від пилу, попалені сонцем, — в їхньому листі співали цикади, наче був не вересень, а тільки серпень. Це було справжнє село, те село, де я народилася й прожила до шістнадцяти років, і було воно саме таке, яким я пам'ятала його, із запахом розпеченої пилюки, сухого кізяку й паленої трави. Я поклала випростані ноги на лаву й мимоволі вигукнула:

— Як добре! Ти чуєш цю тишу? Я така рада, що ми вибралися з Рима.

У цю мить двері купе розчинились, і хтось зазирнув досередини.

Це був високий чорнявий залізничник, неголений, у розстебнутому кітелі, картуз набакир. Він ступив через поріг і поважно, майже сердито сказав:

— Смачного.

Подумавши, що він голодний, як і всі в ті часи, я відповіла, вказавши на папір з накраяною ковбасою:

— Призвольйтеся!

Але він відрубав, сердячись чимдалі дужче:

— Яке в біса призвольтеся! Висідайте з поїзда!

Я сказала йому:

— Нам їхати до Фонді,— і простягла йому квитки, на які він і не глянув.

— Ви що — не бачили, як усі висідали? Поїзд далі не йде.

— Не йде навіть до Фонді?

— Яке Фонді! Колії зруйновано,— і докинув уже лагідніше: — Звідси до Фонді півгодини пішки. Ви повинні висісти, бо поїзд невдовзі піде назад до Рима.

Мовивши це, він пішов, захряпнувши двері.

Ми залякли, як ото сиділи, тримаючи бутерброди в руках і дивлячись одна на одну. Потім я сказала Розетті:

— Кепські наші справи.

Ніби вгадавши мої думки, Розетта відказала:

— Дарма, мамо, зійдімо з поїзда й пошукаймо машини.

Я зняла з лави валізи, відчинила двері, і ми висіли з вагона.

На пероні не було нікого, в вокзалі — нікого, на привокзальному майдані — теж нікого. Від майдану тягнувся у далеч путівець, сліпучо білий на сонці й дуже курний, пообабіч путівця тягся живопліт з рідкими, вкритими курявою деревами. Від спекоти та хвилювання мені пересохло в горлі; раптом я помітила в закутку майдану фонтан і підійшла до нього, щоб напитись, але фонтан був сухий. Розетта, що стояла з переляканим обличчям біля валіз, спитала:

— Що ж нам робити, мамо?

Край був мені добре знайомий: ця дорога вела просто до Фонді.

— Рушаймо, доню: більш нічого нам не залишається.

— А валізи?

— Понесемо.

Розетта не відповіла нічого, а тільки непорозуміло подивилась на валізи, не уявляючи собі, як це ми нестимемо їх. Я розчинила одну валізу, дістала дві серветки й скрутила їх жгутом. Ще будучи дівчиною, я часто носила речі на

голові, мені доводилось переносити тягарі до п'ятдесяти кілограмів. Готуючи наголовки, я сказала:

— Зараз мама покаже тобі, як це робиться.

Заспокоївшись, Розетта всміхнулась мені.

Я наклала згорнуту серветку на голову, насунула її на лоба й сказала Розетті зробити те саме. Відтак ми роззулися. Скінчивши приготування, я поклала собі на голову спершу велику валізу, на неї середню, а зверху пакунок з їжею. Розетті я дала найменшу валізу. Пояснила їй, що треба йти, тримаючись дуже прямо й підтримуючи однією рукою кутик валізи. Вона відразу зрозуміла й пішла вперед, несучи валіжку на голові, а я подумала: «Дарма що вона народилася в Римі, в її жилах тече кров жінок Чочарії». Отак, босоніж, з валізами на голові, прямували ми до Фонді край дороги, де-де порослої травою.

Дорога була довга й геть безлюдна, на полях так само не було видно ні душі. Городянин, мало знаючи село, не побачив би на цих полях нічого незвичайного, та я перед переїздом до міста була селянкою, і мені впало в вічі, що навкруги так безлюдно. Час збирання винограду давно вже минув, але виноградні грона висіли серед пожовклого листя, перестиглі, поїдені осами та ящірками, деякі вже потемніли й почали гнити. Кукурудза подекуди переплуталась і полягла, зарісши бур'янами, качани на стеблах подостигали й стали зовсім червоні. Земля попід фіговими деревами була вкрита плодами, перестиглими, потрісканими, подзьобаними птахами. На полях не було нікогісінько, тож я й подумала, що всі селяни повтікали. А тим часом погода стояла чудова, тиха й жарка, так і кличучи народ до збирання врожаю. Така ця війна, подумала я: все ніби звичайне, та вже всередині завівся хробак війни, люди зі страху розбігаються, а байду-жа природа й далі дарує їм свої плоди — садовину, зерно, траву та інші рослини, наче нічого й не сталося.

До Фонді ми підходили стомлені, розгублені, з пересохлим горлом і закуреними до колін ногами. Я сказала Розетті:

— Зайдімо до тратторії: вип'ємо, поїмо, перепочинемо,

а потім пошукаємо автомобіля чи візника, які й відвезуть нас до діда й баби.

Але нічого цього ми не знайшли: ні тратторії, ні автомобіля, ні візника. Зайшовши до Фонді, ми відразу зауважили, що в містечку нікого немає: мешканці покинули його. На вулицях не було анікогісінько. На позамиканих дверях крамниць де-де білили клапті паперу, на яких було написано, що хазяїн крамниці виїхав; двері й ворота будинків надійно позамикано, вікна позабивано, позачиняно все аж до віконець горищ. Нам здавалося, ніби ми йдемо вулицями міста, де населення вимерло від якоїсь пошесті. А в Фонді цієї пори року завжди велелюдно, погода стоїть гарна, по вулицях юрмляться жінки, чоловіки, діти упереміш із котами, собаками, ослами, кіньми, курми; всі йдуть у своїх справах або просто гуляють, заходять до кав'ярень, сидять перед будинками. В променях сонця, що падали на фасади будинків і на бруківку, деякі завулки видавались живими, але, придивившись, ми бачили все ті самі вікна з позачиняними віконницями, ті самі позабивані двері; блискотіння сонця на камінні бруківки лякало нас, а повсюдне мовчання та відлуння наших кроків у порожніх вулицях наганяло на нас іще більше страху. Я зупинялась, стукала в двері, гукала, але ніхто не відчиняв мені, ніхто не відгукувався на мій поклик. Отак ми дійшли до тратторії «Півень», де на вивісці викрашався злинялий обпатраний півень. Старезні, пофарбовані в зелений колір двері із старовинним замком та великою замковою щілиною було зачинено; я приставила око до цієї щілини й побачила темну кімнату, а в глибині вікно, що виходило в сад. Через вікно було видно залитий сонцем виноградник, де чорні грона висіли серед повитої виноградом альтанки. В приміщенні годі було щось роздивитися, крім столу, на який падало сонячне проміння. Тут так само не було нікого, хазяїн утік разом з усіма.

«Оце так село,— гірше ніж в Римі». Як я помилилась, сподіваючись знайти в селі те, чого в Римі не було. Я повернулась до Розетти й сказала:

— Знаєш що? Нумо трохи перепочиньмо, а потім вернімося на станцію та й гайда назад до Рима.

Як би воно було добре, коли б ми так зробили! Та побачивши перелякане обличчя Розетти, яка, звичайно, відразу згадала про бомбардування, я похапцем докинула:

— Але перш ніж відмовлятися від наших задумів, зробімо ще одну спробу: адже ми бачили тільки Фонді,— пошукаймо пристановища в іншому селі, може, знайдемо якогось селянина, який прихистить нас у себе днів на два, а там побачимо, що робити далі.

Ми трохи перепочили, присівши на кам'яну загорожу; не хотілося говорити: нас лякали звуки наших голосів, порушуючи тишу покинутого містечка. Перепочивши, ми взяли на голови наші валізи і вийшли з міста з протилежного боку. З півгодини ми простували путівцем, немилосердно палило сонце, путівець, як і до Фонді, був укритий білою, ніби борошно, курявою. Щойно обабіч почалися помаранчеві сади, я завернула на першу стежку, подумавши, що вона кудись нас та приведе: в селі всі стежки неодмінно кудись ведуть. Помаранчеві дерева росли дуже густо, листя було чисте, без жодної пилінки, під деревами лежала густа тінь; після зморної спеки та куряви путівця ми почувися куди бадьоріше. Стежка вилася між стовбурами, і Розетта раптом спитала мене:

— А коли збирають помаранчі, мамо?

Я бездумно відповіла:

— Починають збирати в листопаді. Побачиш, які вони солодкі.

Бовкнувши це, я прикусили язика: був лише кінець вересня, а я все казала Розетті, що ми їдемо з Рима щонайбільше днів на десять, хоча глибоко в душі знала, що це не так; і ось я проговорилася. Та, на щастя, Розетта не помітила цього, і ми йшли з нею стежкою все далі.

Нарешті стежка вивела нас на галявину, посеред якої стояв будиночок: колись, либонь, він був рожевий, але тепер геть почорнів і полупився від старості та дощів. Відкриті

зовнішні сходи вели на терасу другого поверху, де під аркою висіли пучки стрючкового перцю, помідорів та цибулі. На галявці перед будинком лежали фіги, розкладені на сонці сушитись. Усе це виказувало, що в будиночку мешкали селяни. Не встигли ми покликати когось з господарів, як назустріч нам вийшов селянин, який, певно, помітив, що хтось іде стежкою, й дожидав нас. Чоловік був старий і страшенно худий, його маленька лиса голівка з запалими щоками, довгим, подібним до дзьоба, носом, глибоко посадженими очима та низьким лобом нагадувала голову шуліки. В руках він тримав серпа, яким, здавалось, наготувався захищатися. Він спитав:

— Хто ви такі? Чого вам треба?

Я не розгубилась, бо поруч стояла Розетта, а присутність слабкої, яка потребує захисту, людини завжди додає сили. Я відповіла, що нам нічого не треба, що ми з Леноли,— це, по суті, була правда, бо я народилася недалеко від Леноли,— що ми з далекої дороги й дуже стомилися; якщо ж він може надати нам кімнату, щоб переночувати, то ми йому заплатимо, як у готелі. Він стояв на галявці, розставивши ноги, й слухав мене; в своїх драних штанях, латаній-перелатаній куртці та з серпом у руці він скидався на городне опудало; гадаю, що з моїх слів він зрозумів тільки те, що я готова платити і то щедро; згодом я дізналася, що він дурнуватий і ніщо, крім наживи, його не цікавить. Але і в питаннях наживи він, либонь, тямив туго, бо дуже довго не міг зрозуміти моїх пояснень, тільки знай повторював:

— У нас немає кімнати; ти платитимеш, але чим?

З обачності я не хотіла діставати при ньому гроші з кишені під спідницею: адже під час війни будь-хто стане злодієм і вбивцею, а цей чоловік і поготів мав обличчя чи то злодія, чи то вбивці, тим-то я й далі повторювала йому, що він може бути спокійним,— я йому заплачу. Однак він мене ніяк не розумів. Розетта тягла мене за рукав, шепочучи, що нам краще піти звідси, але тут, на щастя, підійшла його дружина, мала й худенька жіночка, набагато молодша за

чоловіка, із здивованим і захопленим обличчям та блискучими очима. Вона відразу второпала, що нам потрібно, і, трохи не обіймаючи нас, повторювала:

— Звичайно, вам потрібна кімната, аякже! Ми спатимемо на терасі або в клуні на сні, а вам віддамо нашу кімнату. Продукти ми також маємо, тож будете їсти з нами; звісно, їжа проста сільська, але їстимете з нами.

Чоловік відійшов убік і похмуро дивився на нас; він скидався на хворого індика, коли той заковчує очі, відмовляється дзьобати їжу і ходить страшенно невдоволений. Жінка взяла мене під руку й торохтіла не вмовкаючи:

— Ходімо, я покажу тобі кімнату, ходімо ж бо, я віддам тобі мою постіль, а ми з чоловіком спатимемо на терасі,— і вона зовнішніми сходами провела нас на другий поверх.

Отак почалося наше перебування у Кончетти,— так звали цю жінку. Чоловік звався Вінченцо, він був років на двадцять старший від дружини. Вони були орендарями у Фести — комерсанта, який утік, як і багато хто, з міста і мешкав тепер у будиночку на одній з гір над рівниною. Вони мали двох синів: Розаріо й Джузеппе,— обидва чорняві, з грубими рисами обличчя та маленькими очицями під низькими лобами. Говорили хлопці дуже мало й взагалі рідко з'являлися дома: їм доводилось переховуватися, бо під час виходу Італії з війни обидва втекли з армії й не повернулись до своєї частини, коли оголошено такий наказ, а тепер боялись фашистських патрулів, які шукали чоловіків, щоб відправляти на роботи до Німеччини. Вони ховалися в помаранчевих садах, приходили додому тільки на обід і вечерю, їли похапцем, майже не розмовляючи, і знов мовчки зникали невідькуди. З нами вони обходились чемно, але мені чомусь не подобались, а що причин для цього не було, то я часто дорікала собі в упередженості до них, та ось одного чудового дня я зрозуміла, що чуття не підмануло мене: це справді були негідники.

Потрібно сказати, що неподалік від будинку серед помаранчевих дерев стояв великий зелений сарай під бляшаним

дахом. Кончетта сказала мені, що в цьому сараї вони складають помаранчі, коли надходить пора знімати їх з дерев; може, воно так і було, але поки що пора збирання помаранчів ще не настала, дерева стояли пообвішувані плодами, і все ж я помічала, що Вінченцо з Кончеттою та обома синами часто робили щось у сараї та побіля нього. Я не цікава, але коли перебуваєш із дочкою в оселі тих, кого не знаєш і кому, сказати щиро, не довіряєш, то, так би мовити, цікавість викликається необхідністю.

Тож, коли одного разу вся родина подалась до сараю, я через якийсь час пішла слідом, ховаючись за помаранчевими деревами. Сарай теж стояв на галявині, але ця галявина була набагато менша, ніж та, де височів будинок. Сарай являв собою старезну, що майже втратила свій первісний колір, будівлю, під проваленим дахом і з широченними щілинами між дошками. Посеред галяви стояв віз Вінченцо із впряженим мулом, а на воза було накладено цілу гору всіляких речей: ліжкові сітки, матраси, стільці, тумбочки, якісь клунки. Широкі двері сараю були розчинені навстіж. Кончеттині сини саме розв'язували мотузки, що стягували речі на возі. Вінченцо з дурнуватим виглядом сидів узбіч на пеньку й палив люльку, а Кончетта була в сараї; я не бачила її, але чула її голос:

— Ну ж бо ворушіться, покваптеся, уже пізно.

Сини, завжди такі мовчазні, неповороткі й залякані, тепер геть змінилися, ставши спритними, моторними, діловими та завзятими. Я мимоволі подумала, що всяк проявляє себе в своєму ремеслі: селяни в полі, робітники на заводі, торговці в магазині і, що там приховувати, злодії — орудуючи краденим, бо ж усі оті сітки, стільці, тумбочки, матраци, клунки — все воно було крадене, я вмить запідозрила це, а ввечері це підтвердила й сама Кончетта, коли — потому як сини пішли, — я, набравшись сміливості, зненацька спитала її, чиї речі вивантажували вони того дня перед сараєм. У першу хвилю вона розгубилася, та відразу захопилась і відповіла мені, як завжди збуджено й весело:

— То ти нас бачила? Даремно ти не підійшла й не допомогла нам. Нам же нема чого приховувати, зовсім нема чого. Всі ці речі ми привезли з одного будинку в Фонді. Бідолаха-господар утік в гори й невідь-коли повернеться. Речі залишилися в будинку і могли пропасти при першому бомбардуванні, тож хай краще вони лежать у нас. Принаймні з них буде якийсь пожиток. Тепер війна, і треба вміти влаштуватися, адже чого не підбереш — вважай пропало. Отак, кумасю. А коли війна скінчиться, то господар речей дістане відшкодування збитків від держави і купить собі нові речі, ще кращі за старі.

Я була, кажучи щиро, вражена й налякана, либонь, я навіть зблідла, бо Розетта, подивившись на мене, спитала:

— Що тобі, мамо?

Я була налякана, бо в мене, як і в усякого комерсанта, дуже розвинуте чуття власності, до того ж я завжди поводитись чесно і вважала, що моє — це моє, а твоє — твоє, і між цими двома поняттями не повинно бути плутанини, бо ж інакше цілий світ полетить шкереберть. І ось я потрапила в злодійський дім, і що куди гірше, ці злодії не бояться анікогісінько, бо тут немає ні закону, ні карабінерів, навіть більше: вони мало не хваляться тим, що крадуть. Я нічого не сказала Кончетті, проте вона, очевидно, помітила, що я приховала якісь думки, і докинула:

— Зрозумій мене: ми беремо ці речі, бо вони, так би мовити, нічії. Ми чесні люди, Чезіро, і я тобі зараз доведу це: постукай-но ось тут.

Кончетта підвелася й почала стукати в стіну кухні ліворуч від плити. Я також застукала в стіну: там чулася порожнина. Я спитала:

— Що за цією стіною?

Кончетта збуджено відповіла:

— Там Фестине майно, цілий скарб: весь посаг його дочки й усякі речі з їхнього будинку — простирадла, ковдри, лляна білизна, срібло, посуд та всякі коштовні речі.

Я була дуже здивована, бо це стало для мене цілковитою

несподіванкою. А Кончетта усе з тим самим дивним збудженням, з яким завжди говорила й поводитись, пояснила мені: Вінченцо і Філіппо Феста були, як кажуть у нас, святими Джованні; Феста хрестив сина Вінченцо, а Вінченцо — Фестину дочку; поєднанні в такий спосіб роллю святого Джованні, вони стали ніби родичами. Феста довіряв Вінченцо і, перш ніж тікати в гори, замурував усе своє майно у нього на кухні, зажадавши, щоб Вінченцо запрягся повернути все, коли скінчиться війна, і той запрягся.

— Фестині речі для нас святі,— урочисто скінчила своє пояснення Кончетта, неначе йшлося про святі дари.— Я радше дам убити себе, ніж торкнуса цих речей. Вони замурувані в стіні уже цілісінький місяць і залишатимуться там до кінця війни.

Я відразу засумнівалася в її словах; не переконали мене й слова Вінченцо, який досі мовчав, він викинув люльку з рота й мовив замогильним голосом:

— Саме так: ці речі священні. Німці чи то італійці муситимуть переступити через мій труп, перш ніж торкнуться цих речей.

Слухаючи чоловіка, Кончетта дивилась на мене блискучими від збудження очима, і її погляд промовляв: «Ось бачиш? Що ти скажеш на це? Хіба ми не чесні люди?»

Та я згадала, як їхні сини розвантажували воза, й подумала собі: «Атож, балакай; раз украв — довіку злодій»,— і мені не повернувся язик відказати що-небудь Кончетті.

Злодійкуватість моїх господарів і стала головною причиною, яка наштовхнула мене на думку, що треба йти геть від них, перебиратись кудись інде. В кишені під спідницею я мала заховані великі гроші, а напасти на нас і пограбувати не вимагало великого хисту. Хто б став захищати двох беззахисних жінок, якщо не існувало ні законів, ні карабінерів? Я ніколи не показувала Кончетті вмісту моєї кишені, тільки час від часу давала їй невеликі суми в рахунок за кімнату та харч, до того ж я обіцяла їй розрахуватися за все, тому вона, звичайно, могла вже здогадатися, що десь при

мені заховані гроші. Доти вони крали тільки залишені речі, але завтра можуть забрати мої гроші або й убити мене. Сини — справдешні розбійники, чоловік пришелепкуватий, та й самій Кончетті бракувало якоїсь клепки, отож від цієї сімейки годі було сподіватись чогось хорошого. Їхній будинок, хоч хай і стоїть неподалік від Фонді, загубився серед помаранчевих садів і був дуже відлюдний: тут можна було зарізати людину, і ніхто нічого не помітив би. Щоправда, це було гарне сховище, але в такому сховищі можуть статися гірші речі, ніж під відкритим небом під час бомбардування. Того самого вечора, лягаючи спати, я сказала Розетті:

— Це родина злочинців. Можливо, вони нам нічого поганого й не зроблять, однак можуть і вбити нас обох та закопати під помаранчевими деревами для угноєння — і то спокійнісінько.

Я сказала це, щоб полегшити душу, і тут же зрозуміла, що вчинила так даремно, бо Розетта, ще не оговтавшись від страху, пережитого нею під час бомбардувань у Римі, відразу заплакала й зашепотіла, горнучись до мене:

— Я так боюся, мамо. Нумо ходімо звідси негайно.

Тоді я пояснила їй, що це тільки моє припущення: у всьому винна війна. Вінченцо, Кончетта і їхні сини, звичайно, чесні люди. Мої слова не переконали її, і вона сказала:

— Все одно, ходімо звідси: нам тут погано.

І я пообіцяла їй, що ми незабаром підемо, бо ж і на правду нам тут велося дуже погано. І то так погано, що нині, згадуючи про той час, я можу твердо сказати, що ніколи і ніде нам не було так погано, як у Кончетти. Вона віддала нам спальню, де спала разом з чоловіком від першого дня їхнього весілля; я — селянка, як і Кончетта, та все ж мушу сказати, що ніколи в житті не бачила такого бруду. В кімнаті стояв такий гидкий сморід, аж нічим було дихати і, хоча вікна були весь час розчинені навстіж, ми задихалися. Звідки брався цей затхлий кислий сморід старого бруду, тарганів та сечі? Я заходилась шукати причину й знайшла в тумбочці два нічні горщики з білої порцеляни з рожевими квітами, дуже

високі й вузькі, схожі на вази без ручок. Ось оці горщики, які ніколи не чистились і були страшенно брудні всередині, і поширювали такий сморід. Я виставила їх за двері, за що Кончетта так розсердилась, аж мало не побила мене, репетуючи, що дістала ці горщики від своєї матері, що це їхня родинна річ та що вона не розуміє, чому я відмовляюсь тримати їх у кімнаті. Першої ж ночі ми обидві відчули жахливу сверблячку, яка не давала нам заснути. Матрац на цьому двоспальному ліжку був весь у ямах, набивка звалялася в жмути, він шарудів і коловся, а тканина, якою його обтягнуто, була така тонка, що могла подертися з першим нашим порухом. Розетта знай переверталася з боку на бік; нарешті я запалила свічку й нахилилася над ліжком: при мерехтливому світлі я побачила не одну чи дві блошиці, а цілі легіони, темно-червоних, велетенських, що розбігались на всі боки, понапивавшись нашої крові, яку смоктали вже кілька годин. Ліжко було аж чорне від блошиць,— слово честі, я зроду не бачила стільки цієї нужі. В Римі я дуже рідко натрапляла на одну-дві блошиці, тоді я негайно віддавала перетягти матрац, і блошиці зникали. А тут їх були тисячі, і вони водились не тільки в матраці, але й у дерев'яному ліжку, і по всій кімнаті взагалі.

Вранці ми з Розеттою встали й почали розглядати себе в дзеркало шифоньєрки: наша шкіра була вкрита червоними пухирями, укуси блошиць видніли по всьому тілу,— ми були схожі на хворих, заражених якоюсь поганою нашкірною хворобою. Я покликала Кончетту, показала їй Розетту, яка, плачучи, сиділа гола на ліжку, й почала соромити її за те, що вона вклала нас у постіль з блошицями, а вона, як завжди збуджена, відповіла:

— Твоя правда, я знаю, що в ліжку є блошиці — і це соромно, непристойно, огидно. Тільки ж ми — сільські бідарі, а ти — міська синьйора; нам — блошиці, а тобі — шовкові простирадла.

Вона визнавала, що я маю слухність, але казала це так, ніби сміялася з мене: спочатку погодившись, вона зненацька

дійшла висновку, що блошиці також створіння божі, і коли вже бог їх створив, то, виходить, вони на щось та потрібні. Наприкінці вона сказала, що покладе нас у сіннику, де вони тримають сіно для мула. Сіно також колосось, і в ньому так само водились комахи, однак це були чисті комахи, які повзали по нашому тілу, лоскотали нас, але не пили нашої крові.

Я чудово розуміла, що довго так тривати не може.

В цій господі все було гидке: і постіль, і їжа. Кончетта була страшна нечупара, робила все похапцем, недбало, кухня чорніла від бруду, який упродовж років налипав на каstrулі й тарілки, води в кухні не було, і господиня ніколи нічого не мила; варила ж вона поспіхом, абияк. Кончетта щодня готувала одну й ту саму страву, яку в Чочарії називають «мінестріна»: краяла тоненькими скибочками домашній хліб, клала в глиняну миску і заливала юшкою з-під квасолі. Цю страву їдять холодною після того, як юшка промочить хліб і він перетвориться на тетерю. Я ніколи не любила мінестріну, а в Кончетти ми щоразу неодмінно знаходили в мисці мух або тарганів, навіть цю просту страву Кончетта не могла приготувати, як належить, мене від неї просто нудило. Їли ми, як їдять у селі: всі з однієї миски, кожен облизував свою ложку й знов зачерпував тетерю. Уявляєте собі, коли я зробила їй зауваження, що кожного разу прихоплюю з миски разом з хлібом та квасолею купу дохлих мух, ця неотеса відповіла мені:

— Їж, їж. Ото біда, коли й з'їси муху! Це таке ж м'ясо, як і яловичина.

Нарешті, бачачи, що Розетта геть не може їсти цю гидь, я почала ходити з Кончеттою на путівець за їхнім садом. Тут тепер, просто на дорозі, був ринок, що перебрався сюди з міста, де стало небезпечно торгувати через фашистів, які все відбирали, та через повітряні тривоги. На дорозі стояли селянки, що продавали свіжі яйця, фрукти, м'ясо і навіть рибу. Вони правили неймовірні гроші, коли ж я пробувала торгуватись, відповідали:

— То й їж свої гроші, а я їстиму яйця.

Вони знали, що час тепер сутужний і що гроші в сутужний час гублять свою вартість, тим-то й дерли, як за рідного батька. Дещо я все ж купувала, проте була змушена частувати Кончентину родину; мої гроші текли як вода, тож я мусила замислитись.

Ми хотіли піти звідси, але куди? Англійці досі не приходили, і я сказала Кончетті, що нам, мабуть, слід спробувати знайти якийсь візок або ж бодай пішки дістатися до села, де жили мої батьки, і там уже дождити кінця війни. Вона відразу з великим захватом вислухала моє повідомлення:

— Певна річ, так буде краще. Тільки у себе вдома можна робити все, що зайде в голову. Хіба хто може замінити рідну матір? Ти вірно зміркувала, тут тобі все не до вподоби: у нас блошиці, міністріна не до смаку; а в батьківській господі самі блошиці й та ж міністріна видадуться тобі раєм. Чом би й ні? Завтра Розаріо відвезе вас своїм возом — це буде гарна прогулянка.

Ми були дуже вдоволені й довірливо чекали наступного дня та Розаріо, який мав звідкись повернутися. Розаріо повернувся з цілою купою поганих новин: німці хапали чоловіків, фашисти заарештовували всіх, хто наважувався їздити дорогами, англійці бомбардували, американці спускались на парашутах, і скрізь панували голод, нестача, метушня; між англійцями та німцями скоро має бути велика битва саме в тім краї, де лежить село моїх батьків, і в німецькій комендатурі сказали, що всіх селян вивезено й загнано до концентраційного табору під Фрозіноне. А ще Розаріо сказав нам, що їздити дорогами небезпечно через літаки, які спускаються дуже низько й обстрілюють людей із кулеметів; ходити гірськими стежками також небезпечно, бо в горах сила дезертирів та розбійників, що вбивають людей ні за що. Одне слово, нам обом вигідніше дождити англійців тут, у Фонді, а чекати залишилося зовсім недовго, бо союзна армія наступає і буде тут щонайпізніше за тиждень. Багато чого з того, що він сказав, було брехнею, але

в його словах була й правда, яку він так хитро змішав з брехнею, аж брехня видавалась правдою. Бомбардування та обстріли з кулеметів були правдою, а брехнею було те, що побіля села моїх батьків мала відбутися битва і що з села виселено всіх мешканців. Ми були дуже налякані й самотні, інших новин, крім повідомлених нам Розаріо, не мали і якимось не здогадались, що він нарочито придумав ці погані вісті, щоб затримати нас у їхній господі й далі наживатись на нас. Часи справді були важкі, зі мною була дочка, і я не могла взяти на себе відповідальність вирушити з нею в дорогу, ризикуючи зустрітись з небезпеками, про які казав нам Розаріо, якби навіть існувала лише одна можливість із ста зіткнутись з ними. Тому я вирішила відкласти переїзд до спокійнішого часу й дождати вступу союзників до Фонді.

З Кончеттиного будинку нам, у будь-якому разі, треба було піти і то чимскоріше, уже хоча б через те, що будинок стояв у дуже відлюдному місці серед помаранчевих садів і ми були тут геть беззахисні; а Кончеттині сини викликали в мене чимдалі менше довіри. Я вже казала, що обидва були мовчазні, але, почавши говорити, виявляли в своїх словах вдачу, яка була мені зовсім не до вподоби. Скажімо, один з них якимось розповів нам, просто так, жартома ось що:

— В одному албанському селі нас обстріляли, поранивши двох чоловік. Знаєш, що ми зробили у відплату? Оскільки всі чоловіки повтікали, ми позахоплювали жінок, звісно, найвродливіших, і всіх їх, як належить, продраями... Декотрі з них погодились самі, ба навіть були раденькі, шльондри, наставити своїм чоловікам ріжки; решту ми примусили, і декотрим з них довелось перележати із стількома чоловіками, аж вони потім ледве стояли на ногах і скидались на мерців.

Мені такі розповіді вселяли жах, а Кончетта сміялась, примовляючи:

— Оце так хлопці! Звісна річ, хлопцям подобаються дівчата; у наших хлопців гаряча кров.

На Розетту ці розповіді справляли ще більше враження, ніж на мене: її всю тіпало. Якимось раз я сказала Кончетті:

— Киньте говорити про це при моїй дочці: при дівчатах про таке не говорять.

Я б воліла почути їхні протести, навіть лайку, однак вони нічого не відповіли, лише подивились на Розетту блискучими, як жар, очима, що навіювали мені страх, а їхня мати знай повторювала:

— Хлопці, звичайно, з гарячою кров'ю. Але ти, Чезіро, можеш не боятися за свою дочку. Мої сини ніколи б не зачепили твоєї дочки. Адже ви наші гості, а гість священний. Твоя дочка тут у такій самій безпеці, як і в церкві.

Проте мовчанка синів і материн захват лише посилювали мій страх. Я придбала у одного селянина складаного ножа і носила його про всяк випадок у кишені, де й гроші: якщо вони спробують щось зробити, то їм доведеться мати справу зі мною, а я чула в собі досить сили, щоб зарізати їх, якщо буде потрібно.

Остаточною спонукою для нас покинути цей дім став випадок, який трапився тижнів за два після нашого приїзду. Ми сиділи з Розеттою вранці на галявці перед будинком і чистили кукурудзу, знічев'я, щоб згаяти час, аж враз на стежці з'явилися два чоловіки. Я відразу зрозуміла, хто вони, не тільки по їхніх гвинтівках і по чорних сорочках під піджаками, а й по тому, що Кончеттин син, Розаріо, який снідав неподалік від нас хлібом з цибулею, забачивши їх, умить зник між помаранчевими деревами. Я мовила на вухо Розетті:

— Це фашисти. Мовчи й покладись на мене.

Я знала цих нових фашистів, що появились після 25 липня, бо була знайома з ними в Римі: це були справдешні розбійники й волоцюги, які понадеягли чорні сорочки задля вигоди саме тоді, коли чесні люди не хотіли й дивитися на них¹. Але фашисти, яких я зустрічала в Трістевере й Понте,

---

¹ Чезіра тут помиляється: нову фашистську партію, так звану «Республіканську фашистську партію», було утворено після 8 вересня 1943 року, коли в Італії було відновлено фашистський режим, повалений 25 липня.

були всі здоровенні й дужі хлопці, а ці два видавались викиднями, покручами, що боялися своїх гвинтівок дужче за тих, кого вони хотіли цими гвинтівками залякати. Один з них був кульгавий, лисий, з поморщеним обличчям, схожим на сухий каштан, вузькі плечі надавали йому жалюгідного вигляду, а через запалі очі, кирпатий ніс та неголені щоки він здавався іще гидкішим; другий був дуже маленький на зріст, достоту карлик, з великою, як у професора, головою, в окулярах, поважний і гладкий.

Кончетта відразу підійшла до них, привіталася з першим і спитала, величаючи його напрочуд вдалим прізвиськом:

— Чого тобі тут треба, Мавпо?

Лисий і худий, названий Мавпою, переступаючи з ноги на ногу й поклавши руку на приклад гвинтівки, хвальковито відповів:

— Ми чудово розуміємо одне одного, кумо Кончетто. Ви дуже добре знаєте, чого ми шукаємо, хто-хто, а ви дуже добре знаєте це.

— Слово честі, не розумію, що ти маєш на увазі. Хочеш випити? Дати тобі вина й хліба? Хліба-то у нас обмаль, але я можу дати тобі дволітрову сулію вина й кілька сушених фіг. Щось інше в селі дістати годі.

— Ви хитра, кумо Кончетто, проте я хитріший.

— Що це ти таке кажеш, Мавпо? Невже я хитра?

— Атож, хитра, твій чоловік хитрий, та від усіх хитріші твої сини.

— Мої сини? Гай-гай, де вони тепер, мої сини? Я вже не бачила їх хтозна-відколи: адже вони обидва в Албанії, воюють, бідолахи, за короля та Муссоліні, дай боже їм обом здоров'я.

— Який ще там король? У нас тепер республіка, Кончетто.

— Тоді хай живе республіка!

— І сини твої не в Албанії, а тут.

— Якби ж то воно було так.

— Еге ж, вони тут: тільки вчора їх бачили біля Кукуруццо, де вони спекулювали.

— Що це ти плетеш, Мавпо? Мої сини тут? Таж я була б щаслива, коли б це була правда і я могла знов обійняти їх, знаючи, що вони поза небезпекою, а не плакала б цілісніькі ночі й не страждала більше, ніж скорботна мадонна.

— Ну, годі. Скажи нам, де вони, і кинь скиглити.

— А звідки мені знати? Я можу дати тобі вина, можу дати сушених фіг, ба навіть трохи кукурудзяного борошна, дарма що й у самої зовсім мало, тільки ж звідки я візьму тобі моїх синів, коли їх тут нема.

— Ну гаразд, покуштуємо поки що твого вина.

Вони сіли на стільцях серед галяви. Кончетта принесла сулію з вином, дві склянки й кошачок сухих фіг. Сівши верхи на стілець, Мавпа вихилив повну склянку й мовив:

— Твої сини дезертири. Знаєш, що написано в указі про дезертирів? Якщо ми їх злапаємо, їх буде розстріляно. Такий закон.

На що вона з вдоволенням виглядом відповіла:

— І правильно, дезертирів треба розстрілювати... негідників таких... усіх їх треба розстріляти. А мої сини не дезертири, Мавпо.

— А хто ж вони тоді такі?

— Вони солдати і воюють за Муссоліні, дай йому господи сто літ прожити.

— Авжеж, воюють... на чорному ринку.

— Влити тобі ще вина?

Почуваючись припертою до стіни, Кончетта знай припрохувала випити, а ці два, що прийшли сюди головним чином аби випити, відразу погоджувались і підставляли склянки.

Ми з Розеттою сиділи осторонь на приступках сходів. Мавпа пив далі, не зводячи очей з Розетти; але він розглядав її не як поліцай, запідозривши, що в неї негаразд з паперами, а як чоловік, у якого вигляд гарної жінки розпалив кров: його погляд був скерований на Розеттині ноги та груди. Нарешті він спитав Кончетту:

— А хто оті дві жінки?

Я не хотіла, щоб фашисти знали, що ми приїхали з Рима, й тому квапливо відповіла, випередивши Кончетту:

— Ми Кончеттині двоюрідні сестри і приїхали сюди з Валлекорси.

Кончетта тут же з захватом підхопила:

— Так, так, це мої двоюрідні сестри. Чезіра — дочка мого дядька, в нас тече одна кров, вони приїхали пожити у нас, адже зрозуміло: кров не водиця.

Проте ці докази не переконали Мавпу, який, очевидно, був розумніший, аніж видавався на перший погляд.

— Я й не знав, що ти маєш родичів у Валлекорсі, ти мені завжди казала, що народилася в Мінтурно. А як звуть цю гарну дівчину?

— Її звуть Розеттою,— відповіла я.

Він вихилив склянку, підвівся з місця й підійшов до нас:

— Ти мені подобаєшся, Розетто. Нам якраз потрібна служниця, щоб варила їсти та заправляла наші ліжка. Хочеш поїхати з нами, Розетто?

Мовлячи це, він простяг руку й узяв Розетту за підборіддя. Я відразу ж ляснула його по руці, вигукнувши:

— Геть руки!

Він витріщився на мене з удаваним подивом:

— Що це на тебе напало?

— А ось що: не смій торкатися моєї дочки!

Він зняв гвинтівку з плеча і, цілячись у мене, зухвало вигукнув:

— Ти що — не знаєш із ким говориш? Руки вгору!

Цілком спокійно я відвела вбік цівку гвинтівки, неначе то була не рушниця, а ложка для лемішки, й презирливо мовила:

— Авжеж, так я тобі й підніму руку вгору! То ти справді гадаєш, що я злякалася твоєї пухавки? Я знаю, для чого вона тобі служить: щоб вимагати вино та сушені фрукти — ось для чого. Навіть сліпому видно, що ти жебрак — і не більше.

Замість розсердитись, він нараз заспокоївся й, сміючись, мовив до другого фашиста:

— Її слід було б розстріляти, як ти гадаєш?

Але той, знизавши плечима, промимрив щось на взірець:

— Ет, не зв'язуйся з бабою.

Тоді Мавпа опустив гвинтівку, урочисто вирік:

— Цього разу я тобі прощаю, але знай, що смерть стояла перед тобою: зачепиш міліцію — дістанеш свинцю.

Цією фразою були обписані тоді всі стіни в Римі та Фонді, і цей поганець завчив її. Через якийсь час він докинув:

— А свою дочку ти таки пришлеш до нас у Коккуруццо, вона прислуговуватиме нам — і без жодних заперечень.

Я відповіла:

— Мою дочку ти побачиш хіба що вві сні. Увіч тобі її більше не бачити.

Тоді він звернувся до Кончетти:

— Нумо домовмося, Кончетто: ми більше не шукатимемо твоїх синів, які ховаються тут у тебе, ти ж чудово знаєш, що їм годі уникнути арешту, коли ми справді візьмемося шукати їх. Зате ти у віддяку пришлеш нам двоюрідну сестричку. Домовились?

На що ця поганка, як завжди, погоджуючись із найнеймовірнішими й найзлочиннішими пропозиціями, відповіла зі своїм звичним захватом:

— Авжеж, звичайно, вже завтра вранці Розетта буде у вас. Я сама приведу її, будьте певні, Розетта прийде до вас і буде куховаркою, покоївкою, чим тільки забажаєте. Завтра вранці я сама приведу її до вас.

Через обережність я промовчала, але кров так і закипіла мені в жилах. А ці два негідники трохи посиділи, ще випили, потому, прихопивши з собою сулію вина та кошичок із сухими фігами, подались геть тією самою стежкою, якою прийшли сюди.

Щойно їх не стало видно, як я сказала Кончетті:

— Та ти що: збожеволіла? Я скорше вб'ю дочку, аніж пошлю її прислуговувати фашистам.

Я мовила це досить спокійно, бо ж глибоко в душі була певна того, що Кончетта погодилась для годиться, щоб не суперечити фашистам і не сердити їх. Але, на мій подив, вона зовсім не була обурена їхніми домаганнями.

— Та не з'їдять вони твою Розетту. Зате фашисти, люба моя, мають усе: і вино, і біле борошно, і м'ясо, і квасолу, на обід вони щодня їдять домашні макарони й телятину: Розетта житиме там, мов королева.

— Як тобі язик повертається говорити таке? Ти зовсім з глузду з'їхала?

— Тепер війна, а найголовніше під час війни — не сваритися з тими, хто дужчий. Сьогодні сила у фашистів — тож треба годити фашистам. Завтра, можливо, прийдуть англійці — і ми годитимемо англійцям.

— То ти що — не розумієш, що вони хочуть запопасти Розетту для зовсім іншої мети? Хіба ?и не бачила, як цей негідник весь час дивився на її груди?

— Ну то й що? Чи ж не однаково, хто буде в неї першим; підійде і її черга, чоловіки всі на один копил. Нічого страшно-го! Адже тепер війна, а під час війни жінки не повинні бути такими вибагливими й вимагати до себе поваги, як у мирний час. Та й потім я тобі скажу: бійся не тієї собаки, яка гавкає, а тієї, яка кусає. Отак, люба моя. Мавпу я добре знаю: його перший клопіт — напхати собі кишку.

Тепер стало ясно: Кончетта цілком серйозно поставилась до Мавпиної пропозиції здобути безпеку своїх синів узамін за Розетту. Я навіть не можу твердити, що вона, як на неї, міркувала неслухно: якби Розетта пішла служницею до фашистів або ще чимсь гіршим за служницю, то ці два негідники — Кончеттині сини — змогли б спокійно спати вдома, і ніхто більше не шукав би їх. За свободу своїх синів вона була готова відкупитися моєю дочкою; я сама мати і розуміла, що від любові до синів вона цілком могла назавтра покликати фашистів і віддати мою Розетту, і тут не заридили б жодні суперечки. Треба було чимскоріше втікати звідси. Тим-то я змінила тон і спокійно мовила:

— Гарзд, я подумаю. Воно й правда, що Розетті житиметься у фашистів, як королеві, тільки ж...

— Пусте, любя. Дреба ставати на бік дужчого. На війні, як на війні.

— Сьогодні вночі подумаю й вирішу, як бути.

— Подумай, подумай. Квапитись нікуди. Цих фашистів я знаю, скажу їм, що Розетта прийде до них днів за два. Підождуть. А ти можеш вважати себе забезпеченою всім потрібним. У фашистів є все: оливкова олія, вино, свинина, борошно... Цілісінький день вони тільки те й роблять, що їдять і п'ють. Ви там погладшаєте, і вам буде добре.

— Атож, атож.

— Сама доля послала нам цих фашистів, Чезіро; сказати правду, я вже більш не могла тримати вас у себе. Ти, звичайно, платиш, але в голодні часи харчі дорожчі від усяких грошей. До того ж мої сини не можуть без кінця жити отак, снуючи мов цигани. Тепер вони принаймні спокійно житимуть і мирно працюватимуть. Сам бог послав нам цих фашистів.

Одно слово, вона справді вирішила віддати в жертву Розетту, а я, зі свого боку, вирішила, що ми підемо від неї тієї ж ночі. Ми повечеряли, як завжди, вчотирьох: я, Розетта, Кончетта і Вінченцо — їхні сини були в Фонді. Коли ми zostались самі у клуні, я сказала Розетті:

— Тільки не подумай, що я згодна з Кончеттою: просто я вдала, що згодна, бо таким людям довіряти не можна. Зараз ми спакуємо валізи і вдосвіта зіслизнемо звідси.

— А куди ж ми підемо, мамо? — спитала вона, мало не плачучи.

— Ми підемо з будинку цих злочинців. Підемо назавжди. Підемо, куди зможемо.

— А все ж куди?

Я вже давно думала про втечу, і в мене був готовий задум. Я сказала:

— До бабусі й дідуся ми піти не зможемо: з їхнього села всіх виселено, і я не знаю, де вони тепер. Насамперед підемо

до Томмазіно й порадимось з ним: на мою думку, він порядний чоловік. Він мені не раз казав, що його брат живе з сім'єю в горах і їм там ведеться незле. Томмазіно може й нас відвести туди само. Нічого не бійся, доню: в тебе є мама, яка любить тебе, ми маємо гроші, а це найкращі друзі, на яких можна покластися. Ми вже знайдемо, куди нам податися звідси.

Ось так я втішала її. Розетта також була знайома з Томмазіно, зведеним братом Фести — господаря землі, яку орендував Вінченцо. Сам Томмазіно був комерсант і нині спекулював, купуючи й продаючи все, що можна, жадоба наживи поборювала в ньому страх і затримувала його на рівнині, дарма що вся його рідня перебралася в гори. Томмазіно мешкав у будиночку в кінці рівнини біля підніжжя гір; заробляв він силу грошей, бо, ризикуючи життям, спекулював навіть під час бомбардувань, під кулеметним вогнем, спритно уникаючи фашистів та ховаючись від німців, які вчиняли реквізиції. Не новина, що гроші навіть боягузів перетворюють на сміливців,— Томмазіно і був один з таких боягузів.

При свічці ми повкладали до валіз ті нечисленні речі, якими послуговувались тут і, не роздягаючись, уклались на сіні. Проспали ми щонайбільше чотири години; Розетта охоче проспала б іще: самі знаєте — молодь спить міцно, хоч цілий духовий оркестр постав над вухом, однаково не розбудиш. Та я була старша від неї і спала вже не так міцно, а відколи ми стали утікачками, клопоти та хвилювання й геть забрали мій сон. Коли заспівали півні, була ще ніч, але півні відчувають світанок; спершу їхнє кукурікання долинуло здалеку, з кінця долини, потому чулося чимраз ближче й нарешті пролунало зовсім поряд — у курнику Вінченцо. Я сіла й заходилася трясти Розетту, та вона не хотіла прокидатися й знай скиглила у півні:

— Що таке? Чого ти хочеш? — неначе забула, що ми в Фонді, у Кончеттиному будинку, а не у себе вдома, в Римі, де ніколи не вставали до сьомої години.

Врешті вона пробудилася, хоча й далі скаржилась, аж я була змушена зауважити:

— Може, ти волієш спати до полудня, доки прийде дядько в чорній сорочці й розбудить тебе?

Перш ніж вийти, я виглянула за двері на галявку, де були розкладені сушитися фіги й стояв стілець, на якому Кончетта забула корзину з кукурудзою; потойбіч галявки рожевіла обідрана стіна будинку. Ніде ані душі. Ми з Розеттою поставили собі на голови валізи, як ото коли прибули на станцію Монте Сан-Біаджо, вийшли з клуні й швиденько подрібцювали геть стежкою між помаранчевими деревами.

Я знала, куди йти; видобувшись із помаранчевого саду, я звернула до гір, що загороджували з півночі рівнину Фонді. Потроху розвиднювалося, я пригадала собі отой перший світанок, коли ми втікали з Рима, й подумала: «Скільки ще таких світанків доведеться побачити мені, перш ніж я повернуся додому!»

Повітря було сіре й примарне, небо біле з поодинокими жовтими зірками, ніби починався не день, а ще одна ніч, тільки не така темна; засмучені непорушні дерева та щебінь на дорозі були вкриті росою, що холодила босі ноги. Довкола: ні руху, ні звуку, але це вже була не нічна тиша з сухим потріском, шерехом та лопотанням крил: природа звільна пробуджувалась. Я йшла попереду й дивилась на гори, що облямовували обрій круг нас, кам'янисті й голі гори в поодиноких бурих плямах; здавалось, ніби там ніхто не живе. Та я народилась у горах і знала: досить лиш видертись на них, і ми побачимо оброблені поля, ліси, зарості, хатки, будинки, селян, втікачів. Ще я подумала про те, що може статися з нами в цих горах, і сподівалася, що з нами станеться тільки добре, що ми знайдемо тільки хороших людей, а не розбійників, як ота Кончетта з її родиною. Та найдужче мені хотілося, щоб ми недовго залишалися тут, щоб чимскоріше прийшли англійці і я змогла повернутись до Рима, в свою квартиру й крамницю. Поки я думала про все це, вже зійшло сонце, воно ще не виткнулося з-за гір, але їхні вершини

й край неба поблизу почали забарвлюватись у рожевий колір. Останні зірки загасли, небо зробилось світло-блакитним, і зненацька за оливковим гайком між сірим гіллям яскравим золотом блиснув сонячний промінь, нерішуче простягся по дорозі, й відразу щєбінь під ногами видався мені не таким холодним. Я дуже зраділа сонцю й сказала Розетті:

— Важко навіть уявити собі, що десь там іде війна: тут війна зовсім не відчувається.

Розетта не встигла нічого відповісти мені, коли раптом з боку моря з'явився літак, що летів із страшною швидкістю; щойно я зачула гул його моторів, як тут же побачила, що він шугає з неба просто на нас. Я тільки встигла схопити Розетту за руку й перескочити з нею через рів у поле, де росла кукурудза. Ми впали на землю серед кукурудзяного бадилля, а літак, оглушивши нас ревом своїх моторів, полетів зовсім низько над дорогою, повторюючи всі її вигини, — мені здалося, що він хижо й люто полює саме за нами, — потім, долетівши до кінця дороги, він завернув, круто злетів догори над тополями й полетів геть понад гірським схилом; тепер він скидався на муху, що кружляє в сонячному промінні. Я лежала на землі, обхопивши рукою Розетту, й дивилась на дорогу і на маленьку валізку, яку впустила Розетта, коли я її потягла за собою в кукурудзяне поле. Коли літак пролітав над дорогою, я побачила, що з щєбеня слідом за ним схоплюються маленькі хмарки, віддаляючись разом із літаком до гір.

Потому як гул літака зовсім стих, я видобулась із поля на дорогу й побачила, що валізка геть подірвана, а на дорозі скрізь валяються мідні гільзи з мій мізинець завдовжки. Тоді я зрозуміла, що літак цілвся саме в нас, бо на дорозі, крім нас, не було нікого.

«А щоб тебе розтрощило», — подумала я, і мене охопила страшна ненависть до війни: адже цей пілот не знав нас, може, це був хороший хлопчина Розеттиного віку, і він намагався вбити нас лише тому, що йшла війна, хотів убити нас просто так, з пустощів, як ото мисливець, гуляючи по

заростях із псом, стріляє навмання в листя, думаючи: «Що-небудь, бодай горобця, а таки вб'ю на цьому дереві».

І ми з Розеттою були, мов два горобці, в яких цілively мисливець на полюванні, не піклуючись про забитих ним пташок, які йому зовсім непотрібні. Ми пішли далі дорогою.

— Мамо,— трохи помовчавши, озвалась Розетта,— ти мені казала, що на селі немає війни, але ж цей пілот хотів убити нас.

Я відповіла їй:

— Я помилилася, дочко. Війна йде скрізь: і в селі, і в місті.

Розділ третій

За півгодини ми вийшли на роздоріжжя: праворуч був міст через потік, а за ним стояв білий будинок, де, як я знала, мешкав Томмазіно. З мосту я побачила на кам'янистому березі жінку, яка навколішках прала в затоні білизну. Я гукнула до неї:

— Тут живе Томмазіно?

Вона викрутила випрану одежину й відповіла:

— Так, тут. Але його немає вдома. Він пішов рано-вранці до Фонді.

— А він повернеться?

— Так, повернеться.

Нам нічого іншого не залишалось, як чекати, що ми й зробили, сівши на кам'яну лаву біля мосту. Якийсь час ми мовчки сиділи на сонці, яке світило щодалі яскравіше й припікало чимраз дужче. Врешті Розетта спитала:

— Як ти гадаєш, Анніна потурбується про Палліно; чи застану я його живим і здоровим, повернувшись до Рима?

Мої думки були так далеко, що в першу хвилину я не зрозуміла, про кого мовиться, потім згадала, що Анніна — це двірничка з сусіднього будинку в Римі, а Палліно — Розеттин котик, якого вона дуже любила і перед від'їздом залишила у Анніни. Я заспокоїла Розетту, сказавши, що

вона знайде Палліно ще гарнішим і гладшим, бо Аннінин брат — м'ясник, тим-то хоч би який був голод, у них завжди знайдеться м'ясо. Мої слова, видно, заспокоїли Розетту, і вона замовкла, примружившись від яскравого сонячного світла. Я розповіла про цей незначний епізод, аби показати, що Розетта, попри свої вісімнадцять років, була ще зовсім дитина: у таку критичну для нас хвилину, коли ми й самі не знали, чи матимемо ввечері пристановище та якийсь харч, її непокоїла доля кошеняти.

Нарешті ми побачили чоловіка, який неквапно йшов дорогою і їв помаранчу. Я відразу впізнала Томмазіно, який своїм довгастим обличчям, зарослим щетиною тижневої давності, горбкуватим носом, вибалушеними очима, млявою походою та викривленими носачами нагадував єврея з гетто. Він також упізнав мене, бо я була його постійною клієнткою і за останні два тижні накупила в нього чимало всяких продуктів; але, будши недовірливим чоловіком, він не відповів на моє привітання: підходячи до нас, і далі їв помаранчу, втупивши очі в землю. Щойно він наблизився, я йому відразу сказала:

— Томмазіно, ми пішли від Кончетти, і ти повинен допомогти нам, бо ми не знаємо, де нам притулитися.

Він сперся на поручень мосту, поставив ногу на камінь, видобув з кишені ще одну помаранчу, надкусив і, виплюнувши шкірку мені просто в обличчя, сказав:

— Гадаєш, це просто? В такі часи, як тепер, кожен повинен стояти за себе, а бог — за всіх. Як же я можу допомогти тобі?

— Ти знаєш якого-небудь селянина в горах, який може прихистити нас, доки прийдуть англійці?

На що він відказав:

— Нікого я не знаю, і, скільки мені відомо, всі будиночки заселені. Але якщо ти підеш у гори, то щось там знайдеш — якийсь курінь або сіннік.

А я йому на це:

— Ні, сама я туди не піду. В горах живе твій брат, і ти знаєш селян — ось ти й повинен послати мене до когось.

У відповідь він виплюнув мені в обличчя ще одну пома-
ранчеву шкірку й мовив:

— Знаєш, що я зробив би на твоєму місці?

— Що?

— Повернувся б до Рима! Ось що я зробив би.

Я зрозуміла, що він не хоче допомогти нам, гадаючи, що ми не маємо грошей, а він тільки й думав про гроші, без яких і пальцем не поворухнув би, щоб допомогти комусь. Я йому ніколи не казала, що маю при собі велику суму грошей, але тепер зрозуміла, що настав час повідомити його про це. На нього я могла звіритись, бо він належав до того самого сорту людей, що і я: тримав продовольчу крамницю в Фонді, отож був таким крамарем, як і я, а тепер спекулював так само, як це робила вдома я, отже, ми з ним були, як ото кажуть, одна шатія. Тим-то я сказала йому, довго не розводячись:

— До Рима я поки що не повернуся, бо там бомбардування і голод, та й поїзди туди більше не ходять, і потім моя дочка — ось вона, Розетта, — досі не може отямитись від бомбардувань. Я вирішила йти в гори й знайти там якийсь пристановище. Я заплачу за нього. До того ж я хочу зробити запас продуктів, купити оливкової олії, квасолі, помаранчів, сиру, борошна — одно слово, всього потроху. За все я заплачу готівкою, гроші я маю — прихопила з собою тисяч сто лір. Не хочеш допомогти нам, то й не треба, — знайду до кого звернутись, адже ти в Фонді не один такий: тут ще є Еспозіто, є Скалізе і багато інших. Ходімо, Розетто.

Отак гостро відрубавши йому, я взяла валізу на голову, Розетта так само, і ми подалися дорогою до Монте Сан-Біаджо. Зачувши, що я маю сто тисяч лір, Томмазіно витріщився й застиг з помаранчею в зубах, та швидко отямився, виплюнув помаранчу й побіг за мною. Валіза не давала мені озирнутися, але я чула позад себе його хрипкий, засапаний, благальний голос:

— Зачекай хвилинку, зупинись, яка це тебе муха вкусила? Зупинись, поговоримо з тобою, поміркуємо.

Ступивши ще кілька кроків, я спинилася, відтак, дещо

поманірівшись, погодилась вернутися й зайти до нього в будинок. Томмазіно провів нас до порожньої білої кімнатки на долішньому поверсі, де вся обстава складалася з одного ліжка з матрацом та пожмаканими простирадлами. Ми всі втрьох сіли на ліжко, і Томмазіно майже люб'язно мовив до мене:

— Гаразд, напишімо список продуктів, які тобі потрібні. Я тобі ще нічого не обіцяю, бо часи тепер важкі, а наші селяни дуже тямущі. Відносно цін покладись на мене й не торгуйся: це тобі не мирні часи в Римі, запам'ятай, що ти в Фонді й що нині війна. Щодо будиночка в горах, то я бігме й не знаю, як бути. До бомбардувань таких будиночків було дуже багато, але тепер усі їх поздавали. Сьогодні вранці я чи так чи інак збирався йти до брата, ви підете зі мною, і я вас там якось прилаштую, щось та знайдемо, надто якщо ти згодна заплатити наперед. Щоб забезпечити вас продуктами, мені потрібен тиждень, але якщо ти влаштуєшся там, в горах, мій брат або хтось інший з утікачів зможуть позичити або продати тобі щось.

Вирікши це переконливим тоном досвідченої людини, Томмазіно видобув з кишені заяложеного й пошарпаного записника, знайшов чисту сторінку, послинив кінчик хімічного олівця й, наготувавшись писати, спитав:

— Отож слухаємо! Скільки тобі потрібно борошна?

І ми склали перелік: стільки пшеничного борошна, стільки кукурудзяного, стільки оливкової олії, квасолі, бринзи, смальцю, ковбаси, помаранчів і так далі. Занотувавши все, він поклав записника до кишені, вийшов з кімнати й невдовзі повернувся з буханцем хліба й ковбасою.

— Для початку я приніс вам ось це... під'їжте поки що й зачекайте мене тут... десь за годину підемо в гори... але буде краще, якщо ти відразу розплатишся зі мною за цей хліб і ковбасу, щоб потім не було плутанини.

Я дістала тисячу лір і дала йому, він перевірів гроші проти світла й відлічив мені решту такими брудними й подертими папірцями, яких я зроду не бачила. Такі папірці

ходять звичайно по селах, де в людей обмаль грошей і вони знай обмінюються одними й тими ж грошима, ніколи не замінюючи їх новими, бо селяни не довіряють банкам і тримають гроші вдома. Я повернула йому кілька з цих папірців: надто вже вони були брудні; Томмазіно замінив їх іншими, зауваживши при цьому:

— Я б не проти й цілого воза таких папірців, як оці.

Томмазіно пішов, попередивши нас, що скоро повернеться, і ми, попоївши хліба та ковбаси, мовчки і спокійно сиділи, бо тепер знали, що невдовзі матимемо і житло, і харч. Нараз, невідь-чому, може, просто думаючи вголос, я сказала:

— Ось бачиш, Розетто, що таке мати гроші.

А вона на те:

— Це мадонна допомогла нам, мамо, я певна, що вона нам завжди допоможе.

Я не змогла заперечити їй, бо знала, що Розетта дуже віруюча й завжди молиться вранці після сну та ввечері, перш ніж лягти спати. Я сама привчила її до цього, бо в нас так заведено, але тепер я мимоволі подумала, що коли нам і допомогла мадонна, то її допомога не зовсім звичайна: лише гроші переконали Томмазіно допомогти нам, а ці гроші я заробила спекуляцією, дякуючи голодові та війні. То, може, мадонна забажала, щоб були голод і війна,— але з якою метою? Щоб покарати нас за наші гріхи?

Попоївши хліба з ковбасою, ми знічев'я вклялися на брудні простирадла Томмазіно; пробудились ми вдосвіта, і почувались очамрілими, наче випивши натщесерце вина. Коли повернувся Томмазіно, ми спали, і він побудив нас, гладячи по щоках і весело примовляючи:

— Вставайте, час у дорогу, вставайте.

Він був задоволений, бо ж, певна річ, вважав нас джерелом наживи. Ми встали й вийшли слідом за ним з будинку. На галявці біля мосту ми побачили ослика, зовсім дрібненького,— таких у нас називають сардинськими. Томмазіно поначіпляв на бідолаху цілу гору пакунків, а зверху прив'язав наші валізи. І ми вирушили в дорогу; Томмазіно вів осла за

вузечку, тримаючи в другій руці палицю; він був убраний по-міському — чорний капелюх, чорний піджак, сорочка — без краватки, чорні штани в смужку, на ногах солдатські черевики з жовтої юфти, страшенно брудні; ми з Розеттою ступали слідом.

Спочатку ми йшли дорогою, що огинала підніжжя гори, відтак звернули на гірську стежку, що відбігала від дороги, кривулясту й кам'янисту, курну та нерівну, облямовану колючими чагарями, подерлися нею вгору й дуже швидко опинились у вузькій долині, яка підносилась у вигляді лійки посеред гір і закінчувалась аж угорі перевалом, що виднів на небесному тлі між двома кам'янистими вершинами. Повірте, щойно я ступила на цю гірську стежину, покриту сухими кізяками, ка́мінням та коліями, як мене охопила радість. Я сама селянка, народилася в горах, до шістнадцяти років постійно ходила такими стежками, тож та, якою ми тепер ішли вгору, видалась мені знайомою й рідною; хоч я й не розшукала своїх батьків, але все ж бодай віднайшла ті місця, де минуло моє дитинство. Досі, думала я, ми жили в долині серед шахраїв, злодіїв, брудних людей та зрадників, але тепер ця люба моєму серцю, крута, вкрита осячними кізяками стежка приведе нас у гори, де живуть близькі мені люди. Нічого цього я не сказала Томмазіно, бо, перше, він зі своїм єврейським обличчям та жадобою зиску не зрозумів би мене, і, друге, він був з рівнини. Коли ми проходили повз живопліт, попід яким у тіні росли цикламени, я тихенько сказала Розетті:

— Нарви цикламенів і прикрась коси: тобі буде дуже до лиця.

Я сказала це тому, що раптом згадала, як сама ще дівчиною рвала цикламени, — що їх ми, чочари, називаємо чомусь набридливими квітами, — робила з них букетик, втикала його собі у волосся над вухом, і мені здавалось, що я роблюся від цього набагато гарнішою. Розетта послухала мене і, коли ми спинились, щоб відсапатись, нарвала два букети: один собі, другий для мене — і ми кожна прикрасили ними своє

волосся. Томмазіно з подивом подивився на нас, та я сказала йому сміючись:

— Ми хочемо бути гарними, зайшовши до своєї нової господи.

Він навіть не всміхнувся; втупившись перед себе, підраховував подумки вартість продуктів, що їх збирався купити для нас, та скільки зможе на цьому заробити. Це був справдешній спекулянт, до того ж з рівнини.

Стежка спершу привела нас до кількох будиночків, розташованих на початку рівнини, відтак звернула праворуч і закривуляла серед кущів по гірському схилу. Підняття було майже непомітне, тільки де-не-де стежка круто здіймалася вгору, але я зовсім не відчувала втоми, бо мої ноги, можна сказати, майже від народження звикли до крутих схилів, і я відразу, ніби підсвідомо, рушила вгору неквапною розміреною ходюю горян. Навіть на стрімких схилах мій подих не прискорювався, тим часом як Розетта, зросла в Римі, й Томмазіно, житель рівнини, мусли знай спинятися, щоб відсапатись. Стежка здіймалася все вище, й чимдалі ширше розгорталася перед моїм зором долина. Ба навіть не долина, а вузька ущелина, приступками вгору, схожа на велетенські сходи, де горішні східці були набагато вужчі за долішні. Ці східці, що їх ми, чочари, називаємо мачерами, складаються з довгих і вузьких смужок обробленої землі, підтримуваних викладеними з каменів стінками й схожих на низку терас. На цих клаптях землі росте всього потрошку: хліб, картопля, кукурудза, овочі, льон, навіть садові дерева, видні подекуди на дрібних полях. Мені дуже добре знайомі такі мачери: ще дівчинкою я через силу тягала вгору крутими стежками та східцями між мачерами корзини з камінням для зміцнення мачер. Оброблення землі на схилах гір вимагає великої праці: селяни повинні очистити землю від чагарів та великого каміння і принести нагору не тільки камені для стінок, але навіть і землю. Зате, щойно ці поля-мачери готові, селянин збирає з них все, що потрібно для прожиття, тож йому більше не доводиться майже нічого купувати на ринку.

Не знаю, скільки часу ми йшли гірською стежкою, яка то здиралася вгору по лівому боці долини, то перетинала її й починала здиратися правим боком. Звідси було вже видно всю долину, піднесену аж до неба: спершу йшли велетенські сходи мачер, далі — темна смуга чагарника, чимраз рідшого; ще вище на голих схилах видніли поодинокі дерева, нарешті й вони позникали, і долина там, аж під блакитним небом, вивершувалася перевалом, усіяним білим щебенем. Неподалік від вершини гори зеленів клаптик рослинності, крізь яку проглядали червоні скелі. Томмазіно розповів нам, що серед цих скель є вхід до глибокої печери, де багато років тому ховався знаменитий пастух із Фонді. Цей пастух спалив живцем свою наречену, замкнувши її в хатині, а потім пішов через гори на протилежний бік, там одружився, мав синів і онуків, і коли його врешті знайшли, він був уже сивим дідом — батьком, свекром і дідом — і всі його любили й поважали. Томмазіно сказав, що за цим хребтом починаються гори Чочарії, і одну з них називають Горою Фей. Я згадала, що в дитинстві назва цієї гори здавалась мені повною глибокого сенсу, і я часто питала в матері, чи справді на цій горі жили феї, вона мені відповідала, що фей там нема і ніколи не було, а гора називається так невідь-чому. Та я їй не вірила, і навіть тепер, через багато років, коли в мене вже доросла дочка, я ледве стрималась, щоб не спитати у Томмазіно, чому ця гора зветься Горою Фей і чи на ній жили коли-небудь феї.

Гаразд, годі про це. На одному з вигинів стежки ми побачили серед маленького поля білого вола, запряженого в плуг, а за плугом селянина, що поганяв вола по довгій і вузькій смузі землі.

Томмазіно склав руку рупором і гукнув:

— Агов, Паріде!

Селянин пройшов іще кілька кроків за плугом, відтак зупинив вола й неквапно попрямував до нас.

Був він невисокого зросту, але міцно збудований, як і всі чочари; кругла голова, низьке чоло, маленький гачкуватий

ніс, важка щелепа та вузькі губи, які, видно, ніколи не всміхалися. Томмазіно сказав йому, показуючи на нас:

— Ці дві синьйори, Паріде, приїхали з Рима й шукають тут у горах будиночок... поки прийдуть англійці, звичайно, ненадовго.

Паріде зняв з голови чорну шапочку й втупився в нас дурнуватими й засліпленими сонцем очима — так звичайно дивляться селяни, пробувши цілісінський день наодинці з биком та плугом у полі. Потому неквапно й знехотя відказав нам, мовляв, вільних будиночків немає, а котрі й були вільні, ті вже здано, одно слово, він не знає, де б ми могли оселитися. Розеттине обличчя відразу посмутніло — я ж зберегла спокій, бо знала, що в моїй кишені лежить сила грошей, а з грошима рано чи пізно все втрясється. Так воно й вийшло: Томмазіно дещо грубувато мовив:

— Слухай, Паріде: синьйори, звичайно, заплатять... Вони не милості просять, а платять готівкою.— Тут Паріде почув хав потилицю, схилив голову й сказав, що в нього є щось на взірець сараю чи хижки, прибудованої до його будиночка, в цій прибудові стоїть ткацький верстат, але ми могли б там оселитися, якщо справді потребуємо житла ненадовго.

Томмазіно відразу ж сказав йому:

— От бачиш, і помешкання знайшлося... досить було, тільки трохи подумати... Ти, Паріде, працюй, а я сам познайомлю цих синьйор з твоєю жінкою.

Вони обмінялись іще кількома фразами, потому Паріде повернувся до свого плуга, а ми знов почали здиратися вгору стежкою.

Далеко йти не довелося. Хвилин за п'ятнадцять ми побачили три будиночки, розташовані півколом на приступці гори. Будиночки були зовсім маленькі, щонайбільше двокімнатні, притулені тильними стінами до гірського схилу; селяни будують такі будиночки майже завжди самі, часто навіть без допомоги муляра, і не живуть у них, а тільки сплять; удень вони працюють у полі, а їдять, відпочивають та ховаються від дощу по курнях. Побудувати такий курінь ще

легше, ніж будиночок: за одну ніч можна викласти стіни з каміння та припасувати до них солом'яний дах. Тут було чимало таких куренів; разом з будиночками вони складали щось на взірць дрібного сільця. Над деякими куренями курився димок — видно, в них варили, в інших, либонь, були сінники або хліви. По вузькій мачері між будиночками снували люди.

Підійшовши ближче, ми побачили, що ці люди порались круг великого столу, поставленого на вільному повітрі під фіговим деревом скраю мачери. Стіл уже було застелено скатертиною й уставлено тарілками та склянками; люди несли колодки, розставляючи їх круг столу замість стільців. Один чоловік, забачивши нас, кинувся навстріч Томмазіно, вигукуючи:

— Ти прийшов саме вчасно, сідай з нами до столу.

Це був Філіппо, брат Томмазіно; і, треба зауважити, я ніколи не бачила таких несхожих братів: Томмазіно був потайний, мовчазний, замкнутий, здебільше похмурий, завжди підраховував подумки свої прибутки, гризучи нігті й утупившись додола. Філіппо, навпаки, — експансивний і добродушний. Він, як його брат, був торговцем, тільки Томмазіно тримав продуктову крамницю, а Філіппо — універсальний магазин, де торгував усім потрошку. Це був маленький чоловічок з короткою шиєю, його голова майже лежала на широких плечах, нагадуючи перекинутий глек, у якого вузька частина була вгорі, а широка — внизу; ніс, схожий на носик глека, тільки побільшував цю подібність. На коротких ногах стояв широкий тулуб з випнутими вперед грудьми й животом, тож пасок проходив якраз під животом, і з кожним рухом Філіппо здавалось, ніби штани от-от спадуть.

Дізнавшись, що ми біженки, що ми житимемо з ними в горах, що ми маємо гроші і що я теж тримаю крамницю, — усе це похмуро й стисло, наче розмовляючи сам із собою, виклав йому Томмазіно, — Філіппо мало не кинувся нам на шию:

— Сідайте з нами до столу, ми наготували локшину з фазулею.— В Фонді замість «квасоля» кажуть «фазуля».— Доки ви одержите продукти, харчуватиметесь з нами, споживатимете наші харчі... адже скоро прийдуть англійці, навезуть силу всякої всячини й настане повний достаток, а зараз треба їсти й веселитися — це найголовніше.

Філіппо метушився коло столу і, пораючись, познайомив нас зі своєю дочкою, тендітною й дещо похмурою чорнявкою, та з сином, схожим через свій низький зріст і широкі сутулі плечі на горбаня, хоч ніякого горба не було. Син мав дуже чорне волосся, короткозорі очі, сховані за грубими скельцями окулярів, і був лікарем принаймні; саме так рекомендував його батько:

— Познайомтеся з моїм сином Мікеле, лікарем.

Потім Філіппо познайомив нас із своєю дружиною, яка мала дуже бліде обличчя, синці під очима та велетенські груди; вона слабувала на ядуху й здавалася дуже зляканою. Як я вже сказала, Філіппо, дізнавшись, що я маю власну крамницю, поставився до мене дуже приязно, ба, можна сказати, по-братньому. Він одразу поцікавився, чи маю я гроші, а дізнавшись, що маю, повідомив, що й у нього в кишені штанів лежить велика сума, якої йому вистачить, якщо навіть — що, між іншим, зовсім неймовірно — англійці прийдуть тільки через рік. Він розмовляв зі мною довірничким тоном і як рівний з рівною, тобто як комерсант із комерсантом, і я відразу почувалася ще певніше. Ні я, ні він не знали тоді, що ця велика сума грошей поступово знецінюватиметься впродовж війни, доки зрештою тієї суми, на яку родина могла жити цілісінький рік, ледве чи вистачатиме на один місяць. А ще Філіппо сказав мені:

— Ми залишимося тут до приходу англійців, їстимемо, питимемо, не піклуючись ні про що... коли ж прийдуть англійці, то привезуть із собою вино, оливкову олію, борошно, квасолю, повернеться достаток, і ми, торговці, знову торгуватимемо по наших крамницях, наче нічого й не було.

Щоб підтримати розмову, я відповіла йому, що, може,

англійці й зовсім не прийдуть сюди, а війну виграють німці. А він на це:

— А нам яке діло? Чи то німці, чи то англійці — байдуже, аби лиш хтось урешті переміг... для нас важливо, щоб можна було облагоджувати справи.

Він вирік ці слова гучним голосом і дуже впевнено, але тут його син, стоячи самотньо скраю мачери й споглядаючи розпростерту перед ним панораму Фонді, озирнувся мов ужалений і вигукнув:

— Тобі, може, й байдуже, та як на мене... якщо війну виграють німці, я вб'ю себе.

Він мовив це так поважно й з такою переконаністю, аж я здивувалась і спитала:

— А що ж такого заподіяли тобі німці?

Він скоса подивився на мене й відповів:

— Мені особисто — нічого... але скажи мені, коли хтось накаже тобі: візьми в свій будинок ось цю отруйну змію й доглядай її — як ти поставишся до цього?

Я з подивом відповіла йому:

— Я, звісно, не стала б держати змію в будинку.

— А чому? Адже ця змія не заподіяла тобі нічого поганого, чи не так?

— Воно-то так, але ж, відома річ, отруйна змія рано чи пізно вкусить тебе.

— А хіба це не те саме? Я знаю, що німці, точніше — нацисти, навіть якщо вони мені особисто не вчинили нічого лихого, не сьогодні, так завтра почнуть кусатися, мов змії.

Тут Філіппо, досі слухавши нашу розмову з чимраз більшим нетерпінням, закричав:

— До столу, до столу... годі вже про німців, годі про англійців... суп уже на столі.

Можливо, сприйнявши мене за просту селянку, його син вирішив, що не варто витратити слова даремно, й пішов разом з іншими до столу.

Але що це був за бенкет! Ніколи його не забуду; тут усе було незвичайним. Незвичайним був довгий і вузький стіл на

довгій і вузькій мачері; просто під нами йшли донизу, в долину Фонді, велетенські сходи мачер, круг нас вившались гори, над нами розкинулось блакитне небо з лагідним, ще гарячим вересневим сонцем. А на столі — чого тільки хоч: тарілки з ковбасою й шинкою, бринза, домашні хлібці, свіжі й хрумкі, мариновані огірочки та всякі зелені приправи, круті яйця й масло, повні тарілки супу з локшиною й квасолею, що їх дочка, жінка та мати Філіппо несли з куреня, який правив їм за кухню, й ставили на стіл. Стояло й вино у великих суліях, і навіть пляшка коньяку. Бачачи все це, годі було повірити, що в долині неможливо нічого дістати, що одне яйце коштує вісім лір і що в Римі люди вмирають з голоду. Філіппо ходив круг столу, потираючи руки, його обличчя сяяло вдовolenням.

— Нумо їсти й пити... однаково прийдуть англійці й повернеться достаток,— знай повторював він.

Не знаю, чому він був такий певний того, що англійці принесуть із собою достаток. Тут, у горах, усі були певні цього й безперестанку повторювали це одне одному. Мабуть, цю певність підтримували в них радіопередачі. Мені розповіли, що по радіо виступав англієць, який розмовляв по-італійському, як справжній італієць; отож цей англієць щодня запевняв, що по приході англійців усі купатимуться в достатку, як сир у маслі.

! Та досить про це. Щойно суп поналивано в тарілки, як ми сіли до столу. Скільки нас усіх було? Насамперед Філіппо з дружиною, сином і дочкою; потім Паріде з дружиною Луїзою, маленькою жіночкою з русявим хвилястим волоссям, блакитними очима й хитрим обличчям, та сином Дона-то; Томмазіно з дружиною, високою й худою жінкою з вусатим і похмурим конячим обличчям та дочкою, яка мала таке саме коняче обличчя, як і мати, тільки сумирніше, з чорними добрими очима; сиділо ще четверо чи п'ятеро чоловіків, обідраних і неголених,— наскільки я зрозуміла, це були біженці з Фонді, які ні на крок не відступали від Філіппо — свого визнаного верховоди. Філіппо запросив їх усіх, щоб

відсвяткувати річницю свого весілля, але про це я довідалася пізніше, а тоді мені здалося, що Філіппо припас стільки продуктів, аж просто не знав, куди їх подіти, й тому щодня запрошував усіх тутешніх мешканців до столу.

Банкет тривав, щоб не збрехати, години три. Спочатку ми їли суп з локшиною й квасолею; локшина була дуже смачна, замішана на яйцях, золотавого кольору, квасоля теж була найвищого гатунку, біла, велика й м'яка, танула в роті мов масло. Суп був такий добрий, що кожен з'їв по дві, а декотрі навіть по три повні вщерть тарілки. Після супу їли всяку закуску: домашню шинку, дещо солонувату, що збуджувала апетит, домашню ковбасу, круті яйця, різні маринади. Після закуски жінки подалися до найближчого куреня й принесли кожна по блюду, повному великих шматків смаженої телятини, ніжної та білої: саме напередодні сусіди зарізали теля, і Філіппо купив кілька кілограмів м'яса. Після телятини подано молоду баранину, приготовану маленькими шматочками в білій кисло-солодкій і дуже смачній підливі; потім ще їли бринзу, твердую, мов камінь, і солону, що викликала спрагу, яку ми гамували вином; після бринзи подано помаранчі, фіги, виноград, сухі фрукти. Було навіть солодке: тістечка з крихкого тіста, спечені тут само в печі й попритрушувані цукровою пудрою з ваніллю; нарешті до коньяку дочка Філіппо принесла з дому коробку справжнього печива. Скільки ж ми тоді випили? Гадаю, щонайменше по літру вина на гостя; декотрі, звичайно, випили більше літра, а хто не випив і чвертки, як, скажімо, Розетта, яка ніколи не пила вина. Важко описати веселий настрій за столом: усі їли, пили і говорили тільки про їжу та питво, про те, що вони їли й пили зараз, про те, що вони хотіли б з'їсти або випити, або про те, що вони, бувало, їли чи то пили колись раніше. Для мешканців Фонді, як і для мешканців мого рідного села, їжа й питво важать стільки само, як для римлян власний автомобіль і квартира в Паріолі; в селі дивляться із зневагою на того, хто мало їсть і п'є: якщо хочеш, щоб тебе поважали, рахувалися з тобою й величали синьйором, то їж і пий

чимбільше — тільки так можна заслужити загальну повагу й шанобу. Я сиділа поруч з дружиною Філіппо, жінкою з дуже блідим обличчям та здоровенними грудьми, про яку я вже казала, що вона здавалася хворою. Їй було не до гульні, бідолашці, й видно було, що вона почувається погано; і все ж вона хвалилася запасами, які не переводились у їхній господі:

— У нас ніколи не було менше сорока свіжих яєць, шести шинок і стільки само свіжих кілець ковбас, а сиру — то не менше дванадцяти кружал... Сала ми їли стільки, що якось раз, попоївши, я ригнула, й шматок сала зі шлунка повернувся назад до рота, тож у мене раптом стало два язика, тільки другий був білий.

Це вона мені отаке розповідала, щоб справити враження. Одно слово, то все були прості сільські люди, які не знали, що справжні міські синьйори їдять небагато, зовсім мало, особливо жінки, а гроші витрачають на меблі, коштовності та вбрання. Тутешні люди були одягнені, як справжні голодранці, зате пишалися своїми ковбасами та салом, як римські синьйори — своїми вечірніми вбраннями.

Філіппо пив більше від усіх: перше, тому, що, як він нам повідомив, була річниця його весілля, а друге, він узагалі був мастак добряче хильнути; згодом я часто в будь-який час, навіть о дев'ятій годині ранку, бачила, що в нього вже блищать очі й почервонів ніс. Десь посеред бенкету Філіппо — може, тому, що вже сп'янів — нараз зайшов у відвертість.

— Послухайте, що я вам скажу, — раптом заговорив він, тримаючи склянку в руці, — війна погана тільки для дурнів, а для кебетливих — навпаки. Знаєте, що я хочу написати в моїй крамниці над касою? «Дурні тут не водяться». Так кажуть у Неаполі, так кажуть і в нас — і це чиста правда. Я не дурень і ніколи ним не буду, бо на цім світі є лише дві категорії людей: дурні й розумні, — тож всяк, хто це розуміє, не хоче належати до першої категорії. Треба знати деякі речі й не дозволяти дурити себе. Дурні вірять усьому, що пишуть газети, платять податки, йдуть воювати й навіть умирають.

А розумні... одно слово, розумні чинять навпаки — ото й усе. В наш час дурні гинуть, а розумні рятуються, дурні несамохить робляться ще дурнішими, ніж звичайно, а розумним доводиться ставати ще розумнішими. Адже ви знаєте приказку: краще живий осел, ніж мертвий лікар; або ще таку: краще яйце сьогодні, ніж курка завтра; а ось іще одна: тільки боягузи виконують обіцянку. Скажу вам більше: настає час, коли в світі вже не залишиться місця для дурнів, просто ніхто не зможе дозволити собі розкоші бути дурнем — бодай навіть на один день; треба бути розумним, дуже розумним, якомога розумнішим, бо ми живемо в небезпечні часи, спробуй-но вистроми кому-небудь палець — тут же відкусить руку. Ви ж бачите, що сталося з бідолахою Муссоліні, який думав тільки про маленьку війну у Франції, з палець завбільшки, а віддати довелося всю руку, воюючи проти цілого світу, і тепер він уже більше нічого не має і йому несамохить доводиться бути дурнем, а він же завжди хотів бути тільки розумним. Отож затямте собі: уряди приходять і йдуть, вони воюють один з одним, деруть шкуру з простого люду, а потім миряться й роблять, що їм забагнеться, та єдине, що важить і ніколи не змінюється, — це торгові справи. Хай приходять німці, англійці чи то росіяни, — для нас, комерсантів, єдино важливою справою залишається торгівля.

Ця промова, видно, коштувала Філіппо неймовірних зусиль, чоло та скроні зросились йому великими краплями поту, він вихилив одним ковтком склянку й утер обличчя хусточкою. Біженці, згруповані навколо Філіппо, палко схвалили його промову й усяк лестили йому, та воно й зрозуміло: всі ці шахраї та підлабузники їли за його рахунок.

— Хай живе Філіппо! Хай живе торгівля! — загорлав один.

Другий зауважив, сміючись:

— Ти можеш сміливо сказати, що торгівля залишається незмінною: вже стільки подій відбулося за останній час, але торгівля триває й твої справи йдуть добре. Хіба ж не так, Філіппо?

Третій, з виглядом всезнавця, здивовано мовив:

— Хай прийдуть німці або англійці — з цим я згоден; але ж ти не можеш серйозно хотіти, щоб прийшли росіяни, Філіппо.

— А це чому? — спитав Філіппо, і мені здалося, що він такий п'яний, аж нічого не розуміє.

— Бо росіяни не дозволять тобі торгувати, невже ти цього не знаєш, Філіппо? Росіяни найбільше на світі не люблять торговців.

— Ідіоти,— тихо й замислено мовив Філіппо, знов наповнюючи склянку вином із сулії й з любов'ю споглядаючи її. Нарешті четвертий вигукнув: -

— Ти великий чоловік, Філіппо, і ти маєш слушність: дурнів тут немає, і це чистісінька правда.

Цю фразу було виречено з такою щирістю, аж усі розсміялися, та раптом син Філіппо підскочив з місця й, насупившись, кинув:

— Усі тут розумні, крім мене, один я дурень.— Всі враз замовкли й непорозуміло дивились одне на одного, а він, трохи помовчавши, вів далі: — А що дурням не місце в компанії розумних, то я, пробачте, піду прогуляюся.

Мовивши це, він, не зважаючи на крики: «Та кинь, чого ти ображаєшся? Ніхто ніколи не вважав тебе дурнем»,— відсунув стола й звільна пішов уздовж мачери.

Всі дивилися йому вслід, але Філіппо був надто п'яний, щоб образитися. Він підняв склянку й, дивлячись услід синові, сказав:

— За твоє здоров'я... в кожній родині має бути принаймні один дурень — це справи не зіпсує.

Всі засміялися з того, що батько, вважаючи себе дуже розумним, п'є за здоров'я сина, який назвав себе дурним; стали сміятися ще дужче, коли Філіппо, підвищивши голос, закричав:

— Можеш вважати себе дурнем, бо в нашому будинку розумним доводиться бути мені.

Хтось зауважив:

— А так: Філіппо гарує, заробляє гроші, а його син гас час, читаючи книжки та зображаючи з себе казна-що.

Але Філіппо, гордий глибоко в душі своїм сином, який був так мало схожий на нього і такий освічений, відставив склянку й, хвилюк помовчавши, сказав:

— Майте на увазі, що мій син, щиро кажучи, ідеаліст... а що таке бути ідеалістом у наш час? Це бути дурнем. І він у цьому не винний: його до цього спонукають обставини, та все ж він дурень.

Сонце стало хилитися до обр'ю й невдовзі сховалося за горами, всі повставали з-за столу й порозходились хто куди: чоловіки пішли до Філіппо грати в карти, селяни знов узялися до праці, жінки заходились прибирати зі столу. Ми переміли посуд у тазку біля криниці, позбирали всі тарілки, і я занесла їх до середнього будиночка, де в кімнаті мешкав Філіппо з родиною. Це був двоповерховий будиночок, на другий поверх вели зовнішні бокові сходи. Зайшовши до кімнати, я з подивом розглянула довкола: Філіппо та його друзі сиділи в капелюхах посеред кімнати й різалися в карти. В кімнаті не було жодних меблів, але по кутках я зауважила позгортані матраци та силу-силенну мішків. Їх справді було дуже багато, й слід визнати, що Філіппо вчинив, як розумний чоловік. Були тут мішки з пшеничним борошном, укриті білим пилом, мішки з кукурудзяним борошном, укриті жовтим пилом, та мішки меншого розміру, очевидно, з квасолею, горохом та сочевицею. Поряд височіли стоси консервних бляшанок, особливо багато було консервів у томаті; на вікні дві шинки, а на мішках лежало два кружала сиру. Я помітила також кілька прикритих папером горщиків зі смальцем, сулії оливкової олії та вина, а зі стелі звисали гірлянди домашніх сосисок. Одно слово, це була гарна продуктова база, тож хоч би як погано склалися справи, та, маючи борошно, жири й томат, можна завжди приготувати тарілку локшини з томатним соусом. Як я вже сказала, Філіппо та його друзі грали в карти долі посеред кімнати, а його дружина й дочка, напівголі, очамрілі від спеки та їжі, лежали на

одному матраці. Побачивши мене, Філіппо сказав, не відриваючись від гри:

— Поглянь, Чезіро, як ми гарно тут улаштувалися! Попроси Паріде, щоб він показав вам вашу кімнатку... Ось побачиш, вам там буде добре, мов у панському палаці.

Я нічого не відповіла, поставила тарілки долі й вийшла, щоб знайти Паріде й домовитися з ним про кімнату.

Паріде колов дрова біля куреня; я попросила його показати мені кімнатку, де ми маємо мешкати. Він поставив ногу в панчосі зі шкіряною підошвою, так званій «чочі», на колоду і, не випускаючи з рук сокири, слухав мене, лупаючи очима з-під крис свого чорного капелюшка. Коли я скінчила, він сказав:

— Хоча Томмазіно й вирішив як господар, але справжній господар тут я... Спочатку я був погодився, та потім передумав: цієї кімнати я тобі віддати не можу... там стоїть ткацький верстат, на якому Луїза працює цілий день... Що ви робитимете, коли вона процюватиме? Не станете ж ви ціліснінькі дні блукати по мачерах.

Я зрозуміла, що він, як справдешній селянин, не довіряє мені; тоді я дістала з кишені папірця в п'ятсот лір і простягла йому, мовивши:

— Ти боїшся, що ми тобі не заплатимо? Ось тобі зараз п'ятсот лір завдатку, сховай їх, а перед від'їздом ми з тобою порахуємо, скільки ще ми тобі винні.

Занімівши з подиву, Паріде взяв гроші; мені хочеться розповісти вам, як саме він це зробив, бо ставлення селян, які живуть у горах, до грошей показує склад їхнього розуму взагалі. Паріде взяв папірця обіруч, підніс до живота і довго з похмурим та недовірливим виглядом роздивлявся й крутив на всі боки, неначе зроду не бачену річ. Пізніше я часто спостерігала, як він повторював той самий порух щоразу, тримаючи в руках гроші. Тоді я зрозуміла, що тутешні селяни рідко бачать гроші — все їм потрібне вони виготовляють самі, так само й одержують тільки за

в'язки хмизу, що їх зносять узимку з гір в долину і продають у місті; тим-то гроші для них — це рідкісна й коштовна річ, це щось більше, ніж самі гроші, це майже божество. Мені випало довгий час прожити в горах серед селян, і я пере-свідчилась, що вони зовсім не релігійні, навіть не забобонні, й найголовніше для них у житті — це гроші, перше: тому що грошей ніколи не мають, ба майже ніколи не бачать, а друге: тому що за гроші вони можуть придбати будь-яку хорошу річ,— у всякому разі, вони так вважають, і я, як крамарка, мушу погодитися з ними.

Надивившись досхочу на гроші, Паріде сказав мені:

— Гаразд, якщо тобі не заважає шум ткацького верстата, то займай кімнату,— і, мовивши, він повів мене до останнього будиночка ліворуч, що тулився, як і решта, до стрімкого гірського схилу. Поряд із цим двоповерховим будиночком стояла маленька прибудова під черепичним дахом, якій за тильну стіну правив кам'яний мур, що підпирав Неачеру, а в її передній стіні були двері та ще вікно без рам і шибок.

Ми зайшли до кімнати, і я побачила, що її половину, як і казав мені Паріде, займав дерев'яний ткацький верстат старого зразка. В другій половині кімнати стояло ліжко, вірніше, покладені на залізні козли дошки, а на дошках — мішок із тонкої тканини, напханий сухим кукурудзяним листям. Стеля була похила і така низька, що доводилося нахилити голову, стіни були вкриті павутинням та пліснявою,— за одну з стін правила гола скеля. Я глянула вниз: ні плиток, ні каміння — гола земля, як у хліві. Паріде мовив, чухаючи голову:

— Оце і є кімната. Дивіться самі, чи зможете ви тут влаштуватися.

Зайшовши слідом за мною, Розетта перелякано спитала:

— То нам доведеться отут спати, мамо?

Але я миттю гримнула на неї:

— На безриб'ї і рак риба! — й спитала, повернувшись до Паріде: — У нас немає простирадел, ви б не змогли нам дати їх?

Тут довелося посперечатись: Паріде не хотів давати простирадел, кажучи, що вони з посагу його дружини, й погодився лише тоді, коли я запевнила його, що платитимемо за них окремо. Ковдри в нього не знайшлося, але він обіцяв дати нам свій чорний плащ — звичайно, так само за окрему плату. Отож я торгувалася з ним щодо кожної речі; в такий спосіб ми дістали мідний глек для води, рушники, посуд, навіть стілець, на якому могли сидіти принаймні по чэрзі. Все це мені довелося виривати в нього зубами, і за користування кожною річчю я зобов'язалась платити йому певну суму. Нарешті я спитала, де ми можемо готувати собі їсти, і він відповів, що готувати ми можемо там само, де й вони.

— То що ж, подивімось цю кухню, щоб бодай мати про неї уявлення, — сказала я йому.

Кухня містилася в курені, що стояв трохи нижче, на мачері під нами. Стіни куреня було викладено з голих каменів, солом'яний дах нагадував човна, перекинутого кілем догори. Я вже бачила такі курені: у нашому селі в них тримають худобу. Добре попрацювавши, можна поставити такого куреня за один день: спочатку зводяться стіни з покладених один на одного без усякого вапна каменів. У кінцях відгородженого овального простору ставлять два дрючки з розвилками, а на них кладуть ще один довгий дрючок. Пообабіч кладуть снопи соломи, перев'язані перевеслами, і отак виходить дах. Вікон у приміщенні немає, за двері править отвір, де на краях, замість одвірків, стоять камені, перекладені третім каменем угорі; двері виходять такі низенькі, що зайти можна тільки зігнувшись. Цей курінь був достоту такий самий, на гвіздку біля дверей висіло відро з водою, де плавав ополоник. Перш ніж зайти, Паріде взяв ополоника, напився води, потім подав його мені, я також напилася. Ми зайшли досередини. В першу хвилину я нічого не побачила: вікон у курені не було, а Паріде, заходячи, зачинив за собою двері. Але він одразу запалив каганця, і я поступово почала розрізняти речі довкола себе. За підлогу правила земля; посеред куреня на тринозі, під яким ледь блимав вогонь, стояв

невеликий чорний казан. Я подивилася вгору: з-під темної покрівлі звисали гірлянди сосисок і кров'яної ковбаси, підвішені туди коптитися, а також китиці кіптяви, схожі на прикраси різдвяної ялинки, тільки жалобні. Круг вогнища були розставлені колодки, і я дуже здивувалася, побачивши, що на одній з них сидить баба, стара-старезна, з обличчям, яке, здавалося, мало самі тільки ніс та підборіддя. Стара сиділа одна-однісінька в непроглядній п'їтми і пряла. Це була мати Паріде; вона зустріла мене словами:

— Добре, що ти прийшла, сідай сюди, мені сказали, що ти синьйора з Рима... Ця кухня, звичайно, не схожа на вітальню в Римі, але тобі доведеться призвичаїтись... Ходи-но сюди, сядь біля мене.

Мені, щиро кажучи, зовсім не хотілося сідати на одну з цих вузьких колодок, і я була мало не попросила дати мені стільця, але вчасно схаменулась. Пізніше я дізналася, що стільців у куренях не тримають; стільці належать до обстави будинків і вважаються розкішшю, тому на них сідають тільки під час великих свят і церемоній, наприклад, на весіллях, похоронах і таке інше; а щоб зберегти стільці цілішими, їх підвішують до стелі, ніжками догори, де вони отак і висять, мов ті шинки. Якось раз, зайшовши в будиночок Паріде, я вдарилась лобом об такий підвішений стілець і подумала, що потрапила до страшних невігласів.

Та годі про це. Каганець розгорівся, і я побачила, що цей курінь був справжній хлів, холодний, темний, із брудною підлогою; кам'яні стіни й солом'яна покрівля були вкриті товстим шаром кіптяви. Згасаюче вогнище коптило, либонь, тому, що дрова були сирі; вікон не було, і дим зависав у повітрі, з приміщення він виходив дуже повільно через солом'яний дах; за кілька хвилин перебування в цьому курені мої й Розеттині очі засльозилися, а в горлі почало дерти від диму. Я раптом помітила, що поряд із старою, ховаючись під її широкою спідницею, сиділи бридкий дворовий пес і старий облізлий кіт, і обидва, хоч це може видатись неможливим, плакали, бідолахи, як люди, від цього гострого й їдкого диму,

тільки плакали вони, сидячи непорушно й дивлячись перед себе широко розплющеними очима, й було видно, що вони звикли отак сидіти й плакати. Я завжди ненавиділа бруд, моя квартира в Римі, дарма що дуже скромна, блищала мов дзеркало. Серце мені стислося на думку, що нам з Розеттою доведеться готувати їжу, їсти й навіть жити в цьому курені, наче ми не люди, а кози або вівці. Я мимоволі сказала, й далі думаючи вголос:

→ Яке щастя, що нам тут жити всього кілька днів, до приходу англійців.

На що Паріде:

— Тобі не подобається курінь?

А я йому:

— У нашому селі в таких куренях тримають худобу.

Паріде був дивний чоловік, як я це спостерегла згодом, нечутливий і без жодного себелюбства. Він відповів мені з якоюсь дивною усмішкою:

— А тут живуть люди.

Скрипучим, як у цвіркуна, голосом стара додала:

— Тобі не подобається наш курінь? Все ж тут краще, ніж просто неба. Наші бідні солдати, яких послали в Росію,— їхні жінки живуть тут з нами,— були б згодні прожити все життя в ось такому курені, аби тільки повернутися сюди. Але вони не повернуться, їх усіх повбивають і навіть не поховують, як християн, бо в Росії не визнають більше ні Христа, ні Мадонни.

Я здивувалась похмурим віщуванням старої; Паріде, всміхнувшись, сказав:

— Моя мати бачить усе в похмурому світлі, бо вона стара, сидить тут одна цілісінький день, а до того ж ще й глуха. Хто тобі сказав, що вони не вернуться? — голосно спитав він у матері.— Неодмінно повернуться, й чекати їх залишилось уже недовго.

Стара пробурчала:

— І вони не повернуться, і нас тут усіх повбивають з літаків.

Паріде знов усміхнувся, неначе мати сказала щось смішне, та мене налякало це похмуре пророкування старої, і я квапливо мовила:

— Ми ще побачимось, тим часом бувайте.

А вона мені знову своїм крякаючим голосом:

— Ми ще побачимось і не один раз, до Рима ти однаково повернешся не скоро, може, й зовсім не повернешся.

Паріде розсміявся, я ж подумала, що в цьому нема нічого смішного, і проказала подумки закляття проти примови.

Весь кінець дня я прибирала в кімнатці, де нам судилось оселитися на довгий час, хоча тоді я цього ще не знала. Я підмела долівку, позішкрібала з неї багаторічний бруд, збрала з усіх закутків сапи та лопати й віддала їх Паріде, щоб відніс кудись-інде, позмітала зі стін павутиння. Потім переставила ліжко в куток, уздовж стіни мачери, зсунула докупи дошки на залізних козлах, збила матрац із сухого кукурудзиння, накрила його простирадлами, дуже гарними, лляними, домашнього вироблення й іще зовсім свіжими, і застелила їх зверху чорним плащем Паріде. Дружина Паріде, Луїза, білявка з хитрим обличчям, блакитними очима й кучерявим волоссям, про яку я вже згадувала, сіла в глибині кімнати за верстат і почала орудувати туди й сюди своїми дужими м'язистими руками, зчиняючи при цьому страшний шум, аж я їй сказала:

— Та ти що — завжди тут так грюкотітимеш?

На що вона, сміючись, відповіла:

— А як же, мені ще ого скільки часу доведеться тут працювати! Треба наткати полотна на штани Паріде та хлопцям.

Я сказала:

— Ой лишенько, таж ми тут геть поглухнемо.

А вона:

— Я ж не оглухла... і ти звикнеш.

Луїза просиділа за верстатом години дві, орудуючи ним туди й сюди з сухим і дзвінким дерев'яним стукотом, а ми обидві, скінчивши прибирати кімнату, всілися тут само: Розетта на орендованому в Паріде стільці, я на ліжку; отак

ми сиділи і, пороззявлявши роти, знічев'я дивились на Луїзу, мов дві дурки. Луїза була не надто балакуча, але охоче відповідала на всі наші запитання. Отак ми дізналися, що з усіх чоловіків, які жили тут до війни, зостався один Паріде: його не взяли на війну, бо в нього бракувало двох пальців на правій руці. Решту чоловіків позабирано, і, майже всі вони воювали в Росії.

— Усі тутешні жінки, крім мене,— мовила Луїза, двозначно, майже вдоволено всміхаючись,— уже, вважай, вдови.

Мене дивувало, що Луїза дивиться на все так само похмуро, як і її свекруха, і я сказала:

— Чому ти думаєш, що всі погинуть? Я певна, що вони повернуться.

Але Луїза, всміхаючись, похитала головою:

— Ти мене не зрозуміла. Я гадаю, що вони не повернуться не тому, що їх неодмінно повбивають, а тому, що російським жінкам подобаються наші чоловіки. Всім подобаються іноземці. Цілком можливо, що після війни ті жінки не повідпускають їх, і ніхто ніколи більше не побачить їх тут.

Луїза дивилася на війну, виходячи зі стосунків між чоловіками й жінками; вона наче була вдоволена, що її чоловікові бракувало двох пальців і він залишився з нею, а тим часом інші селянки повтрачають своїх чоловіків, яких повідбирають у них російські жінки. Наша розмова торкнулась Фестиної родини, й Луїза сказала, що Філіппо вдалося звільнити сина від військової служби завдяки знайомствам та хабарям, а селяни, що не мали ні грошей, ні знайомств, повинні були йти на війну й гинути там. Тут я згадала слова Філіппо про те, що світ, на його думку, складається з розумних і дурнів, і зрозуміла, що в даному випадку Філіппо вчинив розумно. Врешті, хвалити бога, настала ніч, Луїза перестала грюкати верстатом і пішла готувати вечерю. Ми з Розеттою так потомилися, що цілісіньку годину ще сиділи неповоротно й мовчки: я на ліжку, вона на стільці. Олійний каганець ледь блимав, і в його тьмяному світлі кімнатка

видавалася справдешньою печерою. Я дивилась на Розетту, Розетта на мене, і щоразу наші погляди повідомляли щось нове, ми не говорили — все мовили наші погляди, а слова були зайві; вони не могли додати нічого до того, що ми повідомляли одна одній очима. Наприклад, Розеттині очі питали: «Що робитимемо, мамо? Мені страшно. Куди ми з тобою потрапили?» — і таке інше.

Мої очі відповідали: «Золота моя доню, заспокойся: твоя мама поруч з тобою, тобі нічого боятися», — і так далі.

Отак ми розмовляли без слів, доки врешті, ніби на завершення цієї безсловесної розмови, Розетта присунула стільця до ліжка, поклала голову мені на коліна, обійняла мої ноги, а я все так само мовчки почала тихо гладити її по голові. Так ми просиділи десь, може, з півгодини, потім двері розчинилися, хтось штовхнув їх іззовні, і внизу появилася дитяча голівка. Це був Донато — синок Паріде.

— Тато гукають вас вечеряти.

Після багатого обіду, яким почастивав нас Філіппо, нам зовсім не хотілося їсти, але я охоче прийняла запрошення Паріде, бо сумні думки роїлися в голові і мені не хотілося, не ївши, сидіти цілісінький вечір удвох з Розеттою в цій похмурій кімнатці.

Ми подалися слідом за Донато, що біг попереду, орієнтуючись у темряві, як кішка, й невдовзі опинились біля куреня на наступній мачері. В курені сидів Паріде з чотирма жінками: там були його мати, дружина, сестра й невістка. Сестра й невістка мали по троє дітей кожна, їхні чоловіки були на війні, їх послали в Росію. Сестра Паріде, яку звали Джачінта, була смаглява, як і брат; обличчя широке, з великими рисами, очі блищали, як у шаленки. Вона видавалася не зовсім нормальною, голос бринів гостро, вона весь час лаяла дітей, що лізли до неї, мов цуценята до сучки, й безперестанку хлипали, а подеколи мовчки й люто гатила їх кулаками по головах. Невістку Паріде, дружину його брата, звали Анітою, вона жила до війни десь біля Чістерни. Аніта була худя й бліда чорнявка з орлиним носом і ясними очима, що див-

лися спокійно й задумливо. Порівняно з Джачінтою, чий вигляд навіював страх, Аніта справляла враження тихої жінки. Її діти теж були тут, але вони не чіплялись за материну спідницю, а сиділи тихенько на лавах і терпляче дожидали вечері. Щойно ми ввійшли, Паріде сказав нам, усміхаючись своєю дивною усмішкою, соромливою й хитрою водночас:

— Ми оце подумали, що ви сидите там самі, та й вирішили запросити вас.— Він якусь хвилю помовчав і докинув: — Доки ви не дістанете своїх продуктів, можете харчуватися з нами; а потім ми з вами підрахуємо, скільки ви мені винні.

Цим він давав мені зрозуміти, що я маю платити за їжу, та я була йому вдячна й за це, бо знала, що він бідний, а в голодний час навіть за гроші було важко дістати продукти: хто мав запаси, той тримав їх для себе й не хотів ділитися з іншими, навіть якщо йому за це платили.

Ми сіли, Паріде запалив ацетиленову лампу, яскраве світло осяяло курінь і всіх нас, що сиділи на колодках круг триніога, де парувала невеличка каструлька. Тут зібрались тільки жінки й діти. Паріде був єдиним чоловіком, і Аніта, його невістка, чий чоловік — як я вже казала — воював у Росії, сумно пожартувала:

— Можеш бути вдоволеним, Паріде: стільки жінок, і всі твої.

Паріде відповів з кислою усмішкою:

— Щастя, та недовге.

Але стара мати тут же втрутилась із своїми похмурими пророкуваннями:

— Недовге, кажеш? Швидше прийде кінець нам, аніж війні.

Тим часом Луїза поставила на хисткий столик череп'яну миску, відтак взяла буханець, притисла його до грудей і заходилася швидко-швидко відкраювати тоненькі скибочки. Скоро миска наповнилась по вінця. Тоді вона зняла з вогню каструльку і вилила вміст на скибочки; це була та сама мінестріна, яку ми їли у Кончетти,— хліб, розмочений у квасоліній юшці.

Коли почали чекати, доки хліб просякне як слід квасоляною юшкою, Луїза поставила на підлогу посеред куреня велику балію і налила в неї води з глека, що стояв на приску поряд з триногом. Всі відразу почали скидати чочі, до того ж з таким поважним виглядом, начебто робили важливу, хоча й буденну справу. Спочатку я не збагнула, щό вони збираються робити далі, але потім побачила, що Паріде простягає ногу, чорну між пальцями й круг п'яти, занурює її в балію, й зрозуміла: городяни перед їдою миють руки, а ці бідарі, провівши цілий день на брудній землі, миють ноги. Мили ноги всі гуртом, не міняючи води, тож можете уявити собі, що вона зробилась аж шоколадного кольору, коли в ній було вимито стільки пар ніг, у тім числі й дитячих. Лише ми з Розеттою не мили ніг, і хтось із малят з дитячою простодушністю спитав:

— А чого ви не мистесь?

На що стара мати, яка також не мила ніг, похмуро відповіла:

— Ці дві синьйори приїхали з Рима. Вони не працюють на землі, як ми.

Тим часом міністріна дійшла до готовності; Луїза забрала балію з брудною водою й поставила замість неї столик із мискою посередині. Почали їсти всі з однієї миски, занурюючи в страву кожен свою ложку. Ми з Розеттою з'їли щонайбільше по дві-три ложки кожна, зате інші жадібно допались до їжі, надто діти, і миска дуже швидко спорожняла. Дивлячись на їхні жадібні й розчаровані обличчя, я зрозуміла, що багато хто залишився голодний. Паріде роздав усім по пригорщі сухих фіг, відтак дістав з ніші в стіні сулію з вином і налив кожному, а так само й дітям, по склянці вина; наливав він в одну й ту саму склянку, раз за разом витираючи вінця рукавом. Всі пили мовчки, Паріде наливав вино, стараючись не пролити ні краплі, і подавав кожному, називаючи при цьому його ім'я, аж мені здалося, ніби я опинилася в церкві. Вино було кисле, як оцет, таке п'ють тільки в горах, але це було, без усякого сумніву, чисте

виноградне вино. Попоївши, жінки взялися за свої прядки та веретена, а Паріде при світлі ацетиленової лампи почав перевіряти, як його син Донато порозв'язував арифметичні задачі. Паріде був неписьменний, але рахувати вмів і хотів, щоб і син навчився цього. Та, видно, хлопчик був придуркуватий,— мав велику голову й позбавлене всякого виразу обличчя — і ніяк не міг зрозуміти пояснень. Поморочившись якийсь час з ним, Паріде розсердився й ударив його кулаком по голові.

— Бовдур.

Пролунав такий звук, ніби голова у хлопчика була дерев'яна, але малий, здавалось, навіть не відчув удару й почав тихенько гратися з котом на підлозі. Яюсь згодом я спитала Паріде, чому йому так хочеться, щоб син, який не вмів, як і батько, ні читати, ні писати, навчився арифметики. З відповіді Паріде я зрозуміла, що для нього цифри були важливіші від літер, бо знаючи цифри, вмітимеш лічити гроші, а літери, на думку Паріде, не годяться ні на що.

Мені захотілось описати наш перший вечір, проведений разом із родиною Морроне — прізвище Паріде, — насамперед тому, що решта вечорів, проведених з ними, була схожа на цей, як дві краплі води, а так само тому, що одного й того самого дня я спочатку обідала з біженцями, а потім вечеряла з селянами й тому могла помітити різницю між тими й тими. Треба сказати правду: біженці були багатші, принаймні декотрі з них, харчувалися краще, ніж селяни, уміли читати й писати, не носили чоч, а їхні жінки одягались як міські синьйори, але, попри все це, вже з першого дня, а потім чимдалі більше я віддавала перевагу селянам. Можливо, через те, що я сама, перш ніж зробитися крамаркою, була селянкою, та, гадаю, головною причиною було дивне почуття, яким я переймалася, зустрічаючись із біженцями, а надто — порівнюючи їх із селянами: мені здавалося, що, здобувши освіту, вони ставали гіршими. Так буває з неслухами-хлопчаками, коли вони починають ходити до школи: щойно навчившись писати, вони вкривають стіни та паркани

непристойними написами. Я вважаю недостатнім давати людям освіту, — треба ще й вчити їх послуговуватись цією освітою.

Всі куняли, а декотрі діти вже поснули, коли Паріде встав і оголосив, що вони йдуть спати. Ми вийшли всі гуртом надвір і попрощалися, побажавши одне одному на добраніч, і ось ми з Розеттою zostались самі скраю мачери. Ми вдивлялися в нічну далеч, туди, де, як ми знали, було Фонді. Але не побачили жодного вогника, навкруги панували тиша та морок, і лише зорі, як живі, мерехтіли й підморгували нам із чорного неба, схожі на безліч золотих очей; вони дивилися на нас і начебто все про нас знали, а ми про них не знали нічогосінько. Розетта стиха мовила:

— Яка чудова ніч, мамо.

Я спитала її, чи задоволена вона, що ми прийшли сюди, і вона відповіла, що завжди задоволена, коли я з нею. Ми ще кілька хвилин милувались нічним небом, потому Розетта потягла мене за рукав, шепнувши, що хоче помолитися й подякувати Мадонні, яка допомогла нам дістатися сюди живими й здоровими. Вона мовила це так тихо, наче боялась, що хтось може підслухати її; я була дещо здивована й запитала:

— Тут?

Розетта ствердно кивнула, потім тихенько стала навколішки там, де стояла, просто на траві біля краю мачери й потягла за собою мене. Мені було зрозуміле це Розеттине бажання, яке мовби перегукувалось із моїми власними почуваннями: після стількох бід і лихих пригод я відчувала цієї спокійної, тихої ночі вдячність до когось або до чогось, що підтримало й захистило нас. Тому я охоче скорилася їй, склала, як і вона, руки й, швидко-швидко ворушачи губами, проказала молитву, яку звичайно промовляють перед сном. Я вже давно не молилася — від того дня, коли віддалася Джованні, бо, з одного боку, усвідомлювала, що згрішила, а, з другого, не хотіла визнати за собою жодного гріха. Тому насамперед я попросила Христа простити мене за те, що

сталось між мною і Джованні, й пообіцяла йому, що такого більше ніколи не буде. Потім, можливо, під впливом цієї безмежної й непроглядної ночі, під чиїм покривом ховалося стільки життів і стільки речей, яких ми не могли бачити, я помолилася за всіх: за себе й за Розетту, за Фестину родину й за родину Паріде, далі за всіх людей, що перебували нині в горах, за англійців, які прийдуть звільнити нас усіх, і за нас, італійців, котрі зазнали стількох страждань, навіть за німців і за італійських фашистів — причину наших страждань, — бо вони також люди. І, скажу вам, в міру того як моя молитва, майже супроти мого бажання, охоплювала чимдалі більшу кількість людей, я почувалася чимдалі зворушенішою, очі налилися слізьми, і, навіть розуміючи, що мій стан пояснюється почасти втомою, я все ж твердила собі, що моє почуття добре, і була задоволена, що я зазнаю цього почуття. Розетта, схиливши голову, молилася поруч; нараз вона схопила мене за руку, вигукнувши:

— Дивись, дивись!

Я підвела очі й побачила в нічній далині сяючу смугу, яка підіймалася в небо і, досягши великої висоти, перетворилася в зелену квітку й повагом упала, осяявши на якусь хвилю кільце гір навколо долини, ліси й навіть, як мені привиділося, будинки Фонді. Як я згодом дізналася, оці зелені промені, такі гарні на вигляд, були ракетами, що їх пускали, щоб спостерігати за фронтом та вибирати місця, куди потім стріляли снарядами з гармат або ж скидали бомби з літаків. Але в ту хвилину це мені видалось доброю призивісткою, майже сповіщенням, яке посилала Мадонна на потвердження того, що почула мою молитву й погоджувалась виконати її.

Я розповіла про цю молитву головним чином, щоб показати, яку тоді Розетта мала вдачу. Досі я майже не говорила про доччину вдачу, що згодом докорінно змінилася. Мені хочеться розповісти вам, яка була Розетта, коли ми прийшли в гори, або ж, принаймні, якою я її бачила доти і в ті дні. Матері, як відомо, не завжди знають своїх дітей, але, мені

здається, Розетта була саме така, і навіть тепер, коли вона змінилася так сильно, що відрізняється від попередньої Розетти, мов небо від землі, я певна, що не помилилася в її вдачі. Я приділяла велику увагу вихованню Розетти, і вона зростала, як панська дочка, нічого не відаючи про темний бік життя: скільки було можливо, я відгороджувала її від усього поганого. Я ніколи не була особливо побожною, хоча й дотримувалась усіх встановлених вірою обрядів. Щодо віри у мене бувають припливи й відпливи: скажімо, тієї ночі на мачері мені здавалося, що я вірую, але траплялися й такі дні, як ото коли ми були змушені втікати з Рима, що я зовсім не вірила. У всякому разі, віра не може примусити мене забути справжній світ, який часто перевертає всі твердження патерів і суперечить усім їхнім поясненням. Але Розетта дивилась на все інакше. Розетта була віруюча до глибини душі, уся без решти, вона не знала ні сумнівів, ні вагань і була така певна релігійних догм, що навіть ніколи не говорила про них, можливо, навіть не думала, сприймаючи як належні; для неї віра була повітрям, що входить у наші легені й виходить з них непомітно, незалежно від нас. Може, вона була така тому, що до дванадцяти років виховувалась у монастирі, проводячи з черницями цілісні дні й повертаючись додому тільки ночувати, а може, така була риса її вдачі; мені дуже важко сказати, якою була Розетта під час нашої втечі з Рима, саме тепер, коли вона так змінилася. Зауважу тільки, що часом вона здавалась мені просто довершеною: Розетта була одна з тих, в яких навіть найзліший чоловік не може виявити ніяких вад, — добра, правдива, відверта й чесна. Я часто буваю в поганому настрої, втрачаю самовладання, кричу, можу навіть побити під гарячу руку. Але Розетта ніколи не нагрубіятила мені, жодного разу не образилась на мене, завжди була мені хорошою дочкою. Та її довершеність полягала не лише у відсутності вад, — усе, що вона казала або робила, було правильне, з-поміж речей вона завжди вибирала єдино вірну. Подеколи мене навіть брав острах, і я думала, що моя дочка свята, бо ж тільки свята

може поводитись так добре, так бездоганно; тут слід зауважити, що вона не мала ніякого життєвого досвіду, залишалася ще зовсім дівчиною. Все своє життя Розетта прожила зі мною, після монастирської школи вона ніколи не робила нічого іншого, крім того, що допомагала мені в господарстві й часом у крамниці, і все ж вона поводила себе так, неначе вже все вмiла і все знала. Тепер я починаю думати, що її довершеність, начебто геть непоясненна для мене, походила від її недосвідченості та від здобутого в черниць виховання. І оця її довершеність — суміш недосвідченості з релігією, для мене начебто непорушна, як кам'яна башта, виявилась урешті картковим будиночком; тоді я не розуміла, що істинна святість ґрунтується на знаннях і досвіді, а не на відсутності досвіду та невігластві, як це було у Розетти. Та хіба я в цьому винна? Я оточувала її любов'ю і, як усі матері, турбувалась про те, щоб вона нічого не знала про темний бік життя. Я думала: коли вона вийде заміж і піде від мене, то дуже швидко познайомиться з цим темним боком. Але я не врахувала війни, яка виставляє все погане напоказ і тоді, коли ми цього не хочемо, змушує нас передчасно випробовувати оце погане, часто в неприродний і жорстокий спосіб. Розеттина довершеність була довершеністю мирних років, коли торгівля в крамниці йшла добре; я турбувалась про те, щоб наскладати грошей на її посаг, і вона могла вийти заміж за хорошого чоловіка, який любив би її, а вона понароджувала б йому дітей і стала б такою самою довершеною дружиною, як була довершеною дитиною та дівчиною. Її довершеність не годилася для війни, що вимагала від людини зовсім інших якостей, невідь-яких, у кожному разі, не тих, що їх мала Розетта.

Нарешті ми підвелись і пішли в темряві вздовж мачери, прямуючи до нашої кімнатки. Проходячи попід вікнами Паріде, я зачула шум в будинку: мешканці ще не лягли, ходили по кімнаті, перемовляючись між собою, мов ті кури в курнику, що завжди квокчуть, перш ніж умястяться на сідалі. А ось і наша кімнатка, прихилена до будинку й до

скелі, з дощаними дверима, похилим черепичним дахом та віконцем без шибок. Я відчинила двері, і ми опинились у непроглядній темряві, та в мене були сірники, і я запалила недогарок свічки, відтак одірвала смужку від носовика й скрутила гніт для каганця. Каганець освітив нашу кімнатку досить яскравим, хоча й смутним світлом, ми сіли на ліжку, і я сказала Розетті:

— Ми з тобою скинемо тільки спідниці та кофти. У нас більше нічого немає, крім простирадел та плаща Паріде, і якщо ми роздягнемось догола, то вночі змерзнемо.

Так ми й зробили: лягли спати в нижніх спідницях. Єдиною нормальною річю в цім ліжку, яку, власне, навіть не можна назвати ліжком, були лянні простирадла, виткані руками, важкі й свіжі. Але досить було повернутися, як кукурудзиння починало шурхотіти й розсувалося в обидва боки, тож між тілом і дошками залишалась тільки тонка мішкovina. Ніколи в житті я не спала на такій постелі, навіть живши дитиною в селі: у нас вдома були звичайні ліжка з сітками й матрацами.

Коли я, вже вкотре, повернулась, піді мною раптом розсунулось не тільки листя, а й дошки, і я відчула, що падаю й сідаю з розгону долі. Я підвелася в темряві, поправила дошки та лантух з кукурудзинням, потім знову залізла на ліжко й притулилася до Розетти, яка лежала від стіни, спиною до мене, згорнувшись бубликом. Це була дуже неспокійна ніч. Не знаю, о котрій годині, можливо, після півночі, я прокинулась і почула якийсь тихий писк, тоненький і слабкий, іще слабкіший, ніж коли ото пищать пташенята. Писк чувся з-під ліжка. Я розбудила Розетту й спитала, чи чує вона цей писк, Розетта відповіла, що чує. Тоді я запалила каганець, заглянула під ліжко й побачила там ящикоч, де, крім пучків ромашки та дикої м'яти, начебто не було нічого. Але писк долинав звідти, і, пошукавши серед ромашки, я знайшла кругле гніздечко з соломи й шерсті, а в ньому — восьмеро чи то десятеро щойно народжених мишенят, десь із мій мізинець завбільшки, рожевих, голих і

ніби прозорих. Розетта відразу сказала мені, що їх не можна чіпати, що коли ми вб'ємо їх у першу ніч, проведену тут, то це принесе нам нещастя. Тоді ми знов вилізли на ліжку й насилу заснули. Але десь за годину я відчула, як щось м'яке й важке товчеться по моєму обличчю та грудях. Я перелякалась і закричала, Розетта прокинулась знову, ми запалили каганець і побачили, що цього разу то вже були не миші, а молодий котик. Він сидів у ногах ліжка, такий гарненький, чорний, із зеленими очима, худий, але з блискучою шерстю, й пильно дивився на нас, готовий вистрибнути у віконце, через яке забрався досередини. Розетта лагідно покликала його, — вона дуже любила котів і знала, як з ними обходитись, — котик відразу довірливо підійшов до неї й за якусь хвилю вже лежав з нами під простирадлом і вурчав. Цей котик спав з нами весь час, скільки ми й жили в Сант-Евфемії; звали його Джіджі. Він унадився ходити до нас щоразу після півночі, залазив між мною й Розеттою під простирадло й отак спав до ранку. Джіджі дуже заприятелював з Розеттою, але коли спав між нами, ми не сміли ворухитися, бо він відразу починав пом'яккувати в темряві, ніби промовляючи: «Що за неподобство! І поспати не дають!»

Тієї ночі я прокидалася багато разів, і то не тільки через мишей чи ката, й намагалася збагнути, де ми. Одного разу, пробудившись, я почула гудіння літака, що летів дуже низько, гул мотора був дуже суворий і ніжний водночас, неначе пропелер крутився не в повітрі, а в воді, і мені здалося, що літак розмовляє зі мною, повідомляючи втішливі новини. Згодом мені пояснили, що ці літаки називаються «чорногузами», вони роблять розвідку й тому літають так повільно й низько. Зрештою я так звикла до них, що іноді не могла заснути, доки не зачую знайомого гудіння, а коли літак не прилітав, то відчувала якесь аж розчарування. Ці «чорногузи» були англійськими літаками, а я знала, що англійці колись та прийдуть до нас, щоби повернути нам свободу й надати змогу вернутися додому.

Розділ четвертий

Отак і почалося наше життя в Сант-Евфемії, як звалася ця місцевість. Спершу ми гадали, що пробудемо тут якнайбільше два тижні, але насправді нам довелося зостатися на цілісіньких дев'ять місяців. Вранці ми намагались вставати якмога пізніше, бо зовсім не мали чого робити; до того ж ми були так змучені пережитими в Римі злигоднями й тривогами, що цілий перший тиждень спали по дванадцять-чотирнадцять годин на добу. Лягали ми дуже рано, прокидалися серед ночі, потім знов засинали, пробуджувались удосвіта, поринали в сон, а коли зовсім ровиднялося, то досить було повернутися обличчям до стіни й спиною до світла, що сочилось з віконця, щоб іще раз заснути й прокинутись десь ополудні. Ніколи в своєму житті не спала я так багато й таким гарним міцним сном, запашним, як домашній хліб, без сновидінь і без тривоги; я відчувала, що відпочиваю, що до мене повертаються сили, виснажені збиранням у дорогу та днями, перебутими в Кончеттиній господі. Цей міцний і глибокий сон відроджував нас, тож за тиждень ми обидві геть змінилися: зникли синці під очима, очі більше не виглядали стомленими, закруглилися щоки, обличчя стали гладенькими й свіжими, а думки — ясними. Коли я спала, мені здавалося, що земля, де я народилася і яку покинула вже так давно, знов розгорнула переді мною свої обійми, наснажуючи мене, як ото буває з рослинами, вирваними з ґрунту, а потім посаженими назад, — вони знов набираються сили й починають зеленіти й квітнути. Атож, саме так! Адже ми навіть не люди, а рослини, або, вірніше, більше рослини, ніж люди, і вся наша сила береться від землі, на якій ми народились, і, покидаючи цю землю, ми вже не люди й не рослини, а просто сміття, що його вітер розвіває по світу.

Ми спали так багато й з таким задоволенням, що всі життєві труднощі почали здаватися нам тут, у горах, незначними, й ми весело долали їх, майже не помічаючи; отак ситий й відпочилий мул, витягши без передиху на гору

важкого воза, має ще досить сили, щоб, мов нічого й не було, трюхикати далі рівною доріжкою. А тим часом наше життя тут було дуже тяжким, у чому ми скоро пересвідчилися. Труднощі починалися з самого рання: вставати з ліжка доводилось дуже обережно, щоб не забруднити ноги, бо пішли дощі й земляна підлога перетворилась на болото. Щоб не ставати в грязюку, я поклала долі кілька плоских каменів. Потім треба було наносити води з криниці проти нашої оселі; восени це не становило великих труднощів, але взимку, оскільки ми жили в горах на висоті близько тисячі метрів, вода в криниці замерзала. Коли я витягала відро, руки мені геть дубіли, а вода була крижаною. Я страшенна мерзлячка й обмежувалась тим, що вранці мила тільки обличчя й руки; але Розетта була куди чутливіша до бруду, ніж до холоду, тому щоранку вона роздягалася догола й, стоячи посеред кімнати, виливала собі на голову ціле відро крижаної води. Моя Розетта була така дужа й здорова, що вода збігала з неї, ніби її шкіру вкривало масло, лише кілька крапель затримувалось у неї на грудях, на плечах, на животі й на сідницях. Скінчивши ранковий туалет, ми виходили з нашої кімнатки й починали куховарити. Поки трималась хороша погода й не наставала зима, ми легко порались із готуванням їжі, та з настанням зими виникли труднощі. Ми мусили йти під дощем у зарості по хмиз та очерет. Все це ми приносили до куреня, і тоді починались наші муки з вогнем. Зелені й мокрі гілки не хотіли займатися, з очерету валував густий чорний дим, нам доводилось лягати долі й, притулившись щогою просто до грязюки, довго дмухати, поки вогонь розгорався. Розігрівавши каструльку з квасолею або смажачи яечню з одного яйця, ми вкривались брудом з голови до ніг, очі наші сльозились від диму, і ми почувались геть знеможеними. Їли ми, як усі селяни: снідали близько одинадцятої години й з'їдали за сніданком дуже мало, а обідали вже десь аж о сьомій годині вечора. Вранці ми снідали лемішкою з томатною підливою, куди я кришила одну сосиску, або ж цибулиною, хлібом, а бувало й жменькою

солодких ріжків; увечері ми їли міністрину, про яку я вже розповідала, та трохи м'яса, майже завжди козлятину,— різниця полягала лише в тому, чи це коза, козеня чи цап. Після сніданку нам не лишалось нічого іншого, як дождити обіду. Якщо стояла гарна година, ми виряджались на прогулянку по мачері до лісу; там ми знаходили собі тінисту місцину під деревом, лягали на траву й аж до вечора споглядали відкрити нам панораму. Але зима була дуже сувора, погода весь час стояла погана, і найчастіше нам доводилося залишатися в себе в кімнатці, де ми сиділи — Розетта на стільці, я на ліжку,— байдикуючи, й дивились на Луїзу, яка з оглушливим гуркотом ткала за своїм верстатом. Оцих перебутих у нашій кімнатці годин я не забуду до смерті. Дощ ішов, не вщухаючи, однотонний і густий, я прислухалась до його шуму на черепичному даху, до дзюрчання струменів у ринві, проведеної до криниці. Ми заощаджували оливкове масло, якого мали обмаль, і сиділи в темряві, якщо не враховувати світла дощового дня, яке сочилось до кімнатки через віконце, таке маленьке, аж скорше видавалось душником. Ми мовчали, бо нам набридло товкти одне й те саме; та й тем для розмови було всього дві: голод і прихід англійців. Дні тяглися до болю повільно; я геть утратила чуття часу, ба навіть не знала, який зараз місяць і день, мені здавалось, що я зробилася зовсім дурна, бо не мала про що думати і голова не працювала; подеколи мені здавалося, що я божеволію; коли б зі мною не Розетта, якій я, як мати, мала показувати приклад, то не знаю, що б я вчинила: можливо, вискочила б з кімнати з нестямним криком або надавала б ляпасів Луїзі, яка навмисне оглушувала нас своїм жакливим верстатом — з хитрою усмішкою, наче мовлячи: «Таке наше селянське життя... а ось тепер і ви, римські синьйори, поживіть отак... Ну то що? Подобається?»

Та ще одно доводило мене до божевілля весь час, скільки ми тут жили, а саме тіснота, яка видавалась іще нестерпнішою порівняно з широкою понорамою Фонді перед нашим зором. Із Сант-Евфемії було гарно видно всю долину Фонді,

вкриту темною зеленню помаранчевих садів, серед яких де-не-де білили будиночки; праворуч, там, де Сперлонга, видніла смужка моря, і ми знали, що в морі є острів Понца — гарної днини ми його навіть бачили,— а на цьому острові стоять англійці, тобто визволителі. Але, попри всю цю широку панораму, ми й далі жили на приступці гори, та такій вузькій, що, ступивши всього кілька кроків упоперек, можна було впасти на нижчу, таку саму вузьку приступку. Ми були схожі на птахів, загнаних повинню на гілки дерева, на птахів, що чекали хвилини, коли зможуть відлетіти до сухого краю. Тільки ця хвилина не наставала.

Після першого запрошення на обід у день нашого прибуття до Сант-Евфемії був іще ряд запрошень, але Фести ставились до нас чимдалі холодніше й урешті зовсім перестали запрошувати. Філіппо заявив, що має родину і його найперший клопіт — прогодувати своїх. На щастя, за кілька днів після нашого прибуття з долини прийшов Томмазіно, тягнучи за вуздечку свого ослика, навантаженого справді, як осел, силою пакунків та валіз. Усі ці харчі він позбирав для нас, потроху скуповуючи їх у різних місцях долини Фонді за складеним разом з ним списком. Хто ніколи не зазнав, що таке опинитися в такому становищі — з грошима, які майже втратили вартість, одному серед чужих людей на вершині гори, хто не зазнав, що таке сидіти без крихти хліба під час війни, той не зможе зрозуміти нашої радості, коли ми побачили Томмазіно. Таке важко описати. Добре говорити тому, хто в місті, де крамниці повні товарів і можна купити будь-що. Тим-то й здається, що крамниці з товарами — це таке саме природне явище, як зміна пір року, як сонце й дощ, день і ніч. Але це не так: товари можуть раптово зникнути, як це сталося того року, і тоді за всі світові мільйони годі буде купити найменшого буханця, а без хліба люди мруть.

Засапаний Томмазіно витяг на мачеру свого ослика й, мало не падаючи від втоми, сказав мені:

— Оце тобі, кумо, запас на півроку.

Після цього він передав мені продукти, перевіряючи їх за

папірцем, де ми позаписували все, що мені було потрібне. Цей список я знаю напам'ять, тож наводжу його тут, щоб ви мали уявлення, як жили люди восени 1943 року. Наше життя, моє і Розеттине, було забезпечене: тепер ми мали мішок борошна кілограмів п'ятдесят, з якого могли пекти хліб і робити локшину, другий дещо менший мішок з кукурудзяним борошном на лемішку, мішечок кілограмів двадцять квасолі найгіршої якості, так званої «окатої», кілька кілограмів гороху, зеленого горошку й сочевиці, п'ятдесят кілограмів помаранчів, два кілограми смальцю та два кілограми сосисок. Крім того, Томмазіно приставив нам мішечок з фігами, горіхами та мигдалем і велику кількість солодких ріжків — рослини, якою звичайно годують коней, але чиї плоди тепер, як я вже казала раніше, годились на харч людям. Усі ці продукти ми поскладали в нашій кімнатці, головним чином, під ліжком, і я розрахувалася з Томмазіно; виявилось, що за один тиждень ціни підскочили щонайменше на тридцять відсотків. Дехто може подумати, що Томмазіно, здатний задля грошей навіть на шахрайство, сам підняв ціни. Але я крамарка, тож коли він мені сказав, що ціни піднялися, я відразу повірила йому, бо з досвіду знала, що так і мало статися: англійці стояли, не рухаючися з місця, під Гарільяно, а німці цупили все, що могли, залякували людей і не давали їм змоги працювати. Цілком природно, що ціни піднялися і далі піднімалися, але коли так триватиме, то вони підлетять аж до неба. В голодний час так і буває: щодня якийсь продукт зникає з продажу, щодня кількість людей з грошима меншає, доки врешті може статися й таке, що ніхто не продаватиме, ніхто не купуватиме і, з грошима чи то без грошей, усі перемеруть від голоду. Тому я й повірила Томмазіно, коли він мені сказав, що ціни піднялися, й заплатила йому, не торгуючись; я зміркувала, що краще не сваритися з ним, бо чоловік, який важить життям, хай навіть задля наживи, під час війни справжній скарб. Я не тільки заплатила йому, а ще й показала пачку тисячних асигнацій, що лежали у мене в кишені під спідницею. Він утупився

в ці гроші, як шуліка в курча, і відразу сказав, що ми з ним завжди знайдемо спільну мову й що він завжди готовий, коли я забажаю, приставити мені продуктів за нинішніми цінами, не правлячи з мене жодного зайвого сольдо вище їхньої вартості.

Отоді я ще раз пересвідчилась, яку повагу викликає серед людей той, хто має гроші або ж, як у даному випадку, запаси продуктів. Останні дні, бачачи, що наших продуктів усе ще немає й що нам доводиться харчуватись у Паріде, який хай і неохоче, та все ж дозволяв нам їсти разом з його родиною — звісно, за гроші,— Фести намагались чимрідше спілкуватись з нами, і коли надходив час сідати до столу, вони тихенько, ніби соромлячись, ішли геть. Але тільки-но з'явився Томмазіно зі своїм осликом, їхнє обходження різко змінилося: нас ушановувано усмішками, вітаннями, ласкавими словами, навіть запросинами на обід — тепер, коли це нам було й непотрібно. Вони навіть прийшли помилуватись нашими запасами. Філіппо був щиро радий за мене, бо взагалі ставився до мене прихильно, — може, й не стільки, аби годувати мене, але досить, щоб радіти за мене, побачивши мої запаси. При цьому він сказав мені:

— Ми з тобою, Чезіро, єдині тут люди, які можуть не боятися майбутнього, бо тільки ми маємо гроші.

По батькових словах Мікеле спохмурнів ще дужче й спитав крізь зуби:

— Ти справді певен цього?

Батько розсміявся й лягнув його по плечу:

✓— Певен? Таж це єдина річ, якої я певен... Хіба ти не знаєш, що гроші — це найвірніші, найнезрадливіші друзі?

Я мовчки слухала цю розмову й думала собі, що, може, слова Філіппо не такі вже й слушні, адже того ж таки дня купівельна спроможність оцих моїх вірних друзів поменшала на цілих тридцять відсотків. Сьогодні, коли за сто лір можна купити всього лише шматок хліба, а до війни на ці гроші жили півмісяця, я з цілковитою підставою тверджу, / що під час війни не можна вірити ні людям, ні грошам —

взагалі нічому. Війна переінакшує й знищує все — не тільки те, що ми бачимо, але й те, що ми не годні бачити, хоч воно й існує.

Від дня, коли ми дістали продукти, наше життя в Сант-Евфемії потекло визначеним річищем. Ми спали, одягались, збирали хмиз та дрова, щоб розпалити вогонь у курені, потім гуляли, теревенили з іншими біженцями, снідали, знов гуляли, готували обід, обідали й нарешті, щоб заощадити олію в каганці, вкладалися спати разом з курми. Погода стояла чудова, тепла й тиха, без вітру й дощу; осінь цього року була незвичайно гарна, ліси по довколишніх горах мінилися жовтою й червоною барвами. Всі казали, що погода сприяє швидкому просуванню союзників, які мали б здолати ворога й дійти принаймні до Рима; тим-то ніхто не розумів, чому ще вони все топчуться під Неаполем чи дещо північніше. Такі були звичайні розмови в Сант-Евфемії, вірніше, єдина тема для тутешніх розмов. Усі тільки й говорили про союзників; коли це вони прийдуть та чому не йдуть, як і в який спосіб це станеться тощо. Головним чином це займало біженців, перейнятих бажанням чимскоріше повернутися до Фонді, до свого звичного життя; селяни говорили менше, може, тому, що війна була їм вигідна: вони поздавали біженцям свої будиночки, мали й деякі інші невеликі прибутки з тих самих біженців; крім того, селяни жили тепер так само, як і в мирний час, і з вступом союзників їхнє життя не зазнало б змін.

Я теж дуже багато говорила про союзників, говорила, гуляючи вгору і вниз по мачерах та милуючись панорамою Фонді й далеким морем, говорила ввечері в курені Паріде, сидячи з сльозавими очима в димному півморозі біля згасаючого вогнища, говорила вночі в постелі, обійнявшись з Розеттою. Я так багато говорила про союзників, аж вони поступово зробились для мене ніби святими покровителями села, від яких залежить хороша й погана погода і яким люди то моляться, то вичитують, але завжди чогось ждуть від них. Всі чекали від союзників незвичайних речей, як ото справді від святих; всі були певні, що тільки-но вони прийдуть, як

життя не лише нормалізується, але й стане набагато кращим, ніж досі. Особливо розпинався Філіппо. Либонь, він уявляв собі війська союзників у вигляді нескінченної колони ваговозів з розмаїтим добром, на яких сиділи солдати, уповноважені роздавати це добро всім італійцям. А він же був чоловік уже в літах, комерсант, вважав, що належить до категорії розумних людей, і все ж гадав, що союзники такі дурні, що розподілятимуть добро між нами, італійцями, які воювали проти них, убивали їхніх синів і спонукали до витрат.

Вірогідних відомостей щодо просування цих благословених союзників у нас було дуже мало, вірніше, зовсім не було. Подеколи до Сант-Евфемії навідувався з долини Томмазіно, але, оскільки його нічого не цікавило, крім чорного ринку та грошей, від нього було дуже важко довідатись про щось конкретне; часом приходив хтось із селян, але селяни мають звичку говорити таке, чому не повірять і дитина. Іноді заглядали хлопці з Понтекорво, приносячи в рюкзаках сіль і тютюн — два товари, що їхня відсутність відчувалася особливо прикро. Тютюн був у вигляді листя, вогкий і їдкий, біженці сушили, подрібнювали й засипали його в клаптики газетного паперу, скручуючи потім цигарку; сіль була найгірша, ота, яку дають тваринам. Ці хлопці приносили також і новини, але вигадок у цих новинах було не менше, ніж води в їхній солі. Відомості, що їх вони повідомляли, були так уміло перемішані з вигадками, що спершу видавались правдою, але коли ми починали обговорювати їх, то вигадки випаровувались, і ми розуміли, що правди там було дуже мало. Вони розповідали, що буцімто десь іде велика битва; одні казали, що ця битва точиться на північ від Неаполя, поблизу Казерти, інші — що під Кассіно, ще інші твердили, що б'ються зовсім неподалік — в Ітрі. Усе це була брехня. Насправді ці хлопці були зацікавлені, аби тільки продати нам тютюн і сіль, що ж до новин, то вони розповідали таке, що найбільше подобалось тим, хто питав.

У ці перші дні єдиною подією, яка нагадала нам про війну,

стали якісь вибухи, долинувши до нас якось уранці від моря, тобто звідти, де була Сперлонга. Вибухи лунали дуже чітко. Трохи згодом прийшла жінка, яка приносила нам помаранчі, й розповіла, що то німці висаджують дамби на болотах та меліоративних каналах, аби затримати просування англійців. Тепер вода дуже швидко затопить поля й розорять дуже багатьох із тих, хто все своє життя гарував на своєму клаптику землі, бо вода познищує посіви, і буде потрібно багато років, щоб знов осушити землю й зробити її родючою. Вибухи чулись один за одним і були схожі на холості постріли під час сільського свята; на мене ці постріли справляли дивне враження саме через оте своє святкове гучання, хоч я й знала, що вони означали злидні й відчай для тих, хто жив там, унизу, на осушених землях. День був чудовий, тихий і ясний, на небі ні хмаринки, перед нами розкинулась долина Фонді, зелена й квітуча, зливаючись на обрії з туманною смужкою мінливо-синього моря. І знову, слухаючи ці вибухи й милуючись цією панорамою, я думала, що немає згоди між людьми й природою; буває, природа шаліє, блискавки, грім та дощ спадають на землю, а люди почуваються щасливими по своїх оселях; і навпаки, природа всміхається і всім своїм виглядом обіцяє людям вічне щастя, а вони в цей час впадають у відчай і кличуть смерть.

Минуло ще кілька днів, вірогідних відомостей про війну ми не діставали, а люди, прибулі до Сант-Евфемії з долини, і далі твердили, що велике англійське військо посувається дорогою на Рим. Однак слід зауважити, що це велике військо просувалось, очевидно, черепашою ходою, бо якби навіть англійці йшли пішки й часто зупинялись, щоб відсапатись, то й тоді б вони вже давно мали дістатися сюди, а їх і досі не було видно. Мені вже так наостогидло говорити про англійців, про їхній прихід та достаток, який вони принесуть із собою, що я почала шукати якоїсь роботи й врешті вирішила сплести собі й Розетті теплі речі. Я купила в Паріде трохи вовни й почала плести на дротиках кофту, бо запідозрювала, що нам доведеться сидіти тут ще невідь-як довго, і

коли настане зима, ми не матимемо нічого на собі теплого. Вовна, брудна й масна, смерділа хлівом: Паріде мав кількоро овець; вони стригли їх, пряли вовну веретеном і прядкою, як це робилось у старі часи, й плели з неї шарпетки та кофти. Весь спосіб життя тут не мінявся від сивої давнини. Родина Паріде мала все необхідне не тільки, щоб прохарчуватися, але й одягтися, як от льон, вовну та шкіру, і це було дуже добре, бо гроші в них, як я вже казала, зовсім або майже зовсім не водились, і якби вони самі не виготовляли одягу, то мусили б ходити голяка. Льон вони сіяли, вовну настригали з овець, а коли вбивали корову, то робили з шкури чочі та куртки. Жінки пряли льон і вовну, а потім ткали на верстаті в нашій кімнатці — часом це робила Луїза, а подеколи сестра або невістка Паріде; мушу зауважити, що жодна з них не вміла гаразд послуговуватись ні веретеном, ні прядкою, ні ткацьким верстатом. Вони фарбували зіткану тканину поганою синьою фарбою й кроїли з неї штани та кофти (я ніколи не бачила гірше скроєних виробів: здавалось, їх кроєно не ножицями, а сокирою), але не минало й тижня, як усе це дерлось на колінах та ліктях; тоді жінки нашивали на дірки латки, і за два тижні вся родина знов ходила в драгті. Отже, хоч вони й виготовляли все самі й нічого не купували, та робили все це вкрай погано. Коли я поділилася своїми спостереженнями з Мікеле, сином Філіппо, він відповів мені, поважно киваючи головою:

— Хто виготовляє тканину вручну тепер, у добу машин? Тільки такі бідаки, як вони, лише селяни такої відсталі й убогої країни, як Італія.

Проте не слід думати, що Мікеле зневажав селян, якраз навпаки. Просто він звичайно в отакий спосіб висловлював свої думки, його слова бриніли гіркотою, говорив він гостро й владно, але промовляв ці слова — і це справляло на мене неабияке враження — спокійним, рівним голосом, наче загальновідомі беззаперечні істини, через які не варто хвилюватися, тож він висловлював оті істини так, як би ото казав, що світить сонце або йде дощ.

Мікеле був дивний хлопець, а що ми з ним дуже заприязнилися і я невдовзі полюбила його як сина, то мені й хочеться описати його бодай для того, щоб іще раз уявити перед своїми очима. Невисокий, скорше середній на зріст, із широкими й сутулими плечима й дуже високим лобом. Носив окуляри й тримався як гордий, незалежний чоловік, що нікого не боїться й ні з ким не рахується. Хлопець дуже любив науку, і його батько сказав мені, що цього року він мав одержати чи то одержав диплом, уже гаразд і не пам'ятаю. Мав він десь років двадцять п'ять, але через окуляри та поважний вигляд здавався старшим, зонайменше тридцятилітнім. Та надто вже небуденну мав він вдачу, несхожу не лише на вдачі всіх інших біженців, але й усіх людей, яких мені доти випадало зустрічати. Як я вже казала, він висловлював усі свої судження з цілковитою певністю чоловіка, переконаного в тому, що один лиш він знає й каже правду. Саме тому, на мою думку, він говорив таким спокійним і розважливим голосом про найжахливіші речі, як про випадкові, нічим не визначні й давно всім відомі, про які навіть сперечатись не варто. Проте це було, скільки стосувалось мене, зовсім не так: коли він, для прикладу, заводив мову про фашизм і фашистів, я завжди почувалась розгубленою. Уже цілих двадцять років, тобто відколи навчилася міркувати, я чула про уряд тільки хороше, тож гадала, що уряд у нас хороший, якщо його підтримують газети, які, звичайно, можуть краще судити про все, ніж ми, темні й прості люди, нетямущі незнайки. І раптом Мікеле заперечує геть усе, називаючи чорним те, що газети завжди називали білим, твердить, що останні двадцять років в Італії не було нічого гарного, буцімто геть усе, зроблене за ці роки, було поганим і неправильним. Одно слово, на думку Мікеле, Муссоліні з його міністрами, політичними діячами та всіма високими особами були просто бандитами,— отак і сказав: бандитами. Я остовпіла, слухаючи, як він упевнено, недбало й спокійно говорить про це. Я завжди чула, що Муссоліні принаймні геній, що його міністрів не можна вважати ніким іншим, як

тільки великими людьми; що секретарі фашистських організацій, за найскромнішими відгуками,— розумні й поважні люди й що всім іншим фашистам на нижчих посадах можна довіряти з заплющеними очима; і раптом Мікеле перекидає все це, як ото кажуть, догори ногами й називає їх геть усіх бандитами. Я питала себе, як могли такі думки зродитися йому в голові. Відколи Італія стала програвати війну, у багатьох людей змінилася думка про уряд, але мені здавалося, що Мікеле завжди думав тільки так, наче й народився з цими думками, властивими йому, як ото властиво дітям називати по-своєму рослини, тварин та людей. В ньому існувала стародавня, непорушна, закореніла недовіра до всього і всіх. Мені це здавалось іще дивнішим через те, що йому виповнилось усього двадцять п'ять років, а, отже, в своєму житті він не знав, так би мовити, нічого іншого, крім фашизму, фашисти зростили й виховали його, і коли вже виховання дає свої плоди, то було б логічно, якби він також став фашистом або ж бодай одним із тих — їх останнім часом розплодилось чимало,— хто критикує фашизм, проте якимось зовсім невпевнено. А ось Мікеле, вихований при фашизмі, ненавидів фашизм. Доводилось думати, що в цьому вихованні щось було негаразд, інакше Мікеле ніколи не говорив би таке.

Хтось може подумати, що у Мікеле могли бути якісь особисті рахунки з фашизмом; навіть найкращий уряд може скривдити підданця, який відтоді починає розглядати все в світлі власної кривди й вважає, що все довкола погане й несправедливе. Але, часто буваючи в товаристві Мікеле, я пересвідчилась, що в його житті не було жодних визначних подій і що він жив так само звичайно, як живуть юнаки його віку і його соціального становища. Він виріс у Фонді, де жила його родина, вчився в школі й був, як і всі інші хлопчики, спочатку баліллою, а потім авангардистом¹. Далі Мікеле вступив до Римського університету, де провчився кілька

---

¹ Балілла — член дитячої фашистської організації; авангардист — член фашистської організації для підлітків.

років, мешкаючи в будинку свого дядька-магістрата. Оце й усе. Він ніколи на виїжджав за кордон, але й в Італії, крім Фонді та Рима, побував лише в кількох великих містах. Одно слово, нічого особливого з ним ніколи не ставалося, а якщо й сталося, то не в його житті, а в голові. Мені здавалося, що він іще не знав жінок і не мав того досвіду, який, за браком іншого, нерідко відкриває юнакам очі на життя. Мікеле сам часто казав нам, що ніколи не був закоханий, не мав нареченої й не залицявся до жодної жінки. Щонайбільше, як я зрозуміла, він, можливо, зрідка навідував повій, як те роблять отакі молоді хлопці, не маючи ні грошей, ні знайомств. Таким чином я дійшла висновку, що його переконання виникли майже самі по собі, непомітно для нього самого, можливо, тільки через дух протиріччя. Впродовж двадцяти років фашисти горлали на всіх перехрестях, що Муссоліні геній, а його міністри великі люди, і ось Мікеле, ледве почавши міркувати, так само природно, як рослина, що тягнеться своїм гіллям до сонця, подумав якраз протилежне тому, що горлали фашисти. Я знаю, що тут криється щось таємниче, чого не годна ні збагнути, ні пояснити така бідна й темна жінка, як я, але я часто спостерігала, що діти роблять якраз протилежне тому, чого їх вчать батьки, або тому, що батьки роблять. Вони чинять так не через те, що певні неслухності батьків, а тільки для того, щоб мати своє життя, несхоже на життя батьків; і якщо батьки жили так, як їм хотілося, то й діти хочуть жити собі до вподоби. Гадаю, те саме сталося й з Мікеле. Його виховували фашисти, щоб зробити з нього фашиста, але він, як жива людина, хотів жити по-своєму й тому зробився антифашистом.

Уже з самого початку нашого перебування в Сант-Евфемії Мікеле став проводити з нами цілісні дні. Не знаю, що саме вабило його до нас: ми жінки прості і мало чим різнилися від його матері й сестри; до Розетти він так само не відчував особливого потягу, але про це я говоритиму далі. Мабуть, він віддавав перевагу нашому товариству перед товариством інших біженців і навіть своєї родини, бо ми були з Рима,

розмовляли не місцевою говіркою, як усі інші, й не теревенили цілісінькі дні про Фонді, яке його зовсім не цікавило, ба навіть набридло йому, як він не раз казав нам. Мікеле приходив до нас із самого ранку, щойно ми вставали з ліжка, й проводив з нами цілісінький день, відлучаючись тільки на сніданок та обід. Він досі постає як живий перед моїм зором на порозі нашої кімнатки, заглядаючи досередини й питаючи веселим голосом:

— Не бажаєте трохи прогулятися?

Робити нам з Розеттою було зовсім нічого, хіба що тільки сидіти кожна на своєму місці: я на ліжку, а вона на стільці,— тим-то ми охоче погоджувались, хоча прогулянки були завжди однакові: або ми йшли вздовж мачери й, обійшовши гору, виходили в сусідню долину, дуже схожу на долину Сант-Евфемії, або кам'янистою стежкою через дубові зарості підіймались до перевалу, або ж, врешті, сходили однією зі стежок донизу. Майже завжди ми вибирали рівну, не таку стомливу дорогу, йшли вздовж мачери ліворуч до виступу гори, що стрімко спускався в долину. На цьому виступі росло велике дерево, оточене зеленим чагарником у морі сонячного проміння, а земля була вкрита м'яким, як подушка, мохом. Ми сідали майже на край навислого над долиною виступа, неподалік від блакитної скелі, звідки, мов на долоні, було видно під нами все Фонді, й просиджували тут годинами. Що ж ми там робили? Мені важко відповісти на це запитання. Іноді Розетта й Мікеле бродили по заростях, шукаючи цикламенів, яких тут буває чимало восени, і ростуть вони густо, великі та гарні; їх яскраво-рожеві квіти вивішаються над темним мохом. Розетта збирала букет, приносила мені, і я, повернувшись додому, ставила квіти в склянку на столику в нашій кімнаті. А іноді ми сиділи, нічого не роблячи: просто споглядали небо, море, долину й гори. Правду кажучи, я нічого не можу згадати про ці прогулянки, бо в них нічого особливого не було, oprіч, звичайно, міркувань Мікеле. Я пам'ятаю оці його міркування, як пам'ятаю його самого, бо в його словах було для мене багато чого нового, та й він сам

був цілком новим для мене: таких, як він, людей я не зустрічала ніколи в житті.

Ми люди неосвічені, а він прочитав силу книжок і чого тільки не знав. Зате я мала життєвий досвід, якого йому бракувало, і вже тепер вважаю, що він, попри свої книжки та знання, був усе ж дуже простодушний, анітрохи не знав життя і багато про що мав зовсім хибне уявлення. Наприклад, я пам'ятаю одне з його міркувань в якийсь із перших днів нашого знайомства.

— Ти, Чезіро (Мікеле нас обох називав на ти, як і ми його), крамарка й піклуєшся тільки про свою крамницю, та, на щастя, торгівля не зіпсувала тебе і ти залишилася така, як і в дитинстві.

— Ким же я залишилась? — спитала я.

— Селянкою, — відповів він.

Я сказала:

— Оце так утішив... Селяни не знають нічого, крім землі, не знайомі ні з чим, живуть як тварини.

Він засміявся й відповів:

— Тепер це комплімент. Нині ті, що вміють читати й писати, ті, що живуть у місті й зветься синьйорами, саме вони справжні невігласи, дикуни, некультурні люди. З ними вже більше нічого не зробиш, а з вами, селянами, можна починати все спочатку.

Я не зрозуміла й спитала:

— А що таке починати спочатку?

— Та, одно слово, робити з вас нових людей.

Я вигукнула:

— Відразу видно, любий мій, що ти не знаєш селян. З селянами в тебе нічого не вийде. Бо хто такі селяни? Це найдавніші люди на землі... Як же ти зробиш їх новими? Вони були селяни ще до того часу, коли люди стали жити по містах. Як вони є селяни, отак і залишаться селянами.

Мікеле поблажливо закивав головою й нічого не відповів, а мені здалося, що він бачив селян людьми, якими, за його

бажанням, вони й мали бути через відомі йому причини, а не такими, якими селяни були насправді.

Мікеле висловлював схвальну думку тільки про селян та робітників, але мені здавалося, що він не знає ні тих, ні тих. Яюсь я сказала йому:

— Ось ти, Мікеле, говориш про робітників, а сам не знаєш їх.

Він спитав:

— А ти знаєш?

— Звичайно,— відповіла я,— до моєї крамниці заходить чимало робітників.

— Які саме?

— Та всякі: ремісники, лудильники, муляри, електромонтери, столяри, розмаїтий робочий люд.

— То які ж вони, робітники, на твою думку? — насмішкувато спитав він, наче сподіваючись почути від мене якусь дурницю.

Я відповіла:

— Не знаю, які вони, любий мій, для мене різниці немає... Такі самі люди, як і всі інші... Є серед них і хороші, і погані... Декотрі ледачі, декотрі працьовиті, одні люблять своїх дружин, інші гасають за повіями, хто п'є, хто ріжеться в карти... Одно слово, є серед них усякі люди, як серед синьйорів і селян, службовців та всіх інших.

Тоді він сказав:

— Може, й твоя правда... Ти бачиш їх людьми, схожими на всіх інших, і ти слухно їх отак розглядаєш... Якби всі так міркували, тобто бачили в них людей і обходились з ними, як з людьми, то деяких речей могло б не статися і, можливо, нам не довелось би жити тепер отут у Сант-Евфемії.

Я спитала:

— А як на них дивляться інші?

— Не як на звичайних людей, схожих на всіх інших, а тільки як на робітників.

— А як дивишся на них ти?

— Я дивлюсь так само: як на робітників.

— Отже,— сказала я,— ти також винен у тому, що ми перебуваємо тут... Я повторюю твої слова, що ти вважаєш їх тільки робітниками, а не такими самими людьми, як інші, та я цього не розумію.

На що він:

— Атож, я вважаю їх робітниками, але треба знати, чому. Дехто бачить в них не людей, а лише робітників, щоб визискувати їх ще дужче, я ж бачу в них робітників, бо хочу допомогти їм.

— Отже,— висловила я свою раптову думку,— ти бунтівник.

Він зніяковів і спитав мене:

— Чому ти так думаєш?

— Один поліцай казав у моїй крамниці, що бунтівники провадять агітацію серед робітників.

Дещо помовчавши, Мікеле мовив:

— Гаразд, нехай я бунтівник.

Та я й далі наполягала на своєму:

— А ти коли-небудь агітував серед робітників?

Він знизав плечима й дуже неохоче признався, що не агітував ніколи. Тоді я знову:

— Ось бачиш, кажу ж я тобі, що ти робітників не знаєш.

На це він мені більше нічого не відповів.

Незважаючи на такі поважні висловлювання Мікеле, які не завжди були для нас зрозумілі, нам з Розеттою подобалось бувати з ним більше, ніж з іншими чоловіками. З усіх тутешніх він був найчемнішим і єдиним, хто не думав ні про гроші, ні про зиск, тим-то з ним було не так нудно, як з іншими. Зиск і гроші, звичайно, відіграють дуже велику роль у житті, та коли люди говорять лише про це, робиться нудно слухати їх. Філіппо й інші біженці вели розмови тільки про справи, про те, що можна продати або купити, про ціни та прибутки, які були до війни і які будуть після війни. Решту часу, коли вони не говорили про свої справи, біженці й Філіппо проводили, граючи в карти. Вони сідали в кімнати Філіппо просто долі, посхрещувавши ноги й поприхилившись

спинами до мішків із борошном та з квасолею, у капелюхах на голові, із сигарами в роті, й упродовж годин з кімнати, повної диму й смороду, долинали ляскання карт, крики й прокльони, аж можна було подумати, що вони вбивають один одного. Біля чотирьох картярів стояло щонайменше ще четверо спостерігачів, як це звичайно буває по сільських тратторіях. Я завжди відчувала огиду до карт, мені незрозуміло, як ото можна гаяти ціліснінькі дні, граючи цими брудними, заялженими картами, такими потертими, аж на них годі розрізнити зображення. Та коли друзі Філіппо не говорили про свої справи й не грали в карти, а збирались просто так, аби потеревенити, то виходило ще гірше. Я жінка темна, в своєму житті не бачила нічого, крім крамниці та землі, але й я розуміла, що ці дорослі бородаті чоловіки, тільки-но зачепивши в розмові щось не пов'язане з їхніми справами, мололи страшні дурниці. Мені це робилось особливо ясно, бо я мала змогу порівнювати їх з Мікеле, освіченим чоловіком, і хоч я часто не розуміла того, що Мікеле казав нам, однак відчувала, що він мовить справедливі речі. А ці, повторюю, міркували, як дурні, навіть гірше, як тварини, якби тварини могли міркувати, а коли вони не мололи дурниць, тоді лаялись найгіршими словами. Я, наприклад, пригадую одного з тих, Антоніо, пекаря, дрібного чорнявого чоловічка, сліпого на одне око, яке здавалось меншим за друге, а повіко знай смикалось, наче щось потрапило в око. Якось четверо чи п'ятеро біженців, серед яких був і Антоніо, розмовляли, сидючи на каменях мачери, про війну й про те, що трапляється під час війни; ми з Розеттою слухали, що вони говорять. Антоніо був на війні в Лівії, коли йому виповнилось усього двадцять років; він любляв згадувати про ту війну — найбільшу подію в його житті, — між іншим, якраз на тій війні він втратив око. Отак нам випало почути, що він казав:

— Вони вбили трьох наших, та мало сказати вбили: вони повиколоювали їм очі, повідрізали язики, позривали нігті... Тоді ми ухвалили провести каральну акцію: рано-вранці ми

вирушили в одне їхнє селище, попалили всі хижі, повбивали всіх мешканців — чоловіків, жінок і дітей, а дівчаткам, донькам цих шльондр, повстромляли багнети в грішне місце, а потім поскидали їх до інших... Щоб знали, як чинити звірства над нашими солдатами!

Тут хтось кашельнув, аби застерегти Антоніо, який, певно, не помітив, що ми стоїмо за деревом і слухаємо його. Я почула, як Антоніо, щоб якось вибачитись, сказав:

— На війні трапляються й гірші речі.

Розетта відразу пішла геть, я кинулася слідом. Вона йшла, похиливши голову, і, коли спинилася, я побачила, що її очі повні сліз, а обличчя біле, як простирадло. Я спитала її, що з нею, а вона:

— Ти чула, що сказав Антоніо?

Не знаючи, що відповісти їй, я повторила слова Антоніо:

— На війні трапляються й гірші речі, доню.

Вона помовчала, потім, ніби думаючи вголос, сказала:

— Я б хотіла бути завжди з тими, кого вбивають, а не з тими, хто вбиває.

Відтоді ми ще більше відокремились від біженців, бо Розетта нізащо не хотіла зустрічатися з Антоніо й говорити з ним.

Але й з Мікеле Розетта погоджувалась не в усьому; скажімо, щодо релігії їхні думки геть розходились. Як я вже казала, Мікеле ненавидів фашистів, а з ними й патерів; важко було зрозуміти, кого він ненавидить дужче; сам він частенько казав жартома, що фашисти й патери — одне й те саме, і єдина різниця між ними полягає в тому, що фашисти повикроювали собі з чорних сутан сорочки, а патери носять сутани такими, як вони є, до п'ят завдовжки. Мені особисто було цілком байдуже до його нападів на релігію, чи то, вірніше, на патерів; я завжди вважала, що в питаннях релігії всяк сам собі пан; я побожна, але не стільки, аби нав'язувати свою віру ще комусь.

Крім того, я розуміла, що Мікеле, попри зовнішню жорстокість, був незлий, часом я навіть думала, що він нападає

на патерів не тому, що ненавидить їх,— йому просто прикро, що вони не істинні священнослужителі й не завжди поводять себе гідно свого сану. Одно слово, може, він і сам був віруючий, тільки розчарований віруючий: дуже часто такі, як Мікеле, які могли б бути ще більш віруючими, ніж інші, розчаровуються й починають нападати на патерів. Але Розетта була зовсім інша, ніж я: вона була віруюча й хотіла, щоб і інші вірили; вона не терпіла критики релігії навіть у випадку, коли хтось критикував цілком щиро, незлостиво, як це робив Мікеле. Тому від самого початку, тільки-но почувши погану думку Мікеле про патерів, Розетта сказала йому прямо, без манівців:

— Якщо ти бажаєш зустрітися з нами, то кинь говорити такі речі.

Я думала, що Мікеле стоятиме на своєму або розсердиться, як це іноді бувало, коли йому суперечили, однак, на мій подив, він не знявся, а, хвильку помовчавши, тільки сказав:

— Кілька років тому я був таким, як і ти... навіть збирався стати патером... але далі це в мене минулося.

Я дуже здивувалася, зачувши від нього ці слова: ніколи б не подумала, що він міг мати такий намір. Я спитала:

— То ти справді хотів стати патером?

Він відповів:

— Так... можеш спитати в мого батька, якщо не віриш.

— Чому ж ти відмовився від свого наміру?

— Я був тоді ще хлопчиком, а потім зрозумів, що мені бракує покликання. Або ж, вірніше,— докинув він, усміхнувшись,— я зрозумів, що маю покликання й що саме через це не повинен бути патером.

Розетта не сказала нічого, й розмова на цьому скінчилася.

Час минав, становище повільно, але все ж змінювалося, і, на жаль, не на краще. Після сили всяких чуток надійшло врешті точне повідомлення, що в долині Фонді розташувалася німецька дивізія й що лінія фронту проходить по річці Гарільяно. Це свідчило про те, що англійці більше не посуваються вперед та що німці збираються зимувати у нас. Люди,

які приходили до нас із долини, казали, що німці є всюди, але головним чином вони ховаються по помаранчевих садах; там стоять їхні танки і намети, порозмальовувані зеленими, синіми й жовтими плямами, — називається камуфляж. Але це все були тільки чутки; ніхто з нас, тобто людей в горах, не бачив німців, бо ще жоден німецький солдат не з'являвся в Сант-Евфемії. Проте невдовзі сталась подія, через яку нам довелося зіткнутися з німцями, і ми побачили, що воно за люди. Я розповім про цей випадок, бо ж саме від цього дня все змінилося, можна навіть сказати, що якраз тоді війна дійшла до Сант-Евфемії і вже не покидала нас.

Серед біженців — тих, що грали в карти з Філіппо, був кравець на ймення Северіно, наймолодший з них усіх, дрібний миршавий чоловічок з жовтим обличчям і чорними вусиками, який завжди приплющував одне око, неначе підморгував комусь, насправді ж це була його професійна звичка: коли він шив, сидючи на стільці в своїй крамниці, то завжди приплющував одне око. Северіно втік разом з іншими з Фонді, щойно почались перші бомбардування, й наймав тепер будиночок неподалік від нашого; з ним жили його дочка й дружина, така сама маленька та скромна, як і він. Северіно був найнеспокійнішим з усіх біженців, бо під час війни вклав усі свої гроші в тканини, англійські й італійські, і заховав сувої в безпечному місці, та, либонь, це місце було не надто надійним, тож він усе непокоївся за свої сувої. Але щойно Северіно переходив від тривожних думок про німців, про італійських фашистів, про війну та бомбардування до думок про майбутнє, як його неспокій заступала надія. Усім, хто був згоден його слухати, він викладав свій задум, завдяки якому сподівався розбагатіти, коли скінчиться війна. Його задум полягав у тому, щоб скористатися з короткого проміжка — місяців у шість, а то й у рік, — між кінцем війни й поверненням до нормального життя. Впродовж оцих шести місяців чи то року відчуватиметься великий брак усього: не буде ні транспорту, ні товарів. Італію окупують війська, й торгівля зробиться важкою, майже неможливою. І ось в оці

шість місяців або й рік Северіно, повантаживши свої сувої на ваговіз, подається до Рима й продасть їх там за дуже високими цінами вроздріб (купивши їх гуртом) і в отакий спосіб розбагатіє. Його задум був цілком слухний, як у цьому всі впевнилися згодом, і по ньому можна було судити, що Северіно, єдиний з усіх наявних тут людей, добре второпав механіку цін, які, як він і завбачав, піднімалися все вище в міру того, як з ринку зникали товари, а німці, союзники й італійці друкували паперові гроші за своєю потребою. Повторюю, що задум був слухний, та ба: слухні задуми ніколи не здійснюються, надто під час війни.

Якось уранці з долини прибіг, геть засапавшись, хлопчик, що працював у Северіно; ще не добігши до мачери, він забачив кравця, який нетерпляче дожидав його на краєчку виступу, й загукав:

— Северіно, у тебе все покрали... знайшли твою схованку й позабирали всі твої сувої.

У цю хвилию я стояла поряд із Северіно й побачила, як він похитнувся, наче хтось огрів його з-за рогу дубцем по голові. Тим часом хлопчик видерся на мачеру; Северіно вхопив його за груди й забелькотав, задихаючись, витріщивши очі:

— Не може бути... Що це ти мелеш? Сувої? Геть увесь матеріал? Покрали? Хто ж їх покрав?

— А звідки мені знати,— відповів хлопчик.

Біженці оточили Северіно, а він вимахував руками, мов божевільний, вибалушував очі, бив кулаком по лобі й рвав на собі волосся. Філіппо спробував заспокоїти його:

— Не впадай у розпач, може, це ще тільки порожні чутки.

— Де там чутки! — простодушно відказав хлопчик.— Я на власні очі бачив розібрану стіну й порожню схованку.

Почувши це, Северіно розпачливо змахнув рукою, ніби погрожуючи небу, відтак кинувся бігти вниз стежиною й недовзі зник з очей. Цей випадок страшенно вразив нас: отже, війна триває, й становище чимдалі гіршає, люди остаточно згубили сумління, і якщо вже тепер грабують, то незабаром стануть убивати. Філіппо дужче за всіх вимахував руками

й лаяв Северіно за те, що той був не досить завбачливим, аж доки хтось із присутніх сказав йому:

— А ти сам хіба не сховав своє добро, не замурував його в сільському будинку? Дивись, коли б з тобою не сталося те саме.

Я згадала розмови Кончетти і Вінченцо й дійшла висновку, що цей біженець говорив слушно: стіну, за якою лежало добро Філіппо, можна було розібрати так само легко, як і стіну схованки Северіно. Але Філіппо стріпнув головою й упевнено відказав:

— Ми з цим селянином святі Джованні: я хрестив його сина, а він — мою дочку... Хіба ти не знаєш, що святий Джованні не обдурює?

Почувши слова Філіппо, я подумала: хоч би який розумний був чоловік, — а Філіппо вважав себе страх яким розумним, — однак рано чи пізно він хибить; мені здавалося, що, маючи справу з такими людьми, як Кончетта й Вінченцо, вірити в святого Джованні було великою простодушністю, щоб не сказати дурістю. Проте я вирішила не казати йому цього, а просто промовчати: адже один з нас уже спробував застерегти його, та все намарне.

Того самого вечора Северіно повернувся з долини, весь у пилюці, сумний, перейнятий розпачем. Він розповів нам, що був у місті, бачив розібрану стіну й порожню схованку; вкрали геть усе, тепер йому кінець; це могли зробити і німці, й італійці, але він думає на італійців. Северіно розмовляв з небагатьма застряглими в місті мешканцями й дійшов висновку, що це вчинили італійські фашисти. Повідомивши нас про все, він замовк і далі сидів непорушно біля дверей будиночка Філіппо, обійнявши спинку стільця; він іще дужче почорнів і пожовк, одним оком утупився в Фонді, де в нього вкрали майно, а другим, як завжди, підморгував. У цьому веселому підморгуванні в ту хвилину, коли він пробував у такому розпачі, аж, може, навіть подумував про самогубство, було щось трагічне. Час від часу Северіно тряс головою й промовляв півголосом:

— Мої сувої... я більше нічого не маю... у мене все вкрадено,— й проводив рукою по чолу, ніби силкуючись відігнати ці думки. Нарешті він сказав:— За один день я став дідом,— і пішов до свого будиночка, навіть не відповівши на запрошення Філіппо по вечеряти з ними.

Наввтра Северіно думав далі про свої сувої та про те, як їх повернути. Він був певен, що злодії — місцеві мешканці, і майже певен, що фашисти, вірніше ті, кого тепер називали фашистами, а до повалення фашизму по всій долині вважали бандитами й волоцюгами. Тільки-но в Італії відновлено фашизм, як ці бандити відразу позаписувались до міліції з єдиною метою: жити й наживатися за рахунок населення,— вони могли чинити це зовсім безкарно: ішла війна, і вся влада повтікала чимдалі від фронту. Тепер Северіно задумав будь-що віднайти свої сувої, щодня сходяв у долину, повертаючись увечері стомлений, змучений, зажурений, з порожніми руками, але сповнений рішучості. Рішучість відчувалася в усьому його поведженні: він зробився мовчазним, очі поблискували, весь був якийсь цілеспрямований, а під натягнуною над вилицею шкірою бився й стрибав нерв. Коли його питали, чого він щодня ходить до Фонді, Северіно відповідав:

— Ходжу на полювання,— даючи цим зрозуміти, що полює на свої сувої й на тих, хто їх покрав.

Поступово з розмов між Северіно та Філіппо зрозуміла, що фашисти, яких Северіно запідозрював у крадіжці його сувоїв, улаштували собі лігво на хуторі, розташованому на місцевості, відомій під назвою Мертва Людина. Там їх було всього чоловік дванадцять, вони понатягали в своє лігво силу припасів, відібраних під погрозою зброї у селян, і бавили свій час за їдою та питтям у товаристві кількох шльондр, колишніх служниць або робітниць. Вночі ці фашисти виходили з дому, виряджались до міста і обстежували один по одному покинуті біженцями будинки, крадучи все, що напихваті, й простукуючи прикладами всі стіни, де могли бути схованки. Всі вони були озброєні автоматами, гранатами, кин-

джалами й почувались дуже впевнено, бо, як я вже казала, по всій долині не зосталося ні жандармів, які або повтікали, або були заарештовані німцями, ні поліції, ані іншої влади. Залишився один тільки муніципальний сторож, але цей бідний чоловік, обтяжений великою родиною, обідраний і голодний, плентав від хутора до хутора, випрошуючи у селян краєць хліба або яйце. Отже, панувало цілковите беззаконня; єдиними охоронцями порядку були німецькі жандарми, які відрізнялися від решти солдатів німецької армії тим, що носили на грудях щось на зразок орденського ланцюга з бляхою; але їхній закон був німецький, а не наш, італійський, і то був якийсь дивний закон, принаймні для нас: створений ніби навмисне для того, щоб красти, чинити насильство й ловити людей. Аби ви мали уявлення, які то були часи, я розповім вам про один випадок. Якось уранці селянин, що проживав неподалік від Сант-Евфемії, ударив ножем свого небожа, вісімнадцятирічного хлопця, і кинув його напризволяще у винограднику, де хлопчина стік кров'ю. Це сталося о десятій годині ранку. А о п'ятій годині вечора того самого дня вбивця пішов на потаємну бойню, щоб купити півкіло м'яса. Усі вже знали про скоєний ним злочин, але ніхто не наважився нічого йому сказати: всі вважали, що це їх не стосується, та й трохи боялись. Тільки одна жінка зауважила:

— Де твоє серце? Убив свого небожа, а тепер спокійнісінько йдеш по м'ясо.

А він відповів:

— Значить, така була його доля... а мене ніхто не заарештує, бо тепер немає жодного закону і кожен чинить так, як йому забагнеться.

І він мав слушність: ніхто його не заарештував, а він поховав небожа під фіговим деревом і далі безкарно гуляв по околицях.

Одно слово, громадського правосуддя не було, тож Северіно вирішив сам розшукати злодіїв і покарати їх. Нам не було відомо, що він робив у Фонді, тільки якось уранці до нас

прибіг сільський хлопчик і, засапавшись від швидкого бігу, сказав, що Северіно йде сюди з німцями, він, мовляв, домовився з ними, й вони пообіцяли підтримати його й повернути йому сувої. В Сант-Евфемії проживало з двадцять біженців, всі вони повиходили з домів і стовпились над краєм мачери, щоб спостерігати за стежкою, якою мав прийти Северіно з німцями. Ми з Розеттою приєдналися до гурту. Всі почали розмірковувати про те, що Северіно чоловік вельми розумний, що вся влада тепер в руках у німців, що німці не такі бандити й злочинці, як італійські фашисти: вони не тільки допоможуть Северіно забрати назад його сувої, але й покарають фашистів. Найдужче хвалив німців Філіппо:

— Це люди поважні, роблять усе ґрунтовно: і війну, і мир, і комерцію... Северіно вчинив добре, звернувшись до них... німці не такі анархісти й шалапути як ми, італійці... у них сувора дисципліна, а що під час війни крадіжка карається законом, то я певен, що вони допоможуть Северіно забрати назад сувої й покарають цих негідників-фашистів... А Северіно молодець! Він одразу зрозумів, до кого звертатися. Хто тепер при владі тут, в Італії? Німці. Тож до них треба й звертатися.

Висловлюючи вголос свої думки, Філіппо чванькувато погладжував вуса. Було цілком очевидно, що він думав про своє добро, замуроване в стіні у половинщика; Філіппо був задоволений, що Северіно дістане назад свої сувої, бо в нього самого було сховано чимало добра і він боявся, коли б і його не обікрали.

Ми дивились на стежину, що нею сходяв Северіно, та замість озброєного загону, який ми сподівалися побачити, з Северіно йшов усього тільки один німець, до того ж простий солдат, а не жандарм. Тільки-но вони здерлися на мачеру, як Северіно, гордий і щасливий, познайомив нас із цим німцем, на ймення Ганс, що по-італійськи означає Джованні; всі товпились коло Ганса, кожний простягав йому руку, але Ганс нікому руки не подав, а тільки клацнув підборами й підніс руку до козирка, даючи цим зрозуміти, що не

збирається зав'язувати з нами дружніх стосунків. Ганс був маленький на зріст, мав світле волосся, широкі, як у жінки, стегна, біле й дещо припухле обличчя. Шоку перетинали два чи три глибокі шрами, на запитання, де їх дістав, Ганс дуже коротко відповів:

— У Сталінграді.

Від цих шрамів його м'яке, неправильне і мовби пом'яте обличчя було схоже на персик або яблуко, що впало з дерева на землю й зберегло на шкурці сліди від того падіння; коли таке яблуко розрізати, то часто виявляється, що всередині воно напівгниле. Очі мав блакитні, але негарні, якісь злинялі, надто світлі, ніби зроблені зі скла. Северіно з гордим виглядом пояснив нам, що заприятелював з Гансом тому, що Ганс у себе на батьківщині за мирного часу так само був кравцем, як і Северіно. Тож вони чудово зрозуміли один одного. Северіно розповів Гансові про крадіжку, і Ганс обіцяв допомогти йому забрати назад сувої, бо сам був кравцем і краще від інших міг зрозуміти турботи й прикрощі Северіно. Одно слово, Ганс не належав до жандармерії, прийшов один, і його втручання не мало офіційного характеру, а було приватною справою між ним і Северіно, бо обидва вони були кравці, а отже, товариші по фаху. І все ж цей німець носив мундир, на шиї в нього висів автомат, і він поводився, як німецький солдат, тим-то всі стовпились навколо нього й наввипередки взялися задобрювати його. Один цікавився, скільки ще часу триватиме війна, другий розпитував про Росію, де встиг побувати Ганс, третій хотів знати, чи розпочнуть битву англійці, четвертий — чи не почнуть битву німці. Та, в міру того як люди закидали його запитаннями, Ганс чимдалі дужче бундючився й надимався, мов повітряна куля, яку наповнюють повітрям. Він сказав, що війна закінчиться скоро, бо німці мають секретну зброю, що росіяни б'ються добре, але німці — ще краще, що німці скоро дадуть бій англійцям і скинуть їх у море. Ганс викликав до себе повагу, і Філіппо запросив його разом із Северіно на обід.

Я теж пішла на цей обід, хоча ми з Розеттою вже попоїли;

хотілось роздивитися німця ближче: це був перший німець, що з'явився в нас. Я зайшла, коли вже кінчали обідати і їли фрукти; за столом сиділа вся родина Філіппо, крім Мікеле, який ненавидів німців; коли Ганс пихато розводився про велику перемогу, яку німці скоро здобудуть над англійцями, Мікеле дивився на нього так похмуро й погрозово, наче хотів кинутись на нього й побити. Німець випив і зробився відвертим. Він знай плескав Северіно по плечу, повторюючи, що вони кравці й друзі до могили й що він поверне сувої Северіно. Потім дістав із кишені гаман, а з гамана — фото жінки з добродушним обличчям, яка була зонайменше вдвічі більша за нього, й сказав нам, що це його дружина. Завели мову про війну, й Ганс усе повторював:

— Ми робити наступ і кидати англійці в море.

Філіппо, притакуючи в усьому німцеві, підхопив:

— Звісно, неодмінно... ми їх усіх поскидаємо в море, цих убивць.

Але німець відказав:

— Ні, вбивці ні, хороші солдати.

І Філіппо відразу:

— Атож, звичайно, хороші солдати, всі знають, що вони хороші солдати.

А німець на це:

— Ти любити англійські солдати, ти зрадник.

Філіппо злякався:

— Та хто там їх любить?.. Я ж сам сказав, що вони вбивці.

Проте німець знову zostався невдоволений:

— Убивці ні, хороші солдати, але зрадники, як ти, що любить англійці, капут,— і він зробив порух, ніби ріже горло.

Йому годі було догодити, він усім був невдоволений, і ми дуже полякались, бо німець зненацька розлютився й накинувся на Северіно:

— Ти чому не йти на фронт?.. Ми — німці воювати, а ви — італійці сидіти тут... ти на фронт.

Северіно перелякався й сказав:

— Мене звільнено від військової служби, у мене хворі груди,— і бив себе в груди.

Северіно сказав щирю правду: він дуже довго хворів, казали навіть, що в нього тільки одна легеня. Але німець геть знавіснів і схопив його за руку горлаючи:

— Тоді ти відразу йти зі мною на фронт,— і зробив порух, ніби збирається відразу вести Северіно геть.

Кравець пополотнів і силкувався всміхнутися, але це йому ніяк не вдавалося, всі присутні поніміли з подиву й страху, а мене взяв такий переляк, аж серце застрибало в грудях. Німець цупив Северіно за рукав, Северіно опирався, хапаючись за Філіппо, який так само здавався дуже переляканим. Та нараз німець зареготав і сказав:

— Друзі... друзі... ти кравець і я кравець... ти знов дістати тканина і бути багатий... Я іти на фронт і вмерти.

Усе ще сміючись, Ганс знову став плескати Северіно по плечу. Вся ця сцена справила на мене дивне враження, неначе переді мною була не людина, а дика тварина, яка то мурчала, то шкірилась, і було незрозуміло, що зараз зробіть ця тварина та як потрібно з нею обходитись. Северіно, здавалось мені, так само помилявся, як оті люди, що кажуть:

— Ця тварина знає мене... вона ніколи не вкусить мене...

Наступні події показали, що я мала рацію.

Після цієї сцени німець знов зробився люб'язним, випив іще чимало вина й плескав Северіно по плечу так часто, аж той зовсім перестав боятися його і, скориставшись з миттєвої Гансової неухважності, шепнув Філіппо:

— Ось побачиш, я вже сьогодні дістану назад мої сувої.

І справді, за якийсь час німець підвівся з-за столу, підперезався ременем, що його був зняв, сідаючи обідати, і навіть жартома зауважив, що після такого багатого частування ремінь на ньому не сходиться. Потому він сказав Северіно:

— Ми йти вниз, потім ти сюди назад нести твій тканина.

Северіно підвівся слідом за ним, німець знову клацнув підборами й поважно пішов униз стежкою по мачерах в долину, Северіно подався за ним. Вийшовши з будинку

й дивлячись разом з іншими вслід Северіно, Філіппо сказав, ніби висловлюючи наше загальне враження:

— Северіно надто легковірний. На його місці я б не довіряв цьому німцеві.

Ми дожидали Северіно до пізньої ночі, але він не повернувся. Назавтра ми пішли в будиночок, де жив Северіно з родиною, і побачили, що його дружина, пригортаючи до себе дитину, плаче в темряві. Біля неї сиділа стара селянка, що пряла вовну веретеном і повторювала, намотуючи готову нитку:

— Не плач, жіночко... Северіно повернеться, і все буде гаразд.

Але дружина Северіно, хитаючи головою, відказувала:

— Чує моє серце, що він більше не повернеться. Я це відчула годину по тому, як він пішов.

Ми спробували втішити її, але вона все плакала й знай повторювала, що винна у всьому сама, бо Северіно зробив це для неї й для їхньої доньки, щоб їм жилося ліпше й щоб вони розбагатіли, та вона, як дружина, повинна була перешкодити цьому й не дозволити йому купувати ці клятві сувої. Наші слова не втішили її, бо Северіно не вертався,— це був факт, і будь-які хороші слова безсилі перед фактом. Цілісінький день ми провели біля неї, втішаючи її й висловлюючи всякі здогади щодо зникнення Северіно, але вона все плакала й твердила, що її чоловік не повернеться. Назавтра — це був уже другий день, відколи зник Северіно — ми вже не застали в хижці ні жінки, ні дівчинки: удосвіта вона взяла дитину на руки й спустилася в долину, щоб дізнатися, що сталося з її чоловіком.

Минуло кілька днів, але ми нічого не знали ні про Северіно, ні про його дружину. Нарешті Філіппо, який по-своєму був прив'язаний до Северіно, вирішив довідатися, що ж з ними скоїлося, й покликав Ніколу, старого селянина, що вже не працював на землі, а тільки бавив дітей на мачері. Філіппо загадав Ніколі дізнатися, що сталося з Северіно: Нікола мав спуститися на хутір в місцевості Мертва Людина,

де жили італійські фашисти, які вкрали сувої у Северіно. Старий спочатку відмовився, та Філіппо пообіцяв йому триста лір, і Нікола, готовий за гроші полізти навіть у розпалену піч, без подальших заперечень пішов сідлати свого осла. Нікола сказав нам, що переночує в долині у рідні й повернеться завтра; поклавши в торбу окраєць хліба й кавалок сиру, він сів на осла й вирушив у дорогу. Ми попрощалися з ним і дивились, як він від'їжджав: сидів прямо в сідлі, чорна шапочка на голові, в зубах люлька, а випростані, з негнучкими колінами ноги, оповиті білими обмотками й озуті в чочі, звисали пообабіч осла. Філіппо сказав йому звернутися до такого собі Тонто, який був не такий лихий, як інші фашисти, і дід обіцяв саме так і зробити.

Минув весь цей день та ще половина наступного, і врешті в сутінках на стежині появився Нікола, тягнучи за вуздечку осла, на якому сидів Тонто. Осел спинився на мачері, й Тонто зліз. Це був чоловік з худим і темним обличчям, неголений, сумні очі сиділи глибоко в очницях, а довгий ніс звисав аж до рота. Всі оточили його, але Тонто мовчав, видаючись зникаючим. Старий Нікола взяв осла за вуздечку й мовив:

— Німець забрав тканину собі, а Северіно взяли на роботу — копати окопи на фронті. Ось що сталося.

Усі ми були вражені. Тонто зникаюло тримався осторонь; Філіппо сердито крикнув йому:

— А ти чого сюди прийшов?

Тонто ступив крок уперед і принижено сказав:

— Не думайте погано про мене, Філіппо... я прийшов розповісти, як усе сталося, аби ви не подумали, ніби ми винні.

Всі неприязно дивились на нього, проте всім кортіло знати подробиці того, що спіткало Северіно, й урешті Філіппо неохоче, але все ж запросив Тонто до господи вихилити по склянці. Тонто рушив уперед до будиночка Філіппо, а ми всі — слідом за ним. Зайшовши досередини, Тонто сів на мішок з квасолею. Філіппо налив йому вина, та сам не сів, а зостався стояти проти Тонто; ми всі стовпились біля порога. Тонто спокійно випив склянку й заговорив:

— Нема чого заперечувати, що сувої Северіно забрали ми... Тепер такий час, Філіппо: кожен повинен піклуватися про себе, а бог — про всіх... Северіно гадав, що ніхто не знає, де він сховав тканини, але помилявся: про це багато хто знав. Отож ми й зміркували собі: якщо ці сувої не заберемо ми, то їх однаково заберуть німці, хтось неодмінно донесе, то вже краще, коли сувої дістануться нам. Що ж було робити, Філіппо? — Тонто благально згорнув руки й обвів усіх зором. — Адже й у кожного з нас родина, нині настав такий час, що всі повинні насамперед турбуватися про свою родину, а далі вже про все інше. Я не тверджу, що ми вчинили добре, кажу тільки, що нас до цього спонукала необхідність.] Ви, Філіппо, торгуєте, Северіно шие, а ми... ми влаштуємося, як хто може... Тільки ж Северіно вчинив неправильно, звернувшись до німців, які не мали жодного стосунку до цієї справи. Замість скаржитись на нас німцям, Северіно повинен був прийти до нас... Ми з ним домовились би... Правда, Філіппо? Можна було продати ці сувої й поділитися з ним грошима... або ми подарували б йому що-небудь, одно слово, можна було якось облагодити цю справу... Та Северіно вирішив діяти інакше, отож і сталось те, що сталось. Прийшов він до нас із цим клятим німцем, вилаяв останніми словами, а німець наставив на нас автомата й заявив, що повинен провести обшук. Адже ми підпорядковані німцям, тим-то й не могли заперечувати; сувої, певна річ, знайшлися, німець повантажив їх на ваговоз, на якому до нас приїхав, і вони покотили геть, а Северіно ще й закричав нам на прощання: «Є все-таки справедливість на цім світі!» Добра мені справедливість! Знаєте, що вчинив німець? Через кілька кілометрів вони зустріли ваговоза, на якому німці везли до фронту італійців, наловлених, щоб копати окопи. Тоді німець зупинив машину, примусив Северіно вийти з неї і, погрожуючи автоматом, наказав йому вилізти на ваговоз із наловленими італійцями. Ось так і сталося, що Северіно, замість одержати назад свої сувої, потрапив на фронт; а німець — адже він також кравець — перешле ці тканини до Німеччини

й відкриє там швейну майстерню на зло Северіно і всім нам. Отож я й кажу, Філіппо: нащо було вплутувати в цю справу німців? Коли два б'ються, третій радіє,— так сталось і тепер. Присягаюсь, усе було достеменно так.

Розповідь Тонто вкинула нас у задуму, надто одна з подробиць, а саме те, що німці й далі ловлять італійців і посилають на фронт, щоправда, ми вже чули про це, але то були якісь неясні чутки, а Тонто говорив про облави цілком спокійно, як про звичайнісіньку річ. Нарешті Філіппо отямився й спитав Тонто, що то за облави і чому німці ловлять італійців. Тонто байдужно відповів:

— Німці об'їжджають околиці на ваговозах, забирають усіх працездатних чоловіків і відправляють їх на лінію фронту до Кассіно й Гаєте будувати укріплення.

— А як там обходяться з ними?

Тонто низав плечима:

— Зрозуміло, як: сила роботи, бараки й обмаль їжі. Всім відомо, як обходяться німці з тими, хто не німець.

По якійсь хвилі Філіппо знову спитав:

— Але ж італійців ловлять тільки в долині? Не їздять же вони по горах, шукаючи біженців?

Тонто знов здвигнув плечима:

— Не вірте цим німцям: вони обходяться з нами, як з артишоками — обривають листочки і їдять по одному. Нині влаштовують облави в долині, потім настане й ваша черга.

Усі були налякані й, здавалось, забули про Северіно, кожен думав тільки про себе. Філіппо спитав:

— А звідки ти все це знаєш?

Тонто відповів:

— Знаю, бо мені доводиться мати справу з німцями щодня... А вам скажу ось що: або вступайте до міліції, як це зробили ми, або добре ховайтесь, тільки справді добре, коли не хочете, щоб німці похапали вас по одному.

Тонто розповів нам, як робляться облави. Спочатку німці ловили людей на рівнині, вантажили їх на машини й відправляли на фронт. Упоравшись з рівниною, почали робити

облави в горах і то ось в який спосіб: рано-вранці, ще до світання, загін німецьких солдатів піднімався на вершину гори і, коли починалася облава, під полудень, німецькі солдати рушали вниз, прочісуючи схил гори на всю його ширину й хапаючи людей, що живуть, як оце ми, на мачерах по схилу.

— Виловлюють людей, як рибу сітями,— сказав Тонто.

— І до чого тільки додумуються! — озвався чийсь переляканий голос.

Тонто почувався тепер набагато певніше, до нього майже повернулось властиве йому нахабство. Він навіть спробував злупити хабара з Філіппо, знаючи, що той найбагатший серед біженців.

— Я можу замовити слово про твого сина німецькому капітанові, з яким я в гарних стосунках, якщо, звісно, ти мене добре попросиш.

Може, Філіппо, досі неабияк налякавшись, й погодився б почати переговори з Тонто, аж геть зненацька для всіх ступив уперед Мікеле і, звертаючись до Тонто, гостро кинув:

— Чого ще тобі тут треба? Мотай звідси.

Усі ми страшенно налякались, бо Тонто був озброєний ручними гранатами й гвинтівкою, а Мікеле беззбройний. Але Тонто без заперечень послухався Мікеле.

— Ну що ж, робіть, як знаєте... я пішов,— неохоче мовив він, підвівся й вийшов з будиночка. Всі рушили за ним; Мікеле, перш ніж Тонто зник з наших очей, гукнув йому навздогін:

— Замість пропонувати свої послуги, ти краще потурбуйся про себе самого... Десь у скорому часі німці відберуть у тебе твою пухавку й поженуть копати окопи, як Северіно.

Тонто озирнувся й показав Мікеле два зігнуті ріжками пальці, що означало: «Тіпун тобі на язик». Більше ми ніколи не бачили його.

Коли Тонто пішов, Мікеле супроводив нас до нашого будиночка. Ми з Розеттою говорили далі про те, що скоїлося, й жаліли бідолашного Северіно, який втратив не лише своє

добро, а ще й свободу. Мікеле йшов мовчки, понуро похиливши голову, та нараз здвигнув плечима й кинув:

— Так йому й треба.

Я відказала:

— Як ти можеш таке говорити? Бідолаху спочатку пограбували, а тепер він може позбутися й життя.

Мікеле помовчав хвильку й раптом закричав:

— Доки вони не втратять усе, вони нічого не зрозуміють! Вони дозріють тільки тоді, коли втратять геть усе, стануть страждати й плакати кривавими сльозами.

— Але ж, Мікеле,— заперечила я йому,— він робив це не для зиску, а задля родини.

Мікеле засміявся неприємним сміхом:

— Родина! Велике виправдання всім підлотам, чиненим у нашій країні. Ну то що ж: тим гірше для родини.

Коли вже я знов завела мову про Мікеле, то повинна ще раз підкреслити, що він мав справді дивну вдачу. Через два дні по тому, як зник Северіно, розмовляючи про се про те, хтось із нас зауважив, що довгими зимовими вечорами зовсім нема чого робити. На це Мікеле відповів, що коли ми забажаємо, він охоче прочитає нам щось уголос. Ми радо погодились, хоча й не звикли до книжок, як я вже, здається, казала, але в нашому становищі книжки могли трохи відвернути від похмурих думок. Я гадала, що Мікеле хоче почитати нам якийсь роман, і спитала його:

— А що ти нам читатимеш? Історію якоїсь любові?

Він, усміхаючись, відповів:

— Вгадала: я читатиму вам про любов.

Домовилися, що Мікеле читатиме нам вголос у курені після вечері: саме тоді ми зовсім не знали, чим бавити час. Ця картина запала мені в пам'ять невідь-чому, можливо, тому, що я побачила тоді Мікеле таким, яким його ще не знала. Пригадую, як ми сиділи в півтемряві навколо загасаючого вогню — я з Розеттою і родина Паріде,— розташувались на колодках та лавках; у Мікеле за спиною висіла масляна лампа, при світлі якої він збирався читати нам.

Курінь виглядав дуже похмуро, зі стелі звисали чорні мережива кіптяви, такі легкі, аж ворушились від найслабшого подмуху; в глибині куреня, ледь помітна в темряві, сиділа мати Паріде, схожа на відьму з Беневенто, така вона була старезна та поморщена, і весь час пряла вовну. Ми з Розеттою раділи, що Мікеле читатиме, але Паріде і його родина були не вельми вдоволені: наробившись за день, вони під вечір стомлювались і хотіли спати. Звичайно вони лягали дуже рано. Діти вже спали, примостившись біля матерів. Перш ніж почати читати, Мікеле сказав, дістаючи з кишені невеличку книжечку:

— Чезіра хотіла послухати розповідь про любов, тож я й прочитаю про це.

Одна з жінок, скорше з чемності, ніж з цікавості, спитала, чи таке було насправді чи це, може, тільки вигадана історія, Мікеле відповів, що це, мабуть, вигадано, але так, ніби воно було насправді. Говорячи далі, він сказав, що прочитає нам кілька епізодів із життя Христа, описаних в Євангелії. Ми всі були розчаровані, бо сподівались почути справжній роман, до того ж нам здавалося нудним усе, що стосується релігії, можливо, тому, що ми займались релігією через обов'язок, а не задля задоволення. Висловлюючи нашу загальну думку, Паріде сказав, що Христове життя нам усім відоме, і таке читання не дасть нічого нового.) Розетта промовчала, та пізніше, коли ми з нею повернулися до нашої кімнатки, зауважила:

— Якщо він не вірить у Христа, то чому не дасть йому спокій?

Та хоча Розетта ніби сердилася, її голос не звучав вороже, бо вона відчувала прихильність до Мікеле, хоч хай навіть, — як, між іншим, і решта тутешніх, — не зовсім розуміла його.

У відповідь на слова Паріде Мікеле, всміхнувшись, спитав:

— Ти певен цього? — а потім сказав нам, що прочитає епізод з Лазарем. — Пам'ятаєте?

Всі ми чули ім'я Лазаря, але після запитання Мікеле ми подумали собі, що не знаємо, хто такий був Лазар і що він

робив. Може, Розетта й знала, проте й цього разу не розтулила рота.

— Ось бачите,— мовив Мікеле спокійним, але переможним голосом,— казали, що знаєте життя Христа, а самі не знаєте навіть, хто був Лазар, хоча цей епізод зображено на іконах по храмах, у храмі Фонді така ікона теж є.

Подумавши, що Мікеле дорікає йому, Паріде зауважив:

— Адже ти сам знаєш: щоб сходити в храм у долину, треба згубити цілісінький день. Ми мусимо працювати і не можемо витратити час навіть на те, щоб ходити до храму.

Мікеле на сказав нічого й почав читати.

Я певна, що всі, хто читатиме оці мої спогади, знають притчу про Лазаря, тож я не переказуватиму її, тим паче, що Мікеле прочитав її, нічого не пояснюючи. Якщо ж хто не читав цієї притчі, хай прочитає її в Євангелії. Зауважу тільки, що коли він читав, обличчя селян відбивали якщо не нудьгу, то розчарування. Вони хотіли послухати любовну історію, а Мікеле читав їм розповідь про зроблене чудо, і мені здалося, що ні селяни, ні сам Мікеле в це чудо не вірять. Різниця між ними була та, що селяни нудьгували, дві жінки почали розмовляти між собою півголосом, а третя відчайдушно позіхала, навіть Паріде, начебто найуважніший з усіх, сидів, похилившись вперед, із геть безвиразним і нечутливим обличчям, а Мікеле, читаючи все далі, видавався чимраз більше зворушений чудом, у яке й сам не вірив. Дійшовши до вислову: «Ісус сказав їй: я є воскресіння й життя»,— Мікеле на хвилю затнувся, і ми всі побачили, що він плаче. Я зрозуміла: причиною його сліз було те, про що він читав і що якимось пов'язував із нашим теперішнім становищем. Згодом я могла впевнитись, що мала рацію. Одна з жінок, яка нудьгувала під час читання і не могла собі подумати, щоб Мікеле плакав через Лазаря, раптом турботливо спитала:

— Тобі заважає дим, Мікеле?.. Тут завжди так димно... адже це курінь.

Я вже, здається, казала, що курінь не мав ні димаря, ні навіть дірки в покрівлі і дим виходив дуже повільно крізь

сухі гілки покрівлі, тим-то в кімнатці було завжди повно диму. Часто бувало, що всі присутні в курені плакали, а з усіма плакали дві собаки та кішка з кошенятами. Жінка завела з Мікеле мову про дим, просто щоб вибачитись перед ним, але він підхопився й зовсім несподівано для всіх загорлав:

— Який там в дідька дим і курінь!.. Більше я вам не читатиму, бо ви нічогісінько не розумієте; марна праця пояснювати деякі речі тим, хто їх ніколи не зможе зрозуміти. Але запам'ятайте: кожен з вас Лазар... Читаючи історію Лазаря, я ніби читав про всіх вас: про тебе, Паріде, і про тебе, Луїзо, про тебе, Чезіро, і про тебе, Розетто, про себе самого, про мого батька, про цього негідника Тонто, і про Северіно з його сувоями, про біженців, які живуть тут по горах, і про німців та італійських фашистів там, у долині, одно слово, про всіх... усі ви мертві, ми всі мертві, хоча й вважаємо себе живими... і доки ми гадатимемо, що ми живі, бо маємо наші сувої, наші страхи, наші оборудки, наші родини, наших дітей, доти ми будемо мертві... і тільки в той день, коли ми зрозуміємо, що ми вмерли, давно вмерли, зогнили, розклалися, і що від нас на кілометр смердить трупом, отоді тільки ми почнемо ледь-ледь пробуджуватися до життя... На добраніч.

Сказавши все це, Мікеле рвучко підвівся, перекинувши при цьому лампу, яка відразу загасла, й вийшов з куреня, хряпнувши дверима. Ми zostалися в цілковитій темряві, вкрай вражені, аж не могли мовити й слова. Врешті Паріде навпомацки знайшов лампу й запалив її. Нікому не хотілося говорити про цю витівку Мікеле, лише Паріде з хитрим виглядом всезнайка зауважив:

— Мікеле легко говорити: він син синьйора, а не селянина.

Гадаю, що й жінки були тієї ж думки: на такі справи час мають лише синьйори, які не обробляють землі й не працюють до сьомого поту. Невдовзі ми побажали одне одному на добраніч і розійшлися. Назавтра Мікеле не мовив і слова про свою вчорашню поведінку, але більше вже не пропонував читати нам.

Той випадок ще дужче зміцнив у мене попередню думку про Мікеле. Того дня, коли він сказав нам, що хлопчиком плекав намір стати патером, я подумала собі, що, попри всі свої висловлювання проти релігії, Мікеле був схожий скорше на священнослужителя, ніж на простого чоловіка, як, скажімо, Філіппо або інші біженці. В нападі гніву, помітивши, що селяни не слухають його і що їм від цього нудно, Мікеле був напрочуд схожий на сільського патера, який постеріг під час недільної відправи, що паства не слухає його проповіді; єдина різниця могла бути та, що сільський патер послуговувався б іншими словами та висловами. Поведінка Мікеле була схожа на поведінку священника, який вважає всіх людей грішниками, що їх він має наставити на шлях істини, а не на поведінку звичайної людини.

Щоб іще раз краще показати вам вдачу Мікеле, я хочу згадати про один дрібний факт, що підтверджував мої спостереження над ним. Як я вже говорила, Мікеле ніколи не зачіпав питання про жінок і про кохання, і мені здавалося, що він зовсім не знає жінок, але не тому, що досі не мав змоги познайомитися з ними ближче, а скорше тому, що тут він зовсім не був схожий на інших хлопців свого віку. Незначний випадок, про який я хочу розповісти, потвердив, що воно саме так і було. Розетта набула звичку щоранку, встаючи з ліжка, роздягатися голяка й митися холодною водою. Я виходила з кімнати, йшла до колодязя, витягала відро води й подавала його Розетті. Піввідра Розетта виливала собі на голову, відтак намілювалась, а потім виливала на себе другу половину. Розетта була велика чепуруха; тільки-но ми прийшли до Сант-Евфемії, як вона попросила мене купити в селян домашнього мила й милася в описаний мною спосіб навіть тоді, коли настала зима і в горах було дуже холодно: вода була крижаною, і, щоб витягти її з колодязя, доводилось розбивати лід, при цьому руки мені геть дубіли й мотузка здирала з них шкіру. Кілька разів я пробувала митись як Розетта, але мені забивало дух, і я мало не непритомніла. Одного ранку Розетта помилася своїм звичаєм, виливши на

себе відро крижаної води, й стояла, витираючись рушником, на невеличкій дощечці, щоб не забруднити ноги. Розетта була міцно збудована, що годі було й подумати, дивлячись на її тендітне й сумирне обличчя з великими очима, дещо довгим носом і м'ясистим ротом з одвислою нижньою губою, що робило її схожою на овечку. Груди мала не дуже великі, але цілком розвинуті, наче була вже жінка і мати, круглі й білі, ніби повні молока, а соски стирчали догори, мовби шукали ротика дитини, яку вона вже встигла породити на світ. Однак живіт був зовсім дівочий, гладенький, не опуклий, скорше ввігнутий, тож волосся між ногами, дужими й м'язистими, видавалось уперед, густе й кучеряве, схоже на подушечку для голок. Ззаду Розетта виглядала як біла мармурова статуя, які ото стоять по римських парках: повні круглі плечі, довга спина з глибокою виямкою внизу, як у молодій кобилки, ще нижче — дві білі, круглі й м'язисті сідниці, такі гарні та чисті, як у дворічної дитини, — так і хотілося зацілувати їх. Я завжди вважала, що чоловік, побачивши мою Розетту, коли вона, зовсім гола, витирає рушником спину і оту свою виямку в кінці спини, а її гарні високі й міцні груди здригаються за кожним рухом, мав би принаймні відчутти хвилювання, почервоніти або збліднути — як на свій темперамент. Хоч би про що розмірковував чоловік, та коли він забачить перед собою голу жінку, усі його думки вилітають з голови, як розлітається з дерева зграя горобців від пострілу мисливця, і в ньому залишається тільки хвилювання самця, що побачив перед собою молоду самицю. І ось сталося так, що Мікеле прийшов до нас уранці саме в ту хвилю, коли Розетта стояла в уже описаній мною поставі, зовсім гола, в кутку кімнати й витирала мокре тіло рушником; Мікеле, не постукавши, прохилив двері, а я саме сиділа біля порога й могла попередити його, мовивши: «Не заходь: Розетта миється».

Але, мушу признатися, мені не захотілося затримати його, бо мати завжди пишається своєю дочкою, і в цю хвилю голос материнської гордості бринів у мені дужче, ніж голос скром-

ності й осуду. Я подумала собі: «Він побачить її голу... то й що, адже він робить це не навмисне... хай подивиться, яка гарна моя Розетта». Подумавши так, я промовчала, а Мікеле спокійно розчинив двері й став перед Розеттою, яка марно силкувалася прикритися рушником. Я спостерігала за ним: Мікеле спинився на порозі, збентежений, що перед ним гола дівчина, але тут же повернувся до мене й вибачився, що прийшов надто рано. Мовляв, хотів повідомити важливу новину, почуту від одного хлопця з Понтекорво, який прийшов продавати тютюн: росіяни почали великий наступ на німців, і ті відступають по всьому фронту. Іще додав, що зараз поспішає, але ми побачимось пізніше, і з цими словами подався геть. Того самого дня я вибрала мить, щоб поговорити з ним наодинці, й сказала йому, всміхаючись:

— Знаєш, Мікеле, ти зовсім не схожий на інших хлопців твого віку.

Він, спохмурнівши, спитав:

— Чому?

А я йому:

— Перед тобою стояла така гарна дівчина, як Розетта, зовсім гола, а ти навіть не помітив цього й далі думав тільки про росіян, німців та війну.

Мікеле спершу зніяковів, відтак розсердився й відповів:

— Які дурниці! Мене дивує, що ти, мати, говориш таке.

Тоді я йому сказала:

— Навіть тарганята здаються гарними їхній матері-тарганисі. Ти цього не знав, Мікеле? І при чому тут я? Хіба я просила тебе заходити до нас сьогодні вранці, не постукавши? Може, я б і розсердилась, якби ти почав розглядати мою Розетту надто уважно, але глибоко в душі мені це було б приємно, бо я мати. Та нічого цього не сталося: ти наче й не помітив її.

Мікеле силувано всміхнувся й сказав:

— Для мене цих речей не існує.

Це вперше й востаннє я говорила з ним на цю тему.

Розділ п'ятий

Коли Тонто пішов, понарозповідавши нам моторошних подробиць про облави, що їх влаштовують німці на італійців, почався дощ. Цілий жовтень стояла чудова погода: небо було ясне, повітря свіже, чисте, безвітряне. За такої погоди ми могли бодай розважатися й проводити нескінченні дні, гуляючи або й просто сидючи на відкритому повітрі й милуючись панорамою Фонді. Але якогось ранку погода враз змінилася: зробилось душно, вдалині над морем завис туман, чорні розбухлі хмари клубочились над сірим водним обширом, як пара над киплячою каструлею. З моря тихо віяв вологий вітер і ніс ці хмари, затулюючи ними небо. Біженці, які народилися й вирости в цім краї, сказали нам, що це дощові хмари й що дощ ітиме доти, доки зміниться вітер: замість теплого морського сірочко подме холодний вітер з гір — трамонтана. Так і сталося: під полудень упали перші краплі дощу. Ми сховалися в будиночок, сподіваючись, що дощ невдовзі скінчиться. Еге ж! Дощ лив цілісінький день і цілісіньку ніч, та назавтра над морем висіло ще більше хмар, небо було вкрите темними оболочками, вершини гір тонули в тумані, а вітер ніс усе нові обтяжені вологою хмари. На короткий час дощ був перестав, потім полив знову й ішов дні і ночі поспіль понад місяць.

Городяни не бояться дощу: вдома вони ходять по дерев'яних або мармурових підлогах, на вулиці — по асфальту і під парасольками. Але тут, у Сант-Евфемії, на мачері, дощ був справдешньою покарою божою. Ми просиджували цілісінькі дні в темній кімнатці й через розчинені двері дивилися на мокру й димну завісу дощу. Я сиділа на ліжку, а Розетта — на орендованому в Паріде стільці. Ми геть очамріли від безперестанного дощу, цілісінькі дні мовчки дивились на дощ або ж розмовляли все про той самий дощ та про пов'язані з ним невігоди. Вийти назовні не було ніякої змоги, та ми все ж виходили, щоб внести дров або в природній потребі. Слід зауважити, хоч це й не дуже приємна

розмова, що люди, проживши все життя в місті, де в кожному будинку є вбиральня, а часто навіть і ванна, не можуть уявити собі, що таке жити там, де вбиралень нема взагалі. Принаймні двічі або й тричі на день доводилось виходити, йти за загорожу, підирати спідницю й сідати навкарачки, мов та тварина. Паперу, звичайно, не було, навіть газетного, тому ми зривали листки фігового дерева й уживали його замість паперу. Коли зарядив дощ, ця процедура стала ще важчою й неприємнішою: треба було йти, по кісточки в багнуці, по мачері, під заливним дощем підирати спідницю, відчуваючи, як холодні краплі стікають по голому тілу, а потім підтиратися мокрим і слизьким фіговим листком; я не побажала б такого навіть моєму найлютішому ворогові. Та це ще не все,— дощ проникав і в наше помешкання, завдаючи нам чимало неприємностей: земляна підлога перетворилась на суцільне багно, і вранці, встаючи з ліжка, ми стрибали, мов жаби, з каменя на камінь, покладені долі, щоб не бруднити ноги. Одно слово, дощ проникав скрізь, волога була страшна, і хоч би що ми робили, навіть при найменшому рухові ми відразу виявляли брудні бризки на спідниці, на ногах або й ще десь. Згори лле, внизу багно. Паріде і його родина звикли до цього й тішились свідомістю того, що це цілком природне явище, до того ж необхідне, що кожного року йдуть такі дощі й не залишається нічого іншого, як пережити їх. Та для нас із Розеттою це була справжня мука, гіршої від неї ми ніколи не зазнавали.

Але найжахливіше було те, що внаслідок цього дощу та негоди англійці, як ми невдовзі довідались про це, зупинилися в Гарільяно й не збираються наступати далі. Цілком природно, що німці й собі вирішили більше не відступати й укріплювались на зайнятих позиціях. Я зовсім не тямлю у всяких там війнах і битвах, та одного дощового ранку до нас прибіг якийсь засапаний селянин і приніс папір, де щось було написано друкованими літерами; це був наказ, порозклеюваний німцями по всіх містах і селах. Мікеле прочитав цей наказ і пояснив нам його зміст: німецьке командування

вирішило евакуювати всю зону між морем і горами, включно з місцевістю, де перебували ми (її назву було вказано в цьому папері). Для кожної місцевості призначався день евакуації. Люди повинні були залишати рідні місця, прихопивши з собою тільки трохи харчів, але жодних валіз чи то мішків, одно слово, покинути будинки, курені, худобу, сільськогосподарські знаряддя, меблі та інше майно, побрати на руки дітей і вирушити геть через гори цими покрученими стежками на північ у напрямку до Рима. І, звичайно, німці, ці сучі діти, погрожували за непослух звичайними в таких випадках покарами: арештом, конфіскацією майна, засланням і розстрілом.

Повна евакуація нашої зони мала відбутися за два дні. Впродовж чотирьох днів уся місцевість мала бути звільнена, аби німці й англійці мали вдосталь місця, де убивати один одного, скільки їм забагнеться.

Біженці й селяни вже звикли вважати німців єдиною на даний час владою в Італії, тому в першу хвилю їм і на думку не спало, що цьому наказові можна й не підкорятися, і вони вкинулись у розпач; німці вимагали від них неможливого, але влада була в їхніх руках, іншої влади, крім їхньої, не було, отже, треба підкоритися або... люди й самі не знали, яке ще може бути «або». Біженці вже спробували, що таке йти геть і кидати свої будинки, тому думка про нову втечу гірськими стежками взимку, під заливним дощем, що не вщухав ні вдень, ні вночі, по коліна в болоті, яке так утруднювало рухи, аж здавалося неможливим дійти не лише до Рима, але й до другого кінця мачери, без провідників,— ця думка вкидала їх у розпач. Жінки плакали, чоловіки лаялись або непорушно сиділи в німому відчаї. Селяни — Паріде й інші,— пропрацювавши все життя, щоб створити власноручно мачери, обробити їх, вибудувати на них будиночки й курені, просто не вірили, що повинні кинути все це, і вони не те, що пробували у відчаї — це їх приголомшило. Одні з них повторювали:

— Куди ж ми підемо?

Інші просили прочитати їм ще раз наказ слово в слово, а прослухавши його до кінця, зауважували:

— Не може такого бути, це неможливо.

Сіромахи не розуміли, що для німців не було нічого неможливого, тим паче, що це неможливе мали робити не вони самі, а інші. Невістка Паріде Аніта з трьома малюками на руках (її чоловік воював у Росії) цілком спокійно сказала:

— Перш ніж піти звідси, я вб'ю своїх дітей, а потім себе.

Мені стало ясно, що то в ній промовляв не відчай: вона розуміла, що йти кудись узимку гірськими стежками з трьома малими дітьми — це приректи їх на певну смерть, тож уже краще було вбити їх відразу, не піддаючи зайвим тортурам. Либонь, багато хто думав так само, як і Аніта.

Єдиний серед нас, хто не згубив голову, був Мікеле; він ніколи не визнавав влади німців і часто казав, що вони звичайні бандити, розбійники, злочинці й що сила тільки тимчасово на їхньому боці, бо вони мають зброю й послугуються нею; мабуть, тому він і зберіг цілковитий спокій. Прочитавши наказ німецького командування, Мікеле лише сказав із саркастичною усмішкою:

— Хто з вас твердив, що німці й англійці одне й те саме, хай тепер шукає вихід із становища.

Усі мовчали; мовчав і Філіппо, батько Мікеле, на якого й натякав син. Це було ввечері, ми всі сиділи в курені круг вогнища. Паріде мовив:

— Ти смієшся з нас, але для нас це смерть... тут наші будинки, худоба, майно — все, що ми маємо... Якщо ми підемо геть, що з усім цим стане?

Як я вже пояснювала, Мікеле був дивний хлопець — добрий, але гострий на язик, великодушний і водночас жорстокий; він засміявся й сказав:

— Ну що ж, утратите все, а потім, можливо, й повмираєте... що тут дивного? Хіба не втрачали всього, хіба не вмирили поляки, французи, чехи — одне слово, всі, хто був під німецькою окупацією?.. А тепер настала черга для нас,

італійців... Коли справа стосувалась інших, ви не протестували... а тепер це торкнулося нас... сьогодні мене, завтра тебе.

Усіх збентежили ці слова Мікеле, та найдужче був вражений Філіппо: він весь тремтів і, здавалось, нічого не розумів від жаху. Філіппо сказав:

— Ти все жартуєш, але зараз нам не до жартів.

— А тобі хіба не байдуже? Чи ж не казав ти, що німці й англійці одне й те саме? — іронічно зауважив Мікеле.

Філіппо спитав:

— Тільки ж що нам тепер робити?

Уперше я зауважила, що вся його мудрість, яка виходила з засади «дурні в нас не водяться», не була варта й шеляга не лише для нас, але й для нього самого. Мікеле знизав плечима:

— Хіба ж господарі тут не німці? То підіть до них і спитайте, що вам робити. А вони вам скажуть: ви повинні робити те, що написано в цім папері.

Тут у Паріде вихопилась фраза, подібна до тієї, що її сказала Аніта про своїх дітей:

— Я візьму рушницю і тільки-но забачу першого німця, вкладу його... потім, звісно, вб'ють і мене, то що ж... принаймні не сам піду на той світ.

Мікеле засміявся й сказав:

— Молодець, ось тепер ти починаєш міркувати слушно.

Ми не зрозуміли, що мав на увазі Мікеле, а він і далі посміювався; тим часом інші з отупілим виглядом дивились на загасаючий вогонь. Нарешті Мікеле перестав сміятися й сказав:

— Знаєте, що ви повинні робити? — Усі з надією втупилися в нього, а Мікеле вів далі: — Ви не повинні нічого робити, от і все. Ніби ви ніколи не бачили цього наказу. Залишайтеся по своїх будинках, живіть як жили досі, не зважайте на німців з їхніми наказами та погрозами. Якщо вони справді хочуть евакуювати всю цю зону, то хай здійснюють це не паперовими наказами, які нічого не варті, а силою. Англійці також сильні, але негода не дає їм застосу-

вати силу, то вони й спинилися. Те саме буде й з німцями. Якщо ви не підете звідси, то вони ще подумають, чи варто посилати солдатів сюди, в гори, цими стежками. А коли солдати все ж прийдуть, не рушайте з місця, хай вони несуть вас звідси на руках. Нічого не слухайте, нічого не розумійте. А там побачимо. Хіба ви не знаєте, що і німці, й італійські фашисти завжди погрожують смертною карою за непослух? Я теж був в армії двадцять п'ятого липня і дезертирував, а потім видано наказ, що всі під загрозою смертної кари повинні повернутися до своїх частин. А я, замість вернутися до свого підрозділу, прийшов сюди. Раджу й вам учинити так само. Не йдіть звідси.

Це був найпростіший і найвірніший вихід із становища. Але ніхто так досі не подумав, бо, як я вже казала, всі вважали, що влада у німців, а всім потрібна була якась влада; крім того, коли щось видрукувано на папері, то всім здається, що тут уже перечити годі. Проте ввечері всі повкладалися спати майже спокійно, з більшою надією на майбутнє, ніж коли вставали вранці. А на завтра сталося чудо: ніхто більше не згадував ні про німців, ані про наказ. Начебто всі змовились не згадувати більше про це й поводитись так, якби цього наказу й зовсім не було. Минуло кілька днів, і ми переконалися, що Мікеле мав рацію: ніхто не рушив з місця ні в Сант-Евфемії, ні по інших місцях; треба думати, що німці вирішили не наполягати на евакуації, в кожному разі, жодних наказів із цього приводу ми більше не бачили.

Скільки днів ішов дощ? Мені здається, що він тривав щонайменше сорок днів, як і під час усесвітнього потопу. Але, крім того, тепер зробилося ще й холодно, прийшла зима, і вітер з моря, несучи з собою туман і вологу, був зовсім крижаним, хмари не тільки поливали нас дощем, а й посипали снігом і крижаною крупкою, і ця суміш дощу й снігу колола обличчя, мов голками. До наших послуг була жаровня з розжареним вугіллям, та вона не могла нагріти нашу кімнатку, і ми здебільше гаяли час у ліжку, щільно притиснувшись одна до одної, або йшли до куреня й сиділи проти

вогню, що горів тепер цілий день. Дощ звичайно йшов увесь ранок, під полудень він на якийсь час ущухав, але хмари не розходились, вони лише дозволяли собі тимчасовий передих, вдалині над морем і далі клубочився туман, а в другій половині дня дощ припускав знову й уже лив безперервно до вечора, весь вечір і цілісіньку ніч. Мікеле був увесь час з нами; він говорив, а ми слухали. Про що ж він говорив? Про все потроху. Мікеле любив говорити, у нього це виходило, як у професора або проповідника, і я часто повторювала йому: «Шкода, що ти все ж не став патером, Мікеле... Які чудові проповіді міг би ти виголошувати перед парафіянами в неділю».

Але Мікеле годі було назвати балакучим: він завжди казав щось цікаве, а балакуни нудні, і їх зрештою кидаєш слухати. Мікеле розповідав нам усе таке цікаве, аж часто дротики завмирили в моїх руках, і я тільки жадібно слухала. Коли Мікеле говорив, то забував про все, не помічав, скільки минуло часу, що загасла лампа або що ми з Розеттою з якоїсь причини хотіли залишитися на кілька хвилин удвох. Говорив він палко, хоч і монотонно, завжди щиро і почувався прикро та дивувався, коли я уривала його словами:

— Ну що ж, час уже спати,— або: — Ходімо обідати.

Тоді його обличчя промовляло: «Ось що таке бесідувати з дурними й легковажними жінками, як оці,— тільки марна витрата часу».

За всі оті сорок днів, поки йшов дощ, не сталося нічого вартого уваги, крім одного випадку, що стосувався Філіппо та його половинщика Вінченцо. Про цей випадок я й хочу розповісти. Це було вранці; сівся дощик, і небо було всуціль затягнене хмарами, що безперестану сунули від моря; ми з Розеттою дивились, як збиралися різати козу, яку Філіппо купив у Паріде й хотів продати частинами, забравши, звісно, найкращу частину собі. Чорна з білими плямами коза стояла прив'язана до стовпа, а довкола товпились біженці й знічев'я сперечалися, яка в неї жива вага та скільки залишиться

м'яса, коли її обдеруть і вительбушать. Нас кропив дощ, ноги грузли в болоті; раптом Розетта сказала мені на вухо:

— Мені жаль бідолашну козу, мамо. Ось зараз вона ще жива, а за кілька хвилин її вб'ють... Якби це залежало від мене, я б не вбивала її.

Я відповіла їй:

— А що б ти тоді їла?

— Хліб і овочі... для чого треба неодмінно їсти м'ясо? Я так само з м'яса, і моє м'ясо не дуже різниться від козиного... то чим же вона винна, що вона тварина й не вмє ні міркувати, ні захищатись?

Я переказую ці Розеттині слова головним чином для того, щоб показати, як вона міркувала, коли йшла війна й кругом був голод. Можливо, її слова були простодушні й не надто розумні, але вони потверджували її особливу довершеність, про яку я вже говорила; в ній годі було знайти якусь ваду, як у святої, і навіть якщо ця довершеність пояснювалась її недосвідченістю й невіглаством, її слова звучали щиро й ішли аж із серця. Згодом, як я вже казала, я помітила, що Розеттина довершеність була крихка й неприродна, мов довершеність вирощеної в теплиці квітки, яка в'яне й сохне на свіжому повітрі, але в ту хвилину Розеттині слова зворушили мене, і я мимоволі подумала, що нічим не заслужила такої доброї й ніжної дочки. >

Тим часом різник, такий собі Іньяццо, зовсім не схожий на різника, сумний і байдужий чоловік, з густим сивіючим волоссям, довгими бакенбардами та запалими блакитними очима, зняв піджака, зоставшись в самому тільки жилеті. На столику біля стовпа, до якого було прив'язано козу, для різника вже наготували два кухонні ножі та миску, як це роблять у лікарні, готуючись до операції. Іньяццо взяв одного ножа, попробував долонею лезо, підступив до кози і, схопивши її за роги, закинув їй голову назад. Очі в кози вилізли з очниць, вона неначе розуміла, що з нею мають вчинити, водила очима й жалібно мекала, немов хотіла сказати: «Змилюйтесь наді мною, не вбивайте».

Але Іньяццо, все ще тримаючи козу за роги, прикусив нижню губу й одним ударом стромив тварині ножа в горло аж по ручку; Філіппо, допомагаючи йому, швидко підставив миску, з рани фонтаном ударила кров, темна й густа, гаряча й паруюча. Коза здригнулася й напівзаплющила очі, які відразу зробились невиразними,— то разом із кров'ю, що стікала в миску, її залишало й життя,— врешті ноги її підігнулися, і вона якимсь довірливим рухом упала на руки тому, хто щойно забив її. Розетта пішла геть під дощем, мені хотілося наздогнати її, але треба було зостатися: м'яса було мало, всім не вистачить, та Філіппо обіцяв віддати мені кишки, дуже смачні, коли їх підсмажити на решітці, поставленій на жар з вугілля. Іньяццо підняв козу за задні ноги й потяг по болоту до двох стовпів, на які й почепив її головою донизу, з розчепіреними задніми ногами. Усі ми стовпились довкола й почали дивитись, як Іньяццо білує козу.

Передовсім Іньяццо схопив козу за передню ногу й зрізав з неї копитце таким порухом, наче відтинав кисть руки. Відтак узяв тонкого, але міцного прутика й просунув його між шкурою й м'ясом на нозі кози; шкура кози з'єднується з м'ясом волокнами, і дуже легко відокремлюється від м'яса, як погано приклеєний аркуш. Устромивши прутика, Іньяццо повернув його так, щоб зробити дірку, висмикнув, узяв козячу ногу в рот, ніби дудку, й почав дути в неї що було сили, доки йому набухли вени на шиї, а щоки зробились геть сизими. І поки він дув, коза все наповнювалася повітрям, розбухаючи, бо Іньяццо вдимав її повітря між шкурою та м'ясом. Іньяццо знай дув, і врешті коза висіла між двох стовпів, схожа на міх — вона зробилась удвічі гладша, ніж була. Тоді він вийняв козячу ногу з рота, втер забруднені кров'ю губи, взяв ножа, надрізав шкуру на козячому животі на всю довжину від паху аж до шиї й заходився білувати козу. Шкура відокремлювалась від м'яса напрочуд легко, як ото знімається рукавиця, а Іньяццо стягував її, тільки де-де перетинаючи волокна; які ще з'єднували шкуру з м'ясом. Отак легенько він зняв усю шкуру, подібну до волохатої,

забрудненої кров'ю старої сукні, й кинув її на землю; а коза залишилась гола — червона в білих і синявих плямах. Дощ усе ще сівся, але ніхто не йшов геть; Іньяццо знову взяв ножа, розпорів козячий живіт, стромив досередини пальці й гукнув мені:

— Чезіро, підставляй руку.

Я підбігла до нього, а він витяг із живота кишки й заходився розгортати їх одну по одній, як моток вовни. Іньяццо розрізав кишки й вішав мені на руку; вони були гарячі, страшенно смердючі й бруднили мені руки екскрементами. А Іньяццо примовляв, ніби сам до себе:

— Це буде королівська страва, вірніше, страва для королів, бо ви обидві — жінки. Ви тільки почистіть і вимийте їх як слід, а потім смажте на повільному вогні.

У цю мить ми зачули, як чийсь голос загукав:

— Філіппо! Філіппо!

Ми всі озирнулися й побачили над краєм мачери спершу голову, потім плечі й врешті всього Вінченцо, половинщика Філіппо, того самого, у якого ми жили, перш ніж перейшли до Сант-Евфемії. Зі своїм гачкуватим носом, глибоко запалими очима, засапаний, брудний і мокрий більше, ніж будь-коли, Вінченцо був схожий зараз на розкуйовдженого птаха; ще не дійшовши до мачери, він почав кричати знизу:

— Філіппо, Філіппо, сталося лихо... сталося лихо...

Філіппо, спостерігавши, як і всі ми, за роботою Іньяццо, побіг назустріч Вінченцо:

— Що сталося? Кажі! Що сталося?

Але хитрий Вінченцо, вдаючи, ніби ніяк не може відсапатися, притискав руку до грудей і повторював глухим голосом:

— Страшне лихо! Страшне лихо!

Усі вмить забули про Іньяццо з козою й стовпились побіля Філіппо та його половинщика; вікно в будинку Філіппо розчахнулося, й у ньому з'явилися дві жінки: дружина й дочка Філіппо. Нарешті Вінченцо сказав:

— Сталося так, що прийшли німці й італійські фашисти, постукали в стіни, знайшли сховок і розкрили його.

Філіппо урвав його жахливим криком:

— І забрали мої речі?!

— Атож,— відповів Вінченцо спокійнішим голосом, можливо, тому, що найстрашніше він уже сказав,— вони все забрали, не залишили нічого, геть нічогісінько.

Він мовив це так голосно, що його почули аж у вікні дружина й дочка Філіппо, які ту ж мить стали примовляти й голосити, вихилитися з вікна й ламати руки. Але Філіппо, не гаючи часу на подальші розпити, закричав:

— Неправда, неправда! Це ти вкрав, ти — злодюга, ти — німець, фашист... ти і ота твоя жінка-відьма, і оті негідники, твої сини!.. Усі знають вас. Ви — бандити й розбійники, не шануєте навіть святого Джованні.— Філіппо кричав як навіжений, а потім ураз схопив зі столу ножа Іньяццо й кинувся на Вінченцо. На щастя, біженці встигли його зупинити; його тримали четверо, а він пручався, кидаючись уперед головою й грудьми, і, запінившись, кричав далі:

— Пустіть мене, я вб'ю його, пустіть мене, я його зараз уколошкаю!

У розчиненому вікні репетували, розмахуючи руками, жінки:

— Ми пропали! Нас розорено!

А з неба безперестану сіявся густенький дощик, і ми всі вже добре понамокали.

Мікеле, споглядавши цю сцену з якимсь дивним вдоволенням, неначе йому надавало втіху, що в його сестри вкрадено посаг, а в матері всі її коштовності, нараз підступив до Вінченцо, який усе виправдовувався:

— Хто вкрав? Та німці вкрали, фашисти вкрали, ми до цього непричетні,— стромив руку до кишені його піджака, ніби знав заздалегідь, що там лежить, і видобув звідти маленьку коробочку, спокійно мовивши при цьому:

— Ось хто вкрав. Це перстень моєї сестри.

Він розкрив коробочку й показав усім кільце з діамантом, що його, як я дізналася згодом, Філіппо подарував дочці в день народження. Тільки-но Філіппо забачив перстень, як

із страшним криком вирвався від тих, що тримали його, й кинувся з ножом на Вінченцо. Та половинщик з неймовірною спритністю прослизнув крізь стовплений довкола народ і припустив униз стежкою. Філіппо кинувся навздогін, але тут же зрозумів, що не зможе наздогнати того: він був коротконогий і дуже гладкий та пузатий, а Вінченцо — високий, худий і ноги мав довгі, як у страуса. Тоді Філіппо підхопив долі камінь і пожбурих у Вінченцо, горлаючи:

— Злодій! Злодій!

Але якщо Філіппо й не побіг за Вінченцо, за тим погнались інші біженці — і то не тому, що їх так уже турбувала доля коштовностей Філіппо, а тому, що бійка збудила їх і їм також забаглося помахати кулаками. Два або три молодші чоловіки помчали за старим Вінченцо, що втікав, мов заєць, наздогнали його, схопили за руки й привели назад. Філіппо, який і далі жбурляв униз здоровенні каменюки, що ними можна було легко вбити людину, тепер уже геть виснажився й, важко сапаючи, дожидав на краєчку мачери свого половинщика, все ще тримаючи в руці закривавленого ножа Іньяццо. Тут Мікеле підійшов до батька й сказав:

— Моя тобі порада: вертайся додому.

— Я вб'ю його.

— Ти зараз повернешся додому.

— Але я хочу вбити його, я повинен убити його.

— Давай сюди ножа й іди додому.

На мій подив синів спокій вплинув на батька, Філіппо так само заспокоївся: поклав ножа на стіл і пішов до будинку, звідки тепер долинали крики й стогони, мов із чистилища. Посередині мачери залишилася тільки коза з розпоротим животом, підвішена на двох стовпах. А дощ сіявся собі далі.

Тим часом Вінченцо і його переслідувачі повернулись на мачеру, селяни й біженці відразу стовпились довкола, розпитуючи Вінченцо здебільше з цікавості, його не довелося просити.

— Я не хотів цього,— мовив він отим своїм потойбічним голосом,— ніхто з нас не хотів цього: адже, що не кажіть,

святий Джованні... він хрестив мого сина, а я — його дочку... кров не водиця, еге ж? Присягаюсь, я б радше відтяв собі руку, ніж украв, побий мене грім ось тут, коли я брешу.

— Ми вам віримо, Вінченцо, віримо. І все ж як воно сталося, що ви вкрали?

— Та то все чийсь голос... цілісінькі дні якийсь голос у мене всередині повторював: «Візьми молоток і розбий стінку... візьми молоток і розбий стінку...» Цей голос не давав мені спокою ні вдень, ні вночі.

— І ти, Вінченцо, зрештою взяв молоток і розбив стіну, чи не так?

— Саме так.

Біженці й селяни голосно засміялися й, поставивши Вінченцо ще кілька запитань, дали йому спокій і повернулись до Іньяццо та його кози. Але Вінченцо пішов геть не відразу, а почав ходити з будинка в будинок і, попросивши спочатку вина, розповідав усе ту саму історію про голос; усі сміялись, проте він не сміявся, ба навіть ніби й не розумів, чого це з нього сміються, і був схожий на обскубаного смутного птаха. І лише надвечір, ледве переставляючи ноги, Вінченцо пішов із таким виглядом, наче обікрадено його самого, — не Філіппо.

Того ж таки вечора Мікеле, прийшовши до куреня, де я смажила козячі кишки, а родина Паріде сиділа круг вогню, сказав:

— Мій батько людина непогана, та за кілька простирадел і золотих марничок мало не вбив чоловіка; ми ж усі, навіть в ім'я нашої ідеї, нездатні забити й курча.

Паріде звільна мовив, дивлячись в огонь:

— Хіба ти не знаєш, Мікеле, що для людей їхнє добро важить набагато більше, аніж якісь там ідеї? Візьмімо, для прикладу, патера. Якщо ти йому признаєшся на сповіді, що ти вкрав, — він накладе на тебе епітимію, звелить проказати кілька молитов святому Джованні, а потім уже дасть тобі відпущення гріхів. Але якщо ти підеш до нього в будинок і вкрадеш там хоч одну срібну ложку, він зчинить страшенний

галас, покличе карабінерів і спровадить тебе до тюрми. Коли вже патер, священнослужитель, чинить у такий спосіб, то що вже казати про нас, простих смертних?

Це була єдина подія за весь час, скільки йшов дощ. А в усьому іншому життя йшло своїм раз і назавжди усталеним порядком: розмовляли про дощ і про погоду взагалі, про те, щό ми робитимем, коли прийдуть англійці, і потім лежали в ліжку по дванадцять-чотирнадцять годин на добу. Ми спали й прокидалися, дослухаючись, якийсь час до дощу, який шумів по даху й дзюрчав по ринвах, далі знов засинали, притиснувшись одна до одної, глибоким, спокійним сном, незважаючи на те, що під нами лежав мішок, напханий сухим кукурудзинням, а дошки часом розсувались, і ми ризикували щомиті попадати додолу. Для Філіппо та інших біженців єдиною важливою справою була їда. Можна було подумати, що вони нічого іншого не робили з ранку й до вечора, а тільки бенкетували. Вони казали, що за їдою швидше минає час, що їда — це єдиний спосіб розвіяти смуток; казали, що треба з'їсти всі продукти до приходу англійців, які принесуть із собою достаток, ціни відразу впадуть, усі їхні запаси знеціняться й стануть нікому не потрібні. Проте я думала собі: «Береженого і бог береже». Я також була певна, що англійці прийдуть, але коли? Досить їм з якихось причин запізнитися на один-два місяці, і ми опинимося під загрозою голодної смерті. Хай інші обжираться, а я запровадила для себе й Розетти сувору ощадливість. Їли ми один раз у день десь о сьомій годині: каструльку квасолі з невеликим шматочком м'яса, найчастіше козячого, трохи хліба, завжди по однаковій скибці, кілька сухих фіг. Іноді я варила мамалигу, іноді замість квасолі були боби або сочевиця, а замість козячого м'яса — яловичина. Вранці я відрізала для себе й для Розетти по окрайцю хліба, який ми з'їдали з сирію цибулиною. Іноді ми зовсім не їли хліба, а жували солодкі ріжки,— ними звичайно годують коней, але в голодний час вони годяться й для людей. Розетта часто скаржилась, що голодна, вона була молода;

я пропонувала їй поспати, бо знала, що сон заміняє їжу: ввісні організм відпочиває й набирає сили. Одно слово, я чинила, як селяни, які, на відміну від біженців, були дуже ощадливі, навіть скупі й витрачали свої запаси ледве чи не золотниками. Щоправда, вони звикли до голоду й знали з давніх-давен, що хоч би хто прийшов — німці чи то англійці, — їжі їм завжди бракуватиме, бо грошей вони не мають, а продуктів ніколи не вистачає до нового врожаю. В якомусь розумінні я вважала себе скорше селянкою, ніж біженкою, і чула глибоку неприхильність до біженців, здебільше крамарів, що понаживали грошей, обдираючи інших, і розраховували по приході англійців знов узятися за те саме. Хтось може зауважити, що і я сама була крамаркою; це, звичайно, так, але я народилася селянкою й, повернувшись до села, знову відчула себе селянкою, як і тоді, коли ще не вийшла заміж і не переїхала з села до Рима.

Та годі про це. Отак ми прожили днів сорок, доки врешті наприкінці грудня, прокинувшись вранці, я зауважила, що за ніч вітер змінився. Небо було таке синє, аж видавалось твердим, і водночас глибоким та іскристим, на ньому ще рожевіла ранкова зоря, а за обрій швидко втікали сірі й рожеві хмари, несучи геть навіть спогади про нескінченний дощ. Вдалині, там, де Понца, вперше за довгий час виблискувало море, якимсь ніби темно-синє, аж чорне. Сіро-зелена долина Фонді, вже вдягшись в зимове вбрання, диміла ранковим туманом, як ото завжди, коли після ранку має настати сухий і безхмарний день. З гір повівала трамонтана — сухий, крижаний, гострий вітер, і голі віти понад нашим куренем озивались якимсь скляним дзвоном. Вийшовши надвір, я відразу помітила, що багнюка затвердла, вкрилася колючою шкуринкою, а де-де поблискувала, наче посипана товченим склом: уночі підмерзло. Зміна погоди знов пробудила у біженців сподівання; вони повиходили з будиночків і, попри холодний ранок, залишалися зовні, обіймалися і віталися навзаєм, мовлячи, що вже тепер англійці перейдуть у наступ і всі страждання скінчаться.

Англійці й справді виявились дуже пунктуальними, але прибули зовсім не так, як цього сподівалися біженці. Того самого ранку, годині об одинадцятій, усі ми товклися на мачері, гріючись на сонці, мов померзлі ящірки, аж враз зачувся далекий шум, він наближався до нас і робився чимраз гучнішим і урочистішим, здавалось, цей шум заповнював собою весь простір між небом і землею. Біженці відразу зрозуміли, що воно за шум, та й я зрозуміла, бо ж часто чула його в Римі і вдень, і вночі:

— Англійці! Літаки! Англійські літаки!

І ось із-за гори випірнула перша ланка з чотирьох літаків; їх було добре видно на тлі ясного неба, їхні білі крила іскрились на сонці, а самі вони були схожі на венеціанські брошки зі срібної філіграні. Слідом за цими появилось іще чотири літаки, відтак іще чотири — всього дванадцять. Літаки летіли прямо й упевнено, рухаючись якоюсь своєю невидимою дорогою; гул робився чимраз гучнішим, і хоч це нагадувало мені про численні неприємні години, проведені в Римі в бомбосховищі, тепер він видався мені грізним, але добрим для нас, італійців, голосом, який наказував німцям та італійським фашистам забиратися звідси. З повним надії гупаючим серцем дивилась я, як ці літаки летіли просто на місто Фодді, що його білі будинки проглядали в долині з-посеред темно-зелених помаранчевих садів. Раптом у небі навколо літаків почали схоплюватися білі хмарки, і відразу ж зачувся сухий і квапливий гуркіт німецьких зеніток, розставлених по всій долині. Біженці захвилювались:

— Стріляйте, дурні, стріляйте, однаково не влучите... Стріляйте в повітря... Їм на ваші постріли наплювати.

І справді, снаряди зеніток ніби не завдавали жодної шкоди літкам, які все летіли вперед. Та раптом ми почули сильний вибух, набагато гучніший, ніж постріли зеніток, і біла хмарка схопилася вже не в небі, а на землі, серед будинків і садів Фодді. Літаки почали бомбардувати місто,

Ніколи не забуду того, що сталося після цього першого вибуху, не забуду бодай тому, що мені ніколи не доводилося

бачити такої кількості людей, чю радість умить заступив розпач. Тепер бомби падали одна за одною на місто, білі хмарки вибухів схоплювались зовсім близько одна від одної; і всі оці біженці, ще хвилину тому раді появі літаків, тепер плакали й кричали, як ото дружина й дочка Філіппо, коли Вінченцо сказав їм, що німці вкрали у них посаг. Усі кричали, бігали по мачері, махали руками, наче силкуючись зупинити літаки:

— Мій будинок, мій будинок! Убивці! Скидають бомби на наші будинки, будинки, будинки!..

А тим часом бомби падали й падали, мов стиглі фрукти з дерева, коли його потрясти; зенітки стріляли люто й розпачливо, з оглушливим гуркотом, що не тільки наповнив усе небо, але й примусив здригатися землю. Літаки пролетіли до кінця долини в бік моря, потім повернули назад, щоб скинути на Фонді нові бомби. Біженці, дещо притихши на думку, що літаки полетіли геть, тепер знову почали лементувати й плакати ще дужче, ніж доти. Та коли ескадрилья, певна своєї недосяжності, вже летіла туди, звідки прилетіла, передостанній літак нараз спалахнув, загорівшися червоним полум'ям, що замаяло, ніби шарф, у чистому небі. Один із зенітних снарядів таки влучив у ціль, підбитий літак почав відставати, хвіст з вогню й диму огортав його маленькі білі обриси, все більшаючи та червонішаючи. Тепер біженці кричали:

— Молодці німці, дайте чосу цим убивцям! Збивайте їхні літаки!

Раптом Розетта закричала:

— Дивись, мамо, дивись, онде парашутисти!

І справді, поки охоплений полум'ям літак віддалявся в бік моря, в небі одна за одною розкривались білі парасольки парашутів, а під кожним висіла й поверталася за вітром чорна комаха — пілот. Усього в небі було сім або й вісім таких білих парашутів, вони дуже повільно спускались донизу; зенітки більше не стріляли; підбитий літак, кривулясто сідаючи, зник за пагорбом, звідки невдовзі долинув дуже сильний вибух — і все. Довкола знов залягла тиша, тільки

здалеку, з того боку, куди зникли літаки, ледь чулось якесь металеве дзижчання; на мачері кричали й плакали біженці; сріблясті парашути й далі повільно спускались; вся долина Фонді була огорнута димом, крізь який де-де проблискувало полум'я пожежі.

Англіїці врешті прийшли, але тільки для того, щоб поруйнувати біженцям будинки; і отоді дивне жорстокосердя Мікеле потвердилось у геть несподіваний для мене спосіб. Того самого вечора, коли ми розмовляли в курені, обговорюючи наліт, Мікеле раптом мовив:

— А знаєте, що казали оці біженці,— які тепер хлипають за своїми будинками,— коли газети повідомляли, що наші літаки бомбардували якесь місто ворога? Я на власні вуха чув, як вони казали, що коли ці міста бомбардують, то, отже, вони на це заслужили.

Я спитала його:

— Невже тобі не жаль цих нещасних людей, які повтрачали свої оселі, позоставались без нічого і тепер муситимуть блукати по світу, мов ті цигани?

А він на це:

— Мені їх жаль, але не більше, ніж тих, хто втратив свій дім ще перед ними. Отак воно, Чезіро: сьогодні лихо спіткало мене, завтра спіткає тебе. Вони плескали в долоні, коли бомбардували будинки англійців, французів, росіян; і ось тепер бомбардують їхні оселі. Хіба в цьому немає справедливості? А ти, Розетта, адже ти віриш у бога, тож скажи, чи ти не бачиш у цьому перста божого?

Але Розетта,— як і завжди, коли заходила мова про релігію,— не відповіла нічого, й розмова на цім урвалася.

Після цього першого бомбардування всі біженці гуртом посунули в долину, щоби пересвідчитись на власні очі, що сталося з їхніми будинками, і майже всі повернулися з радісною звісткою, що їхні будинки лишилися цілі й що руйнування не такі вже й жахливі, як це видавалося згори. Є, щоправда, кілька забитих: старий жебрак, що спав у напівзруйнованому будинку на околиці, та, за дивним збігом

обставин, отой фашист на прозвисько Мавпа, який лякав нас своєю рушницею, коли ми мешкали у Кончетти. Мавпа загинув, як і жив: уранці, скориставшись з гарної години, подався до Фонді й вломився до галантерейної крамниці; бомба влучила просто в цю крамницю, і його труп знайдено під руїнами, серед стрічок та гудзиків, із затисненим у руках краденим крамом. Я сказала Розетті:

— Поки вмирають такі, як оцей, хай буде благословенна війна.

На мій подив, її обличчям потекли сльози, і вона раптом заявила мені:

— Не кажи так, мамо... це був так само бідний чоловік.

А ввечері вона забажала помолитися за упокій його душі, чорнішої за його чорну сорочку, яка була на ньому в мить його смерті.

Я забула сказати, що в ті дні помер іще один чоловік: Томмазіно. Мені дуже добре відомо, чому та як він помер, бо я перебувала поряд з ним, коли стався випадок, через який він і помер. Ні дощ, ні холод, ні багнюка не заважали Томмазіно провадити далі торгівлю. Він купував продукти у селян, у німців, у італійських фашистів і перепродував їх біженцям. Продуктів тоді було вже дуже мало, та він однаково торгував сіллю, тютюном, помаранчами, яйцями, правлячи за все це дуже високі ціни й добряче на цьому заробляючи. Цілісні дні він вештався по долині, нехтуючи небезпекою, і то не тому, що був хоробрий, а тому, що любив гроші дужче за життя; неголений, у підкасаних і подертих штанях та вкритих багном черевиках, він дуже скидався на вічного жида. Його родина вже давно мешкала в одному селянському будиночку, трохи далі за будиночком Паріде. Коли хто питав його, чому він не йде жити до родини, Томмазіно відповідав:

— У мене торгівля, і я торгуватиму до останньої хвилини.

Під останньою хвилиною він мав на увазі останню хвилину війни, не відаючи, що торгуватиме не до кінця війни, а до останнього дня свого життя.

Якось раз я взяла в кошичок восьмеро яєць і пішла з Розеттою вниз, щоб обміняти ці яйця на солдатський хліб у німців, які стояли в помаранчевому гайку в долині. Томмазіно перебував тоді зовсім випадково в справах у Сант-Евфемії й запропонував нам піти вкупі. Це було на п'ятий день після бомбардування; увесь час стояла чудова погода. Як завжди, Томмазіно йшов попереду по камінню та вибоїнах гірської стежки й мовчав, поринувши у свої підрахунки, а ми, так само мовчки, ступали за ним. Стежка кривуляла донизу лівим боком гори, добігала до перекинутої впоперек неї скелі й звертала в долині праворуч, перетинала якийсь час рівну місцину, відтак збігала далі вниз, але вже правим боком сусідньої гори. Схил цієї гори був дещо незвичайний: усущіль покритий високими голими скелями дивної форми, схожими на голови цукру, проте сірого кольору, мов слоняча шкура, із силою-силенною великих та маленьких печер: поміж цими скелями росло чимало кактусів, чиї зелені й м'ясисті листки були подібні до повтикуваних голками подушечок. Стежина в'юнилася серед кактусів та скель уздовж дуже гарного струмка: його прозора вода зблискувала, мов криштал, серед зеленого моху. Йдучи виступом гори, Томмазіно відокремився від нас метрів на тридцять, аж ураз ми зачули гул ескадрильї літаків. Ми не звернули на це ніякої уваги, бо вже звикли до того, що літаки часто літають над нами, прямуючи до лінії фронту, і були певні, що вони не стануть бомбардувати гори; адже бомби коштували дорого, і не було ніякої рації скидати їх марно на каміння, з якого складались мачери. Тим-то я спокійно мовила до Розетти:

— Чуєш, літаки.

В чистому небі вже видніла біла сріблиста ескадрилья літаків, вишикуваних у три шеренги, попереду летів один літак, ніби показуючи іншим дорогу. Я дивилась на цей літак і раптом постерегла, що з нього падає маленький червоний прапорець. Тут я згадала: якось Мікеле пояснював нам, що такий прапорець — то сигнал скидати бомби. Щойно я це подумала, як із літаків просто на нас полетіли бомби,

вірніше, ми не бачили самих бомб, що падали з великою швидкістю, але відразу ж почули зовсім неподалік страшний вибух, аж земля загойдалася, як під час землетрусу. Насправді, захиталася не земля, а довкола застрибали камені, повідривавшись від гори, та ще більше, ніж того каміння, полетіло гострих і кривих шматків заліза, кожен щонайменше в мій мізинець завдовжки,— якби хоч один з них влучив у когось із нас, то поклав би на місці. Круг нас здійнялася їдка курява, від якої я закашлялася: в цій хмарі куряви годі було щось роздивитися. Я дуже злякалася й почала голосно кликати Розетту. Коли курява трохи вляглася, я побачила долі силу осколків та покалічених і пошматованих кактусових листків і почула Розеттин голос:

— Я тут, мамо.

Я ніколи не вірила в чудеса, але тепер, побачивши всі оці залізні осколки — а вони ж летіли в повітрі й стрибали навколо нас у мить вибуху — та обіймаючи неушкоджену Розетту, я подумала, що лише чудо змогло врятувати нас від смерті. Я обіймала, цілувала мою Розетту, обмацувала її тіло, не вірячи, що вона жива й здорова; потім згадала про Томмазіно, який, як я вже казала, йшов попереду кроків за тридцять, і почала шукати його. Томмазіно ніде не було, довкола видніли самі тільки поламані кактуси, та нараз звідкись зачувся його голос, промовляючи одноманітно й жалібно:

— Боже мій, мадонно моя, боже мій, мадонно моя...

Я подумала, що його поранено, й відчула гризоту за те, що була така щаслива; знайшовши Розетту, я навіть не подумала, що поряд зі мною, можливо, вмирає чоловік, щоправда, не дуже привабливий, а все ж чоловік, який багато в чому допоміг нам хай навіть з користю для себе. Я попрямувала туди, звідки чувся стогін, гадаючи побачити Томмазіно в калюжі крові. Я знайшла його в печері, навіть не в печері, а в заглибині під однією скелею, куди він заховавсь, як слимак у свою черепашку, затиснувши голову долонями

й протягло стогнучи. Я відразу зауважила, що він не був поранений, а лише дуже наляканий. Я сказала йому:

— Томмазіно, все вже скінчилося. Що ти робиш у цій норі? Дякувати богові, ні з ким з нас нічого не скоїлося.

Замість відповіді він знов затяг своє:

— Боже мій, мадонно моя...

Я здивувалась і суворо мовила:

— Вилазь звідти, Томмазіно, нам треба сходити в долину, бо буде пізно.

А він:

— Нікуди я не піду.

— Ти що — хочеш залишитися тут?

— Униз я не піду... Я підіймусь на вершину гори, на найвищу вершину, залізу там у найглибшу печеру, під землею й залишуся там... для мене все скінчилося.

— А як же твої справи, Томмазіно?

— До дідька справи!

Почувши, що він посилає до дідька справи, задля яких досі ризикував багато чим, я зрозуміла, що він говорить цілком серйозно й що наполягати марно. Та все ж я сказала:

— То проведи нас бодай в долину... Можеш бути певен, що сьогодні літаки більше не прилетять.

Він відповів:

— Ідть самі... я залишуся тут.

Він знову почав трястися всім тілом і кликати мадонну. Тоді я попрощалася з ним і пішла стежкою у долину.

В долині під помаранчевим гайком ми відразу побачили німецький танк, прикритий помаранчевим гіллям, та намет у блакитних, зелених і коричневих плямах. Шестеро або й семеро німецьких солдатів готували вечерю, а ще один, сидячи під деревом, грав на гармоніці. Усі були молоді, з поголеними головами й блідими обличчями в пошкрябинах та шрамах: їх прислано до Фонді з Росії, і вони казали нам, що в Росії воювати набагато гірше, ніж в Італії. Я була з ними знайома, бо вже не вперше приходила сюди міняти яйця на хліб. Я здалеку підняла й показала кошочок з яйця-

ми; солдат з гармонікою кинув грати, подався до намету й виніс звідти солдатський буханець у формі цеглини, вагою в один кілограм. Ми підійшли, і він, не дивлячись на нас і тримаючи буханець під пахвою, наче боячись, що ми можемо відібрати його, підняв листя, що прикривали яйця, і перелічив їх по-німецькому. Та цього йому здалося мало, він взяв одне яйце, підняв до вуха й струснув, чи бува не розбовток. Я сказала йому:

— Не турбуйся, яйця свіжі, ми важили життям, щоб принести їх вам сюди, тому сьогодні ти мав би дати нам замість одного два буханці.

Він не зрозумів, і на його обличчі з'явився запитальний вираз, тоді я вказала на небо, зробила порух, показуючи, як падає бомба, й сказала:

— Бум, бум,— наслідуючи вибухи.

Нарешті він зрозумів і щось відповів, з чого я вирізнила лише слово «капут». Це слово німці повторюють дуже часто; Мікеле пояснив мені, що воно означає щось на зрієць «померти» або ж «бути забитим». Я второпала, що то він має на увазі збитого літака, й відповіла:

— Замість кожного збитого літака вони пришлють сто інших... На вашому місці я б кинула воювати й повернулась до Німеччини... так було б краще для всіх: і для нас, і для вас.

Він не відповів мені, бо знов нічого не зрозумів, простяг буханця і взяв у мене кошачок з яйцями, показуючи на мигах, щоб я приносила ще. Ми попрощалися з ними й повернулись тією самою стежкою до Сант-Евфемії.

Томмазіно того ж таки дня пішов у гори, вище Сант-Евфемії, де жила його родина. Назавтра вранці він послав селянина з двома мулами до свого будиночка в долині, щоб перевезти звідти всі речі, а так само матраци та сітки від ліжок, на вершину гори. Проте будиночок, де перебувала його родина, видався йому не досить надійним сховищем, тож через кілька днів Томмазіно разом з дружиною та дітьми перебрався до печери на самісінькій вершині гори. То

була велика глибока печера зі входом, добре замаскованим деревами та скелями. Над печерою височіла велетенська сіра скеля у вигляді цукрової голови, така здорова, аж її було добре видно з долини; стеля печери містилася на глибині кількох десятків метрів під скелею. Отож Томмазіно разом з родиною оселився в цій печері — колишньому пристановищі розбійників, і здавалося, що вже тут він міг почуватися в безпеці від бомбардувань і не боятися. Та він був неймовірно наляканий, страх ніби проник йому в кров, як ото пропасниця, і навіть в оцій надійній печері він цілий день трясся від голови до ніг, забирався в куток і обмотував голову й плечі ковдрою.

— Мені дуже погано, дуже погано,— безперестану повторював кволим і жалібним голосом; він нічого не їв, зовсім втратив сон, худнув на очах і танув щодня, мов та свічка.

Якось я навідала його. Він був худючий і жалюгідний до невпізнання і весь трясся, загорнувшись в ковдру та прихилившись до стіни при вході до печери. Я не відразу зрозуміла, що він у важкому стані, і трохи посміялася з нього:

— Чого ти боїшся, Томмазіно? В цій печері не страшні ніякі бомби. Чого ж ти боїшся? Чи, може, ти думаєш, що бомби плазують у лісі, мов ті змії, і якась заповзе до печери й забере тебе до тебе в ліжку?

Він дивився на мене безтямним поглядом і все торочив:

— Мені дуже погано, дуже погано...

За кілька днів ми почули, що Томмазіно помер. Він помер від страху, бо не мав ні ран, ані хвороб, один тільки страх перед бомбами. Я не пішла на похорон: це дуже засмутило б мене, а нам і так було чого сумувати. На похороні була тільки його родина та родина його брата Філіппо; небіжчик лежав не в труні, бо не було ні дощок, ні столяра,— він був прив'язаний до двох гілок; трунар, високий блондин, також біженець із Фонді, займався тепер головним чином спекуляцією, їздячи на своїй чорній коняці по гірських селищах, купуючи та продаючи все потроху; тож він прив'язав Томмазіно до сідла й відвіз його гірською стежкою

на цвинтар у долині. Як мені розповіли потім, знайти патера не вдалося, бо всі вони розбіглися, тож бідолашний Томмазіно мусив удовольнитися молитвами рідні; під час похорону тричі була повітряна тривога. За браком чогось іншого на могилу Томмазіно поставили хреста, збитого з двох дощечок від скриньки з-під боєприпасів. Згодом я дізналася, що Томмазіно залишив своїй дружині багато грошей, але жодних продуктів: торгуючи та обору́дуючи справи, він попродав геть усе — аж до останнього кілограма борошна та пакунка солі. Отож його дружина, залишившись без запасів, мусила купувати все за підвищеними цінами, платячи за продукти вдвічі дорожче, ніж продавав її чоловік, тож наприкінці війни з усіх грошей Томмазіно не лишилося майже нічого, надто коли почалась інфляція. Знаєте, що сказав Мікеле про смерть свого дядька?

— Мені його шкода, бо він був хороший чоловік. Але він помер так, як можуть завтра повмирати інші, схожі на нього люди: ганяючись за наживою, вважаючи, що найважливіше в житті — це гроші, він раптом побачив те, що стоїть за грошима, й заляк від страху.

Розділ шостий

Гарна погода принесла з собою дві біди: англійські бомби та німецькі облави. Тонто вже казав нам про ці облави, та ніхто не поставився серйозно до його повідомлення, а оце до нас у гори прибігло кілька селян, які й розповіли нам, що німці влаштували в долині облаву, позабирали всіх працездатних чоловіків, повантажили їх на ваговози й повезли кудись на роботу: хто казав — будувати укріплення на лінії фронту, інші твердили — їх транспортовано просто до Німеччини. Невдовзі прийшла ще одна погана звістка: вночі німці оточили сусідню з нашою долину, зійшли на вершину гори й прочесали все довкілля, ловлячи людей, як рибу сіткою, й відвозячи їх кудись ваговозами. Біженців охопив паніч-

ний страх: серед них було щонайменше четверо або й п'ятеро чоловіків, що перебували під час повалення фашизму на військовій службі й дезертирували з армії; таких німці розшукували особливо ревно, вважаючи їх зрадниками й посилаючи на примусові роботи невідь-куди й у які умови, щоб ті спокутували рабською працею свою зраду. Особливо були налякані батьки цих хлопців, а найбільше Філіппо за свого сина Мікеле, який завжди перечив батькові, що дуже пишався ним. В будинку Філіппо влаштовано збори, на яких біженці домовились, що від найближчих днів і аж до часу, коли припиняться облави, молоді хлопці сходитимуть удосвіта на вершину гори й повертатимуться тільки в присмерк. Якщо навіть німці й зйдуть на вершину, там є стежки, якими можна перейти на іншу гору або спуститися в сусідню долину; адже німці так само люди, і їм зрештою набридне лазити по горах, долаючи безліч кілометрів, щоб спіймати одного-двох чоловік. Правду кажучи, Мікеле відмовлявся тікати в гори не для того, щоб показати свою хоробрість, а тому, що він ніколи не хотів чинити так, як інші. Але мати, плачучи, благала його, щоб він зробив це для неї, якщо не хоче робити для себе самого, і він урешті погодився.

Ми з Розеттою вирішили виходити разом з чоловіками—і не через те, що боялись облав — жінок не забирали,— а щоб бодай щось робити — на мачері ми вмирили від нудьги,— і так само для того, щоб бути разом з Мікеле, єдиним, до кого ми тут прив'язалися. Отак почалося для нас те дивне життя, яке я не забуду аж до скону. Паріде вставав удосвіта й приходив будити нас, ми швиденько вдягалися при слабкому світлі каганця й виходили в холодну пітьму на мачеру, де вже сновигали людські тіні, а вікна освічувались одно за одним. Ми знаходили Мікеле: маленький, вбраний у кілька фуфайок, в руці гілка, він був схожий на казкового гнома, з отих, що живуть у печерах, стережучи сховані там скарби. Він ішов попереду, а ми мовчки ступали слідом.

В непроглядній темряві ми починали дертися на гору через густі й високі чагарники, що сягали нам по груди, слизькою,

підмерзлою стежкою. Було темно, хоч в око стрель, але Мікеле брав із собою маленького ліхтарика, яким раз у раз освітлював стежку, і ми мовчки рухались далі. Поки ми отак дерлися, небо за горами починало бліднути, робилося сірим, однак зірки все ще поблискували на ньому, і надто яскраво перед світанком. На тлі цього сірого, всіяного зорями неба гори спершу показувались чорними, потім поступово і вони світлішали, набуваючи свого справжнього кольору: зеленого з темними плямами лісів і кущів. Зорі зникали, небо з сірого робилось майже білим, і кущі поставали перед нашим зором сухими, заледенілими, похмурими й сонними. Небо над обрієм рожевіло, а над нашими головами робилось блакитним, і перший промінь червоного, що випливало з-поза гір, сонця, гострий і блискучий, мов золота стріла, оживляв усю похмуру довколишню картину, вкриваючи її яскравими барвами: де-не-де прозирали якісь червоні ягідки, блискучо-зелений мох, буро-білі китиці очерету, чорніло гниле гілля. Кущі залишилися позаду, і стежка вела нас через дубовий ліс, який вкривав усю гору аж до вершини. Ці велетенські дуби росли далеко один від одного й простягали свої гілки в марному бажанні з'єднатися й підтримати себе навзаєм, щоб не впасти від вітряних поривів зі стрімкого схилу гори. Тож ліс був дуже рідкий, і крізь нього було добре видно весь схил, усіяний білим камінням аж до вершини, що її обриси чітко вирізнялись на тлі блакитного неба. Стежка перетинала цей ліс, ледь помітно підіймаючись; сонячні промені будили птахів на гілках дерев, по писку й метушні здавалося, що птахів дуже багато, але їх ще не було видно. Мікеле йшов попереду й невідь-чому виглядав дуже щасливим; він крокував швидко, вимахуючи гілкою, що правила йому за ціпок, та насвистуючи щось схоже на військовий марш. Ми йшли ще довго, дуби траплялись чимдалі рідше й були тепер маленькі й кремезні, доки врешті зовсім позникали й залишилась сама тільки стежка, що бігла схилом угору серед сліпучо-білого щибеня, а трохи вище була вже вершина гори або, вірніше, перевал між двома вершинами, куди ми й прямували. Дістав-

шись до кінця стежки, ми щоразу відчували подив: перед нами відкривалась галявина, вкрита м'якою зеленою травою, ще несподіванішою після всього отого каміння; де-не-де височіли білі круглі валуни. Посеред луки стояла стара криниця, обкладена камінням без вапна. Звідси відкривався чудовий краєвид. Я не дуже дивуюся з гарнот природи, можливо, тому, що сама народилася в горах і ці гарноти мені надто звичні, та навіть я, потрапивши сюди вперше, завмерла з розкритим ротом. З одного боку перед нами велично спускався схил гори з велетенськими сходинками мачер аж у долину, на обрії блищала блакитна смужка моря, з другого боку височіли самі тільки гори, гори Чочарії, деякі вкриті сніговими плямами або й геть білі від снігу, інші — голі й сірі. Тут було холодно, але не дуже: в небі світило сонце, гріючи нас, вітру не було; така погода трималася весь час, скільки ми сюди ходили,— десь зо два тижні.

Ми марнували на цьому перевалі цілісінький день; розстеливши на траві ковдру, трохи перепочивали, та невдовзі нас брав неспокій, і ми починали бродити довкола. Мікеле й Розетта заходили далі, збираючи квіти або просто теревенячи, вірніше, говорив тільки він, а вона слухала; я ж здебільше залишалась на галявині. Я полюбляла бути сама, в Римі я могла скільки завгодно пробувати на самоті, але в Сант-Евфемії таке було неможливе: вночі я спала разом з Розеттою, а вдень скрізь снували біженці. Самотність витворювала в мені оманливе враження, начебто життя спинається і я можу розглянутись довкола, насправді ж час плинув так само, тільки я цього не зауважувала. Тут нагорі панувала повна тиша й лише подеколи з найближчої долини чулося тельнякання дзвіночків череди на випасі; тільки цей звук і долинав сюди, але він іще дужче підкреслював тишу та супокій цієї місцини. Мені подобалось інколи підходити до криниці, перехилитися через стінку й дивитись униз. Криниця була глибока, принаймні так мені здавалося, камені стінок сухі, а в глибині ледь-ледь видніла вода. В щілинах між камінням росла папороть, дуже гарна, з чорним стеблом

і зеленим пухнастим, схожим на пір'я, листям; папороть вкривала стінки криниці аж до води, відбиваючись у ній. Отак я дивилась униз і згадувала той далекий час, коли ще була дівчинкою й полюбляла зазирати в криниці, які лякали й вабили мене водночас; тоді мені здавалося, ніби криниці — то отвори до іншого, підземного світу, заселеного феями та гномами, і мені хотілось кинутися вниз, щоб перейти з цього світу до іншого. Іноді я дивилася вниз доти, доки мої очі звикали до темряви і я починала чітко розрізняти відбиток мого обличчя в воді; тоді я брала камінь і кидала його в воду, спостерігаючи, як розбивається відображення мого обличчя і по воді починають розходитись тремтячі кола. А ще мені подобалось бродити по зеленій галявині між цими дивними білими округлими скелями, що височіли на плоскогір'ї. І мені знову здавалось, ніби я повернулася в добу мого дитинства; я навіть майже починала сподіватися, що знайду в траві якусь коштовність, можливо, тому, що смарагдова трава сама скидалася на коштовність, а ще й тому, що якраз по таких місцях закопувано скарби, як мені про це розповідали в дитинстві. Тільки ж це була трава, яка нічого не коштує і яку згодують тваринам; лише одного разу я знайшла трилисник із чотирма листочками й подарувала його на щастя Мікеле; він сховав його в гаман, щоб зробити мені приємність, бо в таке не вірив. Час спливав повільно; сонце піднімалось чимраз вище й світило все яскравіше, тож подеколи я навіть розстібала кофтину й лягала на траву загорати, як ото роблять на морі. Мікеле й Розетта вертали з прогулянки під сніданок, ми сідали на траву й з'їдали по скибці хліба з сиром. І доти й опісля мені траплялося їсти чимало смачних речей, але, згадуючи оцей хліб, темний і твердий, випечений з борошна з домішками висівок і кукурудзяного борошна, та бринзу, таку твердую, хоч розбивай молотком, мені здається, ніби я зроду не споживала нічого смачнішого. За присмаку до цього сніданку був гарний апетит, який з'являвся у нас після прогулянки та від гірського повітря, а може, й думка про небезпеку отак присмачувала

наш сніданок, тільки я вперше в житті їла з особливим задоволенням, зауважуючи, яке це приємне відчуття — їсти, наїдатися, поновлюючи втрачені сили, і відчувати, що їжа корисна й потрібна людині. Тут мені хочеться сказати: живучи в Сант-Евфемії, я вперше в житті звернула увагу на деякі речі, що їх доти робила механічно. Скажімо, я ніколи доти не порівнювала сон з апетитом, вгамування якого приносить задоволення й силу; утримувати тіло чистим було дуже важко, ба майже неможливо, тим-то миття приносило мені майже чуттєву насолоду, таку ж насолоду приносило й вдоволення природних потреб тіла, все те, що в місті не забирає багато часу й що люди виконують механічно, не замислюючись. Мені здається, якби тут, у горах, трапився чоловік, який би мені сподобався і якого б я покохала, то й кохання було б тут зовсім інакшим: більш глибоким і сильним. Одно слово, я почувала себе твариною; либонь, тварини, що не мають інших турбот, крім пов'язаних з їхнім тілом, відчуваються достоту так само, як почувалась я, змушена обставинами бути тільки плоттю, не чим іншим, як тілом, яке їсть, спить, облизує себе, щоб почуватися якомога краще, й дістає від цього вдоволення.

Сонце неквапно обходило небо, сідаючи до моря. Коли море починало темніти й робилося червоним у променях призахідного сонця, ми вирушали назад додому, але вже не стежкою, а збігали навпростець униз, ковзаючи по траві й камінню, продираючись крізь кущі, й за півгодини долали ту саму відстань, на яку вранці нам доводилось витратити щонайменше дві години. Повертались ми якраз перед вечерею, закурені, пообліплювані листям та колючками, й відразу йшли до куреня вечеряти. Лягали ми рано й удосвіта знов були на ногах.

Та не завжди на плоскогір'ї все було таке тихе й далеке від воєнних подій. Я не розповідатиму ні про літаки, які часто пролітали над нашими головами то поодиноці, то ескадрильями, ні про вибухи, чиє глухе відлуння долітало до нас із долини, нагадуючи про те, що кляті німці й далі висаджу-

вали дамби каналів, затоплюючи всю долину й поширюючи в отакий спосіб малярію, скажу тільки, що війна нагадувала про себе й частими зустрічами з людьми, які заходили на перевал. Через цей безлюдний перевал лежала дорога тих, хто йшов горами, уникаючи рівнин, і пробирався з Рима, навіть із Північної Італії, окупованих німцями, в Південну Італію, до англійців. То були здебільше або солдати-дезертири, або бідні люди, що поверталися до рідного села, звідки їм довелося піти геть через воєнні події, або ж утікачі з концентраційних таборів. Одну з таких зустрічей я запам'ятала дуже добре. Ми саме їли наш хліб із сиром, аж раптом побачили, як з-поза скелі до нас підходять два чоловіки з палицями в руках, схожі на дикунів. Одежа звисала на них лахміттям, та не це справило на мене враження, бо лахміття стало вже звичайним явищем,— мене злякали їх неймовірно широкі плечі та обличчя, зовсім не схожі на наші, італійські; я застигла від жаху й, забувши про хліб і сир, що їх тримала в руці, чекала, доки вони підійдуть. Мікеле, який нікого й нічого не боявся — і то не тому, що був дуже хоробрий, а тому, що ставився до всіх з довір'ям, підвівся, підійшов до цих двох чоловіків і почав перемовлятися з ними на мигах. Дещо оговтавшись від переляку, ми з Розеттою також підійшли до них. Обличчя цих чоловіків були плескаті й жовті, без бороди та вусів, за гладенькою шкірою щік пролягали поздовжні зморшки, волосся було чорне й густе, очі маленькі, з піднятими до скронь кутиками, носи приплюснуті, роти — як у мерців, а зуби темні й геть поламані. Мікеле сказав нам, що це російські полонені, тільки не росіяни, а монголи, як би це краще пояснити — ну, китайці; вони, мабуть, утекли з концентраційного табору, де німці тримають військовополонених. Я дивилась, не відводячи очей, на їхні широкі плечі й думала, що ми поведимось необачно, перебуваючи отут з ними; краще було б сховатися від них або втекти: це були такі здоровенні й дужі чоловіки, що коли б вони кинулись на мене й Розетту, ми не змогли б нічого вдіяти. Проте ці монголи поводитись дуже

пристойно; вони трохи посиділи з нами, може, годину або й дві, перемовлялись весь час на мигах. Мікеле почаствував їх хлібом із сиром, вони їли не жадібно і, як мені здалося, подякували нам. Обидва безперестану сміялися, можливо, тому, що не розуміли нас, а ми їх, і оцим своїм сміхом хотіли показати, що не збираються робити нам нічого лихого. Мікеле все так само на мигах пояснив їм дорогу, якою вони мали йти, і через деякий час вони пішли; зоддалеки вони були подібні до двох великих мавп, що йшли на задніх ногах, допомагаючи собі великими палицями.

Іншого разу через перевал переходив італійський робітник, утікши з лінії фронту, куди його було забрано будувати укріплення; достоту й не пам'ятаю, на якому фронті він був, але він утік звідти, бо з італійськими робітниками обходились, як із собаками, і примушували їх працювати, мов каторжан. То був гарний юнак, дуже зграбний, обличчя смагляве, з тонкими рисами, але неймовірно худий, вилиці випинались, смутні очі запали — сама шкіра та кістки, він ледве тримався на ногах — такий був кволий. Він розповів нам, що його родина живе в Апулії й що він сподівається дістатися туди через гори. Вже тиждень, як він ішов, одежа на ньому подерлася, взуття розпалось. Він так ослаб, аж навіть ледве міг говорити; отак мовить кілька слів і вмовкає, щоб звести дух. Він переказав нам чутки, що в Римі було повстання: вбито кількох німецьких солдатів, а німці, щоб помститися, спорядили каральну експедицію; але подробиць про те, коли й де це сталося, він не знає. Говорячи про німців, він сказав:

— Це не люди, а звірі. Вони дуже добре знають, що програли війну, однак люблять воювати і воюватимуть до останнього солдата, тим паче, що живуть нашим коштом і нічого не потребують. І якщо війна скоро не скінчиться, то ми всі повмираємо від голоду. Тут одне з двох: або війна скінчиться, або нам усім кінець.

Мікеле дав йому трохи хліба, сиру й тютюну, і він, перепочивши з півгодини на перевалі, пішов далі, ледве переставля-

ючи ноги, й здавалося, що він ось-ось упаде і більше не підведеться.

Якось уранці ми загорали на сонці, аж ураз почули свист. Усі ми троє відразу ж сховалися за скелю, щоб звідси простежити, хто воно свистить. Ми тримались весь час на сторожі: боялись німецької облави. Дещо зачекавши, Мікеле виглянув із-за скелі й помітив двох чоловіків, що ховалися за сусіднім стрімчаком. Досить довго ми стежили одні за одними, доки врешті взаємно переконались, що ні ми, ні вони — не німці, й тільки тоді ми повиходили з наших схованок. Ці два були з Південної Італії, військові — старший і молодший лейтенанти, як вони нам сказали, — хоча й у цивільному, бо, як і багато інших у той час, утекли з армії й пробирались горами на південь з наміром перейти фронт і дістатися до рідного краю, де жили їхні родини. Один був брюнет, високий смаглявий, обличчя кругле, очі чорні, як вуглини, зуби білі, а губи майже фіолетові, другий — блондин, обличчя довге, очі блакитні, ніс гострий. Брюнет звався Кармело, блондин — Луїджі. З усіх, із ким ми зустрічалися в цих горах, вони були найнесимпатичніші, і не тому, що були такі вже погані люди, можливо, зустрівши їх за звичайних обставин у мирний час, я не зауважила б у них нічого непривабливого, та війна розкрила в них, як і в багатьох інших, такі риси вдачі, які за мирного часу лишилися би непоміченими. І отут я хочу зауважити, що війна — це велике випробування: щоб оцінювати людей, треба бачити їх під час війни, а не в мирний час; не тоді, коли діють закони, повага до інших та страх божий, а коли нічого цього немає, усяк виявляє свої нахили, ніщо нікого не стримує, й ні до чого не виказується поваги.

Оці два, коли укладалось перемир'я, стояли зі своїм полком в Римі; саме тоді вони й дезертирували, сховалися, а відтак утекли з міста з метою дістатися до рідного краю. Десь із місяць вони переховувались у одного селянина на схилі гори Фей; на мене відразу справило погане враження те, як вони відгукувались про цього селянина, який надав

їм пристановище; вони з презирством згадували його, називаючи мужланом і невігласом, який не вмів ні читати, ні писати і чий будинок був справжнісіньким хлівом. Один з них навіть мовив сміючись:

— Що ж поробиш: де нема співця — послухаєш і горбця.

Далі вони розповіли таке: їм довелося залишити гору Фей, бо селянин натякнув їм, що більше неспроможний годувати їх; тут брюнет зауважив, що то була брехня: якби вони мали гроші, то харчі, звісно, відразу знайшлись би, адже всі селяни — скупий і корисливий народ. Одно слово, вони прямували на південь і сподівалися перейти лінію фронту.

Настав час снідати, й Мікеле неохоче запропонував їм спожити з нами наш звичний сніданок, себто хліба з сиром. Брюнет сказав, що хліб вони охоче візьмуть, а от сир вони мають — цілу голову, яку вкрали у скупого селяка, залишаючи його господу. Мовлячи це, він дістав із рюкзака і показав нам голову сиру. Мене охопило неприємне відчуття і не стільки тому, що він украв — у цей час усі крали, й крадіжка вже не вважалася злочином, — а тому, що говорив про це таким тоном; мені здавалося, така відвертість не личить чоловікові з чином старшого лейтенанта, по чиїх манерах було видно, що він синьйор. До того ж, подумала я, це був дуже негарний вчинок — забрати в селянина у віддяку за гостинність оту дещицю, яку він мав. Але я нічого не сказала.

Ми посідали на траві й заходились їсти; при цьому ми весь час розмовляли, вірніше, слухали розповіді брюнета, який говорив, не вмовкаючи, і все про себе; з його слів можна було зрозуміти, що він великий землевласник у своєму краї й відзначився, як офіцер, на війні. Блондин слухав його, мружачись від сонця, час від часу досить ехидно заперечував йому, але той, не бентежачись, вихвалявся далі. Наприклад, брюнет казав:

— Я вдома маю садибу...

А блондин:

— Скажи вже краще, що ти маєш два або три клаптики землі з носовичок завбільшки.

— Ні, це маєток, що його найкраще об'їжджати верхи.

— Навіть пішки досить зробити всього кілька кроків, щоб обійти весь твій маєток.

Або ще:

— Я взяв патруль і пішов до лісу. А в лісі сиділо в засідці щонайменше сто ворожих солдатів.

— Ог-го загнув, таж я там був і бачив, що їх було щонайбільше п'ять чи шість чоловік.

— А я тобі кажу, що їх було щонайменше сто... Коли вони повилазили з кущів, я не мав часу лічити їх, у таку хвилю не рахують ворогів, а роблять щось зовсім інше, але їх була таки ціла сотня, якщо не більше.

— Скинь трохи, чуєш, їх було щонайбільше п'ять або шість чоловік.

І так далі. Брюнет брехав без усякого сорому, нахабно й упевнено, блондин заперечував йому знехотя й кволо. Нарешті брюнет розповів нам, що він робив у день перемир'я, коли італійська армія розбрелася хто куди.

— Мене було прикомандировано до інтендантства в нашому селі; у військовому магазині полиці гнулися від усякої всячини. Дізнавшись, що війні кінець, я, не гаючи ні хвилини, повантажив на ваговоза що тільки зміг: консерви, сир, борошно, інші продукти й відвіз просто додому, в будинок моєї матері.

Він сміявся, тішачись своєю спритністю, сяючи своїми білими й рівними зубами; тоді Мікеле, досі сидівши мовчки, сухо кинув йому:

— Одно слово, ви вкрали.

— Що ви маєте на увазі?

— Та те, що хвилину до того ви були офіцером італійської армії, а через хвилину зробилися злодієм.

— Дорогий синьйоре, я не знаю, хто ви і як вас звать, але я міг би...

— Що саме?

— Хто нині скаже, що я вкрав? Я зробив тільки те, що робили всі: якби я не взяв ці запаси, їх би забрав хтось інший.

— Можливо, але вкрали їх ви.

— Заткніть пельку, бо інакше я можу й...

— Цікаво, що ви можете?

Підсміюючись, блондин сказав брюнетові:

— Мені дуже шкода, Кармело, але ти сам повинен визнати, що цей синьйор поклав тебе на лопатки.

Брюнет знизав плечима й мовив до Мікеле:

— Мені вас просто жаль, з таким, як ви, я навіть не бажаю гаяти час на суперечку.

— Ну що ж,— повчально почав Мікеле,— тоді я сам скажу, чому ви поводитись як злодій... чому ви не тільки вкрали, але й хвалитеся цим... Ви гадаєте, що вчинили вельми розумно. Якби ви соромились свого вчинку, то можна було б подумати, що вас до цього спонукала скрута або захопив безум натовпу, проте ви вихваляєтесь, показуючи цим, що не усвідомлюєте, що саме вчинили, і готові вчинити це знову.

Роздратований тоном Мікеле, брюнет скочив на ноги, схопив товсту гілляку і, вимахуючи нею, крикнув:

— Або ви замовкнете, або...

Мікеле не встиг відповісти: блондин утихомирив свого товариша, мовивши з лукавою посмішкою:

— А він тебе знову дійняв, еге?

Кармело повернув усю свою лють на Луїджі:

— Заткнись, бо ти сам брав зі мною продукти, скажеш ні? Хіба ми не були вдвох?

— Я не погоджувався, але довелось послухатись: ти був мені начальником. Ну то що — знов тебе дійняло?

Сніданок ми доїли мовчки, брюнет страшенно злився, білявий підсміювався.

Після сніданку ми якийсь час мовчали. Та Кармело не міг заспокоїтись, що його названо злодієм, і знову задирливо звернувся до Мікеле:

— Чи не можна дізнатися, хто ви такий, що так легко висловлюєте судження та обзиваєте злодієм людину, яка стоїть набагато вище від вас? Я можу назвати себе: я — Кармело Алі, офіцер, землевласник, маю диплом адвоката, нагороджений медаллю за хоробрість, я — кавалер корони Італії. А ви хто?

Усміхнувшись, блондин зауважив:

— Ти забув сказати, що ти ще й секретар фашистського осередку в нашому селі. Чому ти мовчиш про це?

Кармело невдоволено відповів йому:

— Фашистського осередку більше не існує, тому я й не сказав цього, але ти знаєш, що як секретар фашистського осередку я завжди повадився бездоганно...

Підсміюючись, блондин поправив його:

— Хіба що тільки, користуючись своєю владою, затягував до себе всіх гарних селючок, які приходили до тебе з усякими проханнями... Адже ж ти знаменитий бабій.

Кармело з утіхою вислухав це звинувачення й нічого не відказав, тільки ледь усміхнувся; відтак знов повернувся до Мікеле, правлячи своєї далі:

— Отже, дорогий синьйоре, назвіть мені ваш титул, диплом, нагороди та ордени — щось таке, аби я міг зрозуміти, за яким правом ви ганите інших.

Мікеле пильно подивився на нього крізь грубі скельця окулярів й урешті спитав:

— А навіщо вам знати моє ім'я?..

— Ви маєте диплом?

— Маю... але якби я й не мав вищої освіти, то це нічого не змінило б.

— Тобто як?

— А так: ми обидва — ви і я — люди, тож нас, як людей, треба оцінювати за нашими вчинками, а не за дипломами та орденами... ваші ж слова і вчинки показують, що ви дуже несерйозна людина й що ваше сумління дуже гнучке... ото й усе.

— Ось він іще раз дійняв тебе,— мовив блондин.

Цього разу брюнет вирішив не зважати: нараз скочивши на ноги, він сказав:

— З мого боку просто дурість принижуватись, розмовляючи з вами... Ходімо, Луїджі, бо вже пізно, а нам сьогодні треба ще пройти чимало. Спасибі за хліб, і можете бути певні: якщо завітаєте до мене, я віддам вам його сторицею.

Мікеле спокійно відповів:

— Аби тільки цей хліб не був спечений з борошна, яке ви вкрали в італійської армії.

Кармело вже відійшов від нас і обмежився тим, що знизав плечима:

— Котіться ви до дідька разом з італійською армією!

Ми ще раз почули, як білявий мовив, сміючись:

— А таки дійняло!

Потім вони завернули за скелю й зникли з наших очей.

Якось раз ми побачили, що здалеку стежкою попід схилом гори до нас наближається довга вервечка людей. Через перевал їх перейшло душ тридцять; чоловіки були в святкових костюмах, здебільше чорних, а жінки в національних вбраннях — довгих спідницях, блузках і шалях. Балансуючи, жінки несли на головах пакунки або кошики, а на руках — малюків, старших дітей вели за руку чоловіки. Ці нещасні люди розповіли нам, що всі вони жили в маленькому селі, яке опинилося якраз на лінії фронту. Якось уранці німці побудили їх удосвіта, коли вони ще спали, й дали їм усього півгодини, щоб зібрати найнеобхідніші речі. Потому їх усіх повантажили на ваговози й відвезли до концентраційного табору біля Фрозіноне. Але через кілька днів їм пощастило втекти з того табору, і тепер вони перебираються горами до свого села, щоб знов оселитися в покинутих ними будинках і жити далі звичним життям. Мікеле завів розмову з їхнім проводирем, гарним літнім чоловіком, з довгими сивуватими вусами, і цей чоловік простодушно сказав:

— Нам треба повернутися бодай задля худоби. Бо ж хто ходитиме коло неї, як не ми? Може, німці?

Мікеле забракло духу сказати їм, що, вернувшись до свого села, вони вже не знайдуть там ні будинків, ні худоби, нічоґісінько взагалі. А вони, трохи перепочивши, знову вирушили в дорогу. Я перейнялася глибокою прихильністю до цих нещасних, таких спокійних і впевнених у слушності своїх дій, можливо, ця прихильність виникла тому, що доля цих людей скидалася почасти на нашу — мою і Розеттину: їх так само зірвала з місця війна, їм, як і нам, довелося бродити по горах, без даху над головою, без майна — як циганам. Через кілька днів я довідалася, що німці знов половили їх і відвезли до того самого концтабору поблизу Фрозіноне. Більше нічого я про них не чула.

Отак тижнів зо два ми щорана здиралися на перевал, вертаючи ввечері додому; потім ми побачили, що німці припинили облави, принаймні з цього боку гір, і перестали ходити на перевал, повернувшись до наших звичних справ. А в моєму серці лишився смуток, що ніколи більше не повернуться ті чудові дні, проведені мною віч-на-віч з природою. Там, нагорі, не було біженців і селян з їхніми нескінченними розмовами про війну, німців та голод; не треба було мучитись, готувати в темному курені на вогні з зелених гілок убогу й несмачну їжу; крім кількох зустрічей, про які я розповіла, там не було нічого, що нагадувало б нам із Розеттою про наше тяжке становище. Можна було уявити собі, що ми з Розеттою та Мікеле просто ходили щодня на екскурсію — ото й усе. Зимове сонце припікало так сильно, аж здавалося, ніби настав травень, і оцей зелений лужок, де з одного боку видніли вкриті снігом гори Чочарії, а з другого, за рівниною Фонді, виблискувало море, справді скидався на зачароване місце, де міг лежати скарб, як це мені розповідали в дитинстві. Але я знала, що в землі скарбу немає. І зненацька, на мій превеликий подив, я знайшла цей скарб, відкопала його власноручно в собі самій; скарбом цим був глибокий спокій, цілковита відсутність страху та хвилювань, віра в себе і в оточення — усе це визріло й виросло в душі моїй у ті дні, коли я на самоті гуляла по зачарованому лужку.

Впродовж багатьох років по тому згадувала я цей час, як найщасливіші дні мого життя, дарма що ніколи не була така бідна, позбавлена найнеобхіднішого: їжею моєю був хліб із сиром, за постіль правила трава, я навіть не мала хижі, де могла б сховатись, і більше скидалась на дику тварину, ніж на людину.

Наближався кінець грудня, якраз на різдво до нас прийшли англійці. Це були не ті англійці, які стояли фронтом під Гарільяно, а два військових, що втекли, як і багато інших, через гори й опинились у нас, в Сант-Евфемії, уранці 25 грудня. Погода й далі стояла гарна — холодна, суха і ясна, і ось уранці, вийшовши з хижі, я побачила, що біженці та селяни оточили двох молодих іноземців: один був маленький блондин з блакитними очима, рівним і тонким носом, червоними губами та гострою русявою борідкою; другий — високий і худий, із синіми очима й чорним волоссям. Маленький блондин трохи говорив по-італійському і розповідав нам, що вони англійці, що він офіцер, а той другий — простий матрос, що їх висаджено під Остією, поблизу Рима, щоб підірвати динамітом деякі приналежні нам, італійцям-злидарям, споруди; так вони й зробили, але, повернувшись на берег, корабля вже не застали, тож їм, як і багатьом іншим, довелось утікати й ховатися. Дощові дні вони пересиділи в будинку селянина під Сермонетою, а тепер, поки стояла гарна погода, хотіли спробувати перейти фронт і дістатися до Неаполя, де було їхнє командування. За цими поясненнями почалися нескінченні запитання та відповіді. І біженці і селяни хотіли дізнатися, як іде війна і чи скоро вона скінчиться. Але ті знали не більше від нас: кілька місяців вони пробули в горах серед неосвічених селян, котрі навряд чи й чули, що взагалі десь іде війна. Коли біженці переконались, що ці два нічого не знають, але потребують допомоги, всі потроху розійшлися, знай мовлячи один одному: ці люди — англійці й тому небезпечно мати з ними справу, хтось може виказати і, якщо німці довідаються, що тут були англійці, то станеться щось недобре. Врешті англійці залишилися самі

посеред мачери в яскравому сонячному світлі, вдягнені в лахміття, неголені, з розгубленими обличчями.

Треба признатися, що я дещо побоювалась спілкуватися з ними — не так через себе, як через Розетту, але саме Розетта змусила мене засоромитися цього, мовивши:

— У бідолах такий розгублений вигляд, мамо... адже сьогодні різдво, а їм, видно, нема чого їсти, їм, либонь, хотілося б пробути цей день з родинами, та вони не можуть зробити цього. Запросімо їх до нас на обід?

Мені стало соромно, і я подумала, що Розетта має рацію: як можу я зневажати біженців, коли поводжусь так само, як і вони. Тому ми пояснили англійцям, що запрошуємо їх на різдвяний обід, і вони з великим задоволенням прийняли наше запрошення.

Мені дуже хотілося відсвяткувати різдво, як належить, головним чином задля Розетти — адже досі вона святкувала цей день краще від панських дочок,— тож я зібрала для святкового обіду все, що тільки мала. Я купила в Паріде курку й засмажила її в пічці разом з картоплею. Потім замісила домашнє тісто, дарма що в мене зосталося обмаль борошна, й наліпила пельменів. Лишилося в мене ще кілька сосисок, і я покряяла їх тоненькими скибочками, оздобивши крутими яйцями. Наготувала й солодке: за браком чогось кращого я потовкла на порошок кілька солодких ріжків, змішала його з борошном, родзинками, кедровими горішками та цукром і спекла в пічці коржа, що вдався хоча й твердий, але смачний. Вино я так само купила у Паріде, до того ж іще мала пляшку марсали, яку мені раніше продав один біженець. Фруктів у нас було багато: в Фонді гілля гнулось від помаранчів, тим-то вони коштували дуже дешево, за кілька днів до різдва я купила п'ятдесят кілограмів, і ми цілі дні знай їли помаранчі. Я подумала, що треба запросити Мікеле, і сказала йому про це, коли він ішов до батькового будинку. Він одразу погодився, й мені здалося, що зробив це головню через неприхильність до своєї родини. Мікеле сказав мені:

— Дорога Чезіро, сьогодні ти вчинила дуже добре... Якби ти не запросила цих двох англійців, я втратив би повагу до тебе.

Мікеле знизу погукав свого батька і, коли той визирнув у вікно, сказав тому, що ми запросили його обідати й що він погодився. Стишивши голос, щоб не почули англійці, Філіппо почав благати Мікеле, аби він не робив цього:

— Не ходи туди, синку: адже ці англійці — втікачі, якщо про це дізнаються німці, не минути нам біди.

Мікеле знизав плечима і, не дослухавши батька, попрямував до нашої хижки.

Ми застелили різдвяний стіл важкою лляною скатертю, яку нам позичили селяни. Розетта прикрасила стіл зеленим листям з червоними ягідками, схожими на ті, що їх продають на свята в Римі. На одній тарілці лежала курка — щоправда, трохи замала для п'яти осіб, — на інших тарілках були яйця, ковбаса, сир, помаранчі й солодке. Я спекла до цього дня хліб, тому він був зовсім свіжий, ба навіть гарячий; буханець я розкраяла на п'ять частин і дала кожному по скибці. Під час обіду двері стояли розчинені, бо в хижі не було вікон і світло проникало тільки через двері. А за дверима вигравав сонячний день, було видно Фонді, заляте сонцем, і всю долину, аж до моря, що іскрилася в сонячному промінні. Упоравшись з пельменями, Мікеле завів з англійцями розмову про війну. Він висловлював свою думку цілком відверто й розмовляв як рівний з рівними; англійці були дещо здивовані: либонь, вони не сподівалися почути подібні слова в такому місці, а до того ж від такого обідранця, яким видавався Мікеле. Він сказав їм, що вони припустились помилки, висадившись в Сіцилії, а не біля Рима; якби вони були не зробили цієї помилки, то досі вже зайняли б Рим і всю Італію на південь від Рима. Просуваючись крок за кроком по Італії, союзники руйнували все на своєму шляху й завдавали неймовірних страждань населенню, яке опинилося, образно висловлюючись, між молотом і ковадлом: ковадлом були союзники, а молотом — німці. Англійці

відповідали, що вони нічого цього не знали, мовляв, вони солдати й виконують наказ. Тоді Мікеле взявся за них з іншого боку: чому вони воюють, в ім'я чого? Англійці відповіли, що воюють, аби відборонитися від німців, які прагнуть підкорити собі всіх, а так само й їх, англійців. Мікеле сказав, що цього не досить: люди чекають від них, що вони створять після війни новий світ, справедливіший, вільніший і щасливіший, ніж старий. Якщо вони не спроможуться створити такий світ, то, отже, програли війну, навіть якщо насправді й виграють її. Білявий офіцер слухав Мікеле з недовірою й відповідав йому коротко й стисло, та матрос, очевидно, цілком погоджувався з Мікеле, хоча й не висловлював цього через повагу до свого командира. Врешті офіцер урвав суперечку, заявивши, що тепер найважливіше — виграти війну, а в усьому іншому він покладається на свій уряд, що, безперечно, вже має план, як створити цей новий світ, про який говорить Мікеле. Ми всі зрозуміли, що він не хоче компрометувати себе, беручи участь у такій розмові. Мікеле також зрозумів це, хоча йому було й неприємно, але він одразу ж запропонував випити за новий світ, який постане після війни. Ми налили в склянки марсали й випили за майбутній світ. Мікеле був зворушений, на очах йому блищали сльози, він запропонував іще один тост — за всіх союзників, так само й росіян, які саме цими днями здобули, наскільки нам було відомо, велику перемогу над німцями. Усім нам було дуже весело, як і має бути на різдво; мені навіть здалося на якусь мить, ніби між нами позникали всі відмінності в мові й вихованні, що всі ми брати й що цей день, в який багато років тому народився в хліві Ісус, став свідком народження чогось подібного до Ісуса, чогось доброго й нового, завдяки чому люди зробляться кращими. Наприкінці обіду було виголошено ще один тост — за здоров'я обох англійців, після якого ми всі перецілувалися: я поцілувала Мікеле, Розетту та обох англійців, а вони поцілували нас, і всі ми казали одне одному:

— З різдвом і з Новим роком.

Уперше в Сант-Евфемії я почувалася справді щасливою. Трохи згодом Мікеле натякнув, що все це добре, тільки наша гостинність не повинна бути безмежною. Він пояснив англійцям, що ми можемо дозволити їм перебути в нас щонайбільше одну ніч, а потім їм треба йти геть. Залишатися тут довше було б небезпечно і для нас, і для них: німці могли довідатися, що вони тут, і тоді нам буде біда. Англійці відповіли, що чудово розуміють його, й запевнили нас, що підуть наступного дня.

Вони провели з нами цілісінький день і багато говорили з Мікеле. Я мимоволі зауважила, що Мікеле знав про їхню країну чи не більше від них самих, тим часом як вони знали дуже мало або майже нічого про Італію, де перебували в даний час і з якою воювали. Офіцер сказав нам, що навчався в університеті, отже, це був освічений чоловік. Та Мікеле з притаманною йому уїдливістю виявив, що той навіть не знає, хто такий Данте. Я жінка неосвічена й ніколи не читала того, що написав Данте, але чула це ім'я, а Розетта сказала мені, що в монастирській школі вони не тільки вчили про Данте, але й повинні були читати дещо з написаного ним. Мікеле майже пошепки сказав нам, що англійці не знають, хто такий Данте, і так само тихо, скориставши з хвили, коли англійці нас не слухали, докинув, що оце їх незнання пояснює багато чого, наприклад, бомбардування, які поруйнували наші міста. Льотчики, скидаючи на нас бомби, нічого не знали ні про нас, ні про наші пам'ятники й руйнували їх спокійно й безжально через своє невігластво. Мікеле ще додав, що, можливо, невігластво й було причиною всіх лих, як наших, так і інших людей, бо ж злочинність — це лише один з видів невігластва: обізнана людина не може чинити зла.

Англійці переночували на сіннику й пішли рано-вранці, навіть не попрощавшись з нами. Ми з Розеттою почувались дуже стомленими, бо пізно лягли, що не було нашою звичкою: адже ми лягали разом з курми. Тому того ранку ми міцно проспали аж до полудня. Зненацька страшний удар

в двері нашої кімнати й гучний голос, гелгочучи щось чужою мовою, пробудив нас зі сну.

— Ой боже, мамо! — вигукнула Розетта, притискаючись до мене.— Що сталося?

Я залякла від подиву, але тут ще один удар струснув наші двері, й зачулися якісь незрозумілі слова. Я сказала Розетті, що піду подивлюся, зіскочила з ліжка і, в самій тільки нижній спідниці, розпатлана й боса, розчинила двері й виглянула надвір. Перед дверима стояли два німці, один з них був, певно, сержант, а другий — простий солдат. Сержант був молодший, волосся світле, обстрижене дуже коротко, обличчя біле, як папір, очі мутно-блакитні, без вій, без жодного виразу й блиску. Ніс скривлений в один бік, рот — у другий, на щоці тяглися два довгих шрами, надаючи обличчю дивного вигляду, неначе його рот, круто вигинаючись, доходив аж до вух. Другий німець був середнього віку, присадкуватий, смаглявий, з величезним лобом, смутними, обведеними синцями очима й зі щелепою бульдога. Я злякалася, однак, щиро кажучи, мене найдужче злякали сержантові очі, холодні, невиразні й такого відразливого блакитного кольору, аж здавалися скорше звірячими, ніж людськими. Але я ніяк не показала, що боюся, і загорлала на нього голосно, як тільки могла:

— Агей! Ти що — збожеволів? Чого ламась двері? Невже ти не бачиш, що тут мешкають дві жінки й що ми спимо? Чи, може, тепер і поспати не можна?

Світлоокий сержант махнув на мене рукою, мовивши поганою італійською мовою:

— Досит, досит,— і, зробивши солдатів знак, щоб той ішов за ним, ступив досередини.

Розетта сиділа на ліжку, натягнувши простираadlo до підборіддя й дивлячись на них широко розплющеними очима. Вони перерили всю кімнату, заглянули під ліжко, а сержант навіть підняв Розеттине простираadlo, неначе те, що вони шукали, могло ховатися під ним. Потім вони вийшли надвір. Перед нашим будиночком зібралася юрба біженців; я вважаю

просто чудом, що німці не стали розпитувати біженців про англійців, бо ж хтось із них, навіть не маючи злоби, а просто з дурної голови міг розповісти німцям усе, і тоді нам з Розеттою довелось би кепсько. Уже тільки те, що німці прийшли до нас назавтра після англійців, наштовхувало на думку про донос або принаймні про те, що хтось пробовкався. Мені здається, що німцям просто не хотілось морочитися з цією справою, тож вони обмежились поверховим оглядом і нікого не допитували.

Але біженці, не звикши бачити у себе німців, хотіли розпитати їх про війну, дізнатись, коли вона скінчиться. Хтось пішов по Мікеле, який трохи розмовляв по-німецькому. Мікеле не хотів іти, але в останню мить, коли німці вже були рушали геть, біженці підштовхнули його вперед, вигукуючи:

— Спитай у них, коли скінчиться війна?

Увесь вигляд Мікеле явно свідчив про те, що йому зовсім не хочеться говорити з німцями, але він опанував себе й щось спитав. Ось що говорили Мікеле й німці,— частину цієї розмови Мікеле відразу перекладав біженцям, другу частину він переклав мені, коли німці пішли. Мікеле спитав, коли скінчиться війна, і сержант відповів, що війна скоро закінчиться перемогою Гітлера. Він іще додав, що німці мають секретну зброю і оцією секретною зброєю скинуть у море англійців щонайпізніше навесні. Одна з його заяв справила величезне враження на біженців. Він сказав:

— Ми скоро перейдемо в наступ і скинемо англійців у море. Для цього всі поїзди перевозитимуть боєприпаси, продовольство ми братимемо в італійців, а вони, зрадники, хай мруть від голоду.

Він сказав саме так, цілком переконано, спокійно й безжально, наче говорив не про італійців, тобто про людей, а про мух або тарганів. По цих словах біженці остовпіли. Вони не сподівались почути таке, чомусь гадаючи, що німці почувують до італійців прихильність. Але Мікеле ця розмова, очевидно, подобалась, і він спитав німців, ким вони були до війни. Сержант відповів, що він житель Берліна, до війни мав

маленьку фабрику картонних коробок, тепер цю фабрику зруйновано, і йому, за його словами, не залишається нічого іншого, як чим краще воювати. Солдат трохи завагався, потім сумно сказав, відвівши очі вбік, мов побитий пес, що він також із Берліна й що йому так само не залишається нічого іншого, як воювати, бо його дружина і єдина дочка загинули під час бомбардування. Обидва відповіли майже одне й те саме: що вони все втратили під час бомбардувань і їм не залишається нічого іншого, як воювати; але було цілком очевидно, що сержант воював охоче, із задоволенням, навіть із злістю, а солдат, чоловік із похмурим виглядом та велетенським сумним лобом, воював далі тому, що впав у розпач і знав, що вдома його ніхто не чекає. Я подумала собі, що цей солдат — непогана людина, та смерть дружини й дочки озлобила його, і якби, боронь боже, нас були заарештували, то він, не вагаючись, міг убити Розетту, думаючи про свою дочку, яку забито в такому ж віці.

Поки я розмірковувала над усім цим, сержант, який, видно, був дуже злий на італійців, раптом спитав, чому тут серед біженців так багато молодих чоловіків, котрі нічого не роблять, тим часом як усі німці перебувають на фронті? Мікеле зненацька підвищив голос і прокричав йому в обличчя, що він особисто й усі інші воювали за Гітлера й за німців у Греції, в Африці і в Албанії й що вони всі готові знову воювати до останньої краплі крові і не можуть дочекатися години, коли великий і славний Гітлер виграє війну й поскидає в море всіх оцих сучих синів англійців та американців. Сержант був дещо здивований цією заявою, однак дивився недовірливо й спідлоба на Мікеле; було видно, що він не дуже вірить йому. Але заперечувати він не став. Поникавши ще трохи по мачері й зайшовши до кількох будиночків, де вони покопались по кутках, але зовсім кволо, без усякого завзяття, німці, на велику нам полегшу, подалися нарешті в долину.

Мене вразила поведінка Мікеле. Я не хочу сказати цим, що він повинен був вилаяти німців поганими словами —

мене просто здивували всі оті вигадки, що їх він зухвало вигукував перед німцями. Я сказала йому про це, та він, здвигнувши плечима, відповів:

— Щодо нацистів усе дозволено: брехати їм, зраджувати й убивати їх, якщо це можливо. Як би ти обійшлася з отруйною змією, з тигром, зі скаженим вовком? Звичайно, постаралась би знешкодити їх силою або хитрістю. Думаю, ти не пробувала б говорити з ними й впливати на них, знаючи заздалегідь, що це марна справа. Так само й з нацистами. Вони самі, як дикі звірі, поставили себе за межі людських законів, тому з ними все дозволено. Ти не читала Данте, як, до речі, не читав його й отой освічений англійський офіцер. Та якби ти його була читала, то знала б, що він сказав: «І було доблестю обходитись підло з ним».

Я попросила його пояснити мені ці слова Данте, і він сказав, що брехати таким людям, як нацисти, та зраджувати їх — це навіть завелика люб'язність, саме це й хотів сказати Данте. Нацисти не заслуговують і на таке. Я заперечила йому, щоправда, без упевненості, що й серед нацистів можуть бути хороші й погані люди, як це буває завжди, то звідки він знає, що ці два погані? Але Мікеле засміявся:

— Справа тут не в хороших чи поганих людях. Вони можуть бути добрими до своїх жінок і дітей, як ото добрі до своїх самиць і дітей вовки та змії. Але з цілим людством, а важливе саме це, тобто зі мною, з тобою, з Розеттою, з оцими біженцями й оцими селянами вони можуть обходитись тільки погано.

— Чому?

— Чому? — перепитав він по хвилиній задумі. — Та тому, що за їхнім переконанням зло — це добро. Тож вони й чинять зло, вважаючи, що чинять добро, тобто виконують свій обов'язок.

Я завагалась, бо не до кінця зрозуміла його, але Мікеле вже не слухав мене й провадив далі, ніби думаючи вголос:

— Атож, саме так: нацизм — це поєднання зла з почуттям обов'язку.

Мені здавалося дуже дивним, що Мікеле міг поєднувати безмежну доброту з отакою твердістю. Пам'ятаю ще одну зустріч з німцями, але вже за цілком інших обставин. У нас лишилося дуже мало борошна, і я давно пекла хліб, домішуючи до борошна висівки. Тому ми якось вирішили зійти вниз, аби пошукати борошна в обмін на яйця. Я купила в Паріде шістнадцять яєць, сподіваючись вимінити за них з доплатою грошима кілька кілограмів білого борошна. Після бомбардування, яке так налякало бідолаху Томмазіно, ми не навідувались у долину, і тепер я дуже неохоче йшла туди. Я сказала про це Мікеле, і він зголосився супроводити нас; я погодилась із задоволенням, бо почувалася з ним спокійніше, а ще й тому, що він був єдиний житель Сант-Евфемії, до якого я мала довіру і який повнив мене бадьорістю. Поклавши яйця в кошичок із соломою, ми рано-вранці вирушили вниз. Був початок січня — середина зими, й мені чомусь здавалося, начебто це був найнапруженіший період війни, найжахливіший час того розпачу, над усяке порівняння, який тривав уже роками і який люди називали війною. Коли я була в долині минулого разу — разом з Томмазіно, — дерева ще вкривало листя, хоча й пожовкле, на луках зеленіла трава й навіть рябіли квіти, останні квіти осені: цикламени й дикі фіалки. Але тепер, сходячи вниз, ми бачили, що все довкола голе, сухе, сіре, замерзле, сонця не видно, небо видавалось серпанковим і безбарвним, повітря було холодне. Ми вийшли з дому в досить веселому настрої, але дуже скоро притихли; день випав спокійний, якими бувають тільки зимові дні, безгучний; і оця тиша гнітила нас, заважала нам провадити веселу розмову. Ми зійшли стежкою з лівого боку гори, перейшли на правий через оту місцину, де стирчали скелі й росли кактуси та де впала бомба того дня, коли ми проходили тут з Томмазіно і якраз почали спускатися з правого боку. Ми йшли мовчки ще з півгодини, доки врешті дістались до початку ущелини, тобто до місця, де були міст, роздоріжжя й будинок, у якому мешкав Томмазіно до бомбардування, що стало для нього фатальним. Я запам'ята-

ла, що це місце було тоді гарне, веселе й просторе, тож дуже здивувалася, побачивши його тепер сумним, сірим, голим і непоказним. Ви ніколи не бачили жінку без волосся? У нашому селі одна дівчина перехворіла на тиф, частина волосся в неї вилізла, а решту обстригли під машинку. Я бачила цю дівчину до хвороби, тож потім вона здалася мені зовсім інакшою, навіть вираз обличчя змінився, а голова скидалась на велетенське й виродливе яйце, голе й гладеньке — такої голови ніколи не буває у жінок, — а її обличчя, не затінене волоссям, здавалось освітленим надто яскравим світлом. Те саме сталося й з цим місцем: платани, під якими ховався будиночок Томмазіно, стояли голі, камені на березі потічка не ховалися в траві, пообабіч дороги й у ровах не було ніякої рослинності — я не помітила раніше, що там росло, але коли зараз мені впало у вічі, що там не росте нічого, то, виходить, там були якісь рослини, — отак уся ця місцина позбулася своєї краси, як жінка, зоставшись без волосся. Коли я побачила це місце, нині таке жалюгідне, мені стислося серце, й здалося, що це схоже на наше життя, з якого нескінченна війна позривала всі покривала, й воно зробилося голе й негарне.

Та годі про це. Ми звернули на путівець, і невдовзі відбулася перша зустріч цього дня. Якийсь чоловік вів дорогою двох коней, гнідих, вгодованих, видно, породистих. Коні були німецькі, а сам чоловік носив мундир, якого я ніколи доти не бачила; щойно ми порівнялися з ним, він поглянув на нас, відтак привітався, а що ми прямували в той самий бік, то приєднався до нас, і ми довго йшли разом, розмовляючи; говорив він по-італійськи дуже погано. Це був молодик років двадцяти; надзвичайно гарний і зграбний — високий, широкоплечий, мав тонкий, як у жінки, стан; на цибатих ногах — жовті чоботи; волосся з золотим вилоском, очі зеленаво-сині, видовжені, мигдалеподібні, дивні й замріяні, ніс прямий, великий і тонкий, уста червоні, гарно окреслені, а коли всміхався, то виставляв дві низки дуже гарних білих і рівних зубів, що їх споглядати була одна втіха. Молодик сказав нам,

що він не німець, а росіянин, із дуже далекого села; він його назвав, та я вже забула. Цілком спокійно він розповів нам, що зрадив своїх і перейшов на бік німців, бо земляки йому чимось не догодили, хоча й німців він так само не любив. Іще він нам розповів, що разом з іншими росіянами, такими ж зрадниками, тепер повинен служити німцям; він був певен, що німці програють війну, бо своїми звірствами підняли проти себе цілий світ. Щонайпізніше за кілька місяців німців буде остаточно розбито, і тоді йому теж настане кінець,— тут він зробив порух рукою, показуючи, що росіяни переріжуть йому горло. Він казав це так спокійно, наче власна доля геть не цікавила його, та ще й усміхався при цьому — і то не тільки губами, але й оцими своїми дивними очима, схожими на глибоченне море. Було видно, що він ненавидить німців, ненавидить росіян, ненавидить навіть самого себе і байдуже ставиться до смерті. Отак він ішов дорогою, спокійно ведучи коней за вуздечку, це були єдині живі істоти на безлюдній дорозі серед сірих і морозних полів, і здавалось неможливим, що цей такий гарний чоловік був уже приречений і мав померти зовсім скоро, можливо, ще до кінця цього року. Прощаючися з нами на роздоріжжі, він сказав нам, пестячи гриву одного з коней:

— Для мене в житті тільки й лишилося, що оці двоє коней, та й вони не мої.

Мовивши це, він пішов у бік міста. Кілька секунд ми дивилися йому вслід, і я мимоволі подумала, що цей бідолаха також жертва війни, бо якби війни не було, то він би лишився в себе на батьківщині, напевне б, одружився, працював і став хорошим чоловіком, як і багато інших. Війна відірвала його від батьківщини, спонукала до зради, а тепер убивала; він змирився з думкою про смерть, і це було найжахливіше за все, як неприродне й незрозуміле.

Ми звернули ліворуч дорогою, яка вела до помаранчевих гаїв, сподіваючись знайти там німецьких танкістів і поміняти в них яйця на хліб. Але край дороги під помаранчами ми не виявили нікого: танкісти відїхали звідси, лишивши по собі

потолочену траву, а там, де стояли їхні намети, була гола земля й де-де видніли позламувані дерева — ото й усе. Не знаючи куди податися, я запропонувала піти тією ж дорогою далі: можливо, танкісти або інші німецькі солдати отаборились у якимсь із сусідніх помаранчевих гайків. Хвилин за п'ятнадцять, пройшовши в цілковитій мовчанці ще з кілометр, ми зустріли біляву дівчину, що звільна й самотньо простувала дорогою з виглядом людини, яка нікуди не квапиться і вийшла просто на прогулянку. Вона ступала дуже повільно, з цікавістю розглядаючи довколишні поля, і їла хліб. Я підійшла до неї й спитала:

— Скажи, ми зустрінемо німців, якщо підемо далі цією дорогою?

Вона спинилась і витріщилась на мене. На голові вона мала хустку; це була гарна, здорова й міцна дівчина з широким, дещо важким обличчям і великими карими очима. Вона квапливо відповідала мені:

— Німців, питаєш? Звичайно... як же їм там не бути?

Тоді я спитала?

— А де вони саме?

Дівчина тільки мовчки дивилася на мене; була ніби налякана чимсь; нараз, нічого не відповівши мені, вона повернулася, збираючись піти геть. Я схопила її за руку й повторила своє запитання. Вона відповіла мені пошепки:

— Якщо я тобі скажу, ти нікому не розповіси, де я тримаю свої запаси?

Я здивувалась, хоча в її словах не було нічого безглузлого і вони могли цілком відповідати дійсності. Я сказала їй:

— Що ти таке говориш? Які запаси?

А вона повторювала, трясучи головою:

— Вони прийдуть і все позабирають... прийдуть і все позабирають... адже вони німці... Знаєш, що я сказала їм, коли вони приходили останнього разу? У мене нічого немає, сказала я їм, нема борошна, нема квасолі, нема смальцю, нічого немає... у мене тільки є молоко для моєї дитини... якщо хочете, то візьміть його... ось воно.

І пильно дивлячись на мене своїми здивованими очима, вона почала розстібати кофтину. Я була вражена. Мікеле й Розетта теж нічого не розуміли. А вона знай дивилась на нас, ворушила губами, наче говорила сама з собою, й далі розстібала кофтину; отак розстібнула її аж до пояса, потім розчепіривши пальці, як робить мати, даючи грудь дитині, витягла з-під кофтини одну грудь.

— Я не маю більше нічого... візьміть ось це,— повторювала, як уві сні.

Вона вже витягла грудь назовні й одразу стало видно, що вона справді годує дитину: грудь була кругла й повна, з прозорою шкірою, крізь яку, здавалось, просвічувало молоко. Вона раптом повернулася й пішла геть, неуважливо наспівуючи, в розстебнутій кофтині, одна грудь назовні. Зустріч з цією жінкою справила на мене сильне враження. Вона йшла дорогою в розстебнутій кофтині, гризучи шматок хліба, і її біла грудь, обвіювана зимовим вітром, була єдиною живою світляною плямою цього похмурого, й холодного дня.

— Вона божевільна,— врешті мовила Розетта.

Мікеле холодно потвердив:

— Звичайно.

Не мовлячи більше ні слова, ми пішли далі дорогою.

Німців ніде не було, і Мікеле запропонував нам зайти до його знайомих, які живуть у цих помаранчевих садах. Він сказав, що це хороші люди, вони можуть підказати, де знайти німців, які поміняють хліб на яйця. Пройшовши ще трохи, ми звернули з путівця на стежку, що вела через сади. Мікеле пояснив, що всі оці сади належать його знайомому, до якого ми й ідемо, що він адвокат, неодружений, живе зі своєю старою матір'ю. Хвилин за десять ми вийшли на галявинку, де стояла поганенька хижка з цегляними стінами та дахом із гофрованої бляхи; хижка мала одні двері й два вікна. Мікеле заглянув у одне: господарі були вдома,— він стукнув двічі. Нам довелося чекати досить довго, врешті двері розчинилися, повільно й ніби неохоче, і з хижі вийшов адвокат. Це був чоловік років п'ятдесяти, дебелий, лисий,

з блідим і лискучим лобом кольору слонової кістки, облямованим густим скуйовдженим чорним волоссям; водянисті, дещо випуклі очі, гачкуватий ніс, м'який, із відвислою нижньою губою, рот. На собі мав міське вечірне пальто з синього сукна з чорним оксамитовим коміром, з-під цього елегантного пальта виглядали обтріпані штани та солдатські юхтові черевики на шипах. Я відразу спостерегла, що адвокат був неприємно здивований тим, що ми прийшли, але постарався приховати це й обійняв Мікеле з перебільшеною люб'язністю.

— Мікеліно... оце молодець... яким це добрим вітром занесло тебе сюди?

Мікеле відрекомендував нас, і адвокат уклонився здалеку, зніяковіло й стримано. Ми стояли біля порога, але адвокат не запрошував нас зайти. Тоді Мікеле докинув:

— Ми проходили мимо й вирішили заглянути до вас.

Ніби опам'ятавшись, адвокат відповів:

— От і чудово... ми саме сідали за стіл... заходьте, під'їсте разом з нами.

Дещо повагавшись, він додав:

— Тільки, Мікеле, я попереджую тебе, знаючи твій спосіб мислення... я теж думаю так само, але... розумієш, я запросив німецького лейтенанта, командира зенітної батареї, яка розташована поблизу. Я був змушений це зробити... на жаль, нині такий час...

Зітхаючи й вибачаючись далі, він завів нас до хижі. Біля вікна стояв накритий круглий стіл, і це була єдина чиста й прибрана річ у всій кімнаті: довкола громадилась сила всякого мотлоху, в кутку лежали купами ганчірки, книги, валіза та ящики. За столом уже сиділа адвокатова мати, літня синьйора, маленька, вся в чорному, із зморшкуватим обличчям, схожа на перелякану мавпочку, і нацистський лейтенант, худий блондин в обтягнутому мундирі, плаский, мов дошка, недбало випроставши під столом свої цибаті ноги в штанах для верхової їзди й чоботях. Він увесь був схожий на собаку, і його обличчя було собаче: велетенський ніс,

близько посаджені жовтаві очі без брів і вій, сторожкий і ворожий погляд, величезний, що ховався під носом, рот. Лейтенант чемно підвівся, привітався, клацнувши підборами, але руки нікому не подав і тут же знову сів, наче даючи зрозуміти, що зробив це не задля нас, а просто тому, що він чоловік чемний і вихований. Адвокат пояснив нам, повторюючи вже сказане нам перед дверима будинку, що лейтенант командує зенітною батареєю, а він запросив лейтенанта на обід, щоб зав'язати з ним добросусідські стосунки.

— Сподіваймося, що війна скоро скінчиться,— мовив адвокат,— і лейтенант запросить нас до себе в Німеччину.

Лейтенант нічого не відповів, навіть не всміхнувся, тож я подумала, що він не знає нашої мови й не зрозумів сказаного. Та коли адвокатава мати запропонувала йому вермуту, він відповів їй хорошою італійською мовою:

— Дякую, я не п'ю аперитивів.

І тут я зненацька збагнула: лейтенант не усміхається тому, що з якихсь своїх міркувань сердиться на адвоката. Мікеле розповів про нашу зустріч із божевільною; адвокат байдуже сказав:

— То Лена. Вона завжди була не при своєму розумі. Торік, коли панував отой безлад, одні війська приходили, інші вибували, якийсь солдат упіймав її, коли вона блукала, як завжди, сама полями, і вона народила дитину.

— А де ж зараз дитина?

— Дитину взяла її родина й дуже добре доглядає її. Тільки ж Лена не при своєму розумі й забрала собі в голову, буцімто в неї хочуть відібрати дитину, бо в неї не вистачає молока, щоб годувати її. Це не так,— вона годує її регулярно: у визначені години мати дає їй дитину, і Лена робить те, що загадує мати; і все ж її переслідує думка, що вона не може вдосталь нагодувати свою дитину.

Адвокат розповів нам це з цілковитою байдужістю, та на мене історія бідолашної Лени справила глибоке враження, і я ніколи не забуду її. Ця гола груди, що її бідолашна Лена пропонувала кожному стрічному на битій дорозі, видавалась

мені символом того, в якому становищі опинились ми, італійці, взимку 1944 року: голі й голодні, без пристановища та їжі, схожі на тварин, які не мають нічого, крім молока для малят.

Тим часом адвокатова мати, налякана, тремтяча, повна тривоги, вносила з кухні страви, тримаючи тарілки й блюда обома руками так обережно, наче це було святе причастя. Вона поставила на стіл тарілки з ковбасою та шинкою, поклала німецький хліб у формі цеглини, саме такий, який ми шукали в обмін на яйця, відтак принесла суп, справжній м'ясний з домашньою локшиною, й врешті велику варену курку з маринованими огірками та помідорами. Ще поставила на стіл пляшку вина вищої якості. Було видно, що адвокат і його мати зробили все можливе, щоб почастивати як слід цього молодика, який розташувався поблизу зі своєю батареєю й перед яким доводилось запобігати. Та лейтенант мав погану вдачу, бо відразу, показавши на хліб, спитав:

— Дозвольте поцікавитись, синьйоре адвокат, де вам вдалося роздобути цей хліб?

Настовбурчившись, неначе в нього був жар, адвокат відповів невпевненим і жартівливим голосом:

— Ми дістали його в подарунок... один солдат подарував нам цей буханець, а ми подарували йому, щось інше... знаєте, під час війни...

— Отже, займаєтесь обміном,— безжально констатував німець.— Це заборонено... А що це за солдат?

— Оце вже ні, лейтенанте, можна признатися в грісі, але назвати грішника негоже... Краще покуштуйте цієї шинки, вона не німецька, а домашнього виробу.

Лейтенант нічого більше не сказав і мовчки заходився наминати шинку.

Давши спокій адвокатові, лейтенант переніс усю свою увагу на Мікеле, спитавши його без жодного переднього слова, хто він за фахом; Мікеле, не вагаючись, відповів, що шкільний учитель.

— Що викладаєте?

— Італійську літературу.

На адвокатів подив, лейтенант спокійно заявив:

— Я добре обізнаний з вашою літературою і навіть переклав німецькою мовою один італійський роман.

— Який саме?

Лейтенант назвав автора й заголовок книжки, тільки я не запам'ятала ні того, ні того. Я помітила, що Мікеле, доти не звертавши уваги на лейтенанта, тепер виявляв зацікавлення, а адвокат, бачачи, що лейтенант розмовляє з Мікеле з повагою, як із собі рівним, так само змінив своє поводження і аж наче був радий, що Мікеле сидів з ним за одним столом. Він сказав лейтенантові:

— Наш Феста — вчений чоловік, відомий учений, — і при цьому плеснув Мікеле по плечу.

Та лейтенант, вважаючи справою честі не звертати жодної уваги на адвоката, дарма що той був тут господар і запросив його на обід, провадив далі, звертаючись до Мікеле:

— Я жив два роки в Римі, де й вивчав вашу мову. Я займаюсь філософією.

Намагаючись брати участь у розмові, адвокат жартівливо мовив:

— У такому разі ви зрозумієте, чому ми, італійці, сприймаємо по-філософськи все те, що відбувається з нами в ці часи... так, саме по-філософськи.

Та лейтенант і не глянув на нього й далі жваво розмовляв з Мікеле, сипав іменами письменників та назвами творів; видно було, що він добре знає літературу, від мене не сховалось те, що поступово, неохоче й потроху Мікеле все ж піддавався почуттю якщо й не поваги, то бодай цікавості. Якийсь час розмова точилася про літературу, потім невідь-як перекинулася на війну: було зачеплено тему, чим є війна для літератора й філософа; зауваживши, що війна збагачує людину цінним і конче необхідним досвідом, лейтенант раптом вирік таку фразу:

— Проте найновішого для себе естетичного відчуття (він саме так і сказав «естетичне», тоді я навіть не зрозуміла

цього слова, але ціла фраза закарбувалась у моїй пам'яті, неначе мені випалили її розпеченим залізом) я зазнав під час війни на Балканах, і знаєте як саме, синьйоре професор? Очищаючи вогнеметом печеру, повну солдатів супротивника.

Зачувши цю фразу, ми всі четверо — Розетта, я, адвокат і його мати — остовпіли. Пізніше я подумала, що, може, лейтенант просто вихвалявся, що він ніколи не чинив такого, що то була неправда: він випив кілька склянок вина, обличчя йому розчервонілося, очі зробились масні, але тоді моє серце замерло, і я вся похолола. Я поглянула на присутніх. Розетта сиділа, потупивши очі, адвокатова мати нервово розгладжувала брижик на скатертині; адвокат, мов черепаха, втяг голову в зведений комір. І тільки Мікеле дивився широко розплющеними очима на лейтенанта. Він сказав:

— Цікаво, нічого не скажеш, цікаво... та, гадаю, ще новішим і цікавішим буває відчуття льотчика, який скидає бомби на село і бачить, відлітаючи, що замість будиночків позоставались самі тільки купи щебеню та пилу.

Лейтенант був не такий дурний, аби не помітити іронії в словах Мікеле. Хвильку помовчавши, він сказав:

— Війна дає людині незамінний досвід, без якого людина не людина... До речі, синьйоре професоре, як воно так виходить, що ви тут, а не на фронті?

Мікеле спитав:

— На якому це фронті?

Як не дивно, лейтенант промовчав, подивився вороже на Мікеле й нахилився над своєю тарілкою.

Та лейтенант не заспокоївся, було цілком очевидно, що він відчував коли й не пряму ворожість, то принаймні неприхильність сусідів за столом. Він дав спокій Мікеле, побачивши, що того залякати годі, й знов повернувся до адвоката.

— Дорогий синьйоре адвокат,— озвався він, вказуючи на стіл,— ось ви тут розкошуете в достатку, а тим часом народ довкола вмирає з голоду... Звідки ви понадіставали стільки смачних страв?

Адвокат багатозначно презирнувся з матір'ю, при цьому в материних очах світився страх, а в адвокатовім погляді панував спокій. Він відповів:

— Запевняю вас, що в інші дні ми нічого такого не їмо. Ми наготували цей обід саме для вас.

Лейтенант помовчав кілька хвилин, а відтак знову спитав:

— То ви господар землі в цій долині, чи не так?

— Певним чином так.

— Тобто, як це: певним чином? Мені казали, що вам належить половина долини.

— О ні, дорогий лейтенанте, той, хто вам таке сказав,— брехун або заздрісник, а можливо, і те й те вкупі... Я маю тут кілька садів... ми називаємо садами оці гарні помаранчеві гайки.

— Я чув, що ці так звані сади приносять великий прибуток. Ви багатий чоловік, адвокате.

— Як вам сказати, синьйоре лейтенант: не так, щоб дуже, але на прожиток вистачає.

— А ви знаєте, як живуть довкола ваші селяни?

Адвокат уже вловив, куди гне лейтенант, і з гідністю відповів:

— Добре живуть... У цій долині селяни живуть краще, ніж будь-де.

Лейтенант саме відрізав собі шматок курки; наставивши ножа вістрям на адвоката, він сказав:

— Ну якщо вже ці селяни живуть добре, то як же живуть ті, що живуть погано? Бачив я, як живуть ваші селяни. Живуть, мов та худоба: їхні будинки схожі на хліви; харчуються теж, як та худоба, а вдягаються в лахміття. Німецькі селяни живуть інакше. Нам, німцям, було б соромно, якби наші селяни жили отак, як ваші.

Адвокат, поступаючись благальним поглядам матері, які ніби казали йому: «Не ловись на гачок, мовчи!» — знизав плечима й нічого не відповів. Та лейтенант не відступався:

— То що ви на це скажете, дорогий адвокате, що відповісте мені?

Тут уже адвокатові довелося відповісти:

— Бо то вони самі хочуть жити отак, запевняю вас, лейтенанте, ви їх не знаєте.

Проте лейтенант гостро відказав:

— Ні, це ви, землевласники, хочете, щоб вони отак жили. Усе залежить ось від чого,— і він торкнувся свого лоба,— від голови. Ви одна з італійських голів, тож ви й винні в тому, що селяни живуть, мов худоба.

Здавалось, адвокат страшенно налякався, але силував себе їсти і ковтав шматки, роблячи при цьому такі порухи шиєю, як ото півень, квапливо ковтаючи щось. Материне обличчя скривилось у відчаї, і я побачила, як вона склала під столом руки для мслитви й молилася, прохаючи захисту в бога. А лейтенант провадив далі:

— Раніше я знав тільки кілька найгарніших італійських міст, а по цих містах знав самі лише пам'ятники. Але тепер завдяки війні я добре вивчив вашу країну, пройшовши її вздовж і вшир. І ось що я вам скажу, шановний адвокат: у вашій країні класові відмінності просто кричущі.

Адвокат промовчав і тільки низав плечима, наче бажаючи сказати цим: «А при чім же тут я?» Лейтенант помітив це й обурився:

— Ні, дорогий синьйоре, це стосується вас, як і всіх інших інтелігентів, адвокатів, інженерів, лікарів, професорів. Скажімо, нас, німців, обурила різниця між італійськими солдатами та офіцерами: офіцери в галунах, одягнені в уніформи зі спеціальної тканини, їдять особливу їжу, в усьому вони мають привілеї. А солдати зодягнені в лахміття, харчуються, мов тварини, і обходяться з ними, як із бидлом. Що ви скажете на це, синьйоре адвокат?

Цього разу адвокат відповів:

— Скажу, що це, можливо, й так. Я перший жалкую про це. Тільки ж чим можу зарадити я один?

А той прискіпливо вів далі:

— Ні, дорогий синьйоре, ви не повинні так говорити. Це залежить і від вас особисто. Якби ви і такі, як ви, справді

захотіли, щоб становище змінилося, то воно таки змінилося б. Знаєте, чому Італія програла війну і чому ми, німці, мусимо жертвувати своїми дорогоцінними солдатами, посилаючи їх на італійський фронт? Це сталося саме через відмінність між солдатами й офіцерами, між народом і вами, синьйорами з панівного класу. Італійські солдати не хочуть воювати, бо вважають, що це ваша, а не їхня війна, і, відмовляючись воювати, вони виявляють свою ворожість до вас. Що ви скажете на це, шановний адвокат?

Тепер лейтенант уже так роздражнив адвоката, що той забув про всяку обережність і відповів:

— Це правда: народ не хотів війни. Але ж і я її не хотів. Нас примусив до цієї війни фашистський уряд. А фашистський уряд я ніколи не вважав своїм урядом, можете бути певні.

На що той, підвищуючи голос, відказав:

— Е ні, дорогий синьйоре, так би було дуже зручно: цей уряд — таки ваш уряд.

— Мій уряд? Ви що, жартуєте, лейтенанте?

Тут у їхню суперечку втрутилася мати:

— Франческо, на бога... прошу тебе.

Лейтенант правив своєї:

— Так, це ваш уряд; хочете, я вам доведу?

— Як же ви можете це довести?

— Я все знаю про вас, дорогий синьйоре; знаю, наприклад, що ви антифашист, ліберал. Але в цій долині ви спілкуєтесь не з селянами чи робітниками, тут ви спілкуєтесь із секретарем фашистської організації... Що ви на це скажете?

Адвокат знову здвигнув плечима.

— Насамперед я не антифашист і не ліберал: я не займаюся політикою й не втручаюсь у чужі справи. І до чого тут секретар фашистської організації? Я вчився з ним іще в школі, ми навіть далекі родичі: моя сестра пішла заміж за його двоюрідного брата... вам, німцям, такі речі незрозумілі, і ви не досить знаєте Італію.

— Ні, дорогий синьйоре, це доказ, і добрий доказ... Усі ви — фашисти й антифашисти — пов'язані один з одним, бо всі ви належите до одного класу, а оцей уряд — ваш уряд, фашистів, і антифашистів, усіх гуртом, бо це уряд вашого класу... Саме так, дорогий синьйоре, це факти, й вони промовляють за себе, а все інше — порожня балаканина.

Адвокатів лоб вкрився краплями поту, хоча в хижці було холодно; не знаючи, що робити, мати підвелася й пішла на кухню, мовивши тремтячим голосом:

— Піду заварю міцної кави.

А лейтенант тим часом провадив далі:

— Я не схожий на більшість моїх краян, які поводяться по-дурному щодо вас, італійців... Вони люблять Італію, бо тут багато гарних пам'ятників, а також найгарніші в світі краєвиди; зустрівши італійця, який розмовляє по-німецькому, розчулюються, чуючи рідну мову; коли їх частують вишуканим обідом, як оце ви частуєте мене сьогодні, вони стають з господарем чарковими товаришами. Я не схожий на цих простодушних дурнів. Я бачу речі, як вони є, і кажу правду в очі, дорогий синьйоре.

Тоді зненацька, й сама не знаю чому, можливо, з жалості до цього бідолашного адвоката, я сказала, майже не думаючи про те, що говорю:

— А знаєте, чому адвокат запросив вас на цей обід?

— Чому?

— Тому що всі бояться вас, німців, тож адвокат хотів приручити вас, як ото роблять з дикими тваринами, яких приручають, годуючи їх чимсь смачним.

Може здатися дивним, та на якусь хвилю лейтенантове обличчя посмутніло: нікого, навіть німця, не тішить, коли йому кажуть, що люди люб'язні з ним лише тому, що бояться його.

Адвокат вжахнувся й кинувся рятувати становище:

— Не слухайте цю жінку, лейтенанте: це проста жінка, яка дечого не розуміє.

Та лейтенант зробив йому знак замовкнути й спитав мене:

— А чому всі бояться нас, німців? Хіба ми не такі люди, як усі інші?

Заговоривши, я вже не могла спинитися й хотіла сказати йому: «Ні, людина, справжня людина, тобто людина, а не тварюка, не дістає втіхи від того, що, мовлячи вашими ж словами, очищає вогнеметом печеру, де перебувають живі солдати».

Не знаю, як би повівся лейтенант, зачувши таке, але, на щастя, я не встигла нічого сказати, бо з долини раптом долетіли сухі й часті постріли зеніток упереміж із вибухами бомб. Водночас почулося дзижчання, спершу далеко, потім чимраз ближче і чіткіше, врешті ним наповнилось усе повітря. Лейтенант відразу скочив на ноги, вигукнувши:

— Літаки! Я повинен бігти на батарею,— і, перекидаючи стільці на своєму шляху, вибіг з хатини.

Першим після лейтенантової втечі отямився адвокат:

— Швидше, швидше, ідіть за мною... біжімо до бомбосховища! — вигукнув він, підхопився зі стільця й вибіг із хижі.

В кутку галявини виднів вхід до підземелля, над яким вившалась ціла вежа з колод та мішків із піском. Адвокат поквапився до цього сховища й побіг униз сходинками, примовляючи:

— Мерщій, мерщій, зараз вони будуть над нами.

Справді, дзижчання дедалі гучнішало, заглушуючи навіть постріли зенітної батареї; воно долинало ніби звідкись із-за дерев, що росли навколо галявини. Ми стовпились у темному підземеллі, розміщеному, певно, якраз під галявиною; нараз дзижчання стихло.

— Це сховище, звісно, не захистить нас від бомби,— сказав адвокат,— проте сюди не залетять кулі та осколки: над нами шар колод, метр землі та ще мішки з піском.

Не знаю, як довго ми пробували в сховищі, стоячи в темряві й не мовлячи ні слова; подеколи до нас долинали приглушені залпи зеніток, і знов западала тиша. Нарешті, ледь прочинивши дверцята, адвокат упевнився в тому, що зовні панувала тиша, і ми вийшли. Адвокат вказав нам на мішки

з піском, деякі були розірвані, і підняв із землі мідну гільзу, з палець завдовжки, мовлячи при цьому:

— Від цього можна піти на той світ.— Він звів очі до неба.— Благослови нас господи, літаки, прилітайте сюди якнайчастіше. Хочу сподіватися, що ви вже звільнили нас від цього лейтенанта, бо він справді дика тварюка.

Мати дорікнула йому:

— Не кажи таке, Франческо. Він так само людина, а ми не повинні бажати смерті нікому.

Та адвокат відказав:

— Хіба це людина? Будь проклятий він сам, його батарея і той день, коли він тут з'явився. Якщо він забереється звідси, я зроблю обід тисячократ кращий за сьогоднішній і запрошу вас усіх.

Адвокат вергав прокльони на голову німецького лейтенанта, і його голос бринів ненавистю. Нарешті ми повернулись до хижі, попили кави, а адвоката мати взяла в нас яйця, давши навзамін трохи борошна й квасолі. Ми попрощалися й пішли геть.

Було вже пізно, яйця ми обміняли, й мені хотілось повернутися до Сант-Евфемії. В долині ми мали самі тільки неприємні зустрічі: спочатку росіянин із своїми кіньми, потім бідолашна божевільна й урешті цей німецький лейтенант. Дорогою додому Мікеле сказав:

— Мене особливо злило в його словах одне.

— Що саме?

— Він мав рацію, дарма що нацист.

Я спитала:

— А чому? Хіба нацисти не можуть подеколи мати рацію?

Він відповів мені, похиливши голову:

— Ніколи.

Я хотіла спитати в Мікеле, як же це воно так, що цей затятий нацист, який діставав утіху, спалюючи людей вогнеметом, міг помітити несправедливості, що чинилися в Італії. Мікеле постійно казав нам, що люди, які бачили несправедливості, були хороші люди, найкращі з усіх, єдині люди,

яких він не зневажає. І раптом оцей лейтенант, до того ж іще й філософ, такий чутливий до несправедливості, все ж діставав задоволення, вбиваючи людей. Як же це воно так? Отже, неправда, що справедливість така вже хороша. Але я бачила, що Мікеле і так прикро вражений, тож не схотіла ділитися з ним своїми міркуваннями. Дорога вела вгору, і ми повернулись до Сант-Евфемії, коли вже зовсім смеркло.

Розділ сьомий

Трамонтана віяла не вщухаючи, небо було чисте й прозоре, мов кришталь, і ось одного з цих січневих днів, пробудившись рано, ми з Розеттою зачули десь далеко, з боку моря, якийсь звук, що повторювався через певні проміжки часу. Перший удар, слабкий і глухий, прогучав, як удар кулака по небу, йому відповів другий, сильніший і чіткіший. Бум, бум, бум — гучало безперервно й погрозливо, і від цього глухого звуку день видавався ще чудовішим, яскравіше світило сонце, небо робилось блакитнішим. Дві доби це бумкання не стихало ні вдень, ні вночі; на третій день уранці до нас прийшов пастушок і приніс друкований папірець, знайдений ним в кущах. Це була газета, яку англійці видавали для німецьких солдатів німецькою мовою, а що єдиним чоловіком, який трохи знав німецьку мову, був Мікеле, то цю газету принесено йому. Мікеле прочитав її й розповів нам, що англійці висадились біля Анціо, неподалік від Рима, й там розпочалася велика битва — морська й сухопутна; що англійці посуваються до Рима й, здається, вже дійшли до Веллетрі. Почувши таку новину, всі біженці почали обійматися й цілуватися, вітаючи одне одного з цією радісною подією. Увечері люди довго не лягали спати, знай переходили з одної хижі до другої, обговорюючи висадку союзників та радіючи, що ця висадка врешті відбулася.

Проте в наступні дні ми не дізнались нічого нового. Гарматні залпи й далі долинали з боку Террачіни; але німці, як

нам про це відразу стало відомо, не збиралися відступати. А ще через кілька днів надійшли перші точні відомості: англійці, щоправда, висадились, однак німці не дали заскочити себе зненацька й тут же послали туди незліченні війська, щоб затримати англійців; почались криваві бої, і англійців було спинено. Тепер вони закріпились на самому березі, на клаптику суходолу, а німці обстрілювали цей клаптик із сили-силенної гармат, як у тирі, тож англійцям невдовзі доведеться знову вантажитись на свої кораблі, що стоять перед самісіньким пляжем на той випадок, якщо висадка не вдасться. Почувши такі новини, всі засумували; біженці в Сент-Евфемії тільки й говорили про те, що англійці не вміють воювати на суходолі, бо вони всі моряки, німці ж, навпаки, вроджені сухопутні вояки, тим-то англійцям годі подолати німців і німці неодмінно виграють війну. Мікеле зовсім перестав розмовляти з біженцями. «Щоб не сердитись», — пояснив він нам. Але нас він заспокоїв, сказавши, що німці в жодному разі не можуть виграти війну, а коли якось я спитала його, чому він так гадає, він відповів лише:

— Бо німці програли цю війну, ще не почавши її.

Хочу розповісти про один дрібний випадок, який свідчить про те, як мало знали ми тут про хід подій і як селяни, майже всі неписьменні, спотворювали навіть ту дециму новин, яка доходила до них. Ми не знали нічого певного про висадку біля Анціо, і Філіппо з одним біженцем, так само комерсантом, вирішили дати грошей Паріде, щоб той сховався гірськими стежками в далеку від Чочарії місцевість; їм було відомо, що там живе один повітовий лікар, який має радіоприймача. Паріде був неписьменний, але мав вуха й міг, як усі, послухати радіо, а коли б він чогось не второпав, то йому міг би пояснити лікар, у чиєму будинку був приймач. Крім того, Паріде дали ще невелику суму грошей, щоб він дорогою купив, якщо натрапить, яких-небудь продуктів: борошна, квасолі, жирів — тобто, що поталанить знайти. І ось одного дня на світанні Паріде осідлав осла й поїхав.

Паріде їздив три доби й повернувся, коли сонце було на

вечірньому пружі. Щойно біженці побачили, що він підіймається стежкою, ведучи осла за вуздечку, як кинулись йому навстріч, а попереду всіх Філіппо і його друг комерсант, які заплатили Паріде, щоб він з'їздив послухати радіо. Передовсім Паріде повідомив нас, що не знайшов жодних або майже жодних продуктів, бо всюди голод, як і в Сант-Евфемії, ба навіть гірше. Мовивши це, він подався до куреня, за ним весь натовп. В курені Паріде сів на лаву, довкола нього розташувалась його родина, Мікеле, Філіппо та ще чимало людей, деяким довелось зостатись за дверима, бо в курені не було більше місця, а всім кортіло довідатися, що ж чув Паріде по радіо.

Паріде розповів, що слухав радіо, але про висадку воно говорило мало, казало тільки, що німці та англійці утримують свої позиції й не рухаються з місця. Паріде розмовляв з лікарем та ще з багатьма, хто чув новини по радіо раніше, і від них дізнався про причину неуспіху цієї висадки. Філіппо спитав його, яка саме була причина, Паріде спокійно відповів, що винувата була одна жінка. Ми всі дуже здивувалися, проте Паріде, розповідаючи далі, сказав, що американський адмірал, який командував висадкою, насправді був німцем, але ніхто цього не знав. Адмірал мав дочку незвичайної краси, вона була нареченою сина генерала, який командував усіма американськими військами в Європі. Та генералів син, будучи до того ж підлеглим, образив адмірала, не захотів брати його дочку, повернув йому всі подарунки й обручку й одружився з іншою дівчиною. Тоді адмірал, батько покинутої дівчини, отой німець, вирішив відомстити і під секретом повідомив німців про висадку. Тому коли англійці почали висаджуватись в Анціо, німці вже чекали їх там із своїми гарматами. Тепер стало відомо, що адмірал — німець, хоч і видавав себе за американця, його відразу заарештували, судитимуть і вже точно відомо, що його розстріляють. Привезені Паріде новини були такі, що слухачі розділились на два табори; простодушні повторювали, похитуючи головою:

— Завжди й в усьому замішана жінка... адже кажуть люди...

Другі обурювались, відказуючи, що по радіо не могли передавати таких дурниць. Мікеле тільки спитав Паріде:

— А ти певен, що таке передавали по радіо?

Паріде підтвердив: і лікар, і інші запевняли його, що такі новини передавав «Голос Лондона». На що Мікеле:

— А може, це тобі наговорив який-небудь казкар на базарному майдані?

— Який це казкар?

— Та це я просто так кажу. Одно слово, це нова версія історії Гано з Маганци. Дуже цікаво, що й казати.

Паріде, який не розумів іронії, повторив, що всі привезені ним новини передано по радіо, він може це гарантувати. Дещо пізніше я спитала Мікеле, хто такий був Гано з Маганци, й Мікеле мені пояснив, що це був генерал, який жив багато сот років тому, й що цей генерал зрадив свого імператора під час битви з турками. Тоді я сказала йому:

— Ось бачиш, виходить, таке трапляється. Я не маю на увазі, що Паріде каже правду, та все ж це не зовсім неймовірно.

Мікеле засміявся й сказав:

— Було б непогано, якби й нині могло траплятися таке.

А що висадка англійців з тієї чи тієї причини все ж вийшла невдалою, нам не лишалось нічого іншого, як чекати. Є така приказка: легше вмерти, ніж дочекатись обіцяного, і ми в Сант-Евфемії весь січень, а потім і лютий повільно вмирали. Час минав одноманітно, нічого нового не траплялося, кожен день був схожий на попередній. Вставали вранці, рубали дрова, розпалювали вогонь у курені, готували сніданок, з'їдали його, а далі бродили мачерою, аби якось змарнувати час до вечері. Крім того, щодня прилітали літаки й скидали бомби; від ранку до вечора й від вечора до ранку гриміли залпи гармат біля Анціо, які стріляли без передиху, ніколи, напевно, не влучаючи в ціль, бо, як нам було відомо, ні англійці, ні німці не зрушили зі своїх позицій. Дні були

схожі між собою, але нетерпляча надія робила їх чимдалі боліснішими, нудними, нескінченними, що вимотували нерви. Ті самі години, які в перші дні нашого перебування в Сант-Евфемії збігали так швидко, тепер до того сповільнили свій біг, що виходив один суцільний розпач, та й годі.

Але гіршими від усього були оті вічні розмови про їжу, від яких наше одноманітне життя робилось іще нестерпнішим; і що менше ставало їжі, то більше про неї говорилося, і в розмовах про їжу проглядала вже не туга людей, які трохи недоїдали, а побоювання тих, що жили надголодь. Тепер усі їли тільки один раз у день і більше не запрошували друзів на обід. Філіппо казав:

— Приятелюємо вкупі, куримо нарізно, а про обід — і казати годі.

Хто мав гроші, бідував не так прикро, але таких було небагато: я з Розеттою, Філіппо з родиною та ще один біженець на ймення Джереміа; але й ми відчували, що скоро прийде час, коли й за гроші стане неможливо щось дістати. Навіть селяни, наприпочатку такі жадібні до грошей, — бо за мирного часу ці бідаки їх взагалі майже не бачили, — тепер порозумнішали, поступово збагнувши, що гроші дешевші за продукти. Похмуро, трохи не злорадісно, вони заявляли:

— Настав наш час — час селян... тепер ми верховодитимемо, бо всі продукти у нас, а грошей їсти не будеш.

Та я знала, що вони просто вихваляються: продуктів вони мали обмаль, адже це були бідні гірські селяни, які завжди ледве дотягують до нового врожаю, і з квітня або з травня їм також доводиться розв'язувати капшук і докуповувати харч, аби протягти до липня.

Чим ми харчувалися? Один раз в день ми з'їдали трохи квасолі, звареної на воді, додаючи туди ложечку смальцю та трохи томатів, маленький шматочок козлячого м'яса та кілька сухих фіг. Вранці на сніданок ми підживлялись, як я вже казала, солодкими ріжками або цибулиною з дрібненьким шматочком хліба. Гірше стояла справа з сіллю, і це було жахливо, бо їжа без солі в рот не лізе, від неї нудить,

вона огидна на смак, мов якась гнилятина. Оливкової олії в нас не залишилося зовсім, смальцю лишилось на денці. Траплялися, щоправда, щасливі випадки: наприклад, якось раз мені пощастило купити два кілограми картоплі; іншого разу я купила в пастухів грамів з чотирьох овечого сиру; він був твердий як камінь, але смачний, гострий. То було справдешнє щастя, яке, однак, траплялося дуже рідко і на яке було годі розраховувати.

Настав березень — первісток весни. Якось уранці, дивлячись з мачери вниз, ми помітили на схилі гори перші білі квіти мигдалевого дерева; вони порозкривалися цієї ночі й ніби тремтіли від холоду, схожі в сірому тумані на білі привиди. Нам, біженцям, це здалося щасливою призивіткою: настала весна, невдовзі висохнуть дороги, й англійці знову наступатимуть. Але селяни хитали головами, вони знали, що весна несе голод, знали зі свого гіркого досвіду, що їхніх запасів не вистачить до нового врожаю, й намагались заощаджувати якомога більше, харчуючись чим завгодно й не чіпаючи поки що основних запасів. Наприклад, Паріде розставляв по куцах тенета на червоногрудок та жайворонків, але ці пташки були такі дрібненькі, що їх можна було розкуштувати, тільки з'ївши щонайменше штуки чотири. Він намагався ловити в пастки й поширених тут маленьких яскраво-рудих лисиць; оббілувавши, їх вимочували кілька днів у воді, щоб м'ясо стало м'якшим, а потім готували з солодким і гострим соусом, що відбивав присмак дичини. Головною їжею під цей час став цикорій, але не той, що його споживають у Римі: тут цикорієм називали всяку їстівну траву. Я так само чимдалі частіше вдавалася до цього так званого цикорію, годинами збираючи його на мачерах разом з Розеттою й Мікеле. Ми вставали рано-вранці, брали кожне по ножику й по торбі й ішли вгору або вниз схилом гори, рвучи різні трави. Ви не можете уявити собі, скільки існує їстівних трав: майже кожна трава їстівна. Я знала деякі з цих трав, бо збирала їх ще дівчинкою, але потім позабувала їхні назви та які вона на вигляд. Дружина Паріде, Луїза,

першого разу пішла зі мною, щоб показати мені ці трави, і дуже скоро я розумілась на них не гірше селян, знаючи різні сорти цикорію на вигляд та за назвою. Деякі з них і досі zostались у моїй пам'яті: криспін, який городяни називають крешоном, з дуже ніжними темно-зеленими листочками й пагінцями; заяча трава, що росте на мачерах серед каміння, зелено-синього кольору, з довгим, тонким і м'ясистим листям; особливого сорту лопухи, чиї волохаті зелено-жовті листки, по чотири або п'ять на одному корені, стеляться по землі; справжній цикорій, з довгими стеблами й позубленим вістрякуватим листям; подорожник, дика м'ята, котовик та багато інших. Як я вже казала, ми ходили вгору і вниз по мачерах; і було нас там чимало, бо всі збирали цикорій; схил гори поставав перед зором дуже дивною картиною — весь усіяний людьми, що спроквола рухались, посхилявши голови й повтуплювавшись у землю, мов ті душі померлих у чистилищі. Здавалось, ніби ці люди шукають кожне якусь загублену річ, а насправді голод змушував їх шукати те, чого вони ніколи не губили, але сподівались знайти. Збирання цикорію забирало багато часу: дві-три години і навіть більше; на одну тарілку страви потрібно було назбирати цілий фартух трави; але невдовзі й трави почало не вистачати на всіх, її ставало чимраз менше, тож нам доводилось заходити все далі від дому й довго шукати її. Наслідки цих пошуків були жалюгідні: зваривши цикорій у воді, ми діставали з двох-трьох повних фартухів трави дві-три зелені кульки з помаранч завбільшки. Потім я підсмажувала цикорій на сковорідці, змащеній смальцем; така страва, коли й не була поживна, все ж наповнювала шлунок і дещо вгамовувала голод. Збирання цикорію так стомлювало нас, що ми падали з ніг і потім уже нічого не могли робити цілісінький день. А вночі, лягаючи поряд з Розеттою на тверде ліжко з матрацом із сухого кукурудзиння, я все ще бачила цикорій; незліченні цикорієві стеблинки танцювали перед очима, не даючи заснути, доки врешті після болісного півсну починало здаватися, ніби я падаю в цикорій. І врешті я засинала.

Та найнеприсмішим у той час, як я вже те зауважувала, були нескінченні розмови про їжу, якими біженці силкувалися обдурити свій голод. Я теж люблю попоїсти, визнаю, що їжа — дуже важлива річ, адже без їжі не лише неможливо не тільки працювати, але й навіть роздобути оту їжу. І все ж є багато куди важливіших і цікавіших тем для розмов — це не раз повторював нам і Мікеле, а до того ж говорити про їжу при голодному шлунку — це зазнавати подвійної муки, думаючи про голод і ситість водночас. Найбільше за всіх розводився про їжу Філіппо. Йдучи часом по мачері, я бачила Філіппо, що сидів на камені серед гурту біженців; я підходила ближче й чула, як він розповідає:

— Адже ж ви пам'ятаєте? Досить було зателефонувати до Неаполя, щоб замовити обід у ресторані. Потім вчотирьох або вп'ятьох, усі гарні їдці, ми залазили в машину і їхали до Неаполя. За стіл сідали о першій, а підводились о п'ятій. Що ми їли? Макарони з рибною підливою, зі шматочками риби, каракатицями, рачками та устрицями; золотих рибок або кефаль, підсмажених чи зварених під майонезом; тунця з зеленим горошком або шматочки риби-меча, риби-їжака чи ще якоїсь риби, підсмаженої на вугіллі; восьминогів, таких смачнющих, коли приготувати їх, як належить. Одно слово, впродовж двох або трьох годин ми їли різну рибу з усякими приправами. Сідали за стіл такі стрункі, одягнуті за всіма правилами, а виходили з-за столу з розстебнутими жилетами й пасками, а ригали так, аж шибки деренчали; кожен гладшав на два-три кілограми. А випивали ми за обідом щонайменше по два літри вина на брата. Не знаю, чи ще випадє нам коли отак попоїсти.

Тоді хтось озивався:

— Прийдуть англійці, повернеться й достаток, Філіппо.

Одного разу під час такої розмови про їжу я стала свідком суперечки між Мікеле та Філіппо. Філіппо казав:

— Як би оце мені хотілось мати добре відгодовану свиню, заколоти її й відразу наготувати біфштексів, жирнющих, товстих, кожен з палець завтовшки й вагою з півкілограма...

Самі розумієте: півкілограма свинини може повернути чоловікові життя.

Випадково перебуваючи неподалік, Мікеле почув цю батькову фразу й раптом сказав:

— Це дуже скидалося б на канібальство.

— Чому?

— Бо в отакий спосіб свиня з'їла б свиню.

Філіппо, звичайно, не сподобалось, що син назвав його свинею; він зчервонів, мов рак, і мовив з притиском на кожному слові:

— Ти не поважаєш своїх батьків.

А Мікеле у відповідь:

— Не тільки не поважаю, але й соромлюся їх.

Філіппо був збитий з плигу твердим і рішучим тоном свого сина; дещо заспокоївшись, він сказав:

— Якби в тебе не було батька, який оплачував твоє навчання, ти не зміг би вчитися й тепер не соромився б свого батька, отже, в усьому винен я сам.

Мікеле якийсь час помовчав, а потім відповів:

— Твоя правда... мені не треба було вас слухати... відтепер я намагатимусь триматись якмога далі, і ви зможете говорити про їжу скільки завгодно.

Тоді Філіппо сказав, примирливо й розчулено, бо відколи ми перебували тут, це вперше син визнав за ним слухність:

— Якщо бажаєш, поговорімо про щось інше... ти маєш рацію: справді, чому це ми маємо говорити лише про їжу?.. Поговорімо про щось інше.

Та Мікеле раптом розсердився, підскочив, мов ужалений, і закричав:

— Гаразд! Тільки ж про що говоритимемо? Про те, що ми будемо робити, як прийдуть англійці? Про достаток? Про торгівні оборудки? Про речі, вкрадені половинщиком? Про що ми говоритимемо, га?

Філіппо не дібрав розуму, що відповісти на це, бо ж лише на ці й подібні теми він і міг говорити. Мікеле вичерпав усі теми, і Філіппо не спадало нічого іншого на думку. Мікеле

пішов геть. Тільки-но Філіппо пересвідчився, що Мікеле не бачить його, як зробив жест, мовляв: «Мій син — оригінал, з цим доводиться миритися». Біженці постарались заспокоїти його.

— Твій син, Філіппо, знає багато чого... гроші, які ти витратив на його науку — це гарне капіталовкладення, — ось що важливо, а все інше не береться до уваги.

Того ж таки дня Мікеле сказав нам з каяттям:

— Мій батько має рацію: я не поважаю його. Але я просто втрачаю розум і не володію собою, коли він заводить мову про їжу.

Я спитала, чому його так дратує, коли батько говорить про їжу. Він хвилику подумав і відповів:

— Якби ти знала, що завтра помреш, ти стала б говорити про їжу?

— Ні.

— А ми саме в такому становищі й перебуваємо. Завтра чи то за багато років, але ми однаково помираємо. То чому ж, дожидаючи смерті, ми повинні говорити або робити дурниці?

Я не до кінця зрозуміла його думку й далі стояла на своєму:

— А про що ж нам тоді говорити?

Він подумав ще трохи й сказав:

— У даний час і в нашому становищі ми б мали говорити, скажімо, про причини, чому в такому становищі опинилися.

— А які ж це причини?

Він засміявся й відповів:

— Кожен повинен знайти ці причини сам, без нічиєї допомоги.

— Може, воно й так, але твій батько говорить про їжу саме тому, що її немає і ми змушені через це думати про неї.

Мікеле відповів:

— Може бути. Тільки вся біда в тому, що мій батько завжди говорить про їжу, навіть тоді, коли її мають усі.

Але їжі не було, запаси кінчалися, й усі намагалися зберегти ще ту дещицю, яка досі в кожного зоставалася. Усі вдавали, що в них більше нічого немає. Філіппо, наприклад, щодня повторював біднішим біженцям:

— Мені борошна й квасолі вистачить щонайбільше на один тиждень, а вже далі хай бог помагає.

Це була неправда. Всі знали, що він ще має мішок борошна й торбу квасолі, тож він, боячись, коли б у нього їх не вкрали, нікого не запрошував до свого будинку, а вдень замикав двері на ключ і йшов блукати мачерами з ключем у кишені. У селян і справді кінчалися запаси, наставляв час, коли вони звичайно йшли до Террачіни й купували там продукти, щоб якось перекрутитися до врожаю. Але цього року в Террачіні, мабуть, лютував ще більший голод, ніж у Сант-Евфемії. Крім того, всюди сновигали німці, цуплячи все, що напoxваті — і не тому, що вони були всі негідники й злодії, а тому що йшла війна і вони воювали, ну а на війні і вбивають і крадуть. Одного разу до нас прийшов німецький солдат, начебто просто так — прогулятися: німець був сам і без зброї. Це був брюнет із круглим і добрим обличчям та неспокійними й дещо смутними блакитними очима; він довго тинявся між хатинами й розмовляв із біженцями. Було видно, що він прийшов сюди без поганих замірів, та ще й прихильно ставився до всіх оцих бідних людей. Він розповів нам, що за мирного часу працював у своєму селі ковалем і дуже добре грав на губній гармоніці. Тоді один біженець приніс йому свою гармоніку, німець сів на камінь і довго грав нам, оточений дітьми, які дивились на нього, пороззявлявши роти. Грав справді добре, зіграв нам багато пісень, між ними й «Лілі Марлен», яку тоді співали всі німецькі солдати. Це була дуже сумна пісенька, що звучала зовсім жалібно; я слухала її й думала, що німці, яких Мікеле так ненавидить і не вважає навіть за людей, насправді такі самі люди, як і ми, у них також позоставалися вдома жінки й діти, вони теж ненавидять війну, яка затримує їх далеко від дому й від родини. Після «Лілі Марлен» німець заграв

нам іще кілька мелодій; усі були сумні, але водночас урочисті, деякі були дуже складні, справжня концертна музика. Він грав, схиливши голову, його постава показувала, що він був чоловік поважний, який тямив що до чого. Було видно: він не відчуває ненависті ні до кого і, якби міг, охоче кинув би воювати. Отак він грав майже цілу годину, а йдучи геть, погладив дітей по голівках, мовивши ламаною італійською мовою:

— Не бійтесь, війна скоро скінчиться.

стежка, якою він спускався, пролягала біля хижі, де жив один біженець; цей біженець повісив на загорожу свою гарну картату біло-червону сорочку. Йдучи мимо, німець спинився, помацав матерію, визначаючи її якість, похитав головою й подався далі. Та не минуло й півгодини, як він знов явився біля хижі, засапавшись від швидкого бігу вгору, схопив із загорожі сорочку, ткнув собі під пахву та тільки його й бачили. Розумієте? Він грав на гармоніці, пестив дітей, було видно, що це хороший чоловік, але, йдучи геть, він побачив сорочку, яка йому сподобалась, почав думати про неї, але й далі йшов униз, доки спокуса перемогла в ньому сумління; тоді він повернувся вгору та й забрав сорочку. Граючи на гармоніці, він був ковалем як за мирного часу, але потім знову став солдатом, який не розрізняв між своїм і чужим, не шанував нічого й нікого,— і тоді вкрав. Одно слово, як я вже казала, на війні не тільки вбивають, але й грабують, чоловік, який за мирного часу за жодні гроші не стане вбивати або красти, під час війни відчуває глибоко в серці притаманне всім людям підсвідоме бажання грабувати й убивати; це бажання виникає в нього тому, що його підходять до цього, переконуючи, що цей інстинкт хороший і що він повинен діяти, скоряючись цьому інстинктові, інакше він не буде справжнім солдатом. І чоловік починає міркувати десь отак: «Нині війна, а коли знов настане мир, я буду таким, яким був раніше... Тепер же мені все дозволено». Але я впевнена, що, на жаль, чоловік, укравши або вчинивши вбивство,— навіть під час війни,— ніколи більше

не стане таким, яким був доти. Задля порівняння можна сказати таке: це все одно, якби ото дівчина, будши незайманою, дозволила комусь зірвати віночок, сподіваючись якимсь дивом знову стати незайманою. Але таких чудес на світі не буває. Той, хто бодай раз став злодієм і вбивцею, залишиться злодієм і вбивцею назавжди, хай навіть він буде в уніформі, а на грудях рясніють медалі.

Селяни знали, що німці мають звичку цупити все, що погано лежить, тому zorganizували ніби рухомі пости з хлопчаків, розставивши їх від Сант-Евфемії аж до долини з таким відступом, щоб чути один одного. Щойно на гірській стежці появлявся німець, як відразу перший хлопчак кричав — на всю горлянку:

— Малярія!

Другий, який стояв вище, повторював:

— Малярія! — і так далі, аж доки цей вигук долітав до Сант-Евфемії, зчиняючи там страшний переполох: той хапав мішок з борошном, той торбу з квасолею, один ніс горщика зі смальцем, другий — сосиски, все це ховалося по куцах або печерах. Часом і справді приходив німець — ніхто не знав, з якою метою вони дерлися аж сюди, — й тинявся поміж хатинами, а всі ходили слідом, як під час процесії, і розігрували комедію: показували йому на мигах, підносячи руки до рота, як їм дуже хочеться їсти. Та здебільше тривога виявлялася марною, ніхто не приходив; біженці чекали десь із годину, потім полегшено зітхали й видобували свої запаси зі схованок.

Мої запаси також кінчалися, продуктів було годі десь дістати, і я вирішила вдатися до крайнього заходу: пошукати їх десь-інде — гроші я мала, тож сподівалася розжитись на що-небудь в іншому місці. Яюсь рано-вранці ми — Розетта, Мікеле і я — вирушили в дорогу, прямуючи до гірського селища Чорний Камінь, до якого від Сант-Евфемії чотири години пішки. Ми розраховували дістатися туди під полудень, купити там, що вдасться, попоїсти, а ввечері повернутися додому.

Ми вийшли, коли сонце ще не виткнулося з-за гір, хоча вже давно розвиднилося. Віяв холоднющий — так званий «сніговий» — вітер, від якого у нас відразу позамерзали носи й вуха, а на перевалі справді лежав сніг — його білі плями танули на смарагдовій траві. Та щойно піднеслося сонце, як одразу потеплішало. Панорама гір Чочарії, вкритих білими плямами, була така гарна, аж ми на якусь хвилю спинились, щоб помилуватися нею. Пам'ятаю, Мікеле сказав з мимовільним зітханням, споглядаючи ці гори:

— Яка все-таки гарна Італія.

Я відповіла, сміючись:

— Ти кажеш так, Мікеле, наче це тобі не подобається.

А він на те:

— Так воно й є, мені трохи прикро від цього, бо краса — це спокуса.

Перейшовши перевал, ми подалися стежкою між скелями; спочатку стежка була ледь помітна, видаючись просто слідом на траві, але поступово ставала чимраз чіткішою і йшла вже по гребеню гори, а пообабіч тяглися урвища: одне спускалося аж до Фонді, друге, не таке довге, сходило в безлюдну, порослу кущами й дубами, ущелину. Ми зійшли аж на дно ущелини, схожої скорше на яр і зовсім порожньої, і довго йшли понад протічком, який кривуляв між кущами, порушуючи своїм дзюрчанням тишу цієї місцини. Стежка почала підніматися вгору протилежним схилом яру й вивела на другий перевал, відтак знов трохи побігла донизу й стала дертися на ще одну гору. Все вище і вище, аж доки ми дісталися до вершини гори, голої й кам'янистої, зі старим почорнілим хрестом, поставленим невідь-коли й ким отут серед каміння. Ми йшли далі попід гірським гребенем, доки врешті добулися до дуже дивного місця, яке могли добре роздивитися згори, перш ніж зійти туди. Це було невелике плоскогір'я, гладеньке, як долоня, розташоване під велетенською червоною скелею, що мала форму паски. На плоскогір'ї росли рідкі дуби й рясніло велике каміння. Ці велетенські й старі дуби випростували своє голе сіре гілля, схоже на відьомське

волосся, над великими й малими каменями зовсім однакової форми, подібними до голів цукру, гладеньких і чорних, наче обточених. Між дубів та скель видніло багато хиж, від почорнілих солом'яних покрівель здіймався дим; жінки шили, сидючи перед хижами, декотрі розвішували випрану білизну на мотузках, довкола них гралися діти; чоловіків не було видно: це було поселення пастухів, а самі пастухи женуть свої череди на цілий день у гори. Зійшовши до хиж, ми побачили під великою скелею, про яку я вже казала, що вона була схсжа на паску, чорний отвір — вхід до печери. Одна жінка сказала нам, що в печері мешкають біженці. Я спитала жінку, чи не може вона нам чогось продати, але вона тільки похмуро похитала головою, відтак знехотя додавши, що, може, біженці продадуть нам що-небудь. Це мені видалось дуже дивним, адже звичайно біженці не продають, а купують.

Та все ж ми попрямували до печери бодай з метою почути якісь відомості, бо ці дикі й недовірливі дружини пастухів виявились надто небалакучими. Що ближче ми підходили до печери, то більше валялось на землі кісток, великих і маленьких, упереміш зі щебенем: це, видно, були рештки овець та кіз, з'їдених біженцями за час їхнього перебування тут; крім кісток, долі валялось чимало всякого непотрібу — іржавих консервних бляшанок, ганчір'я, зношеного взуття, брудного паперу. Місце скидалось на якесь пустирище в Римі, куди мешканці довколишніх будинків викидають різні покидьки. Подекуди серед цього непотребу видніли чорні плями з сірим попелом посередині й обгорілими головешками скраю — певно, тут розпалювали багаття. Вхід до печери був дуже великий, дуже брудний і закіптюжений. На цвяхах, позабаваних просто в камінь, висіли каструлі, ополоники, ганчірки, навіть ціла нога щойно зарізаної кози, з якої ще капала додолу кров. Вигляд печери просто-таки вразив мене: дуже висока, з закіптюженими склепіннями і така глибока, аж не видно кінця; і вся оця печера була заставлена ліжками в один ряд, як у лікарнях або казармах. В середині стояв

страшний сморід, наче в нічліжках; ліжка, як мені здалося, ніколи не застелялись, страшенно брудні простирадла були пожмакані й безладно розкидані. Біженців тут було дуже багато: декотрі сиділи на ліжках, чухаючи потилиці або й просто так, нічого не роблячи; хто лежав, укрившись ковдрою; хто ходив туди й сюди у вузькому проміжку між ліжками. Кілька біженців розмістились на двох ліжках, між якими поставлено столика, і грали в карти, як ото й чоловіки в Сант-Евфемії; всі вони були в пальтах і капелюхах. На одному ліжку я помітила напівголу жінку, що годувала дитину груддю; на другому лежало кількоро дітей, притиснувшись одне до одного й зовсім непорушних, наче мертві,— напевно, вони спали. Глибина печери губилася в темряві, там ледь видніла безладна купа всякого начиння,— мабуть, речі, що їх біженці змогли прихопити з собою, покидаючи свої оселі.

При вході до печери я нагледіла зовсім незвичайну річ — невеличкий вітвар, споруджений із старих ящиків і вкритий гарною вишитою скатертиною. На вітварі стояло розп'яття та дві срібні вази, в які хтось, за браком квітів, повставляв дубові гілки з листям. Під розп'яттям я з подивом побачила, замість образків чи то інших обрядових речей, покладені рядком годинники, понад десяток різних годинників, але всі старих зразків, оті, що їх носять у кишеньці жилетки, здебільше з простого металу, але деякі неначе золоті. Біля вітваря, на лаві, сидів патер. Я сказала патер, бо впізнала його по тонзурі¹, по всьому іншому важко було вгадати, що це священик. Це був чоловік років п'ятдесяти, із смаглявим худим і суворим обличчям. Він був убраний не в чорний, як усі патери, а в білий одяг: біла фуфайка з білим поясом, білі панталони, вірніше підштаники, заправлені в чорні шкарпетки, на ногах — чорні черевики. Патер чомусь зняв із себе

---

¹ Католицькі священнослужителі виголюють собі на маківці круглу лисину, так звану тонзуру, яка є ознакою того, що людина присвятила себе релігії.

свою сутану, зоставшись в тому, що було під сподом. Сидів непорушно, похиливши голову, схрестивши на колінах руки й швидко ворушачи губами, наче молився. Я підійшла до вівтаря, патер звів на мене очі одержимого, який нічого не бачить круг себе.

Я тихенько мовила Розетті:

— Таж це божевільний.

Але мій голос не виказував подиву, бо я вже звикла нічому не дивуватися. Патер пильно дивився на мене, і в його очах поступово з'являвся вираз, ніби він чимдалі більше впізнавав мене. Раптом він скочив на ноги, схопив мене за руку й вигукнув:

— Молодець, що ти врешті прийшла... ну ж бо, понакручуй мені всі оці годинники.

Я розгублено повела очима довкола. Патерові пальці стискували мені руку з такою силою, наче пазурі яструба або шуліки. Один біженець, який, очевидно, споглядав куточком ока всю цю картину, закричав, не повертаючи голови:

— Зроби, що він просить, понакручуй годинники. Йому зруйнували церкву й будинок, він утік, прихопивши свої годинники, й трохи стерявся. Але він сумирний божевільний... можеш не боятись.

Отямившись, ми з Розеттою понакручували по черзі всі його годинники, вірніше, вдавали, що накручували, бо всі годинники вже були понакручені й бездоганно йшли. Він дивився на нас, стоячи в типовій для патера поставі: розставивши ноги, заклавши руки за спину, насупившись і опустивши голову. Коли ми виконали його прохання, він глухо мовив:

— Тепер годинники понакручувано, і я можу нарешті відправити месу... добре, ой як добре, що ви врешті тут!

На щастя, в цю мить до нас підійшла ще одна мешканка цієї печери, молода черниця, чий вигляд відразу заспокоїв мене. Вона мала гарне бліде обличчя, чорні брови сходились на переніссі, відтінюючи чорні блискучі й спокійні очі, схожі на дві зорі в літньому небі. Але найбільше мене вразило те, що її нагрудник та інші частини чернечого вбрання були білі,

як сніг, і, що особливо дивно, бездоганно накрохмалені. Як їй вдавалося зоставатись такою чистою та охайною в цій брудній печері? Черниця звернулася до патера співчутливим лагідним голосом:

— Ходіть попоїжте з нами, доне Маттео. Але спершу надягніть щось: негоже сидати до столу в підштаниках.

Стоячи з широко розставленими ногами й дуже нагадуючи своєю поставою та вбранням зуава, дон Маттео слухав її з широко розкритим ротом і переляканими очима. Нарешті він промимрив:

— А годинники? Хто потурбується про годинники?

Черниця відповіла спокійним голосом:

— Таж' вам їх понакручували, й вони йдуть добре; подивіться лишень, доне Маттео: всі вони показують точно той самий час і що якраз пора сидати до столу.

Кажучи це, черниця зняла з цвяха чорне патерове одіння й допомогла йому вбратися, як це роблять доглядальниці в божевільні, спокійно й приязно. Дон Маттео дозволив надягти на себе запорошену й брудну сутану, пригладив рукою скуйовджене волосся й попрямував разом з черницею, яка тримала його під руку, в глиб печери, де на тринозі стояв великий казан. Черниця повернулася до нас:

— Ідіть і ви троє, їжі вистачить і вам.

Ми підступили до казана, де довкола вже зібралися біженці. Серед цих біженців я звернула увагу на одного низького товстого чоловіка в лахмітті, скуйовдженого й неголеного, який усе скаржився й бурчав. Його штани були подерті ззаду, якраз між сідницями, й у дірці виднів край білої сорочки. Він простягав перед себе свою тарілку, жалібно квилячи:

— Мені ви завжди даєте менше, ніж іншим, сестро Терезо, чому ви даєте мені найменше?

Сестра Тереза не відповіла йому, вона саме наливала суп: всяк діставав шматок м'яса та два ополоники юшки. Один біженець, чоловік середнього віку, з чорними вусами й червоним обличчям, уїдливо кинув:

— Чому ж ти не оштрафуєш сестру, Тіко? Адже ти служиш у поліції, тож оштрафуй її за те, що наливає тобі супу найменше? — Відтак, сміючись, звернувся до Мікеле: — Чудова компанія зібралася тут: патер збожеволів, карабінерів відвезено до Німеччини, поліцай тиняється в подертих штанах, світячи сорочкою, а міський голова — себто я — голодує більше за всіх. Ніякої тобі влади, просто чудо, що ми не поперегризали одне одному горлянки.

Черниця відповіла, не підводячи очей від казана:

— Це не чудо, а воля божа. Бог хоче, щоб люди допомагали одне одному.

А Тіко бурмотів:

— Ви завжди жартуєте, доне Луїджі. Хіба ви не знаєте, що поліцай без форми — такий же бідак, як і всі інші? Дайте мені форму, і я вам тут зроблю порядок.

Я подумала собі, що взагалі він каже слушно: в деяких випадках форма — це все. Навіть ця добра черниця з її лагідною вдачею й її релігією не змогла б завоювати тут такої поваги, якби мала на собі не чернече вбрання, а ганчір'я, як на мені й на Розетті.

Але годі про це. Ми їли суп із цапини, жирний і неприємний на вигляд; юшка так огидно тхнула цапом, аж я через силу ковтала її, дарма що була голодна; їдючи, ми прислухались до розмов біженців; вони говорили про все те, що й ми в Сант-Евфемії: про голод, про прихід англійців, про бомбардування, про облави, про війну. Нарешті, вибравши підходящу мить, я спитала, чи не може хтось із них продати мені трохи продуктів. Моє запитання викликало загальний подив: як я й думала, продуктів вони не мали; ці біженці перебували в такому самому становищі, що й ми — доїдали все, що принесли з собою, і купували, що трапиться. Вони порадили нам звернутися до пастухів, які мешкали в хижках за печерою.

— Ми самі купуємо в них що прийдеться: сир, цапину. Може, вони й вам згодяться продати щось.

Я сказала, що одна жінка послала нас до них, біженців,

запевнюючи, що пастухи не мають нічого на продаж. Міський голова знизав плечима:

— То вони так кажуть, бо не довіряють зайшлим людям, а ще тому, що хочуть злупити за свої продукти грубі гроші. Але вони мають стада, і в цім околі купити щось можна тільки в них.

Ми подякували черниці й біженцям за суп і вийшли з печери, ще раз пройшовши повз вітвар божевільного патера з його годинниками. Саме в цю мить ми побачили серед скель і хиж маленькі отари овець і кіз, що їх гнав високий чоловік у білих чочах, чорних штанях із широким поясом, у чорному піджаку й чорному капелюсі. Біженка, яка стояла при вході до печери зі шматком хліба в руці,— вона чула, що ми шукаємо, де б купити якихсь продуктів,— сказала нам, вказуючи на пастуха:

— Онде один, євангеліст, він продасть тобі сиру, якщо ти добре заплатиш.

Я побігла за чоловіком, гукнувши:

— Ти продаси нам трохи сиру?

Він нічого не відповів, навіть не озирнувся, а йшов далі, наче нічого не чув. Я знов закричала:

— Синьйоре Євангелісте, продайте мені сиру.

На це він відповів:

— Мене звать не Євангеліст, а Де Сантіс.

А я на те:

— Мені сказали, що твоє ім'я Євангеліст.

— Ми євангелісти за вірою — ото й усе,— відповів він мені.

Нарешті, ніби мимохідь, він кинув, що, може, й продасть нам сиру; ми пішли слідом за ним до його хижі. Спочатку він впустив до сусідньої хижі своїх овець, називаючи кожную на ймення: «Б'янкіна, Пачокка, Матта, Челеста...» — і так далі, зачинив за ними двері і лише тоді зайшов перед нами до своєї хижі. Хижа скидалась на ту, де мешкав Паріде, але була дещо просторіша й чомусь видавалась біднішою, порожнішою й холоднішою, можливо, через нелюб'язне обход-

ження господаря. Як і у Паріде, круг вогню, на таких самих лавках і колодках сиділо багато жінок і дітей. Ми теж сіли, а він склав руки й почав молитися, всі стали молитися з ним, навіть діти. Я дуже здивувалась, бо в моєму краї селяни моляться рідко і то лише в церкві, але тут я згадала його відповідь і зрозуміла, що вони не тієї віри, що ми. Мікеле з цікавістю спостерігав за ними, і щойно вони скінчили молитися, спитав, як вони стали євангелістами: очевидно, він знав значення цього слова. Чоловік відповів, що він і два його брати були в Америці, куди їздили на заробітки; там вони зустріли протестантського пастора, який переконав їх у істинності своєї віри, і вони перейшли у віру євангелістів. Мікеле спитав, яке враження справила на нього Америка, і той відповів:

— Ми сіли на пароплав у Неаполі й зійшли в якомусь містечку на узбережжі Тихого океану, далі поїхали поїздом і опинились у великих лісах, бо найнялись на роботу лісорубами. Я побачив, що в Америці багато лісів.

— А міста ви бачили?

— Тільки те, до якого припливли. Це було маленьке місто. Ми пробули два роки в лісах, далі тим же шляхом повернулись до Італії.

Мікеле був здивований, очевидно, ця розповідь видалась йому дуже потішною; згодом він мені сказав, що в Америці є велетенські міста, але ці люди бачили тільки ліси й тому гадають, що вся Америка вкрита лісами. Іще якийсь час вони говорили про Америку, але надходив вечір, і нам пора було йти, тож я знов спитала про сир. Чоловік покопався в солом'яній покрівлі й видобув звідти дві головки сиру, маленькі й жовті, сказавши, скільки вони коштують. Він загнув таку ціну, аж ми підскочили: таких цін ми досі не чули навіть у ті голодні часи. Я сказала йому:

— То що, оцей твій сир зроблений із золота?

Він відповів цілком переконливо:

— Він куди кращий за золото, бо це сир. Золота ти їсти не зможеш, а сир їстимеш.

Мікеле іронічно спитав:

— Це євангеліє вчить вас правити такі ціни?

Той нічого не відповів, але я наполягала далі:

— Щойно там у печері сестра Тереза сказала нам, що бог хоче, аби люди допомагали одне одному. То ви отак допомагаєте людям?

Жоден м'яз не здригнувся йому на обличчі, і він відповів нам зовсім спокійно:

— Сестра Тереза іншої віри. Ми не католики.

— А що таке, на вашу думку, бути євангелістом? — знову втрутився Мікеле.— Правити за свої товари вдвічі більше, ніж католики?

А той із такою самою поважністю:

— Бути євангелістом, брате мій, означає дотримувати заповітів Євангелія. І ми їх дотримуємо.

На все він мав готову відповідь, переконати його було неможливо: був твердий, як камінь. Врешті він сказав:

— Хочете, я вам продам ягня, хороше жирне ягня до великодня. У мене є ягнята до шести кілограмів вагою, і коштують вони недорого.

Я подумала, що великдень зовсім близько, що ягня нам, звичайно, до великоднього столу потрібне, і спитала, скільки він просить за це ягня, але він назвав ціну, за яку можна було купити не лише ягня, а ще й вівцю, що породила його на світ. Тут Мікеле не витримав.

— Знаєте, хто такі ви, євангелісти? — спитав він. Таж ви справдешні глитаї!

А той йому у відповідь:

— Не треба так, брате мій, Євангеліє вчить, що люди повинні любити одне одного.

В розпачі я врешті сказала йому, що візьму одну головку сиру, якщо він відступить її мені за нижчу ціну. І знаєте, що він відповів?

— За нижчу ціну? Нижче цієї ціни бути не може. Але краще, сестро, не купиш цього сиру, бо коли ти даси мені за нього стільки, скільки я прошу, то потім сердитимешся на

мене, якщо ж я продам тобі цей сир дешевше, то потім сердитимусь на тебе. А Євангеліє приписує нам любити одне одного. Тому облиш цей сир і далі любимо одне одного.

Я не надала ваги цим його словам і стала торгуватися, але він не скинув ніскілочки, і я ніяк не могла переконати його, а коли заганяла на слизьке, доводячи, що це здирство заправляти такі ціни, він вивертався, послуговуючись яким-небудь євангельським реченням, як-от: «Не піддавайся гніву, сестро моя, гнів — це смертний гріх». Нарешті я заплатила йому цю неможливу ціну, виторгувавши тільки трохи свіжого сиру, що його ми відразу й з'їли з шматком хліба. А коли ми йшли геть, дуже холодно попрощавшись з ним, він усе ж сказав нам з порога:

— Благослови вас боже, брати й сестри мої.

А я мовила собі подумки: «А вас хай ухопить диявол і потягне в пекло».

Оця головка сиру стала єдиним наслідком нашої прогулянки по горах в стільки кілометрів, під час якої кожен з нас подер пару очів. Проте, як це часто буває, через кілька днів нас винагородила доля без жодного нашого зусилля або праці: ми купили у гробаря, який також бродив по горах у пошуках корму для свого вороного коня, чималу кількість «окатої» квасолі. Гробар купив цю квасолю у югославів, яких було заслано на острів Понца і які під час перемир'я втекли в цього острова й ховались у долині неподалік від нас; тепер страх перед німцями змусив їх покинути цю рівнину, і їм довелось продати частину своїх запасів, що їх вони не могли забрати з собою. Гробар, рудуватий, високий і спритний парубійко повідомив нам деякі новини про війну, які він дізнався від цих югославів. Він розповів, що німці зазнали великої поразки в Росії, у місті під назвою Сталінград, що росіяни взяли в полон цілу армію з усіма генералами й що Гітлер, прикро вражений цією поразкою, наказав своїм військам відступати. А ще гробар сказав нам, що війна невдовзі закінчиться, можливо, навіть за кілька днів, але не пізніше, як за кілька тижнів. Ці новини дуже втішили

біженців і засмутили селян, бо більша частина чоловіків із Сант-Евфемії, забраних до армії, перебувала якраз у Сталінграді, вони писали звідти й називали це місто в своїх листах; і ось тепер тутешні жінки, певна річ, боялися за своїх чоловіків і братів, і мали рацію: згодом ми дізналися, що ніхто з них не залишився живий.

Дні знай довшали, гори зазеленіли, повітря теплішало, на вулиці був уже березень, і весь цей місяць тривали бомбардування Анціо по один бік і Кассіно — по другий. Ми перебували саме на півдорозі між Анціо й Кассіно і вдень і вночі чули гарматну стрілянину, що долинала звідти й звідси, неначе гармати без кінця змагались між собою. «Бум, бум», — спершу лунав постріл, а потім вибух снаряда в Анціо. «Бум, бум», — відповідала гармата з Кассіно, з іншого боку. Небо зробилося схоже на велетенський барабан, і хтось ніби вдаряв кулаком по цьому барабану. В таку чудову погоду цей похмурий і погрозливий звук справляв дивне враження: здавалось, ніби війна стала частиною природи, ніби гуркіт пострілів ллється з неба разом із сонячним промінням, а весна хвора на війну, як і люди. Одне слово, ці гарматні залпи ввійшли в наше життя достоту так само, як і лахміття, голод та небезпеки, вони гриміли безперестань і тому зробились для нас чимсь звичайним, до чого ми так звикли, аж були здивовані, коли ці залпи урвалися. Ви-являється, можна звикнути до всього, навіть до війни, бо люди змінюються не під впливом якихсь незвичайних подій, які трапляються досить рідко, а саме під впливом набуття звичок, що показують підпорядкування людей ходові подій.

Наприпочатку квітня всі гори вкрилися зеленню, порозкривалися квіти. Надворі стало так тепло, що можна було ціліснітьк дні перебувати на відкритому повітрі. Але всі ці такі гарні квіточки означали голод для нас, біженців, бо ж рослина цвіте, коли робиться зовсім великою, твердою й волокнистою, а отже, й неїстівною. Одно слово, вичерпались наші останні ресурси — так званий цикорій, і тільки швидкий прихід англійців міг урятувати нас від голодної

смерті. Дерева також вкрилися квітами; персики й мигдаль, яблуні й груші здавались білими й рожевими хмарками, осілими на гірський схил і непорушно завислими на безвітрі. Ми дивились на ці гарні квіти й мимоволі думали, що вони перетворюються на плоди, які можна їсти, тільки ж вони дозріють аж за кілька місяців. З прикрістю дивилися на пшеницю, яка ледь повитикалася з землі, зелену та ніжну, як оксамит, бо знали: мине чимало часу, доки вона стане високою й жовтою, коли її можна буде покосити, змолоти в млині на борошно, а з борошна замісити тісто, покласти його в піч і спекти хлібці по кілограму кожний. З голодним шлунком — не до краси, бо голод змушує думати тільки про себе, а краса тоді видається обманом або ж ще гірше — насмішкою.

Оце я заговорила про молоду пшеницю й згадала один випадок, який особливо дав мені відчуття, що таке голод. Якось раз у пообідню пору пішла я до Фонді (останнім часом мені досить часто доводилось ходити туди), сподіваючись купити трохи хліба. Ми спустилися в долину й вражено спинились: на засіяному пшеницею полі спокійно паслося троє німецьких коней. Солдат без жодних пізнавальних знаків, можливо, росіянин-зрадник, як отой, якого ми були якось зустріли, пас коней, сидючи на загорожі й жуючи травинку. Ось тоді я, як ніколи, відчула, що таке війна: це коли серце вже не серце, інші люди більше не існують і все стає можливим. Був чудовий сонячний день, а ми всі — Мікеле, я і Розетта, — стояли біля загорожі, дивились на цих трьох коней, гарних і ситих, які не розуміли, як те мали розуміти їхні господарі, що вони роблять, і спокійнісінько знищували ніжну молоду пшеницю, з якої, коли вона достигне, виготовляють хліб для людей. Ще дівчинкою я чула від батьків, що хліб святий, а чоловік, викидаючи його або вживаючи не на їжу, вчиняє блюзнірство, гріхом вважалось навіть класти буханець на стіл спідньою шкуринкою догори; і раптом я бачу, що оцей святий хліб згодують як пашу тваринам, а в долині й на горах голодують люди. Врешті Мікеле, висловлюючи наше спільне почуття, сказав:

— Якби я був віруючою людиною, то подумав би, що настав кінець світу і коні пасуться в пшениці. Але оскільки я невіруючий, то просто скажу, що прийшли нацисти, хоч це, либонь, те саме.

Того ж таки дня, тільки дещо пізніше, ми знов зіткнулися з оцією німецькою вдачею; якась вона дивна і геть не схожа на нашу, італійську; можливо, німці й мають багато пречудових рис, та все ж їм начебто чогось бракує, вони якісь недосконалі. Ми знову пішли до того адвоката, де були зустріли злого лейтенанта, котрий розповідав нам, як він очищав печеру вогнеметом і що це йому подобалось; у адвоката знову був гостем німецький офіцер, але цього разу капітан. Адвокат попередив нас:

— Цей офіцер справді не схожий на інших: він освічена людина, розмовляє по-французькому, жив у Парижі і про війну тієї ж думки, що й ми.

Ми зайшли до хатини; капітан,— як ото робили всі німці,— підвівся зі свого місця й подав кожному з нас руку, щоразу клацаючи підборами. Він і справді був вихований чоловік, справжній синьйор, лисуватий, сіроокий, з тонким, аристократичним носом, гарним і гордим ротом, ба навіть був би зовсім схожий на італійця, якби не такий вайлуватий і скутий — італійці такими не бувають. Він добре розмовляв по-італійськи, хвалив Італію, казав, що це його друга батьківщина, що він кожного року їздить на Капрі та що війна надала йому змогу відвідати багато гарних місць, де він ще не був. Почастував нас сигаретами, поведився люб'язно зі мною та Розеттою, почав розповідати про свою родину і навіть показав нам фотографію дружини — гарної жінки з пишним білявим волоссям — і трьох дітей, теж гарненьких, мов янголятка, з таким самим білявим волоссям, як у матері. Ховаючи фотографію, він сказав:

— У цю хвилину мої діти дуже щасливі.

Ми спитали його: чому,— і він відповів, що його діти завжди мріяли про ослика, і ось днями йому пощастило купити в Фонді маленького ослика й послати його до Німеч-

чини дітям у подарунок. Капітан виглядав дуже вдоволеним і розповів нам деякі подробиці: він знайшов саме такого ослика, як бажав, сардінської породи, а що цей ослик був ще немовлям, то його довелось послати до Німеччини з військовим обозом, доручивши одному з солдатів весь час годувати його молоком, — при обозі була корова. Він вдоволено сміявся, а відтак додав, що, можливо, в цю хвилину його діти вже їздять верхи на ослику, отож він і сказав, що вони тепер щасливі. Всі ми, навіть адвокат і його мати були вражені: кругом такий голод, людям нічого їсти, а цей капітан передає до Німеччини ослика, та ще й наказує годувати того цілу дорогу молоком, яке так потрібне італійським дітям. То де ж тут, скажіть, його любов до Італії та італійців, коли він не розуміє таких простих речей? Але потім я подумала, що він це зробив не зловмисне: це був, звичайно, найкращий німець, якого я доти зустрічала. А вчинив він так тому, що був німцем, а німцям, як я вже казала, чогось бракує, може, в них і є хороші риси, але тільки з одного боку, а з другого у них цих рис зовсім немає, як ото, знаєте, у дерев, які повиростали попід стіною — усі гілки в них тільки з одного боку.

Роздобувати продукти ставало чимдалі важче; Мікеле в різний спосіб старався допомагати нам; він робив це або відкрито — приносив нам частину свого сніданку та обіду, не звертаючи уваги на мовчазний осуд своєї родини, — або ж просто крав для нас продукти у свого батька. Якось, коли він прийшов до нас, я показала йому малесенький буханець, — та ще й десь на три чверті з кукурудзяного борошна, — і сказала, що, крім цього буханця, в нас нічого немає. Він відповів, що добуватиме для нас хліб, тягаючи його потроху в матері з ящика. Відтоді він отак і робив. Щоразу приносив нам кілька шматочків хліба з білого борошна, без домішок кукурудзи або висівок. Такого хліба в Сан-Евфемії ніхто в той час уже не пік. А Філіппо знай скаржився й розповідав усім, хто мав бажання слухати його, що він та його родина голодують. Одного разу Мікеле, замість щоденних

трьох або чотирьох кавалків, приніс нам аж два буханці: того ранку мати саме пекла хліб, і Мікеле подумав, що ніхто нічого не помітить. Але це було, звісно, помічено, і Філіппо горлав, як навіжений, що в нього крадуть запаси, але не сказав, що вкрали саме хліб, адже він уже давно скаржився всім, що в них вийшло борошно. Філіппо провів розслідування, як справдешній поліцай: зміряв висоту і ширину вікна, обстежив траву під вікном, шукаючи слідів, пильно оглянувши рами, чи немає подряпин; по такому розслідуванні Філіппо дійшов висновку, що у маленьке й зроблене над землею віконце могла залізти тільки дитина та й то лише при допомозі дорослого. Отже, вирішив Філіппо, це зробив Марноліно, син одного біженця, і підсобляв йому, звичайно, батько. Може, справа на цьому й скінчилася б, якби Філіппо був не поділився своїми здогадами з дружиною та дочкою. Тількино вони зачули таке, як припущення Філіппо перетворились на неспростовні факти. Спершу жінки перестали вітатися з біженцем та його дружиною, йшли мимо з гордим і ображеним виглядом; далі вдалися до натяків:

— Ну то як, добре смакував сьогодні хліб?

Або:

— Пильнуйте за Марноліно: він може розбитися, лазячи у вікна.

І врешті одного разу заявили прямо, без натяків:

— Знаєте, хто ви? Уся ваша родина — ватага злодіїв.

Звісно, зчинився страшний дешпіт, кричали так, аж було чути в цілому околі. Біженцева дружина, дрібна, хвороблива жіночка, завжди розпатлана й обідрана, верескливо повторювала:

— Іди, іди!

Не знаю, що вона мала на увазі. А дружина Філіппо верещала їй просто в обличчя, що всі вони злодії. Стояли одна проти одної, мов дві розлючені квочки, одна торочила: «Іди, іди!» — а друга горлала, що всі вони злодії. Біженці оточили їх, а вони кричали далі, але не торкалися одна одної. Ми з Розеттою сиділи в цей час у своїй кімнатці і якраз їли

хліб Філіппо. Нас, звичайно, гризли докори сумління, та все ж за кожним жіночим вигуком ми клали в рот по шматочку; і, мушу визнати, крадений хліб смакував мені куди дужче за свій саме тому, що був крадений і що нам доводилось їсти його поволеньки. Відтоді Мікеле намагався брати хліб так, щоб не було помітно, відкраюючи по скибці в різний час, і справді ніхто більш нічого не помітив, і жодних скандалів по тому не було.

Та ось врешті квітень з його квіточками й вічним смоктанням під грудьми минув; настав травень, почалася спека, і до тортур голоду й відчаю долучились тепер оси та мухи. В нашій хижці мух була сила-силенна і ми цілісінькі дні тільки те й робили, що виганяли їх; а вночі, коли ми лягали спати, мухи обсідали мотузки, де вішали одягу, і мотузки робились чорними. Оси гніздилися під нашим дахом і літали цілим роєм, прогнати їх було неможливо, бо вони люто жалились. Не знаю, чи то від кволості чи від чого, тільки ми почали жакливо пітніти, а коли почалася спека, ми раптом помітили, що перетворились на двох шарпачок, може, тому, що не могли митися, як належить, і міняти одягу. Ми на правду зробилися схожі на двох жебрачок без статі та віку, як оті, що просять під ворітьми монастирів. Одяга, якої ми мали дуже обмаль, перетворилась на смердюче ганчір'я; очі (туфель ми вже давно не носили) були в жалюгідному стані, надто відтоді, як Паріде підшив їх шматками з автомобільних покришок, а наша хижка з роями мух та ос перестала бути для нас сховищем, як було зимою, і перетворилась на щось подібне до тюрми. Попри свою лагідну вдачу й терпеливість, Розетта страждала від такого становища дужче від мене, бо я народилася в селі, а вона народилася й завжди жила в місті. Якось вона мені сказала:

— Ось ти, мамо, все говориш про їжу... але я згодилась би голодувати ще один рік, аби лиш мати чисту сукню й мешкати в чистій кімнаті.

Справа в тому, що вже зо два місяці не було дощів і нам бракувало води: Розетта вже не могла виливати собі на

голову щоранку відро води, як це робила взимку, дарма що тоді в цьому було, либонь, менше потреби, ніж тепер.

У травні я дізналася про таке, з чого можна судити, до якого відчаю дійшли біженці. Вони скликали — здається, в будинку Філіппо — збори, де були присутні самі тільки чоловіки; на цих зборах вирішили: якщо англійці не прийдуть до кінця травня, то біженці, — усі при зброї: хто мав револьвера, хто дробовика, хто ножа, — примусять селян ділити свої запаси з біженцями. Мікеле, який теж був присутній на цих зборах, запротестував проти такого рішення, заявивши, що стане на бік селян. Тоді один з біженців сказав йому:

— Гаразд, у такому разі ми тебе вважатимемо також селянином і обійдемося з тобою так само, як і з ними.

Може, ці збори нічого не важили, бо, взагалі, біженці були непогані люди, і не думаю, щоб вони вдалися до зброї, але таке рішення свідчить про те, до якого відчаю вони дійшли. Я випадково дізналася, що декотрі з них збиралися залишити Сант-Евфемію — добре, що погода стояла гарна й стежки попросихали, — щоб податись хто через лінію фронту на південь, хто на північ, де, за чутками, не було такого голоду. Декотрі заводили мову про те, що треба вирушати пішки до Рима, бо, казали вони, в селі можна здохнути від голоду, а в місті людині все ж повинні якось допомогти, бодай через побоювання, що народ може підняти революцію. Одно слово, під жарким травневим сонцем усе заворушилося, всяк знов почав думати тільки про власну шкуру; декотрі навіть ладні були ризикнути життям, аби тільки вийти з цього становища нерухомості та нескінченного чекання.

І раптом одного найзвичайнісінького дня ми почули велику новину: англійці прорвали німецькі лінії оборони й пішли в наступ, тепер уже насправді. Годі описати радість біженців; щоправда, вони не могли відсвяткувати своїм звичаєм цю новину, бо не мали ні вина, ні їжі; вони тільки обіймалися й підкидали догори капелюхи. Бідолахи не знали, що цей наступ англійців принесе всім нам ще більше нещастя. Наші труднощі тільки починалися.

Розділ восьмий

Ще будши дівчинкою, у одного крамаря з нашого села я бачила всі номери журналу «Ілюстрована неділя» часів першої світової війни; разом з крамаревими дітьми я любила переглядати цей журнал, де було багато кольорових ілюстрацій, що зображували битви війни 1915 року. Може, тому я й уявляла собі битву такою, якою вона зображалась на цих ілюстраціях: стріляють гармати, курява, дим та вогонь; солдати йдуть на штурм, в руках гвинтівки з багнетами, попереду прапор; бій врукопаш, мертві падають, живі біжать далі. Щиро кажучи, ці картинки мені подобались, і мені здавалося, що війна не така вже й страшна, як казали, або ж, вірніше, війна, звичайно, жахлива, але, можливо, є люди, яким подобається вбивати інших або ж показувати свою хоробрість і твердість духу і нехтувати небезпекою, війна надавала таким людям нагоду виявляти оті їхні риси. І ще я думала, що не всі люди люблять мирне життя. Багато хто чувається добре саме під час війни, коли можна дати волю своїм кровожерним нахилам. Отак я міркувала собі, аж доки побачила війну на власні очі.

Одного дня Мікеле сказав мені, що битва з метою прорвати фронт майже скінчилася, але я не повірила, бо хоч би скільки вдивлялася, ніде не могла помітити жодних ознак битви. День був чудовий, ясний, лише над обрієм блукали маленькі рожеві хмаринки, майже торкаючись гірських вершин, за якими лежали Ітрі та Гарільяно — одне слово, фронт. Праворуч зеленіли гори, величні в золотих променях сонця; ліворуч, за долиною, блищало море, блакитне, усміхнене, весняне й світле. Де ж відбувалася битва? Мікеле пояснив мені, що за горами Ітрі битва тривала вже щонайменше два дні. Я не хотіла вірити цьому, бо, як я вже казала, уявляла собі битву зовсім інакшою; я сказала про це Мікеле. Він засміявся у відповідь і сказав, що битви, які я бачила на обкладинках «Неділі», відбуваються тепер зовсім інакше: гармати й літаки вбивають солдатів на великій відстані від

лінії фронту; одно слово, сучасна битва чимраз більше скидалась на те, як домашня господарка знищує мух, послуговуючись розбризкувачем, не торкаючись їх і не бруднячи рук. В сучасній війні, сказав Мікеле, більше не вдаються до атак, штурмів, битв урукопаш, особистий героїзм не потрібен, — перемагає той, чиї літаки літають далі й швидше, в кого більше гармат та ще коли ці гармати далекобійніші.

— Війна стала війною машин, — сказав він на завершення, — а солдати тепер не що інше, як добрі механіки.

Ця невидима битва тривала десь день або два, але одного чудового ранку гармати ніби зробили стрибок і їхні залпи зачулись так близько, аж стали дрижати стіни нашої халабуди.

— Бум, бум, бум!

Здавалось, гармати стріляють просто десь отут, за поворотом гори. Я скочила з ліжка й кинулась за двері, сподіваючись тепер уже справді побачити бій врукопаш, як я його собі уявляла. Але нічого такого не побачила. Надворі був такий самий спокійний, ясний, сонячний день, лише над обрієм, за горами довкола рівнини здіймались, вірніше злітали до неба тоненькі червоні смуги, зникаючи десь у небесній блакиті; здавалось, хтось крає небо ножем. Мені пояснили, що то були гарматні снаряди, чий шлях можна було простежити простим оком завдяки особливому станові атмосфери. Ці червоні смуги видавались ранами, порізами від бритви, з яких на мить виступала кров і відразу зникала. Спочатку ми бачили спалах, відтак просто над нашими головами лунав скажений свист і майже водночас із-за гір до нас долітав звук вибуху, та такий сильний, аж усе довкола хиталось і тряслося. Одно слово, стріляли через нас, цілячись у щось поза нами. Мікеле пояснив, що битва перемістилась північніше і долину Фонді вже очищено від німців. Я спитала його, куди ж поділися німці, і він відповів, що німці майже напевно втікають у римському напрямку, що битва за прорив фронту скінчилася й що гармати союзників, чиї постріли ми чули, б'ють по німецьких військах, які відступають. І немає

жодних сутичок врукопаш, багнетних атак, забитих і поранених.

Вночі ми бачили, що небо над Ітрі посвітлішало і лише подеколи раптові спалахи забарвлювали його в червоний колір. Артилерійська стрілянина на тлі чорного зоряного неба була тепер схожа на фейерверк, червоних смужок було дуже багато, та залпи були інакші, глухіші й погрозливі, не схожі на веселу тріскотняву фейерверка. Ми довго дивились на небо, врешті, до смерті стомлені, лягли спати, але спали мало й погано, бо було жарко, Розетта ніяк не могла заспокоїтись і говорила весь час, не вмовкаючи. Рано-вранці нас розбудив страшний вибух десь зовсім поряд. Ми скочили з ліжка й побачили, що цього разу обстрілювали наше селище. Тоді я вперше зрозуміла, що гармати куди гірші від літаків, бо ж літаки принаймні видно, від них можна втекти й сховатися, — в усякому разі, заспокоює те, що бачиш, куди вони летять; а гармат не видно, вони стоять десь ген там, за обрієм, але хоч ти їх і не бачиш, вони весь час, так би мовити, шукають тебе, і від них годі сховатися, бо їх наставлено на тебе, як вказівний палець. Вибухнуло зовсім близько від нас, і невдовзі ми дізнались, що снаряд ударив недалеко від будинку Філіппо. Прибіг Мікеле з дуже вдоволеним виглядом і сказав, що тепер уже нам залишилось терпіти щонайбільше кілька годин; на це я зауважила, що вмерти можна й за кілька секунд, але він, знизавши плечима, відповів, що ми вже можемо вважати себе безсмертними. У відповідь на його слова просто над нами раптом пролунав страшний вибух. Стіни й стеля в нашій кімнатці захитались, зі стелі на нас посипались пил і сміття, в повітрі так стемніло, аж на якусь мить нам здалося, начебто снаряд справді влучив у наш будиночок. Ми вискочили назовні й побачили, що снаряд вибухнув неподалік, на мачері, частина якої зірвалася вниз, а на тім місці зяяла велетенська яма, усипана свіжою землею та вирваною з корінням травою. Тепер уже й Мікеле коли не злякався, то бодай зрозумів, що я мала рацію: вмерти можна й за кілька секунд; тим-то він і сказав нам іти за ним.

— Нам треба,— мовив він,— знайти непрострілюване місце.

Ми побігли мачерою до протилежного її кінця, де під навислими скелями стояв курінь з гілок, що правив за хлів.

— Оце і є непрострілюване місце,— сказав Мікеле, дуже задоволений тим, що може показати нам свої військові знання,— сідаймо на траву... сюди снаряди не залетять.

Еге ж! Ледве встиг він мовити ці слова, як пролунав жахливий вибух і нас огорнуло курявою й димом, через які ми побачили, що курінь перехнябився набік, наче картонний будиночок. Цього разу Мікеле нічого не сказав про непрострілюване місце, а тільки штовхнув нас так, аж ми обидві впали додолу, й закричав:

— За мною, до печери... плазуйте до печери... не підводьтеся, плазуйте за мною!

Печера була відразу за курнем, маленька, з низьким входом, тож селяни зробили з неї курник. Ми поплазували за Мікеле, поповзом дістались до курника, сполохавши курей, які, кудкудакаючи, позабивалися в глиб печери. Печера була надто низька, щоб устати або навіть сісти, тож ми пролежали понад годину просто на курячому посліді, що вкривав дно печери; кури дуже швидко призвичаїлись до нашої присутності, навіть походжали по нас, пощипуючи наше волосся. Ми чули безперервні вибухи біля самої печери, і я сказала Мікеле:

— Добре ще, що це непрострілюваний закуток.

Нарешті почулося ще кілька вибухів, уже не таких частих, і тут усе скінчилося, якщо не враховувати віддалених залпів, свисту снарядів над нами та вибухів десь поза Сант-Евфемією. Тоді Мікеле сказав, що снаряди, які влучили в курінь, були, мабуть, не англійські, а німецькі, причому німці стріляли з гірських мінометів з крутою траєкторією; тепер ми вже можемо вийти з печери, бо німці припинили обстріл, а англійці по нас не стрілятимуть. Що ми й зробили: вповзли з печери й повернулися додому.

Була вже перша година дня, і ми подумали, що час підобі-дати, попоївши трохи хліба з сиром. Поки ми сиділи й їли, раптом прибіг, засапавшись, син Паріде й сказав, що при-йшли німці. Спочатку ми нічого не зрозуміли: після всієї оцієї стрілянини начебто мали прийти англійці,— я навіть перепитала хлопчика, адже він міг і помилитися:

— Ти, мабуть, хотів сказати, що прийшли англійці?

— Ні, німці.

— Німці вже повтікали.

— А я тобі кажу, що вони прийшли сюди.

Та ось появився Паріде й пояснив нам, у чім річ: це такі були німці, ціла група німецьких солдатів, що втікали від англійців: вони лежали в холодку на соломі біля сараю, і селяни не могли зрозуміти, чого їм треба. Я сказала Мікеле:

— А що нам до німців?.. Ми дожидаємо англійців, а не німців, хай німці влаштовуються, як знають.

На жаль, Мікеле не послухав мене, очі йому блищали, можна було подумати, що він ненавидить німців і його вабить до них водночас; було видно, що йому дуже кортить подивитися на переможених і розбитих німців, потому як він багато разів бачив їх чванькуватими переможцями. Вислу-хавши Паріде, він сказав:

— Ходімо подивимось на цих німців,— і пішов слідом за Паріде, а ми з Розеттою — за ним.

Німці лежали там, де їх зустрів Паріде,— в холодку під сараєм. Їх було п'ятеро; ще ніколи в житті я не бачила таких змучених і стомлених людей. Вони лежали покотом на соломі, порозкидавши руки й ноги, й мали вигляд, як у мерців. Троє з них спало, в усякому разі, їхні очі були заплю-щені, четвертий лежав горілиць і дивився на небо, п'ятий так само лежав на спині, але він підмостив собі під голову купу соломи й дивився просто перед себе. Найбільше впав мені в очі цей останній: майже білий, з рожевою прозорою шкірою, блакитними очима, облямованими зовсім білими віями та дуже світлим і прямим волоссям. Його щоки вкри-вав густий шар пилуки з доріжками, наче від висохлих сліз,

ніздрі чорні від землі чи то бруду, губи порепані, очі почервонілі й запалі. Я завжди бачила на німцях дуже охайні уніформи, чисті й відпрасовані, ніби щойно видобуті зі скрині, та ці солдати мали на собі уніформи пожмакані й подерті, здавалось, навіть їхній колір змінився, наче їх поприпорошувало курявою або кіптявою. Навколо німців трохи віддалік стояли біженці й селяни і дивились на них, як на небачених чудовиськ; а німці лежали мовчки й непорушно. Мікеле підійшов до них і спитав, звідки вони йдуть. Він звернувся до них по-німецькому, але білий, не повертаючи голови, наче вона була наглухо приклеєна до підмощеної соломи, тихо сказав:

— Можете говорити по-італійському... Я знаю італійську мову.

Мікеле повторив своє запитання по-італійськи, і білий відповів, що вони йдуть з фронту. Мікеле спитав, що сталося. Той, лежачи, мов паралізований, і, промовляючи дуже тихо й повільно, якимсь похмурим, погрозливым і стомленим голосом розповів, що вони артилеристи, що дві доби без передиху їх бомбардували літаки, не тільки порозбивавши їхні гармати, але й порозвертавши довкола всю землю, що більшість їхніх товаришів забито, а самі вони втекли.

— Фронт тепер уже не під Гарільяно,— повільно завершив він свою розповідь,— а значно далі на північ. Ми повинні йти туди. Там ще є гори, й ми на них укріпимося.

Вони скидалися на мерців, та все ж іще говорили про опір і про подальшу війну.

Мікеле спитав, хто прорвав фронт, англійці чи американці; це було необережне запитання, білий усміхнувся й відповів:

— А що вам до цього? Вам досить знати, дорогий синьйоре, що ваші друзі незабаром будуть тут.

Мікеле вдав, буцімто не помітив іронічного погрозливого тону, й спитав, чим він може допомогти їм. Білий сказав:

— Дайте нам чогось попоїсти.

Ми додали останні рештки своїх запасів; за винятком Філіппо, у всіх нас, біженців і селян, разом узятих, не зна-

йшлося б і однієї хлібини. Тож ми презирнулися, і я, висловлюючи вголос наші спільні думки, вигукнула:

— Попоїсти! Гадаєте, ми маємо їжу? Якщо англійці не принесуть нам продуктів і до того ж дуже скоро, ми всі отут перемеремо від голоду. Підождіть і ви англійців і також матимете що їсти.

Я побачила, що Мікеле робить мені знак замовкнути, й відразу зрозуміла, що бовкнула дурницю. Німець пильно подивився на мене, наче намагаючись запам'ятати риси мого обличчя. Врешті звільна промовив:

— Гарна порада: підождати англійців.

Якийсь час він лежав непорушно, потім через силу підняв руку й заходився шукати щось у себе на грудях під кітелом.

— Я сказав, що ми хочемо чогось попоїсти, — мовив він. Не рухаючись і не змінюючи постави, він видобув велетенського чорного пістолета й повернув цівку в наш бік.

Я страшенно перелякалася — не так пістолета, як виразу очей німця, який був схожий на дикого звіра, що спіймався в пастку, але шкирить зуби. А Мікеле, й оком не змигнувши, мовив до Розетти:

— Біжи до мого батька й скажи йому, хай дасть трохи хліба для німців.

Він мовив ці слова таким голосом, наче підказував Розетті, щоб вона розповіла батькові, в який спосіб німці вимагають у нас хліб. Розетта побігла до будиночка Філіппо.

Чекаючи, доки принесуть хліб, ми всі непорушно стояли понад випростаними долі німецькими солдатами. Хвильку помовчавши, білий сказав:

— Нам потрібен не тільки хліб. Нам потрібно, щоб хтось пішов з нами і показав стежку на північ, якою ми зможемо наздогнати наші війська.

Мікеле мовив:

— То онде вона, ота стежка, — і вказав на гірську стежку, що кривуляла вгору. Білий відповів:

— Та я й сам бачу її. Але ми не знаємо цих гір. Нам потрібен провідник. Наприклад, ота дівчина.

— Яка дівчина?

— Та, що пішла по хліб.

У мене все похололо всередині: адже зараз іде війна, якщо вони заберуть Розетту, то хтозна-коли я побачу її знову. Але Мікеле, не втрачаючи спокою, відразу відповів:

— Ця дівчина не тутешня. І знає гори ще гірше, ніж ви.

— В такому разі,— сказав білий,— з нами підете ви, дорогий синьйоре. Адже ви тутешній, чи не так?

Я хотіла крикнути Мікеле: «Скажи, що ти теж не тутешній»,— однак не встигла. Мікеле був надто чесною людиною, щоб брехати, тим-то він відповів:

— Так, я тутешній, але я також не знаю цих гір, бо весь час жив у місті.

Тут білий мало не засміявся й сказав:

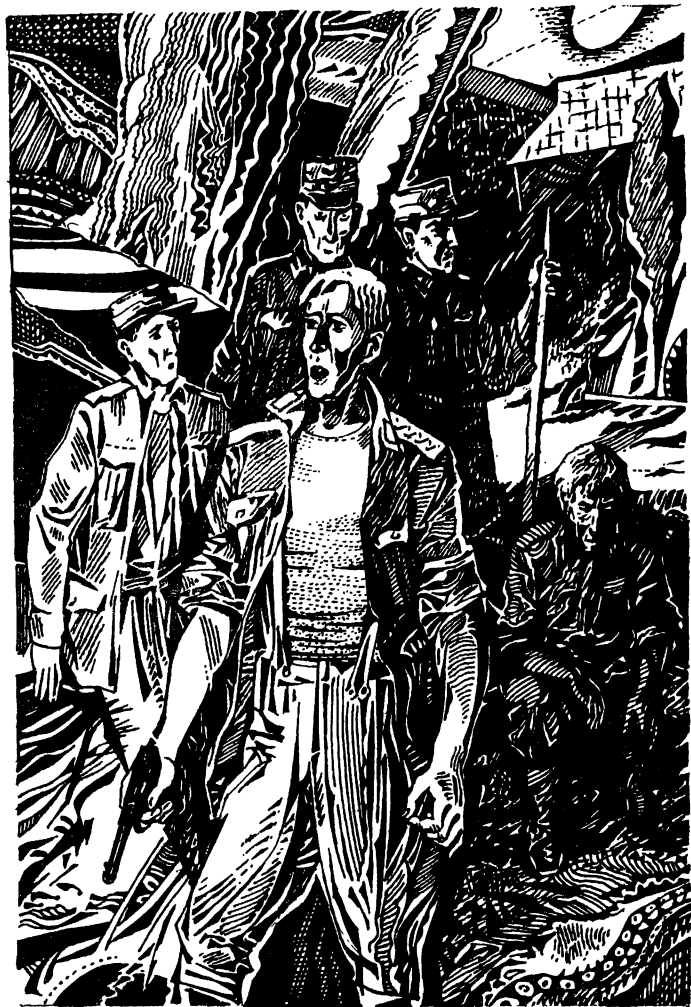
— Як вас послухати, то, виходить, що цих гір не знає ніхто. З нами підете ви. І я певен, ви скоро впевнитесь, що чудово знаєте ці гори.

На це Мікеле нічого не відповів, тільки насупив брови. Тим часом повернулася Розетта з двома буханцями; вона обережно поклала їх на солому біля німців, подаючи їм хліб зоддалеки, як ото звичайно дають їсти диким тваринам, що не викликають жодної довіри. Німець зауважив це й невдоволено мовив:

— Дай мені хліб у руки. Ми не скажені собаки й не покусаємо тебе.

Розетта знов узяла буханці й подала йому. Німець поклав пістолет, узяв хліб і сів на соломі.

Інші теж позводилися й посідали поряд; напевно, вони не спали й чули всю розмову, лежачи з заплющеними очима. Білий дістав з кишені ножа, розкраяв хліб на п'ять однакових шматків і роздав товаришам. Їли вони повільно й довго, підбираючи кожну крихту, а ми всі стояли навколо, не мовлячи ні слова. Коли вони врешті скінчили їсти, одна селянка мовчки подала їм відро з водою, і вони випили хто по два, а хто й по чотири ополоники: видно, їм дуже хотілося їсти й пити. Потім білий знову взяв пістолета.

— Нам час іти, вже пізно.

Він мовив це до своїх товаришів, і вони почали повільно підводитися з соломи. Відтак він звернувся до Мікеле:

— А ви підете з нами й показуватимете нам дорогу.

Всі ми були вражені, бо ж гадали, що білий не казав це всерйоз; але тепер ми пересвідчилися, що він не жартував. Філіппо також прийшов і разом з нами мовчки дивився, як їли німці. Та коли він побачив, що білий погрожує пістолетом Мікеле, він нараз застогнав і з рішучістю, якої ніхто від нього не сподівався, затулив собою Мікеле, закричавши:

— Це мій син, розумієте? Мій син.

Білий нічого не сказав, тільки змахнув пістолетом, ніби відганяючи набридливу муху. Але Філіппо знов закричав:

— Присягаюсь Євангелієм, що мій син не знає гір. Мій син читає книжки, пише, вчиться, звідки ж йому знати гори?

Білий відказав:

— Годі, він піде з нами.

Він підвівся й, тримаючи пістолет в одній руці, другою поправив на собі ремінь.

Філіппо дивився на нього й нібито не розумів, чого той хоче. Потім він судомно ковтнув і провів язиком по губах: мабуть, йому забракло повітря. Раптом, невідь-чому, я згадала фразу, яку він так полюбляв повторювати: «Дурні тут не водяться». Бідолаха: тепер він не був ні розумним, ні дурним, а просто батьком, у якого хотіли забрати сина. Якусь хвилю він стояв, ніби вражений громом, а потім знов закричав:

— Візьміть мене! Візьміть мене замість мого сина. Я добре знаю гори. Перш ніж купити крамницю, я був мандрівним торговцем. Ці гори я обходив уздовж і вшир. Я вас за руку доведу до вашого штабу. Я знаю найзручніші й найпотаємніші стежки. І доведу вас, обіцяю вам.

Він повернувся до дружини й сказав:

— Іду я. Не турбуйтеся, я повернуся додому завтра надвечір. — Мовивши це, він підтяг штани й навіть спробував усміхнутися жалюгідною усмішкою, потім підступив до німця й сказав з удаваною невимушеністю:

— То що ж, рушаймо, світ не близький.

Але марно він старався. Німець заявив цілком спокійно:

— Ви надто старий. З нами піде ваш син. Це його обов'язок.— Цівкою пістолета він відсторонив Філіппо, підійшов до Мікеле і тим самим пістолетом подав йому знак іти вперед, мовивши тільки:

— Ходімо.

Хтось із присутніх гукнув:

— Мікеле, тікай!

Бачили б ви німця в цю мить! Забувши про втому, він рвучко повернувся в той бік, звідки пролунав вигук, і вистрелив. На щастя, куля загубилась серед каміння мачери; але цим своїм пострілом німець усе ж досяг своєї мети: налякав біженців і селян, перешкодивши їм зробити щось, аби допомогти Мікеле. Всі з жахом кинулись навтьоки й спинилися тільки тоді, коли повідбігали далеко від німців. І почали мовчки дивитись, як німець підштовхує Мікеле цівкою пістолета. Я ніколи не забуду цієї сцени, вона й досі стоїть мені перед очима: німець з пістолетом в руці, а попереду нього Мікеле; і я пам'ятаю, що одна штанина у Мікеле була довга, аж він мало не наступав на неї, а друга коротка — навіть видніла кісточка. Мікеле ступав повільно, можливо, надіявся, що ми обуримось проти німців і створимо йому можливість втекти; він дещо волочив ноги, наче їх було закуто в невидимі ланцюги. Група з п'яти німців і Мікеле пройшла під нами стежкою, що спускається в долину, й повільно зникла в кущах. Коли німець вистрелив, Філіппо втік разом з іншими й зупинився на деякій відстані; але, побачивши, що Мікеле й білий завертають у кущі, видав якийсь звук, схожий на рев дикого звіра, й хотів був кинутися слідом за ними. Селяни й біженці притримали його. Він ревів далі, повторюючи синове ім'я й заливаючись гіркими слізьми, що струменями спливали по його щоках. Прибігли мати з сестрою; спершу вони не могли зрозуміти, що трапилося, й питали в усіх, та щойно зрозумівши, стали плакати й вигукувати ім'я Мікеле. Сестра ридала, час од часу вигукуючи:

— І треба ж було статися цьому саме тепер, коли все кінчається, саме тепер!

Ми не знали, як утішити їх, та словами годі зарадити горю, треба усунути причину горя, а цього ми зробити не могли. Нарешті Філіппо трохи отямився, обійняв дружину за плечі й сказав, допомагаючи їй іти до будинку:

— Ось побачиш, він повернеться... неодмінно повернеться... не може не повернутися... він покаже їм дорогу й повернеться.

Плачучи далі, дочка підтримала батька:

— Ось побачиш, мамо, що він повернеться надвечір.

Але мати сказала те, що часто говорять матері в подібних випадках і що майже завжди підтверджується, бо материнське чуття певніше від усяких міркувань:

— Ні, я знаю, що він не вернеться, чує моє серце, що я ніколи більше не побачу його.

Треба признатися, що серед усього цього розгардіяшу — гарматної стрілянини, розгрому німецьких військ, прориву лінії фронту, кінця нашого перебування в горах — випадок з Мікеле не справив на нас з Розеттою того враження, яке мав би справити. Ми так само вірили чи то хотіли вірити, що він повернеться; можливо, ця віра була нам потрібна, аби приховати, що нас не зачепило горе родини Фестів. Ми не могли потерпати, як вони, бо ж були думками вже далеко. Обидві ми страшенно раділи, що врешті діждалися визволення, й не розуміли, що зникнення Мікеле, який став нам і батьком, і братом, зробилось важливішою подією, ніж саме визволення, і вже принаймні мало б затьмарити нашу радість. На жаль, себелюбство, мовчавши в нас, поки ми перебували в небезпеці, прокинулося, щойно ця небезпека минулась. Коли ми вертали до хижі, потому як німці повели Мікеле, я мимоволі думала, що нам неабияк пощастило, що німці забрали Мікеле, а не Розетту, бо лиха пригода з Мікеле зрештою стосувалася його родини, а ми однаково мали розлучитися з ними й ніколи більше не зустрітися. Ми повернемось до Рима, до попереднього життя, і про наше

перебування в горах зостанеться один лише спогад; і тільки іноді, між іншим, ми скажемо одна одній:

— Пам'ятаєш Мікеле?.. Цікаво, що з ним потім сталося? А ти пам'ятаєш Філіппо, його дружину та дочку?.. Що там вони тепер поробляють?

Цієї ночі, незважаючи на спеку, ми з Розеттою спали обійнявшись, бо стріляли гармати, вибухи снарядів лунали зовсім близько, і ми вирішили, що коли вже снаряд влучить у нас, то ми бодай помремо вкупі. Але ми так і не поспали до пуття, бо що п'ять чи то десять хвилин нас будили сильні вибухи; ми прокидалися, сідали в ліжку; але часом прокидалися і без жодних вибухів: самі розумієте, причин для хвилювання було аж надто. Розетту непокоїла доля Мікеле; тепер я розумію, що вона, на противагу мені, відчувала, що його зникнення не було такою вже незначною подією, як я ото намагалась переконати її. Час від часу я чула її голос у темряві:

— Що тепер роблять з Мікеле, мамо?

Або:

— То ти справді віриш, мамо, що Мікеле повернеться?

Або ще:

— Що ж воно буде з нашим бідним Мікеле, мамо?

З одного боку, я відчувала, що Розетта слушно турбується про долю Мікеле, але, з другого боку, це мене лютило, бо ж, як я вже казала, коли ми скоро від'їжджаємо з Сант-Евфемії, то повинні піклуватися лише про себе самих. Тим-то я відповідала Розетті неувважливо й намагалась заспокоїти її, доки врешті, втративши терпець, сказала:

— Спи, ти вже однаково не допоможеш йому, якщо навіть не спатимеш. Та й потім, я певна, що з ним не станеться нічого лихого. Він тепер, звичайно, вже вертає гірськими стежками додому.

Розетта ще раз повторила, але вже у півсні:

— Бідний Мікеле.

По цих словах вона справді заснула.

Прокинувшись уранці, я побачила, що Розетти поряд мене

немає. Я вибігла з хатини; було вже пізно, сонце стояло високо в небі, артилерійська стрілянина припинилася й по-всюди панувало велике пошвавлення. Біженці сновигали між хатинами, прощалися з селянами, переносили речі, а декотрі вже сходили вервечкою вниз по стежці, що вела до Фонді. Мене раптом охопив жак, що Розетта пропала, як і Мікеле, і я забігала по мачері, голосно кличучи її. Ніхто не звертав на мене уваги, і я раптом подумала, що бог покарав мене за недобрі думки. Розетта зникла, всі зайняті своїми справами, ніхто не хоче навіть спинитися, щоб вислухати мене. Я чимраз глибше впадала в розпач, та, на щастя, в цю мить дружина Паріде, Луїза, виглянула з куреня й мовила до мене:

— Ну чого ти горлаєш, як навіжена? Розетта тут, їсть з нами лемішку.

Я полегшено зітхнула, мені навіть зробилось трохи соромно; я зайшла до куреня й сіла до інших за стіл, де стояла миска з лемішкою. Як завжди, всі мовчали — навіть цього дня, коли відбулося так багато подій і ще стільки мало відбутися; селяни думали тільки про їжу. Лише Паріде, наче висловлюючи загальну думку, раптом мовив звичайним тоном, як ото говорять, скажімо, про погоду:

— Отже, ви повертаєтесь до міста й знов житимете синьйорами, а ми зостанемось тут працювати, як і досі.

Він утер рота, випив ополоник води й вийшов з куреня, не попрощавшись з нами, як він це звичайно робив. Я сказала родині Паріде, що ми підемо складемо речі, а потім іще вернемось попрощатися; і ми пішли.

Я хотіла тільки одного, радісно й нетерпляче дожидала тієї хвилини, коли ми вирушимо звідси. Та все ж, невідьчому, я сказала:

— Треба заглянути до Фести, дізнатися, що сталося з Мікеле.

Я сказала це неохоче, бо Мікеле, може, ще не повернувся і в такому разі горе родини Фести затьмарило б мою радість. Але Розетта спокійно відповіла мені:

— Фести вже пішли звідси сьогодні вдосвіта. Мікеле не повернувся. Вони сподіваються знайти його в місті.

Почувши, що Фести вже пішли, я полегшено зітхнула; з мого боку, це був, звичайно, вияв себелюбства, так само як і нехіть, з якою я збиралась навідати Фесту. Я сказала Розетті:

— В такому разі нам нічого більше не залишається, як складати речі й чимшвидше йти звідси.

Розетта відповіла:

— Сьогодні вдосвіта, коли ти ще спала, я встала й пішла попрощатися з Фестами. Вони були просто в розпачі. Для них цей радісний день був повен печалі, бо Мікеле не повернувся.

Я трохи помовчала, думаючи, наскільки Розетта краща за мене: вона встала вдосвіта й пішла до Фестів, не боячись, як я, що їхнє горе зіпсує їй радість. Мені стало соромно, і я сказала Розетті, обіймаючи її:

— Доню моя золотенька, ти набагато краща за мене, бо ти зробила те, на що мені бракувало відваги. Я була така щаслива, що наші муки скінчилися, аж побоялася йти до Фестів.

Розетта сказала:

— А мені не довелося силувати себе. Я дуже полюбила Мікеле, тож мені було в важко не піти до них. Я цілісіньку ніч не могла заснути, знай думала про цього бідолаху. На жаль, його мати не помилилась: він не повернувся.

Настав час вирушати. Ми зайшли до нашої кімнатки, дістали валізи, з якими вирядились у дорогу з Рима, й поклали в них рештки нашої одежі: спідниці та кофти, що їх я сплела в Сант-Евфемії з масної сільської вовни, кілька пар панчіх, носовики. Поклала до валіз і залишки наших запасів: овечий сир, куплений у євангеліста, понад кілограм «окатої» квасолі та маленького чорного буханця, якого я спекла з решток кукурудзяного борошна впереміш із висівками. Я завагалась, чи брати з собою тарілки й склянки, що їх купила в селян, і зрештою залишила їх на підвіконні. Ото й усе.

Позамикавши валізи, ми на хвильку присіли з Розеттою на ліжко й розглянулись довкола: наша кімнатка вже прибрала сумного вигляду нежилого помешкання, яке люди полишають назавжди. Уся моя нетерплячка та радість відразу зникли, на серці стало якось тривожно. Я думала про те, що в цих брудних чотирьох стінах, на цій долівці я прожила найгірші й найжахливіші дні мого життя, мені й хотілося піти звідси і було шкода покидати Сант-Евфемію. Я прожила в цій кімнатці дев'ять місяців день за днем, годину за годиною, хвилину за хвилиною, переходячи від надії до розпачу, від побоювань до рішучості, від бажання жити до бажання вмерти. Та найбільше я чекала одного: визволення, бо свобода не тільки прекрасна, але й справедлива, якщо люди стають однаковою мірою вільні. І я нараз зрозуміла, що життя людей, які чекають і надіються на визволення, сповнене глибшого глузду, ніж життя тих, що нічого не чекають і ні на що не надіються. Переходячи від свого особистого й дрібного до загального й великого, я почала думати, що те саме можна сказати й про людей, які дожидають важливіших подій, як, наприклад, другого пришествя Христа або запровадження справедливості для бідних. Залишаючи назавжди цю кімнатку, я насправді відчувала, ніби покидаю коли й не храм, то в будь-якому разі, святе місце: адже тут я багато страждала й дуже довго чекала й надіялась на щось хороше не лише для себе самої, але й для інших людей.

Ми поклали валізи на голову й уже були рушили до куреня, щоб попрощатися з селянами, та раптом побачила, що людей на мачері охопила паніка. Цього разу люди розбігались не від гарматних залпів, чутих тепер здалеки, як перекоти грому даленіючої грози, а від рівномірного лютого тріскотіння в заростях аж під вершиною гори. Один біженець спинився й закричав нам:

— Кулемети! Німці обстрілюють американців із кулеметів!

Біженець відразу побіг далі. Всі кинулись хто куди й поховалися по печерах та всяких дірках, тільки ми з Розеттою стояли посеред мачери, а кулеметне татакання все лютішало.

Я була так само вирішила втікати до якогось сховища, але на думку, що нам доведеться повертатися до сповненого страхів життя, яке ми тут провадили дев'ять місяців, і то повертатися саме тепер, коли вже збирались розлучитися назавжди з цим животінням, мені стало гидко. Я злісно гукнула Розетті:

— Кулемети? А я тобі скажу ось що: начхати мені на кулемети, я однаково піду вниз.

Розетта не стала заперечувати: від нудьги та втоми вона зробилася хороброю. Ми вирішили не прощатися з селянами, які поховалися невідь-куди, і, не звертаючи уваги на татакання кулемета, неквапно рушили стежкою в долину. Ми спускалися, переходячи з мачери на мачеру, й невдовзі переконалися, що вчинили слушно, пішовши з Сант-Евфемії: кулеметної тріскотняви вже не було чути, навкруги все видавалося спокійним і звичайним. Стояв чудовий травневий день. Сонце припікало, живоплоти край стежини пахли дикими трояндами й курявою, над квітами гули бджоли, неначе війни ніколи й не було.

Але війна була, й невдовзі ми побачили її сліди. Насамперед нас перестріли два солдати; я вирішила, що вони американці — по їхній розмові, звичайно, не по уніформах, які я бачила вперше. Обидва були молоді, смагляві, маленькі на зріст; вони вискочили з кущів просто на нас. Один з них кинув «Хелло» — чи то щось таке; другий мовив кілька слів по-англійськи, яких я не зрозуміла. Вони перетнули стежку й далі простували вгору крізь зарості, попригинавшись, із гвинтівками в руках, поглядаючи з-під касок на вершину гори, звідки знов долинали кулеметне татакання. Це були перші американці, яких ми зустріли, і то випадково; але тепер, думаючи про війну, я доходжу висновку, що під час війни все відбувається випадково, без жодної на те причини: чоловік іде ліворуч — і його вбивають, а якби був повернув праворуч, то нічого б з ним не сталося. Я сказала Розетті:

— Ти бачила, які ці солдати?

А вона мені:

— Я гадала, що вони всі високі та біляві, а ці два маленькі й смагляві.

Я не знала, що їй на це відповісти, але згодом побачила, що в американській армії були солдати всяких рас і всякого кольору шкіри: негри й білі, біляві й чорняві, високі й низенькі. Ці два, як я дізналася пізніше, були американці італійського походження, отаких італо-американців було дуже багато, принаймні в частинах, які зайняли місцевість, де ми перебували.

Йдучи далі вниз, ми натрапили на пункт першої допомоги Червоного Хреста, що стояв під великим деревом неподалік від стежки. Просто під деревом стояла розкладачка й похідна аптечка, біля них було кілька солдатів, і саме в ту хвилину, коли ми підходили, ще два солдати принесли на ношах пораненого. Ми спинилися й почали дивитися, з якими труднощами ці два солдати підносять ноші до пункту Червоного Хреста. Поранений лежав із заплющеними очима й здавався мертвим. Та він був живий, бо ті два розмовляли з ним, напевно, заспокоювали його, щоб він потерпів, що вони ось-ось будуть на місці, а він злегка кивав їм головою, наче хотів сказати, що все зрозумів, хай вони не турбуються: він потерпить. Яюсь страшно було бачити все це на гірському схилі, під яскравим травневим сонцем, серед розквітлих кущів, які сягали до пояса людям з ношами. Спочатку мені здалося, що поранений на ношах помер, тепер же мені все переплуталось у голові: ніби солдати не солдати, а пункт Червоного Хреста не пункт Червоного Хреста, і взагалі, ніби все оце несправжнє, а яесь примарне, як уві сні. Я сказала Розетті:

— Цього чоловіка поранив кулемет, а міг же поранити й нас.

Я сказала це лише, щоб переконати саму себе, що кулемет таки справді існує й що небезпека існує так само. Але й це не переконало мене.

Та годі про це. Переходячи з мачери на мачеру, ми дісталися вниз, до роздоріжжя біля річки, до будиночка, де

колись мешкав покійний Томмазіно. Останнього разу, коли ми тут були, все видавалося пустельним, як і всі місця, що їх займали німці, бо ж німці всюди створювали пустелю довкола себе; не знаю, як їм це вдалося, але люди, щойно забачивши їх, ховалися й тікали хто куди. Тепер тут було чимало люду — селян та біженців, що спускалися, як і ми, з гір, одні пішки, інші на ослах або мулах, нав'ючених речами,— усі вертали до своїх домівок. Ми приєднались до натовпу, всі були дуже веселі й теревенили між собою, як давні знайомі. Вони казали:

— Війна скінчилася, кінець і нашим стражданням, прийшли англійці, повернувся достаток.

Здавалось, люди забували останній болісний рік. Разом з іншими ми дістались до перехрестя, де нашу дорогу перетинала інша дорога, що вела в гори; на цьому перехресті ми зустріли першу колону американців. Вони йшли вервечкою, і я побачила, що це справді американці, бо не схожі ні на німців, ані на нас, італійців. Усі рухались якоюсь невимушеною, недбалою ходою, наче були чимсь невдоволені; каски надягнені у всіх по-різному, у кого збиті набакир або насунуті на очі, у кого на потилиці, багато які в самих тільки сорочках, і всі жували гуму. Здавалось, вони воюють знехотя, але й не виказують страху, що було дивним для цих людей, які, на відміну від німців, не народжені для того, щоб воювати, а воюють, бо змушені до цього. Вони навіть не дивились на нас, було відразу видно, що їм уже давно набридли гірські дороги, бідні люди з клунками, спекотні травневі дні, що на все це вони надивились до несхочу, відколи висадились в Італії. Колона дуже довго йшла повз нас, солдати ступали повільно і все тією ж недбалою ходою. Та ось врешті пройшли останні троє або четверо, найстомленіші й найнезадоволеніші, і ми змогли звернути на путівець.

Цей путівець вів до Монте Сан-Біаджо, що лежав у горах, на північ від долини Фонді, але трохи далі перехрещувався з великою дорогою, здається, з віа Аппія. Діставшись до цієї

дороги, ми спинилися, пороззявлявши роти: дорогою сунула наступаюча американська армія. Сказати, що дорога була забита людьми, означало б сказати неправду, бо людей на дорозі було небагато,— вона була забита розмаїтими машинами, але всі були зафарбовані в зелений колір і на всіх була намальована біла п'ятикутна зірка, така несхожа на італійську, про яку кажуть, що вона приносить щастя, саме тільки щастя, тоді як американська зірка дає владу тим, хто йде за нею. Я сказала, що дорога була забита машинами, а не автомобілями, бо дорогою дуже близько одна біля одної й дуже повільно рухались найрозмаїтіші машини: маленькі автомобілі, зроблені з самого заліза, відкриті, напхом напхані солдатами з гвинтівками між коліньми; велетенські, вкриті бронєю танки на гусеницях, чиї гармати зачіпали гілки платанів край дороги; великі й маленькі ваговози, одні закриті, інші відкриті; маленькі, наче іграшкові, танки, на кожному з яких стриміла гармата дулом угору; велетенські броневики, де по кабінах видніли мармурові дошки з кнопками, важелями та електричними дротами. Слово честі, хто не бачив американської армії, яка рухається дорогою, той не має уявлення, що таке армія. Потік великих і маленьких машин, усі з білою зіркою, яка вже починала мигтати в наших очах, рухався вперед повагом, зі швидкістю пішохода, спиняючись і знов рухаючись далі. Віа Аппія була схожа на Корсо¹ в години пік. І на всіх машинах їхали солдати: на танках, автомобілях, ваговозах, сидячи й стоячи, проте всі терплячі й байдужі, майже змуджені, усі жували гуму, а декотрі навіть читали невеликі книжечки з малюнками. Поміж машинами снували мотоцикли з одним або двома мотоциклістами, вбраними з голови до ніг у шкіру; тільки мотоцикли й могли їхати швидко; вони скидалися на сторожових собак, які мотаються навколо великого, ледачого, повільного гурту. Бачачи оце велетенське скупчення машин, які рухались так близько одна біля одної, аж годі проткну-

---

¹ Одна з головних вулиць Рима.

тись, я дивувалася, чому це німці не летять бомбардувати ці машини. І тут я зрозуміла, що німці вже програли війну, що вони більше не могли заподіяти шкоди нікому, бо їм пообтинали пазурі й повиривали зуби, а кігті й зуби армії — це літаки й гармати. І ще я зрозуміла, що таке сучасна війна. Це вже не сутички врукопаш, якими я милувалась на малюнках журналів за 1915 рік, а битви на відстані, коли вороги не бачать один одного: спершу літаки та гармати розчищають бомбами й снарядами місцевість, відтак починають просуватися війська, які дуже рідко стикаються з супротивником, а здебільше їдуть уперед, зручно сидючи в автомобілях, з гвинтівками між коліньми, жуючи гуму й читаючи книжки з малюнками. Потім мені розповідали, що часом серед цих військ бувало багато забитих і поранених, але не в боях з ворожими військами, а від артилерійського вогню, яким німці намагалися спинити їх.

Про те, щоб перетнути дорогу чи просто йти нею, не могло бути й мови, це було б однаково, що намагатись переплисти навесні річку та ще й у найглибшому місці. Тим-то ми разом з багатьма іншими повернули назад і, вийшовши на путівець, подались до міста. За десять хвилин ми вже йшли містом, але відразу зрозуміли, що нам тут нема чого робити. Усі будинки поруйновано, кругом громаддя руїн, а де руїн не було, там стояли великі калюжі гнилої води; на невеличкому майдані товпились упереміш американські солдати, біженці й селяни. Це було схоже на торг, тільки ніхто нічого не продавав і не купував, хіба що надію на краще майбутнє; але ті, що могли продати цю надію, тобто американські солдати, видавались байдужими й чужими, а ті, що цю надію хотіли б купити, селяни та біженці, не знали, як і з чого почати. Вони крутились коло американців, ставили запитання по-італійськи, але ті не розуміли й відповідали по-англійськи; селяни й біженці розчаровано відходили, але через якийсь час починали все спочатку — і знов без пуття.

Перед одним з будинків, що якимсь дивом лишилися цілі й неушкоджені, я побачила юрбу людей і підійшла подивити-

ся. Кілька американців стояли на балконі другого поверху й жбурляли звідти біженцям і селянам льодяники та сигарети, а люди кидались на те, зачинали бійку, качались у пилюці, аж соромно було дивитися. Було цілком зрозуміло, що їм не потрібні ні льодяники, ні сигарети, але вони б'ються за них лише тому, що хочуть потішити американців, які саме цього від них і чекають. Взагалі уже з перших годин встановились такі стосунки (потім я часто спостерігала це в Римі — весь час, доки тривала союзна окупація): італійці канючили різні речі у американців, щоб зробити їм втіху, а американці дарували ці речі, щоб зробити втіху італійцям, і ні ті, ні ті не помічали, що це не давало втіхи нікому. Американці перемогли, а італійці були переможені, і цього було досить.

Я підійшла до маленького військового автомобіля, що стояв посеред натовпу; в ньому сиділо два солдати — один рудий, веснянкуватий, з блакитними очима, другий з темним волоссям, жовтим обличчям, гострим носом і вузькими губами. Я звернулася до них:

— Скажіть, як нам дістатися до Рима?

Рудий навіть не глянув на нас, він жував гуму й читав якусь книжечку; чорнявий понишпорив у кишенях і дістав пачку сигарет.

Я сказала:

— Непотрібні мені ваші сигарети, ми не палимо, скажіть краще, як нам дістатися до Рима?

— Рим? — перепитав урешті чорнявий.— Рим ні.

— Як це ні?

— Німці Рим.

Він знов понишпорив у кишенях і дістав звідти льодяники. Я відмовилась взяти їх, сказала йому:

— Якщо хочеш дати чогось, то дай хліба, а ваші цукерки нам зовсім ні до чого. Тобі не вдасться підсолодити нас, іще довго нам буде гірко.

Він нічого не зрозумів, дістав з-під сидіння фотоапарат і показав, що хоче сфотографувати нас. Тут я вже не стерпіла й закричала:

— Ти що, хочеш фотографувати нас у такому вигляді, обдертих і брудних, схожих на двох дикунок? Красенько дякуємо! Сховай лишень свій апарат.

А що він наполягав, я взяла апарат у нього з рук і поклала на сидіння: відчепись, мовляв, із своїм апаратом. Цього разу він зрозумів, повернувся до рудого й мовив щось тому по-англійському; той неохоче відповів, не підводячи очей від своєї книжки. Тоді чорнявий повернувся до нас і показав рукою, щоб ми сіли в автомобіль; ми послухались, рудий відірвався від книжки, вхопився за кермо, і машина помчала через натовп, що кидався врзнобіч, заїхала до міста просто по калюжах та руїнах; це, либонь, була ота військова машина, що може їздити де завгодно. Чорнявий тим часом розглядав ноги Розетти, яка, як і я, була озута в чочі. Нарешті він спитав:

— Туфлі? — нахилився, помацав чочі руками, а далі дістався й до Розеттиних литок. Я ляснула його по пальцях і сказала:

— Забери руки... Це чочі, нічого тут особливого... Але мою доньку мацати не дозволю.

Він і цього разу вдав, ніби не зрозумів, показав пальцем на Розеттині чочі, знов узяв апарат і спитав:

— Фото?

Тоді я сказала йому:

— Так, ми озуті в чочі, але ми не дозволимо тобі фотографувати їх, бо ти потім поїдеш до себе додому і розповідатимеш там, що ми, італійці, носимо чочі й навіть не знаємо, що таке туфлі. У вашій Америці є червоношкірі,— цікаво що ти сказав би, якби ми почали фотографувати цих червоношкірих, а потім показували б їхні фотографії й казали, буцімто всі американці ходять мов півні, з пір'ям на голові? Так, я чочара й пишаюся цим, але для тебе я італійка, римлянка — зрозумів? — і одчепись ти від мене з твоїм фотоапаратом.

Він урешті збагнув, що наполягати марна праця, і відклав фотоапарат. А тим часом, хитаючись і підстрибуючи, пере-

літаючи через купи грузу та брудні калюжі, автомобіль доїхав до головної площі міста.

На площі товпилась сила народу, чистий тобі ринок, та найбільше людей зібралось коло великого будинку, здається, то був муніципалітет, який зберігся якимсь дивом, лиш де-де на ньому видніли пробоїни та пошкрябини. Не розкривши досі рота й навіть не подивившись на нас, рудий подав нам знак злізти з автомобіля, що ми й зробили, чорнявий вісів разом з нами, сказав нам чекати й зник у натовпі. За якусь хвилю він повернувся ще з одним американським військовим, який був зовсім схожий на італійця: очі блищали, зуби були білі й рівні.

Цей одразу сказав нам:

— Я вмію розмовляти по-італійському.

І далі говорив з ним мовою, яку назвав італійською, але то була найвulgарніша неаполітанська говірка, якою розмовляють портові вантажники в Неаполі. Та дарма: принаймні він розумів нас, а ми його, і я йому сказала:

— Ми з Рима і хочемо повернутись додому. Тож порадь нам, як це зробити.

Він засміявся, зблизнувши своїми сліпучо-білими зубами, й відповів:

— Єдина можливість для вас зараз повернутись до Рима — це надягти військову уніформу, сісти на танк і взяти участь у битві, яка йде нині на підступах до Рима.

Мені було дуже прикро чути це, і я спитала:

— Хіба ви досі не зайняли Рим?

А він:

— Ні, в Римі ще німці. Та якби ми були й узяли Рим, ти б не змогла їхати туди, доки не надійде на те розпорядження. Без дозволу ніхто не зможе їхати до Рима.

Мені стало ще прикрише, і я закричала:

— То ви називаєте це звільненням? Свобода вмирати з голоду і жити гірше, ніж досі?

Він знизав плечима й сказав мені, що на це є причини вищого порядку, военні причини. Що ж до голоду, то ніхто

з голоду не вмер: уже вжито заходів, щоб на території, зайнятій американцями, ніхто не вмер від голоду, і на доказ цього він зараз видасть мені якогось харчу. І далі всміхаючись та показуючи свої чудові зуби, він повів нас до будинку муніципалітету. Всередині діялось щось страшне: люди штовхались, кричали й лізли одне на одного, силкуючись пробитися до довгого прилавка, поставленого в глибині великої порожньої кімнати з білими стінами. За цим прилавком стояло кілька осіб із Фонді зі спеціальними пов'язками на руках; за прилавком височіли гори всяких консервів. Італо-американець провів нас аж до прилавка й наказав видати нам чимбільше консервів. Пам'ятаю, він подав нам шість або сім бляшанок з м'ясом та овочами, кілька бляшанок рибних консервів і велику круглу бляшанку, не менше кілограма, сливового джему. Ми поклали всі ці консерви у валізу й через силу проштовхались назад до дверей. Американських військових з машиною вже не було. Офіцер козирнув нам на прощання й також пішов геть.

Ми подались бродити без усякої мети серед натовпу, де, зрештою, всі бродили безцільно, як і ми. В моєму чемодані лежали консерви, тож я дещо заспокоїлась, адже їжа — це найголовніше для підтримання життя; тепер я могла роздвигтися Фонді після звільнення. Я відразу спостерегла деякі речі й зрозуміла, що становище було не зовсім таке, яким ми уявляли його собі в Сант-Евфемії, дожидаючи приходу союзників. Насамперед я ніде не побачила всього отого достатку, про який усі стільки говорили. Щоправда, американці роздавали сигарети й льодяники, яких, либонь, мали великі запаси; як на все інше, то було видно, що вони не дуже щедрі. А те, як ці американці поводити себе, мені й зовсім не сподобалось. Дарма що вони такі люб'язні і з ними було приємніше мати справу, ніж з німцями, які люб'язністю ніколи не вирізнялись, однак люб'язність американців була байдужа, холодна: вони обходились з нами, мов з дітьми, які набридають дорослим і яких треба, щоб відстали, задобрювати карамельками. А подеколи вони

навіть не були люб'язні. Для прикладу розповім про один випадок, що його свідком я стала. Щоб зайти до міста Фонді, треба було мати перепустку або працювати на відбудовних роботах, розпочатих американцями разом з італійцями, аби бодай трохи зробити лад у місті, зруйнованому бомбардуваннями. Яюсь ми з Розеттою випадково опинились на головній вулиці, де був перепускний пункт із двома солдатами й сержантом. Туди підійшло два італійці, по чиїх манерах було видно, що вони синьйори, хоча й вбрані у таке саме дрантя, як і ми. Один з них, літній синьйор, із сивим волоссям звернувся до сержанта:

— Ми обидва інженери; в союзному командуванні нам сказали прийти сьогодні сюди на роботу.

Сержант, зухвалий молодик зі схожим на кулак обличчям, спитав:

— Де ваші перепустки?

Італійці презирнулися, літній і каже:

— Ми не маємо перепусток. Нам сказано прийти сюди...

Тоді сержант дуже грубо закричав на них:

— То оце ви прийшли сюди так пізно? Ви мали прийти о сьомій ранку з іншими робітниками.

— Нам сказали про це зовсім недавно,— відказав молодший, худий чоловік, років сорока, з хорошими манерами, але дуже нервовий, хворий на тік — йому смикалась голова й кривилася шия.

— Усе це — чистісінька брехня!

— Як ви смієте!— мовив молодший скривдjenим голосом.— Ми з синьйором — інженери, і нам...

Він не доказав,— сержант урвав його такими вишуканими слівцями:

— Ану заткнися, бовдуре, бо як вліплю тобі зо два ляпаси, то вмить захряпнеш своє слиняве хайло!

Молодший, напевно, й справді був псих: на нього так подіяли сержантові слова, ніби той ударив його в обличчя. Він зробився білий, мов папір, мені здалося, він от-от кинеться на сержанта і вб'є його. Та, на щастя, відразу втру-

тився старий, йому все ж пощастило домовитися з сержантом, і обох було пропущено до міста. Таких випадків я засвідчила чимало того дня. Мушу зауважити й ось що: всі ці непорозуміння мали місце між приватними особами й тими американськими солдатами, які були не справжні американці, а італо-американці. Справжні американці, тобто англійські американці, високі й худі блондини, поводитись інакше і, дарма що страшенно холодні, були виховані й люб'язні. А з італо-американцями ми просто не знали, на яку ногу ступити. Може, вони поводитись так тому, що, будучи в усьому схожі на італійців, силкувались показати, що вони не такі, як ми, а кращі за нас, отож і обходилися з нами так погано; можливо, вони мали якісь свої давні рахунки з Італією, звідки їм довелось утікати до Америки голими й босими; а може, ще й тому, що в Америці з ними обходилися погано, дивились на них зверхньо, і тепер, бодай раз у житті, вони хотіли похизуватися своєю силою,— так воно чи не так, але всі вони були страшенно грубі або, висловлюючись м'якше, дуже нечемні. Щоразу, коли мені потрібно було звернутися з проханням до американців, я благала господа послати мені будь-якого американця, хай навіть негра, аби лиш не італійця. До того ж вони дуже пишались тим, що вміють розмовляти по-італійськи, але насправді не знали справжньої італійської мови, а розмовляли діалектами Південної Італії,— як ото говорять в Калабрії, Сіцилії або в околицях Неаполя,— аж їх подеколи важко було зрозуміти. Та коли ми знайомилися з ними ближче, то завжди виявлялось, що всі вони хороші хлопці і лише спочатку здавались поганими.

Якийсь час ми ще потинялись між поруйнованими будинками у натовпах італійців та американців, а потім подались головною вулицею до околиці міста, не так зруйнованої бомбардуванням. У тім місці, де дорога обходить гору, яка врізається, мов мис, у рівнину Фонді, ми раптом побачили будиночок з розчиненими навстіж дверима. Я сказала Розетті:

— А що, як нам вдасться тут переночувати?

Ми піднялися сходами й зайшли до єдиної кімнати будиночка; вона була порожня. Стіни цієї кімнати, може, колись і білено, тільки тепер вони були брудніші, ніж у хліві. На цих закіптюжених, пошкрябаних стінах ми побачили малюнки вугіллям: хтось понамальовував голих жінок, жіночі обличчя й усякі сороміцькі речі, що їх і назвати годі, взагалі те, що звичайно малюють на стінах солдати. Обгорілі головешки, попіл і кіптява в одному кутку свідчили про те, що тут розпалювали багаття. Вікна були повибивані, на одному висіла половина віконниці, а оті обгорілі головешки були, мабуть, рештками другої половини. Я сказала Розетті, що на дві-три ночі нам можна буде влаштуватися тут; з вікна я побачила копицю соломи в полі неподалік від будиночка, можна було принести кілька оберемків соломи й влаштувати собі постіль. Ковдр і постирадел ми не мали, але погода була тепла, а спати ми могли й не роздягаючись.

Ми прибрали кімнату, відтак пішли в поле й принесли звідти соломи на постіль. Отут я й сказала Розетті:

— Дивно, що ніхто досі не уподобав собі цього будиночка.

Але за кілька хвилин, пішовши прогулятись дорогою, що оперезувала гору, ми зрозуміли, яка тому була причина. Недалеко від будиночка гора дещо відступила від дороги, витворюючи лужок, де росло кілька дерев. Саме під цими деревами американці поставили три гармати, та такі велетенські, яких я ніколи доти, ані потім не бачила. Дула цих гармат, пофарбовані в зеленій колір, були внизу товстенні, як стовбури старих дерев, а до кінця звужувались, і були такі довгі, аж торкались верхівок височезних платанів, під якими стояли. Гармати мали гусениці на великих колесах і силу всяких гвинтиків, кнопок та ручок, тож, видно, керувати ними було вельми складною справою. Довкола гармат стояло чимало ваговозів і броневиків, вантажених снарядами, які мали бути так само велетенські. Про ці снаряди нам розповіли селяни, які, як і ми, походились сюди з цікавості. Солдати, обслуга цих гармат, були так само тут: декотрі

лежали на траві, гріючись проти сонця, інші сиділи на гарматах. Солдати, в самих тільки сорочках, були всі молоді й безтурботні, ніби прийшли сюди не воювати, а на екскурсію; одні курили, інші жували гуму, треті читали оті свої книжечки. Якийсь селянин розповів нам: солдати попередили всіх, хто перебував у будиночках поблизу, що вони піддають себе небезпеці і коли захочуть залишитися тут, то вчинять так на свій страх і ризик, бо на гармати можуть налетіти німецькі літаки, і, якщо бомба влучить у снаряди й вони вибухнуть, то на сто метрів навколо повбиває геть усіх. Тепер я зрозуміла, чому, попри нестачу житла в Фонді, наш будиночок досі зоставався вільним. Я зауважила:

— Здається, ми тікали від диму, та впали у вогонь. У будь-яку мить ми можемо злетіти в повітря разом з цими хлопцями.

Але сонце світило так приязно, солдати лежали на траві спокійно й байдуже, навкруги буяло стільки зелені, погода стояла чудова, тож мені здалося, що в такий день умерти просто неможливо, і я додала:

— Ет, однаково: коли вже ми не вмерли досі, то не вмеремо й тепер. Залишаймось у будиночку.

Розетта, завжди чинивши так, як того хотіла я, сказала, що їй байдуже: мадонна захищала нас досі, захистить і тепер. І ми прогулювались далі, але вже зі спокійною душею.

Дорога, якою ми гуляли з Розеттою, мала такий вигляд, як у недільний базарний день: походжали селяни й солдати, тішачись гарною погодою та відпочинком. Селяни курили американські сигарети, смоктали американські льодяники й тішилися сонцем і свободою, неначе сонце й свобода були нероздільні — сонце без свободи не світило б і не гріло, а свобода не могла б настати взимку, поки сонце ховалося за хмарами. Взагалі усе здавалось нині природним, ніби сама природа перемогла в бою з темними силами. Ми говорили з багатьма людьми, й усі казали нам, що американці роздають населенню продукти, уже подекують про те, що Фонді буде відбудоване й стане ще гарнішим, ніж раніше,— одно

слово, все погане вже минулось і тепер можна більше нічого не боятись. Але Розетта не давала мені спокою, вона приста-вала до мене, що ми повинні розпитати про Мікеле, думка про його долю застрягла їй у голові, мов скіпка, й заважала їй радіти разом з усіма. Я питала в багатьох жителів Фонді, але ніхто з них не знав нічого про Мікеле. Тепер, після відступу німців, ніхто не хотів думати про сумні речі; адже я так само, залишаючи Сант-Евфемію, боялась піти попрощатися з Філіппо, єдиним з усіх, хто не мав причин для радощів. На мої запитання люди відповідали:

— Філіппо? Хто-хто, а цей напевно почав уже торгувати на чорному ринку.

Про сина Філіппо ніхто нічого не знав, усі називали Мікеле студентом і, скільки я зрозуміла, вважали його ледарем і не зовсім нормальним.

Того дня ми з'їли бляшанку м'ясних консервів з овочами, одержану від американців; хліба нам дав один селянин. Стояла спека, робити нам не було чого, ми дуже стомилися, пішли до будиночка і, зачинивши за собою двері, полягали на соломі, щоб трохи поспати. Уже вечоріло, аж враз нас розбудив страшний вибух, стіни в нашій кімнатці затряслися так сильно, ніби були не кам'яні, а паперові. Спочатку я не зрозуміла, що то за вибух, але хвилин за п'ять після першого пролунав другий, такий же сильний, і тоді я здогадалась, що то стріляли американські гармати, розташовані кроків за п'ятдесят від нас. Хоч ми вже поспали кілька годин, та все ще почувались дуже стомленими і далі лежали на соломі в кутку кімнати, обійнявшись, і такі кволі, що не хотілось навіть розмовляти. Гармати стріляли аж до вечора. Трохи звикнувши до пострілів, я знов задрімала і, хоча вони були страшенно гучні, але в дивний спосіб змішувались із моїми роздумами. Гармати стріляли через однакові відступи, і невдовзі я так пристосувалась думати, що постріли більше не заважали мені. Спочатку ми чули оглушливий вибух, глибокий, хрипкий, що роздирав душу, здавалось, це блює сама земля, тряслися стіни і на нас сипались зі стелі шматочки

вапна. Потім на якийсь час западала тиша, та незабаром знов лунав вибух і знов тряслися стіни й сипалось зі стелі вапно. Розетка мовчки тислася до мене, а я все думала, лежачи з заплющеними очима, мене змагав сон, але я не могла не думати. Щиро кажучи, кожен такий постріл повнив моє серце радістю, і ця радість посилювалась після кожного нового пострілу. Я думала про те, що гармати стріляють по нацистах та італійських фашистах, і вперше зауважувала, що ненавиджу і тих, і тих, мені здавалося, що ці постріли не пов'язані з гарматами, а просто це звичайне природне явище, як ото грім або лавина. Ці такі однотонні й наполегливі постріли, повторюючись через однакові проміжки, думала я, гнали зиму з усіма її стражданнями й страхами, гнали війну, голод і всі інші жахи, що їх насилали на нас нацисти й фашисти впродовж багатьох-багатьох років. Я називала їх подумки «любі мої гармати» або «милі мої» або ще «золоті мої»; я сприймала кожен постріл з радісним почуттям, яке викликало дрож у всьому тілі, а коли між пострілами западали проміжки, мене огортав страх: я боялася, що гармати перестануть стріляти. Мені привиджувалась велетенська зала, така, яку мені випало бачити кілька разів у журналах, з гарними колонами та прикрасами; ця зала була повна фашистів у чорних сорочках і нацистів у коричневих, усі вони завмерли в поставі «струнко», як про тее завжди писали газети. За великим столом стояв Муссоліні з отією своєю широченною пикою, гидкими очима, товстими губами, з випнутими, всуціль у медалях, грудьми, з білими перами на голові; а поруч отой другий негідник, сучий син, його друзяка Гітлер з чорними вусиками, схожими на зубну щітку; з очима здохлої риби, гострим носом і визивним пасмом на лобі; один лиш погляд на нього приносить лихо. Тепер я бачила цю залу такою, як досі стільки разів на фотографії, з усіма подробицями, наче сама перебувала в ній. За столом стояли оті два, пообабіч столу — фашисти й нацисти: праворуч — фашисти, всі в чорному, завжди в чорному, мерзотники, з білими черепами на чорних беретях; ліворуч — нацисти

(я бачила їх у Римі), в коричневих сорочках, з червоними нарукавними пов'язками з нашитими на них чорними гачкуватими хрестами, подібними до комах на чотирьох лапках; на їхні жирні лиця падає тінь від кашкетових дашків; животи позапихані в штани військової уніформи.

Я все дивилась, не відводячи очей, на пики цих негідників, сучих синів; мені подобалось дивитись на них, бо потім мої думки зосереджувались на гарматах, поставлених біля будиночка, під платанами, і я бачила американського солдата — він не стояв у поставі «струнко», не мав свастики, не мав чорної чи то коричневої сорочки, черепа на береті, заткнутого за пояс кинджала, не мав лискучих чобіт, жодних витребеньок, якими прикрашаються нацисти й фашисти, — був одягнений просто, рукави сорочки закасані, бо було спекно. І ось оцей молодий американський хлопець спокійно, не виймаючи з рота жувальної гуми, брав руками велетенський снаряд, заштовхував його ззаду в гармату, потім орудував якимись ручками, і гармата стріляла, трясучись і відстрибуючи назад; у цю мить в мій сон вривався гарматний залп, і сон переставав бути сном, а робився дійсністю. Мої думки летіли разом із свистячим і виючим снарядом, і я бачила, як він залітає до зали, розриваючи на шматки всіх оцих фашистів і нацистів, Гітлера й Муссоліні, з усіма їхніми черепами, перами, свастиками, кинджалами та чобітьми. Цей вибух викликав у мені незмірну радість, я розуміла, що ця радість погана, бо її породжує ненависть, але нічого не могла вдіяти з собою; напевно, сама того не відаючи, я завжди ненавиділа фашистів і нацистів і тепер була вдоволена, що в них стріляють з гармати. І отак мої думки перекидались із зали до гармати і назад до зали, і щоразу я бачила пики Муссоліні й Гітлера, фашистів і нацистів, а відтак обличчя американського артилериста, і щоразу я переймалась радістю, і мені все було мало. Згодом я чула багато розмов про визволення й думала, що саме того дня зрозуміла, що означає це слово. Фізично відчувала, що я вільна, так відчувається людина, якій щойно розв'язано руки, або арештант, що відбув довгий

час за ґратами, коли перед ним нараз розчиняються двері на волю. І навіть оці гармати, що стріляли по нацистах,— хоча й дуже схожі на гармати, з яких нацисти обстрілювали американців,— означали для мене звільнення: ці благословенні гармати були сильніші від клятих гармат нацистів і змушували останніх трястися від страху, тому як вони так довго примушували дрижати від страху всіх; ці гармати нищили нацистів і фашистів, після того як ті понищили стільки народу й поруйнували стільки міст. Гармати стріляли по фашистах і нацистах, і кожен снаряд влучав у тюрму з брехні й страху, вибудовану ними за багато років панування, велику, як світ, тюрму, що її стіни зараз валились і падали під пострілами; тепер усі могли вільно зітхнути, навіть самі фашисти й нацисти, які незабаром, напевно, вже не будуть фашистами й нацистами, а стануть звичайними людьми, як і всі інші люди. Авжеж, того вечора я саме отак відчула звільнення, і хоча надалі це звільнення мало принести з собою чимало інших змін, уже не таких хороших, ба навіть часом і зовсім поганих, я на все життя запам'ятала цей день, ці гармати і це відчуття свободи, яке сповнило мене, ніби щастям, і я навіть вітала смерть, яку слали гарматні постріли, і вперше й востаннє в житті ненавиділа так люто, що могла радіти з погибелі інших людей, як ото радіють весні, квітам та гарній годині.

✓ Ось так я провела кінець цього дня, в півсні, або, краще сказати, в півдрімоті, під жахливу коліскову пісню гарматних пострілів, яка здавалась солодшою за коліскову, що її наспівувала мені мати в дитинстві. Будинок двигтів при кожному пострілі, шматки вапна падали на голову й тіло, солома кололась, лежати було незручно — і все ж це були одні з найпрекрасніших годин мого життя, в чому я цілком упевнилась. Час від часу я напіврозплющувала очі й дивилась через вікно на земне листя платана, осяяне яскравим промінням травневого сонця; але сонце поступово сідало до обрію, платанове листя потемніло й дещо втратило блиск; гармати знай стріляли, а я щільніше притискалась до Ро-

зетти й почувалася щасливою. Я була така стомлена й очамріла, що проспала близько години, незважаючи на гарматну стрілянину, проспала важким сном, без сновидінь, а коли прокинулась і знов почула гарматні постріли, то зрозуміла, що, поки я спала, гармати стріляли далі, і я знову почувалася щасливою. Нарешті під вечір, коли кімната майже поринула в темряву, постріли раптом припинились. Запала якась оглушлива тиша, по кількох годинах гарматної стрілянини вона справді оглушувала, але я водночас спостерегла, що це була звичайнісінька тиша: десь бовкав церковний дзвін, лунали голоси перехожих, гавкав пес, ревів віл. Ми ще подрімали з півгодини, обійнявшись, потім встали й вийшли з будинку. Вже впала ніч, небо вкрилося зорями, у тихому нерухомому повітрі стояв густий запах свіжого сіна. Неподалік з боку віа Аппія чувся брязкіт металу й гул моторів: наступ тривав.

Ми з'їли ще одну бляшанку консервів з хлібом, знову вклялися на солому й відразу заснули, щільно притиснувшись одна до одної, тільки гармати тепер мовчали. Не знаю, як довго ми спали, чотири, п'ять, а може, й більше годин. Знаю одно — я несподівано прокинулась і перелякано сіла на соломі: кімнатку заливало тремтливе зелене світло, дуже яскраве, і в цьому світлі все поставало зеленим: стіни, стеля, солома, Розеттине обличчя, двері, підлога. Світло чимдалі яскравішало, воно відчувалось, мов фізичний біль, який щохвилі робиться все гострішим і здається неможливим, що він може ще посилитись, адже він уже й так нестерпний. Нараз так само раптово світло згасло, і я зачула в темряві оте кляте виття сирени, яке сповіщало про повітряну тривогу і якого я не чула, відколи виїхали з Рима; тільки тоді я зрозуміла, що зараз літаки скидатимуть бомби. Це була лише одна мить, я гукнула Розетті:

— Тікаймо мерщій!

І ту ж мить залунали оглушливі вибухи бомб, що падали зовсім близько, а у відступах між вибухами — лютий гул літаків та суха тріскотнява зеніток.

Схопивши Розетту за руку, я кинулась із будинку. Надворі ще стояла ніч, але було світло, як удень: якесь червоне сяйво заливало все довкола — будинок, дерева, небо. Раптом ударив жажливий вибух, бомба впала за нашим будинком, повітряна хвиля наздогнала нас, і я відчула, ніби хтось із страшенною силою дмухнув мені в спину, спідниця прилипла мені до ніг, я подумала, що мене поранено або, може, й убито. Та я бігла далі через засіяне пшеницею поле, тягнучи за собою Розетту, потім раптом спіткнулась і шугнула в воду. Це був рів, ущерть повний води, вода була холодна, і цей холод вернув мене дещо до тями; вода сягала мені до живота, і я стояла в ній непорушно, пригортаючи до себе Розетту, а довкола нас гасало червоне світло, осяваючи будинки й руїни Фонді, що їх було видно, як удень; вибухи лунали круг нас у полях то зовсім близько, то трохи далі. Небо над нами поставало клумбою, пишно квітнучи спалахами й білими хмарками від вибухлих зенітних снарядів, і серед усього цього жаху чувся хрипкий і лютий гул літаків, які літали зовсім низько й далі скидали на нас бомби. Останній вибух був особливо страшний: наче хтось пішов з кімнати, щосили захряпнувши двері; червоне світло майже погасло, і тільки десь далеко на обрії щось блимало, напевно, там була пожежа; гул літаків так само потроху затих, поступово даленіючи й зникаючи в далечині, зенітки ще дали кілька пострілів, потім усе стихло.

Шойно ніч зробилася знов чорна й тиха і над нами зблимали зорі, я сказала Розетті:

— Нам краще не вертатися в будиночок... Якщо ці сучі сини знов прилетять зі своїми бомбами, то вони й справді можуть нас уколошкати. Зостаньмося тут, принаймні на нас не завалиться будинок.

Ми вибралися з води й лягли в пшеницю, просто на землю, край рову. Заснути нам більше не вдалося, ми дрімали, але вже не чулися такими щасливими, як у будиночку, коли стріляли гармати. Ніч повнилася звуками й тривогою: здалеку долинали якісь крики, виття, брязкіт, гул моторів, тупіт та

інші дивні й небуденні звуки; я подумала, що німецькі бомби повбивали й поранили чимало людей і тепер американці розшукують і збирають цих побитих і пораниених. Врешті ми заснули, а коли пробудилися, то вже зоріло; ми лежали в пшениці, просто біля мого обличчя росли жовті високі стебла, серед яких я побачила кілька чудових червоних маків; небо над нами напиналось біле й холодне, на ньому ще поблимувало кількоро ясно-золотих зірок. Я подивилась на Розетту поряд мене, яка ще спала; в неї на обличчі позасихала чорна грязюка, ноги й спідниця також були в грязюці аж по живіт, я мала не кращий вигляд, та все ж почувалась відпочилою, бо ми проспали досить довго, дарма що з великими перервами: учора ми лягли спати пополудні. Я сказала Розетті:

— Вставаймо, чи що?

Але вона промимрила у відповідь щось нерозбірливе, повернулась на другий бік, поклатла голову мені на коліна, уткнувшись в них обличчям і обхопивши мене руками. Тоді я знову лягла, хоча мені вже не хотілося спати; я лежала з заплющеними очима й дожидала, доки врешті Розетта виспитьсь.

Розетта прокинулась, коли сонце стояло високо в небі; ми через силу підвелися й подивилися у бік нашого будиночка, та хоч би як ми придивлялись, будиночка ніде не було видно. Врешті я помітила скраю поля, де мав стояти будиночок, купу руїн. Я сказала Розетті:

— Бачиш, якби ми були залишилися там, то нас би вбило.

Вона цілком спокійно відповіла:

— А може, то було б і краще, мамо.

Я подивилась на неї й побачила на її обличчі такий відчай, що раптом рішуче сказала:

— Сьогодні будь-що ми підемо звідси.

Вона спитала:

— Але як?

А я їй:

— Ми конче повинні піти звідси, щось та придумаємо.

Ми пішли подивитись, що сталося з нашим будиночком. Бомба вибухнула біля нього, і він завалився на дорогу, яка тепер була геть захаращена уламками. Вирва була широка, з нерівними краями, по боках темніла свіжа земля з травою упереміш, а на дні вже стояла калюжа жовтавої води. Отже ми знову zostались без пристановища, та найгірше те, що валізи з усім нашим майном лишилися під руїнами будиночка. Мене охопив розпач. Не знаючи, як бути й що робити, я сіла серед руїн і довго дивилася перед себе. Дорога, як і раніше, була заповнена солдатами й біженцями, але всі вони йшли мимо, навіть не дивлячись на нас і на руїни нашого будиночка; усі вже звикли до такого й ні на що не зважали. Та ось врешті один селянин зупинився й привітався до нас: я познайомилася з ним у Фонді, коли приходила сюди з Сант-Евфемії в пошуках харчів. Він розповів нам, що нічне бомбардування вчинили німецькі літаки, що в Фонді загинуло до п'ятдесяти осіб: з тридцять солдатів і двадцять цивільних. Він розповів нам про одну родину, що, як і ми, прожила майже рік у горах і зійшла в Фонді, коли вступили союзники. Ця родина оселилася в будиночку край дороги, неподалік від нас, у будиночок влучила бомба — і всіх повбивало: чоловіка, дружину й четверо дітей. Ми з Розеттою вислухали цю розповідь мовчки. Іншого разу, слухаючи таку розповідь, ми, звичайно, почали б уривати оповідача вигуками: «Ви тільки подумайте! Як же це так? От бідолахи! Яка лиха доля!» Але тепер мені не хотілось навіть рота розтуляти. Щиро кажучи, наші власні нещастя робили нас байдужими до нещастя інших людей. Згодом я думала, що саме ця байдужість — один із найжахливіших наслідків війни; війна робить людей нечулими, вбиває в них усяку жалість, перетворює їхні серця на камінь.

Цілий ранок ми просиділи на руїнах будиночка, розбиті, отупілі. Ми почувались такими приголомшеними, наче нас хтось огрів по потилиці, ми навіть не відповідали на запитання солдатів і селян, які йшли мимо. Пригадую, один американський солдат, побачивши Розетту на купі каміння,

непорушну й мовчазну, заговорив до неї. Вона дивилась на нього, не відповідаючи; спочатку він говорив по-англійськи, відтак перейшов на італійську, врешті дістав з кишені сигарету, ткнув Розетті в рота й подався далі. А Розетта все отак і сиділа — обличчя заляпане багнюкою, з рота звисає сигарета — наче й смішно, якби не було так сумно. Настав полудень, і я, опанувавши себе, вирішила, що нам треба все-таки щось придумати — бодай роздобути собі якоїсь їжі, адже хоч би там що, а їсти треба. Я сказала Розетті, що доведеться вернутися в Фонді й розшукати отого американського офіцера, який розмовляв неаполітанською говіркою: адже він начебто поставився до нас прихильно. Повільно й неохоче вирушили ми до міста. Там знов панувало пожвавлення, як ото на ринку: народ товпився між руїнами будинків, між калюжами, ваговозами, броневиками, а американські солдати на перехрестях марно силкувались регулювати рух цього стовпища нещасних людей. Отак ми дісталися до площі, і я попрямувала до будинку муніципалітету, навколо якого товпилась така сама сила людей, як і напередодні: в муніципалітеті знов роздавали продукти. Сьогодні було трохи більше ладу, поліцаї шикували людей у три черги — за кількістю американців, які роздавали консерви за прилавком; біля кожного американця стояв італієць із білою пов'язкою на рукаві — то були службовці муніципалітету, що допомагали видавати продукти. Серед американців за прилавком я побачила вчорашнього офіцера й сказала Розетті, що ми станемо в чергу до нього, щоб поговорити з ним. Довелось довгенько простояти в черзі, доки ми дійшли до прилавка. Офіцер одразу впізнав нас і всміхнувся, виставивши свої чудові зуби:

— Добрий день. То що, ви ще й досі не відїхали до Рима? Я показала на себе й на Розетту.

— Подивись, у якому ми вигляді.

Він поглянув на нас і відразу зрозумів, у чому річ:

— Нічний наліт?

— Атож, і у нас більше нічого немає. Бомба зруйнувала

будиночок, де ми знайшли собі притулок, і наші валізи разом з консервами, що ти дав, zostались під руїнами.

Він більше не всміхався. Вигляд Розетти, її сумирне, вкрите багнукою обличчя викликали жалість.

— Продуктів я можу видати вам стільки, як і вчора,— мовив він,— крім того, ви одержите деякий одяг. Більше нічим, на жаль, я не можу допомогти вам.

— Допоможи нам повернутися до Рима,— сказала я.— Там наша квартира, майно — одно слово, все.

Але він відповів так само, як і напередодні:

— Як же ти хочеш повернутися до Рима, коли ми самі ще туди не дійшли?

На це я, звичайно, не могла нічого відповісти й промовчала. Він дав нам кілька бляшанок консервів і сказав італійцеві з білою пов'язкою на рукаві провести нас до іншого приміщення, де роздавали одягу. Раптом, уже на прощання, я сказала невідь-чому:

— Мої батьки живуть у селі неподалік від Валлекорси або, вірніше, жили, бо тепер я не маю про них жодних відомостей. Допоможи нам дістатися до їхнього села. Там я знаю всіх і, коли навіть не знайду своїх батьків, то все ж зможу якось улаштуватися.

Він подивився на мене й відповів ласкаво, але рішуче:

— Перевозити цивільних осіб на військових машинах не можна. Це категорично заборонено. Тільки італійці, які працюють для американської армії, можуть послуговуватись військовими машинами і то лише в службових справах. Мені дуже шкода, але я нічим не можу допомогти вам.

Мовивши це, він повернувся до двох жінок, які стояли за нами в черзі; я зрозуміла, що нам більше нічого сподіватися від нього, й пішли за італійцем з білою пов'язкою на рукаві.

Щойно ми вийшли з будинку, як цей італієць, чувши нашу розмову з американським офіцером, сказав нам:

— Оце тільки вчора двох біженців, чоловіка й дружину, відвезли до їхнього села військовою машиною. Але вони змогли довести, що переховували взимку в своєму будинку

англійського військовополоненого. У нагороду за це, як виняток, їх відвезено машиною до села. Якби ото й ви були зробили те саме, то, гадаю, й вас би приставили без усяких розмов до Валлекорси.

Тут Розетта, досі мавчавши, раптом вигукнула:

— А пам'ятаєш мамо тих двох англійців? Адже ми також можемо розповісти, що вони були в нас.

Я мала записку, яку англійці, йдучи від нас, дали мені; записка була англійською мовою, і обидва підписались на ній; я тоді поклала цю записку до грошей. Гроші майже всі розійшлися, але записка мала бути на місці. Я була зовсім забула про неї і тепер, понишпоривши в кишені, знайшла її. Англійці просили мене передати записку першому стрічному офіцерові союзної армії. Я радісно мовила:

— Ми врятовані!

Я пояснила нашому провожатому причину моєї радості, розповівши про двох англійців — як ми прихистили їх на рідзвю, бо всі інші біженці побоюлися узяти їх до себе; як вони пішли від нас удосвіта, а потім прийшли німці шукати їх. Італієць сказав:

— Ходімо спершу одержите одяг. А потім я відведу вас до штабу, і ви побачите, що вони зроблять для вас усе потрібне.

Ми зайшли до другого будинку, де роздавали одягу, і там дістали кожна по парі чоловічих черевиків на гумовій підшві, зелені панчохи до колін, спідницю та блузку того самого кольору. Це була жіноча форма в їхній армії; ми лишились дуже вдоволені, що дістали цю одягу, бо наші сукні перетворились на лахміття й були вкриті засохлою багною. На додачу ми ще отримали шматок мила, яке я відразу пустила в діло, умившись та помивши руки, те саме зробила й Розетта, потому ми причесалися; тепер ми мали майже пристойний вигляд, і італієць сказав нам:

— От і гаразд, стали бодай схожі на людей, бо ж мали зовсім дикий вигляд. Нумо тепер ходімо до штабу.

Штаб містився в іншому будинку. Ми пішли вгору сходами, всюди стояли військові поліцаї, питали нас, куди ми

йдемо: мабуть, вони мали все з'ясувати й перевіряти. Сходами вгору і вниз сновигала сила солдатів та італійців, ми піднялися на горішній поверх. Наш проводир поговорив із солдатом-вартовим перед дверима, відтак підійшов до нас і сказав:

— Ваше повідомлення дуже цікаве для них. Сідайте ось на цей диван і зачекайте.

Чекати нам довелось зовсім недовго. Не минуло й п'яти хвилин, як солдат зайшов у двері, потім вийшов і покликав нас. Ми зайшли досередини.

Кімната, куди ми зайшли, була зовсім порожня, там стояв тільки письмовий стіл, за яким сидів білявий чоловік середнього віку, з рудими щетинистими вусами, блакитноокий, веснянкуватий, товстий і добродушний. Мав на собі уніформу, — тоді я ще не розрізняла їхніх звань, лише згодом довідалась, що це був майор. Перед письмовим столом стояло два стільці; коли ми зайшли до кімнати, майор підвівся, запропонував нам сісти і сам сів лише тоді, коли ми посідали на стільці перед столом.

— Зволите палити? — спитав він нас гарною італійською мовою й запропонував пачку сигарет.

Я відмовилась, і він відразу перейшов до справи.

— Мені сказано, що ви маєте для мене записку.

Я відповіла:

— Ось вона, — і подала йому записку.

Він узяв записку, прочитав її двічі або тричі дуже уважно і з поважним обличчям, пильно дивлячись на мене, мовив:

— В цій записці є дуже цінні відомості для нас. Уже давно нам нічого невідомо про цих двох військових, і ми дуже вдячні вам за все, що ви для них зробили. Опишіть мені їх, які вони були на вигляд?

Я описала їх йому, як могла:

— Один — маленький блондин з гострою борідкою. Другий — високий і худий, з темним волоссям і синіми очима.

— Як вони були вдягнені?

— Скільки я пам'ятаю, вони мали на собі чорні цератові куртки й довгі штани.

— А які головні убори?

— Та щось схоже на військові кашкети.

— А зброю вони мали?

— Так, пістолети. Вони мені їх показували.

— А що вони збиралися робити, пішовши від вас?

— Хотіли йти через гори до лінії фронту, перейти її й дістатись до Неаполя. Вони перебули всю зиму в селянському будинку під Горою Фей і прямували до фронту, сподіваючись перейти його. Та, боюсь, їм це не вдалося, бо всі казали, що лінію фронту перейти неможливо: треба пройти повз німецьких патрулів, а так само й повз гармати та кулемети.

— Так,— мовив він,— перейти фронт їм би не вдалося. Коли, в який день вони були у вас?

Я сказала, а він, помовчавши трохи, спитав:

— Скільки часу пробули вони у вас?

— Лише одну добу: вони дуже квапились, а до того ж боялись, що хтось викаже їх. Так воно й сталося, бо щойно вони пішли, як з'явилися німці. Англійці відсвяткували з нами перший день різдва, ми разом з ними їли курку й випили трохи вина.

Він усміхнувся й мовив:

— Вино й курка — це тільки частина нашого вам боргу. Скажіть, чим ми можемо вам допомогти?

Тоді я розповіла йому все. Що нам нема чого їсти, що в Фонді ми залишатись не хочемо бодай через те, що не маємо тут навіть пристановища: будиночок, де ми прихистились, зруйновано бомбардуванням цієї ночі; тим-то ми хочемо дістатись до мого села поблизу Валлекорси: там живуть мої батьки, і ми зможемо якийсь час пожити в них. Він вислухав мене дуже уважно й сказав:

— Те, що ви просите в мене, щиро кажучи, заборонено. Але ж і приймати в себе англійських полонених під час німецької окупації було заборонено, чи не так?

Він усміхнувся мені, а я йому. Хвильку помовчавши, він повів далі:

— Зробимо ось як: я скажу, що ви їдете з нашим офіцером, щоб зібрати відомості про цих двох військових, які зникли десь у горах. Ми б провели розшуки в будь-якому разі, щоправда, не в вашому селі, розміщеному дещо вбік від дороги, якою вони могли йти, отже, цей офіцер спочатку відвезе вас до Валлекорси, а вже потім почне розшуки.

Я палко подякувала йому, він мені сказав:

— Це ми маємо дякувати вам. А тепер назвіть мені ваші імена.

Я сказала йому, як нас звать, він старанно записав, відтак підвівся з-за столу, щоб попрощатися з нами, і був такий ласкавий, що провів нас до дверей і передав солдатові під дверима, сказавши тому щось по-англійськи. Цей солдат також став люб'язний з нами й запросив нас іти за ним.

Солдат повів нас світлим порожнім коридором і завів до порожньої, але чистої кімнати, де стояли два похідних ліжка. Він сказав нам, що ми переночуємо в цій кімнаті, а назавтра, за розпорядженням майора, нас кудись відвезуть. Солдат пішов, зачинивши за собою двері, а ми, полегшено зітхнувши, посідали на ліжка. Тепер ми почувалися зовсім інакше: перевдяглись у чисту одежу, помились, мали консерви, щоб їх їсти, ліжка, щоб спати, дах над головою і найголовніше — надію на майбутнє. Одно слово, ми стали зовсім іншими, і цій переміні сприяв майор з його добрими словами. Я частенько думала, що з людиною треба обходитись по-людськи, не як з твариною; а обходитись з людиною по-людськи — це надати їй змогу бути чистою, поселити в чистому будинку, ставитись до неї з прихильністю та повагою, але найголовніше — вселити їй надію на майбутнє. Якщо з людиною так не обходитись, вона перетворюється на тварину: адже людина може все, навіть стати твариною, коли вже іншим забаглося, щоб вона була твариною, а не людиною, і тоді марна справа вимагати від неї людської поведінки.

Залишившись самі, ми з Розеттою міцно обнялися, я поцілувала її, мовивши:

— Ось побачиш, тепер усе стане на своє місце. Ми поживемо кілька днів у селі, добре їстимемо, відпочинемо, а тоді повернемось до Рима, і все буде так, як було до нашого від'їзду.

Бідолашна Розетта відповіла мені:

— Авжеж, мамо.

У цю хвилину вона була схожа на ягня, яке ведуть на різницю, а воно лиже руку того, хто веде його під ніж різника. На жаль, ця рука була моєю рукою, і я сама вела її до різниці. Але про це я розповім трохи далі.

Ми з'їли по бляшанці консервів і решту дня пролежали в півдрімоті на ліжках. Ми не відчували жодного бажання тинятися вулицями Фонді, дивитись на стовплених по цих вулицях обідраних людей та солдатів: це було надто сумно, а руїни будинків нагадували нам про війну. Крім того, ми почувались іще дуже стомленими, бо пробули ніч просто неба та й потім багато чого пережили за останню добу. Ми спали, пробуджувались і засинали знову. Моє ліжко стояло біля вікна, що не мало віконниць, і через нього було видно блискотливе блакитне небо. Щоразу, прокидаючись, я зауважувала, що світло падає вже трохи з іншого боку й стає не таким яскравим, бо сонце верстало свій шлях по небу. Я знов чулася щасливою, як і напередодні, коли спала під гарматну стрілянину, але тепер я була щаслива через Розетту, яка спала на сусідньому ліжку: після всіх тривог і пригод, що їх нам випало пережити, Розетта була жива й здорова. Я думала про те, що мені все-таки вдалося крізь усі воєнні бурі добутися до тихої гавані й врятувати свою дочку. Розетта була здорова, я також була здорова, нічого такого вже лихого з нами не трапилось, а тепер ми незабаром повернемось до Рима, в нашу квартиру, я знову відкрию мою крамницю, і ми заживемо, як і раніше. Ні, ми тепер житимемо краще, ніж раніше, бо Розеттин наречений, звичайно, також живий, повернувся з Югославії, і вони з Розеттою одружаться-

ся. У півсні я уявляла собі Розеттине весілля. Я бачила, як вона виходить із церкви на осяяну сонцем площу; у білій сукні, на голові флер-доранж, вона спирається на руку свого нареченого, а за нею йду я й усі родичі та друзі, усміхнені й щасливі. Але я бачила їх не тільки, коли вони виходили з церкви, а, повертаючись подумки назад, бачила їх уляклыми перед вівтарем: вони слухали священика, який, вінчаючи їх, виголошував промову про обов'язок та вимоги святого шлюбу. Але й цього видалось мало: я забігала подумки вперед і бачила Розетту з її першою дитиною на руках: усі ми — Розетта, її чоловік і я — сидимо за столом; із сусідньої кімнати чується дитячий плач, Розетта підводиться й іде туди, повертається з дитиною, знов сідає за стіл, розстібає кофту й дає дитині грудь, мале ловить ротиком сосок і обома рученятами хапається за грудь; Розетта нахилиється до дитини, а сама їсть ложкою суп. Тепер нас за столом уже четверо: Розеттин чоловік, Розетта, малюк і я. Бачу все оце в півдрімоті та й думаю про те, що я вже бабуся, — мені подобалось бути бабусею, бо я більше не хотіла кохання, а прагнула чимскоріше стати старою жінкою, бабусею, і ще довго-довго жити з Розеттою та її дітьми. Між цими снами я бачила Розетту на сусідньому ліжку, отже, ці сни не тільки сни, незабаром вони можуть стати дійсністю, — хай-но тільки ми повернемося до Рима й заживемо, як жили раніше.

Настав вечір, я сіла в ліжку й роззирнулась довкола: Розетта й досі спала. Вона зняла з себе спідницю та блузку, і в сутінках видніли її білі плечі й повні руки, які бувають тільки в дуже молодих і здорових дівчат; нога була зігнута, коліно підтягнене до підборіддя; сорочка піддерлась і оголила її ноги, білі й повні, такі самі, як руки й плечі. Я спитала, чи не хоче вона попоїсти; не повертаючись до мене, вона заперечно похитала головою. Тоді я спитала, чи не хоче вона встати й погуляти по Фонді; знов заперечне похитування головою. Тоді я так само лягла й тепер уже заснула, як належить; після всіх переживань наші сили геть вичерпа-

лись, і ми могли спати дуже довго: сон для нас був однаково що накручування пружини для годинника, яка розкрутилась до кінця: треба дуже довго накручувати її, адже годинник, коли розкрутиться пружина, не може йти.

Розділ дев'ятий

На світанку нас розбудив страшний стукіт у двері, хтось гатив так, ніби зібрався висадити двері. Це був солдат, який привів нас напередодні до цієї кімнати. Коли ми відчинили йому, він повідомив нас, що машина, якою ми поїдемо до Валлекорси, вже чекає внизу і ми повинні поквипитись. Ми швиденько вдяглися; я почувала себе відпочилою й бадьорою — це, звичайно, було наслідком тривалого й міцного сну. Розетта милась і вдягалася швидко й весело, і я зрозуміла, що й вона добре відпочила. Бо тільки мати може зрозуміти деякі речі; я пам'ятала, якою була Розетта напередодні — очамріла від сну й пережитих хвилювань, з плямами багнюки на обличчі, очі смутні, підведені синцями, а тепер можна було замилюватись нею: як вона сиділа на ліжку, поставивши ноги долі, як потягувалась, напружуючи свої гарні повні білі груди, від натиску яких, здавалось, от-от трісне сорочка, як ішла до вмивальника в кутку, наливала холодної води з глека й милась, поливаючи пригорщами обличчя, шию, руки й плечі, як із заплющеними очима брала навпомацки рушника й витиралась, доки почервоніла шкіра, відтак, ставши посеред кімнати, надягала на себе через голову спідницю. В усьому цьому не було нічого незвичайного, і я багато разів бачила, як вона вмивалась і одягалась уранці, тільки ж тепер в оцих її рухах відчувалась уся її молодість і повернена сила, як ото відчувається молодість і сила в молодому дереві, що стоїть непорушно на сонці і ледь чутно шелестить листям по кожному легкому доторку весняного леготу.

Але годі про це. Ми вдяглися й збігли донизу безлюдними сходами. Перед дверима будинку стояв маленький автомобіль союзної армії, відкритий, із металевими сидіннями. За кермом сидів англійський офіцер, білявий, з червоним обличчям, на якому прозирала розгубленість, а то, може, й нудьга. Він кивком показав нам на заднє сидіння й мовив поганою італійською мовою, що дістав наказ відвезти нас до Валлекорси. Він був не вельми люб'язним, але скорше через сором'язливість і ніяковість, а не тому, що ми могли вида- тись йому непривабливими. В машині стояли дві великі картонні коробки з консервними бляшанками, і офіцер ска- зав нам так само сором'язливо, що ці консерви разом з най- кращими побажаннями щасливої дороги прислав нам майор і просив вибачити його за те, що він не зміг попроситися з нами особисто через надмірну завантаженість. Тим часом навколо машини зібрались біженці; вони, мабуть, ночували просто неба й тепер дивились на нас мовчки, але з відвертою заздрістю. Я відразу зрозуміла: вони заздрять тому, що нам пощастило вибратися з Фонді, і ще тому, що у нас так багато консервів; сказати правду, я мимохіть відчула марнославну гордість, хоч мене дещо гризли докори сумління. Тоді я ще не знала, що на нас треба було дивитись не з заздрістю, а скорше зі співчуттям.

Офіцер завів мотоп, і машина хутко помчала через калюжі та руїни до гір. Ми звернули на путівець і майже відразу, не зменшуючи швидкості, поїхали вгору вузькою й глибокою ущелиною між двох гір понад в'юнким гірським потоком. Ми мовчали, офіцер так само мовчав; ми мовчали, бо нам уже набридло спілкуватися жестами та мугиканням, наче ми глухонімі, а офіцер мовчав через сором'язливість або, може, й тому, що йому було неприємно слугувати нам водієм. Та що могли ми сказати цьому офіцерові? Що ми раді поїхати з Фонді? Що надворі чудовий травневий день, небо блакитне й безхмарне і сонце заливає своїм промінням довколишню природу? Що ми їдемо в село, де я народилась? Що ми там почуватимемось, так би мовити, як у себе вдома? Все це, зви-

чайно, не цікавило його, і він би слушно заявив, що це його не цікавить, що він лише виконує свій обов'язок, везучи нас, як йому наказано, в певне місце, тим-то буде краще, якщо ми замовкнемо й не відволікатимемо його від справи — керування машиною. Може видатись дивним, але, обмірковуючи все це, я водночас відчувала нездоланний потяг заговорити з офіцером, розпитати його, хто він, де живе його родина, що він робив до війни, чи має наречену і ще багато чого. Небезпека перестала існувати, і мої думки скеровувались на оточення. Переставши думати лише про врятування нашого життя, мого й Розеттиного, я зацікавлювалась людьми й речами довкола мене. Одно слово, я вертала до життя, а жити — це робити вчинки без певної до того спонуки — симпатії чи примхи, душевного поривання чи то просто так, аби чимось потішитися. Цей офіцер збуджував мою цікавість, як ото людина, одужуючи після тривалої хвороби, зацікавлюється доволишніми речами в полі її зору, навіть найнезначнішими. Я помітила, що його волосся гарного золотавого кольору, блискучі пасма перевивались і плутались, мов прутики плетеного кошика, а далі розбігались, зависаючи тоненькими жмутиками на потилицю. Я дивилась на це золотаве волосся, й мені кортіло простягнути руку й погладити його, і не тому, що мені подобався цей молодик чи то я відчувала до нього якийсь потяг, а просто тому, що я знов полюбила життя, а його волосся повнилось життям. Те саме почуття я мала до дерев уздовж дороги, вкритих зеленим листям, до стіни з чистих і рівних каменів, що підтримувала мачеру на тім боці рову, до блакитного неба і яскравого травневого сонця. Усе мені подобалось, і я жадібно поглинала враження, мов людина, до якої повернувся апетит після тривалого голодування, що було відбило в неї смак до їжі.

Путівець, довго бігши берегом потічка у вузькій глибокій ущелині, вперся врешті в шосе, а потічок влився в широку прозору річку в долині. Тепер гори відступили від дороги, їхні схили стали положистішими, зелень зникла, навкруги розкинулось голе каміння. З кожним поворотом докільця

робилось чимраз сумнішим, пустельнішим і суворішим. Це була та сама природа, що оточувала мене змалечку, тому почуття безнадії, боязні й самотності, виникши при появі цієї дикої природи, пом'якшилось спогадами дитинства. Ці місця були насправду розбійницькі, і навіть травневе сонце було неспроможне зробити їх приязнішими; довкола сіріли самі тільки скелі та каміння, на гірських схилах не росло нічого, крім рідкої трави, що пробивалася з-поміж каменів та на скелях; чорна, чиста й блискуча дорога в'юнилася серед каменів, мов змія, розбуджена першим весняним теплом. Ніде не було видно ні будинків, ні хуторів, ні хижок чи куренів, ні людини, ні тварини. Я знала, що ця дорога тягтиметься ще багато кілометрів цією голою долиною, мовчазною й порожньою, і що єдине населене місце в цій долині — моє рідне село, яке складається з будинків, розташованих по-обабіч дороги, та майдана з церквою.

Ми довго їхали, не порушуючи мовчанки, аж враз за вигином дороги я побачила на деякій відстані своє село. Все було достоту таке, як я й пам'ятала: на початку села, обабіч дороги стояло два будинки, які я добре знала; це були два старих сільських будинки, вибудовані з голих каменів із тутешніх гір, їх ніколи не білено, і були вони темні й скромні, під черепичними дахами, зарослими мохом. Нараз мені стало якось незручно перед англійським офіцером, якому, либонь, було так неприємно служити нам водієм; зовсім підсвідомо я торкнулася його плеча, сказала, що ми вже приїхали й висядемо тут. Він одразу загальмував, а я, вже жалкуючи, що зупинила його на початку села, сказала й Розетті, що ми приїхали й нам час висідати. Ми зійшли на дорогу, офіцер допоміг нам познімати коробки з продуктами, що їх ми відразу взяли собі на голови. Потому він раптом усміхнувся й мовив майже приязно по-італійськи:

— Щастя вам, — розвернув машину й помчав геть.

Через кілька секунд машина зникла за вигином дороги, і ми zostались самі.

Саме тоді я зауважила, що в селі було тихо й безлюдно.

Довкола нікогисінько, чувся лише шум весняного вітру, легкого й лагідного, що перебігав долиною. Я подивилась на два крайні будинки й постерегла те, що в першу мить не впало мені в вічі: віконниці було зачинено, двері першого поверху забито навхрест дошками. Я подумала, що, можливо, мешканців виселено з села. І тільки тепер мені стало зрозуміло, що нам не слід було виїжджати з Фонді; там нам загрожували бомбардування, зате ми були серед людей, а не самі. Мені стислося серце; щоб подолати страх, я сказала Розетті:

— Здається, в селі нікого немає, певно, всіх виселили. В такому разі ми не станемо затримуватись тут, а підемо до Валлекорси, тут недалеко — всього кілька кілометрів. Або ж попросимось на попутну вантажівку: на цій дорозі був завжди великий рух.

Тієї ж миті, ніби підтверджуючи мої слова, на дорозі вигулькнула ціла валка вагозовів і військових машин. Ми якось відразу заспокоїлись: їхали союзники, друзі, до яких ми могли завжди звернутись по допомогу, як ото в Фонді. Ми зійшли з дороги й почали дивитись на машини. На чолі колони їхав маленький відкритий автомобіль, достоту такий, як і отой, яким ми приїхали сюди; в машині сиділо три офіцери, а на машині маяв смугастий прапор — синьо-біло-червоний; згодом я дізналась, що це французький прапор, офіцери так само були французи, на головах вони мали схожі на каструлі кашкети з твердим дашком над очима. За цим авто їхали ваговози, всі геть однакові й напхом напхані солдатами, проте ці солдати були зовсім не схожі на тих, що ми бачили досі: усі темношкірі й дуже подібні до турків, наскільки мені вдалось роздивитися обличчя під червоними башликами; самі вони були обвинуті білими простирадлами з накинутими зверху темними короткими плащами. Пізніше я дізналася, що це були марокканці — солдати з Марокко; ця країна дуже далеко від нас, здається, в Африці, і якби не війна, ці люди ніколи в житті не потрапили б до Італії. Валка була не дуже довга, за кілька хвилин вона проїхала дорогою й зникла за будинками; в хвості колони їхало ще одне

маленьке авто, таке саме, як і попереду колони; і знов на дорозі стало порожньо й тихо. Я сказала Розетті:

— Це, звичайно, союзники, тільки ж хто знає, якого вони племені, таких я зроду не бачила.

І ми з Розеттою пішли в село.

Перед самим селом над дорогою нависала скеля, а під нею було щось схоже на печеру, де всередині витікало джерело. Я сказала Розетті, ступаючи далі з коробкою на голові:

— В цій печері є джерело. Зайдімо туди, я хочу пити.

Я сказала, буцімто мені хочеться пити, але насправді мені хотілося подивитись на печеру, куди я, будши ще дитиною, потім дівчинкою й врешті дівчиною, ходила по воду щодня, навіть по кілька разів на день з мідним глеком на голові; набравши води, я затримувалась там хвилин з десять, а часом і довше, щоб потеребенити з іншими жінками, що приходили туди так само по воду; іноді я зустрічала там мешканців довколишніх сіл, які приїжджали по воду з барилами, нав'юченими на ослів, бо ця вода славилась у цілому околі, а до того ж це було єдине джерело, яке не висихало навіть улітку, води в ньому було багато, та ще й холодної, як лід. Я дуже любила цю печеру; коли була ще дівчинкою, це місце здавалось мені дивним і таємничим, воно і лякало, і вабило мене; я часто нахилялась над краєм басейну в печері й довго дивилась у воду, розглядаючи густу папороть, що прикривала джерело. Я любила дивитись на свій відбиток у воді, бачити себе такою, якою була насправді, тільки догори ногами. Я любила папороть з її зеленими листочками й чорними гілочками; мені подобався оксамитовий мох, на якому блищали краплі води й видніли червоненькі квіточки, подобались укриті мохом скелі. Та найдужче вабила мене сама печера, бо в селі хтось розповів мені казку: якщо набратися відваги, кинутись у воду, а потім занурюватись чимраз глибше, то опинишся в підземному світі, куди гарнішому від надземного, з безліччю печер, де повно скарбів, гномів та фей. Ця казка справила на мене велике враження; навіть вирішивши й уже не вірячи казкам, щодня, приходячи до

печери, я згадувала її, і мене починав брати сумнів, — може, це не казка, а правда, і мені хотілось кинутись у воду, щоб подивитись на печери в підземному царстві. Зайшовши до печери, я поставила коробку долі, зійшла вгору сходинками до басейну і, перехилившись через край, заглянула туди; склепіння над басейном було вкрите зеленим мокрим мохом, зі сталактитів скапувала вода. Розетта теж схилилась над басейном; я дивилась на відбитки наших облич у чорній непорушній воді й зітхала: мені відразу пригадалось усе погане, що сталося зі мною, відколи я, ще будучи дівчинкою, дивилась в оцю воду. Як і тоді, в глибині басейну під густою папороттю вода ледь брижилась там, де джерело вливалось у басейн; і я мимоволі подумала, що це джерело витікатиме зі скелі довіку, тектиме так само непомітно й спокійно і тоді, коли вже не буде ні мене, ні Розетти, ні інших людей, коли ми всі перейдемо в кращий світ і навіть про цю жахливу війну зостанеться сам тільки спогад. Усьому настає кінець, думала я. Я приходила сюди дівчинкою, а тепер уже маю дорослу дочку, але джерело ніколи не кінчається й тектиме, як і раніше. Я нахилилась іще нижче, щоб напитись, і, здається, з моїх очей капнула в воду сльоза; Розетта пила поруч і нічого не помітила. Ми витерли губи, поставили коробки на голови й пішли в село.

Село, як я й думала, стояло зовсім порожнє. Тут, мабуть, зовсім не бомбардували, бо не було видно жодних руїн, мешканці просто залишили його. Всі поспіль будинки пообабіч дороги — жалюгідні хижки з голого каменю — нефарбовані, попідпирані один одним, були цілі, але вікна позачинювано, двері позабивано. Ми йшли дорогою між цими мертвими, що навіювали мені страх, будинками, мов через цвинтар, коли ото йдеш і думаєш про тих, що лежать під надгробками; ось так ми пройшли повз будинок моїх батьків, зачинений і забитий, як і решта; я навіть не наважилась постукати туди, швидко проминула його й нічого не сказала Розетті; нарешті ми вийшли на площу, що підіймалася сходинками до церкви, маленької сільської церкви; на її

старих, потемнілих від часу каменях не було ні скульптур, ні інших прикрас. Площа була достоту така, якою я її й пам'ятала: широкі сходинки з темного й світлого каменю з візерунком, чотири або й п'ять дерев, безладно вирослих і вкритих, як завжди навесні, густим світлим листям, дещо збоку стара криниця з того самого каменю, що й церква, з іржавим барабаном. Я помітила, що двері до церкви під портиком з двома колонами прохилені, й сказала Розетті:

— Знаєш що? Церква відчинена, посидьмо трохи всередині, відпочинемо, а потім підемо пішки до Валлекорси.

Розетта нічого не відповіла й пішла слідом за мною.

Ми зайшли досередини, і я відразу спостерегла, що церкву розграбовано, в усякому разі, тут стояли солдати, які перетворили її на хлів. Церква була довга й вузька, стіни побілено вапном, під стелею проходили великі чорні балки, а в глибині стояв вітгар, над яким висіло зображення мадонни з немовлям. Вітгар було спустошено: нічого не лишилося, навіть скатертини; зображення мадонни збереглося, але висіло косо, наче після землетрусу; двох рядів лавок перед вітгарем не було взагалі, зосталось тільки дві, та й ці стояли торцями до вітгаря. Між цими лавами на підлозі було багато сірого попелу й чорних головешок: хтось розпалював тут вогнище. Денне світло заходило до церкви через величезне вікно над дверима, в якому колись були кольорові шибки. Тепер від цих шибок лишились тільки осколки, і в церкві зробилося зовсім світло. Я підійшла до однієї лави, повернула її так, щоб сидіти обличчям до вітгаря, поставила на неї коробку й сказала Розетті:

— Ось що таке війна: навіть церкви не дають спокою.

Я сіла на лаву, Розетта вмостилась поряд.

Хоч я й прийшла в святе місце, мені зовсім не хотілось молитися. Я поглянула на образ мадонни, закіптюжений і перекошений: тепер мадонна дивилась не вниз на парафіян на лавах, а вгору й дещо навскіс, тож я подумала собі, що перш ніж молитися, треба було б поправити образ мадонни. Але, можливо, й тоді я не змогла б молитись: я сиділа, мов

камінна. А я ж гадала, що повернусь до рідного села, побачу людей, які знали мене ще дівчинкою, можливо, навіть знайду своїх батьків, але натомість знайшла тільки порожню шкаралу: всі пішли геть, може, пішла й мадонна, розсердившись, що її образ висить криво. Я подивилась на Розетту поряд зі мною: вона молилася, згорнувши руки, схиливши голову й ледь помітно ворущачи губами. Я мовила пошепки:

— Молись. Це добре, що ти молишся... помолись і за мене... бо я не можу.

Нараз у цю мить я зачула кроки та голоси при вході до церкви, озирнулась і встигла помітити білу постать у дверях, яка відразу зникла. Мені здалося, що то був один із тих дивних солдатів, яких ми бачили на дорозі у ваговозах; мені стало якось лячно, я підскочила з лави й сказала Розетті:

— Ходім звідси... Буде краще, якщо ми підемо геть.

Розетта відразу підвелася, хрестячись далі, я допомогла їй поставити на голову коробку з консервами, другу коробку поставила на голову собі, і ми попрямували до дверей.

Я була хотіла відчинити двері, які чомусь виявились зачиненими, але в цю мить зіткнулася лицем до лиця з солдатом, схожим на турка. З-під червоного башлика, що прикривав темне веснянкувате обличчя, на мене зблиснули чорні лискучі очі, він був завинений у біле простираadlo, на плечах висіла чорна накидка; він ткнув мене рукою в груди й попхнув назад у церкву, бурмочучи щось незрозуміле; позад нього я помітила інших, не знаю, скільки їх було, бо цей перший схопив мене за руку й потяг у церкву, а решта, теж у білих простираadлах і червоних башликах, сунули за нами. Я закричала:

— Пусти мене! Що ви робите? Адже ми біженки!

Тієї ж миті коробка сповзла мені з голови й упала додолу, я зачула торохтіння консервних бляшанок, що розкочувались по підлозі. Чорний, обхопивши мене за стан, силкувався перекинути навзнік і налягав на мене всією своєю вагою, я відбивалася що було сили, його обличчя було зовсім близько від мого. Тут я почула несамовитий зойк Розетти; я на-

пружила всі зусилля, щоб випручатись і кинутись їй на поміч, але він тримав мене дуже міцно, я відбивалася, впершись рукою йому в підборіддя, а він знай тягнув мене в правий куток, куди не досягало світло з вікна. Тоді я також закричала, ще розпачливіше, ніж Розетта, вклавши в цей крик увесь мій відчай не тільки через те, що відбувалось зі мною тепер, але відчай, що зібрався в мені за весь час, відколи ми поїхали з Рима. Він ухопив мене за волосся й потяг його назад із страшною силою, наче хотів відірвати голову, і все штовхав мене всім тілом, доки зрештою ми обоє впали додолу. Тоді він наліг на мене, я відбивалась руками й ногами, а він, усе так само тримаючи мене за волосся однією рукою, аж я не могла ворухнути головою, другою рукою піддер мені спідницю до живота, відтак заклав мені цю руку між ноги; я знов закричала, уже від болю, бо він ухопив мене за волосся під животом і тяг що було сили. Я відчувала, що сили залишають мене, забиває дух, а він усе тяг мене за волосся, завдаючи мені нестерпного болю; і раптом я згадала, що у чоловіків є одне дуже болюче місце, я простягла руку до живота, вона наткнулась на його руку, і він, мабуть, подумав, що я хочу допомогти йому дістати зі мною втіху, бо відразу пустив моє волосся на голові й під животом, навіть усміхнувся мені жахливою усмішкою, вищиривши свої чорні гнилі зуби, а я в цю хвилину сягнула рукою ще далі, вхопила його за оте місце й зчавила щосили. Він дико загорлав, смикнув мене знов за волосся й стукнув головою об підлогу так, аж я навіть не відчула болю, бо ту ж мить знепритомніла.

Не знаю, скільки минуло часу, та коли я отямилась, то побачила, що лежу сама в темному кутку церкви; солдати пішли геть, і стояла повна тиша. Боліла голова, але тільки позаду, біля потилиці; більше нічого не боліло, і я зрозуміла, що цьому страховиську не вдалося вчинити зі мною того, чого він домагався, бо я вхопила його за найболючіше місце, він ударив мене головою об підлогу, і я знепритомніла, а з непритомною жінкою важко щось зробити. Але була ще

одна причина, чому він дав мені спокій, я дізналась про це згодом: інші солдати покликали його, аби він допоміг їм тримати Розетту, він кинув мене й пішов до них, щоб разом з іншими гвалтувати мою дочку. На жаль, Розетта не втратила тями: вона бачила й відчувала все, що з нею роблено.

Я була страшенно квола і не могла підвестися, була спробувала сісти, та потилицю пронизав гострий біль. Усе ж я напружила всі зусилля, підвелась урешті на ноги й роззирнулася довкола. Спершу я не побачила нічого, крім підлоги та консервних бляшанок, які повипадали з коробок і порозкочувались увсебіч, коли на нас напали солдати; потім я повела далі очима й побачила Розетту. Вона лежала біля вівтаря, куди або притягли її солдати, або, може, вона хотіла сховатися сама; лежала горілиць, задерта на голову сукня закривала обличчя, тіло нижче пояса було оголене. Вона так і лежала з розкинутими ногами, як її залишили гвалтівники, її живіт видався мармуровим, а волосся під животом, світле й кучеряве, нагадувало голову козеняти; на ногах ізсередини та на волоссі червоніла кров. Забачивши кров, я подумала, що Розетта померла, хоча й знала, що то кров її втраченої незайманості. Я підступила до неї й пошепки покликала:

— Розетто.

Я не сподівалась, що вона мені відповість, вона й справді не відповіла, навіть не поворухнулась, і я остаточно вирішила, що вона мертва, нахилилась до неї й відкинула сукню. Розетта дивилась на мене широко розплющеними очима, не рухаючись, не мовлячи й слова,— ніколи досі не бачила я такого виразу в її очах, це були очі тварини, яка потрапила в пастку й чекає, що мисливець от-от заб'є її.

Я сіла біля неї під вівтарем, обійняла її, трохи підвела, пригорнула до себе. Я тільки й спромоглася вимовити:

— Золота дитино моя.

З очей мені закапали сльози, я плакала, а сльози знай текли мені в рот, і такі гіркі, наче в них зібралась уся гіркота дотеперішнього мого життя. Я плакала далі й приводила до

ладу Розетту; дістала з кишені носовичок і витерла ще свіжу кров з ніг і з живота, прикрила її наготу білизною та сукнею, поправила на грудях ліфік, роздертий цими нелюдами, й застебнула їй блузку. Потім узяла гребінець, що його дали нам англійці, й зачесала її скуйовджене волосся, пасмо за пасмом. Розетта лежала все так само непорушно, нічого не говорила й не опиралася. Я перестала плакати, а що не могла більше ні ридати, ні кричати, ні впадати у відчай, мені зробилось іще тяжче. Я спитала Розетту:

— Ти можеш встати й піти звідси?

Вона ледь чутно відповіла:

— Так.

Я допомогла їй встати з підлоги, вона хиталася й була дуже бліда, я підтримала її, і ми вдвох попрямували до дверей. Але посеред церкви, коли ми підійшли до лав, я сказала їй:

— Нам усе ж треба позбирати ці консерви й поскладати їх у коробки. Не покинемо ж ми їх тут. У тебе стане сили?

Вона знову відповіла мені тихо:

— Так.

Тоді я позбирала в картонні коробки розкидані по підлозі бляшанки; одну коробку поставила на голову Розетті, другу понесла сама. Ми вийшли з церкви.

Мені так боліла потилиця, аж, виходячи з церкви, я відчула, що ось-ось знепритомнію знову, але я подумала про те, що довелось перетерпіти Розетті, і опанувала себе. Ми повільно зійшли широкими й слизькими сходинками площі, сонце стояло високо в небі й осявало яскравим промінням зчорнілу бруківку. Марокканців не було видно: зробивши свою чорну справу, вони, дякувати богіві, пішли чи поїхали кудись, можливо, щоб повторювати те саме по інших селах Чочарії. Ми пройшли селом, рухаючись між двома шерезами позабраних німих будинків, і видобулись на шосе, сонячне й чисте. Ми ступали далі, а весняний вітрець обвівав нас, шепочучи мені на вухо, що не треба впадати в розпач, бо життя триватиме, як і раніше, як завжди. Ми подолали мовчки з півкіло-

метра, ступали дуже повільно, проте моя потилиця боліла все дужче. Я розуміла, що й Розетта не зможе довго витримати, тож сказала їй:

— Нумо зупинімося у першому, який побачимо, хуторі й побудемо там до завтрашнього ранку, трохи перепочинемо.

Розетта нічого не відповіла, вона весь час отак мовчала, відколи її згвалтували марокканці. Тоді я не знала, що ця мовчанка триватиме ще дуже довго. Ми пройшли далі кроків сто, і раптом я побачила, що нам навстріч їде маленький автомобіль, такий самий, як і отой, в якому ми сюди приїхали, в ньому сиділо два офіцери, це були французи, як я побачила по їхніх, схожих на каструлі, кашкетах, і тут ніби хтось штовхнув мене: я вийшла на шлях і змахнула вільною рукою. Машина стала. Я підступила ближче й люто закричала:

— А ви знаєте, що вчинили ці турки, якими ви командуєте? Ви знаєте, що вони насміли вчинити в святому місці перед очима у мадонни? Скажіть, ви знаєте, що вони вчинили?

Вони начебто нічого не зрозуміли й здивовано дивились на мене,— один був брюнет з чорними вусами й червоним обличчям, яке аж пашіло здоров'ям, другий — блідий тендітний блондин з блакитними короткозорими очима. Я знов закричала:

— Вони зіпсували мою дочку, ось цю мою дочку, так, вони зіпсували її на все життя... Це був ангел, тож краще б вони вбили її, аніж вчинили з нею таке. Ви знаєте, що вони з нею зробили?

Брюнет підняв руку, наче бажаючи спинити мене, й мовив по-італійськи, але з французьким акцентом:

— Мир, мир.

Я закричала:

— Атож, мир, гарний мир принесли ви нам, сучі діти!

Блондин сказав щось брюнетові,— мабуть, що я божевільна, бо торкнувся пальцем скроні й усміхнувся. Тоді я зовсім знятилась і загорлала ще голосніше:

— Ні, я не божевільна, подивіться, як не вірите.

Я кинула додолу коробку з консервами й підбігла до Розетти, яка стояла дещо далі, непорушна, з коробкою на голові; Розетта не ворухнулась, навіть не глянула на мене, я ж схопила її спідницю, ривком задерла вгору, оголивши її гарні білі ноги, прямі й щільно стулені; я пам'ятала, що перед цим витерла їй кров на ногах, хіба, може, десь трохи лишилось, і раптом побачила, що кров знову тече їй по ногах, струмочок крові добігав по одній нозі аж до коліна; кров була червона, жива й блищала проти сонця.

— Ось, дивіться, божевільна я чи ні? — закричала я, здивована й налякана виглядом цієї крові. Тієї ж миті я почувала, що автомобіль швидко проїхав мимо, а коли випросталась, то він уже зник за вигином дороги.

Розетта стояла непорушно, мов статуя, зі стисненими ногами, підтримуючи однією рукою коробку на голові, і раптом я подумала, що від страху вона збожеволіла; тоді я поправила на ній спідницю й спитала:

— Донечко моя, чого ти нічого не говориш? Що тобі? Скажи що-небудь своїй мамі.

А вона відповіла мені спокійним голосом:

— Це нічого, мамо. Так воно й має бути, кров уже спинається.

Я полегшено зітхнула, бо й справді була подумала, що вона зсунулась із глузду. Я знову спитала її:

— Ти можеш пройти ще трохи?

Вона відповіла:

— Так, мамо.

Я поставила коробку на голову, і ми знов рушили дорогою.

Ми пройшли ще з кілометр, потилиця мені так боліла, аж часом мені робилось зовсім погано, в очах темніло, неначе сонце раптом переставало світити. Нарешті за вигином дороги ми забачили порослий лісом горб, де на вершині стояв курінь, достоту такий самий, в яких у Сант-Евфемії селяни тримали худобу. Я сказала Розетті:

— Я більше не можу, та й ти, напевно, вкрай стомилася. Ходімо до цього куреня: якщо там живуть люди, то, може,

вони пустять нас на ніч. Якщо ж там нікого немає, то ще краще: ми побудемо там сьогодні й завтра і, щойно трохи передихнемо, вирушимо далі.

Розетта не відповіла нічого,— тепер це в неї вже стало звичкою,— але я більше не хвилювалась, бо знала, що вона не збожеволіла, а сама не своя, і це зрозуміло по тому, що з нею сталося. Я відчувала: Розетта не така, як раніше, щось змінилося в ній не лише фізично, а й взагалі вона зробилась зовсім іншою. І хоч я була її матір'ю, однак не мала права питати її, про що вона думає, і могла виявити свою любов до неї, тільки давши їй спокій.

Ми звернули на стежку, яка вела крізь кущі до куреня, і йдучи весь час угору, дістались нарешті до вершини. Як я й думала, це був курінь пастухів, з кам'яними стінами, солом'яною покрівлею майже до землі і дерев'яними дверима. Ми поставили наші коробки додолу й спробували відчинити двері, але це нам не вдалося, бо двері було збито з грубих дощок і замкнуто великим замком на засуві. Тут навіть чоловік не дав би собі ради. Коли ми заторгали дверима, зсередини зачулося слабке мекання, потім знову й знову; здавалось, мекають кози, але не голосно й сердито, як ото вони мекають у темряві, просячись назовні, а кволо й жалібно. Я сказала Розетті:

— Господарі цього куреня замкнули кіз і самі втекли. Треба якось випустити їх.

Я обійшла курінь з другого боку й заходилася зривати солому з покрівлі. Це було дуже важко, бо солома злежалась від дощу та часу, до того ж кожен сніп було перев'язано гілками та лозою. Однак, розплутуючи лозу та висмикуючи солому по жмутику, мені все ж удалось зняти кілька снопів і зробити досить велику дірку над самою стіною. Щойно я пробрала цю дірку, як в неї просунулась чорно-біла козяча голова; коза стала передніми ногами на стіну й дивилась на мене золотавими очима, жалібно мекаючи. Я поклікала її:

— Ну-бо, йди сюди, красунечко, стрибай!

Але відразу зрозуміла, що їй забракне сили стрибнути, бо

кози довго голодували і без моєї допомоги їм годі вибратись назовні. Я розширила дірку, але коза все стояла передніми ногами на стіні й, дивлячись на мене, тихо мекала; тоді я вхопила її за голову й шию, підтягла вгору, і вона, зібравшись на силі, стрибнула зі стіни. За цією першою в дірку полізла друга коза, яку я теж витягла з куреня, за цією — третя й четверта. В дірці більше не з'явилось козячих голів, але зсередини долинали ще чиєсь мекання; тоді я ще розширила дірку й влізла в курінь сама. Під діркою стояло двоє козенят, вони були такі маленькі, що не могли вибратися на волю, як інші. В кутку щось біліло, я підійшла ближче й побачила білу козу, що непорушно лежала на боці. Біля кози на підігнутих ніжках лежало козеня й ссало її. Спершу я подумала, що коза лежить непорушно, бо годує козеня, та підступивши ще ближче, побачила, що коза здохла. Я це зрозуміла по тому, як лежала її голова, рот був напіврозкритий, в куточках рота й по очах повзали мухи. Коза здохла від голоду, а козенята zostались живі, бо ссали молоко до останнього її подиху. Я повисаджувала козенят по одному з куреня. Чотири кози, яких я звільнила першими, уже жадібно, й не перебираючи, об'їдали листя на довколишніх кущах, козенята приєднались до них, і невдовзі весь гурт зник у заростях. Але їхнє мекання долинали до нас усе чіткіше й голосніше, наче їжа повертала їм голос і вони хотіли повідомити мене, що тепер уже почуваються краще і дякують мені за те, що я вирятувала їх від голодної смерті.

З великими зусиллями я витягла дохлу козу з куреня й відтягла її якомога далі, щоб не смерділо. Потім позбирала повисмикувану з покрівлі солому й постелила в кутку куреня, в холодку: щоб було де спати. Упоравшись з цим, я сказала Розетті:

— Я приляжу й трохи посплю. Може, й ти ляжеш?

Вона відповіла:

— Краще я посиджу на сонці.

Я нічого їй не сказала й лягла на солому. Я лежала в холодку, але через діру в покрівлі бачила блакитне небо; со-

нячний промінь проникав у курінь, падаючи на підлогу, густо вкриту чорними козячими бурубляшками, блискучими й схожими на ягоди лаврового дерева; в курені стояв приємний дух хліва.

Я почувалася зовсім знесиленою й подумала, що втома заважає мені по-справжньому оплакувати те, що сталося з Розеттою. Усе це видавалось мені просто неймовірним і безглуздим: я бачила перед собою її гарні білі ноги, щільно стулені до купи, з напруженими м'язами, коли вона стояла непорушно серед дороги, а по них текла кров і один струмочок добігав до коліна. І що більше я думала про це, то менше розуміла, як таке могло статися. Врешті я заснула.

Я проспала щонайбільше півгодини, аж враз мене ніби хто смикнув, я прокинулась і почала гукати Розетту. Мені ніхто не відповів, навкруги запала повна тиша, не чути було навіть мекання кіз, вони, либонь, зайшли дуже далеко. Я гукнула ще раз, знову мовчанка, тоді я затурбувалася й вилізла з куреня. Я обійшла курінь, але побачила тільки коробки з консервами; Розетти ніде не було видно.

Мене охопив жах, я подумала, що Розетта від сорому та розпачу вирішила піти геть від мене, можливо, навіть пішла на дорогу, щоб кинутись під машину. Мені забило дух, серце шалено калатало, наче ось-ось вискочить з грудей, я стояла біля куреня й гукала Розетту, повертаючись на всі боки. Ніхто мені не відповідав, щоправда, й кричала я не надто гучно, бо від хвилювання згубила голос. Тоді я поплентала невідь-куди, навмання через чагарник.

Я йшла курною стежкою, яка то ширшала, то переходила в ледь помітний слід серед високих кущів. Стежина привела мене до крутої скелі над шосе. Там росло дерево, а сама скеля скидалась на велику лаву, з якої видно було відтинок шляху, що кривуляв уздовж вузької рівнини, а ген за шляхом — русло потічка, який ділився на два або три рукави, що текли серед білого каміння й трави. Сівши на скелю й нахилившись, я побачила внизу Розетту, і тепер мені стало ясно, чому вона не відповіла на мій поклик: бо була вже далеко, на

середині русла. Йшла вперед повільно й обережно, стрибаючи з каменя на камінь, щоб не замочити ніг; забачивши, як вона йде руслом, я відразу зрозуміла, що її привів сюди не відчай і не душевні страждання. Вона спинилась там, де потічок був досить глибокий, стала навколішки й нахилилась до води, щоб напитися. Попила, підвелася, пильно роззирнулась довкола, відтак піддерла сукню аж до живота, оголивши ноги; я сиділа дуже далеко від неї, але мені здалося, ніби я бачу на її ногах темні смужки засохлої крові, які тяглись аж до колін. Розетта присіла, розставивши ноги, і я побачила, що вона набирає жменюю воду й відносить під низ живота. Вона схилила голову на плече й підмивалась неквапно, спокійно і, як мені видалось, геть не піклуючись тим, що сонце осяває її соромітне місце. Отже, всі мої підказані страхом припущення виявились хибними: Розетта зійшла до потічка, лише щоб підмитись; мушу визнати,— це відкриття викликало в мені біль і зневіру. Я, звичайно, не хотіла, щоб вона наклала на себе руки, навіть подумати про таке було страшно, та коли я побачила Розетту на березі, зайняту цією справою, мене взяв страх перед майбутнім. Мені здалося, що Розетта вже скорилася своїй новій долі, яка почалася для неї в церкві, де оті бусурмани забрали її віночок, і що її вперта мовчанка була скорше ознакою покорі долі, ніж відчаю. Згодом, коли оце моє перше враження, на жаль, підтвердилось, я зрозуміла, що за ці кілька болісних хвилин моя бідолашна Розетта не лише фізично, але й духовно зробилась жінкою, нечулою, досвідченою, повною гіркоти, відразу пізнавши всю бруталність життя.

Я довго дивилася на неї зі скелі, як вона потім витиралась, а вона і це робила так само безсоромно, майже як тварина; потім вона пішла назад руслом потічка, видобулась на шлях, перейшла його. Тоді я також підвелася зі скелі й повернулась до куреня: не хотілося, аби Розетта зрозуміла, що я стежила за нею. За кілька хвилин прийшла й Розетта, її обличчя навіть годі було назвати спокійним і упокореним,

на ньому просто бракувало будь-якого виразу; я зовсім не хотіла їсти, але вдала з себе голодну й сказала:

— Щось я голодна, нумо підїжмо.

Вона байдужно відповіла:

— Як хочеш.

Ми сіли на каменях біля куреня, я відкрила дві бляшанки, і знов мене вразило ще одне: як жадібно допалась Розетта до їжі. Я, звичайно, не хотіла, щоб вона відмовилась їсти, зовсім навпаки, проте мене вразила жадібність, з якою вона накинулась на їжу, бо ж я гадала, що після всієї лихої пригоди у неї пропаде всяка охота до їжі. Я не знала, що сказати їй, тільки дивилась, як вона видобуває пальцями шматки м'яса з бляшанки, запихає їх у рот і жує швидко, майже з люттю, вибалушивши очі. Врешті я мовила:

— Доню моя золотенька, ти не повинна думати про те, що скоїлося з тобою в церкві, ніколи не повинна думати, і тоді побачиш...

Але вона гостро урвала мене:

— Якщо ти не хочеш, щоб я про це думала, то почнімо з того, що ти перестанеш нагадувати мені про це.

Мене вразили не стільки її слова, як сам тон голосу, новий для Розетти: злий і надміру гострий.

Ми пробули тут чотири доби. Дні минали дуже одноманітно; на ніч ми влазили через діру до куреня, спали, вставали на світанку, їли отримані від англійського майора консерви й запивали їх водою з потічка; весь цей час ми майже не розмовляли, обмінюючись уривками фраз, тільки коли це конче було потрібно; вдень ми бродили без усякої мети лісом; подеколи спали й удень просто на землі під деревом. Кози паслися цілий день, а надвечір повертались до куреня, і ми допомагали їм залазити через діру досередини, після того вони спали разом з нами в кутку, притиснувшись одна до одної; козенята також були з ними й смоктали то одну, то другу козу, забувши померлу матір. Розетта, як і досі, була байдужа й далека від усього; тоді я більше жодного разу не говорила з нею про те, що сталося в церкві, та й по

тому я так само не заводила мови про це; цей біль скіпкою застряг у серці й уже ніколи не мине, бо ж моє горе безутішне. Нині, коли я згадую ці чотири дні, мені здається, що Розеттина вдача змінилася саме за цей короткий час, можливо, тому, що вона знай думала про цей випадок і зивкала до свого нового становища, а може, її вдача змінилась поступово, майже непомітно для неї самої; хоч хай там як, а за ці дні вона стала зовсім іншою. Спочатку така цілковита зміна доччиної вдачі, як з білого на чорне, вразила мене, та коли я поміркувала над усім цим і взяла до уваги її колишню вдачу, мені почало здаватися, що інакше не могло й бути. Як я вже казала, Розетта за своєю природою була схильна до якоїсь дивної довершеності і завжди віддавала себе до решти, без сумнівів та вагань, чомусь одному, аж я була подумала, що моя дочка свята. І ось оцій її святій довершеності, яка спиралась головним чином на недосвідченість і незнання життя, було завдано в церкві смертельного удару, і Розетта відразу кинулась в іншу крайність, без усяких перехідних осторог та поміркованостей, властивих усім нормальним людям, досвідченим і недовершеним. Досі Розетта була побожна, добра, чиста й сумирна дівчина; тепер же доводилось сподіватися, що вона вдасться до іншої крайності й учинить це так само без сумнівів та вагань і з такою самою недосвідченістю та незнанням життя. Обмірковуючи ці сумні події, я все більше доходила висновку, що ми дістаємо так звану чистоту не під час народження, як дар природи, а добуваємось до неї через життєві випробування; але той, кому цю чистоту дано від народження, і хто раніше чи пізніше згубив її, страждає від цього тим дужче, чим більше був певний, що пртягом усього життя залишиться таким. Тож ліпше вже народитись недовершеним і поступово вдосконалюватись або ж принаймні робитись кращим, аніж народитись довершеним і позбутись цієї своєї примарної довершеності, розквітавшись нею за життєвий досвід.

Розділ десятий

Консерви, що їх нам дав англійський майор, танули, мов сніг навесні: Розетта мала просто-таки вовчий апетит, і я вирішила, що нам треба чимскоріше йти геть з цього куреня. Але мені не хотілося йти у Валлекорсу або якесь інше село поблизу: дивись, іще знов наскочиш на цих марокканців, їхні частини напевно стоять постоем по всіх селах Чочарії. Тож я й кажу Розетті:

— Нумо вернімося в Фонді. Знайдемо там якусь машину та й поїдемо до Рима, якщо союзники вже звільнили його. Краще вже бомбардування, ніж марокканці.

Розетта вислухала мене, потім, хвилику помовчавши, сказала таке, аж мені шпигнуло серце:

— Ні, краще вже марокканці, ніж бомбардування — принаймні для мене. Що гірше можуть заподіяти мені марокканці після того, що вже заподіяли? А вмирати я не хочу.

Ми трохи посперечалися, доки врешті мені вдалося переконати її, що нам краще йти до Фонді, де, звичайно, вже припинились бомбардування: адже союзні війська посуваються на північ. Назавтра вранці ми попрощалися з козами й зійшли на дорогу.

Нам пощастило (якщо в даному випадку можна, взагалі, говорити про щастя). Пропустивши кілька військових ваговозів, які, як ми знали, не перевозили цивільних, ми побачили зовсім порожній ваговоз, який весело котив униз дорогою,— я сказала: весело, бо він швидко мчав і кривуляв з боку в бік. Я стала посеред дороги, замахала руками, й ваговоз зупинився; за кермом сидів білявий юнак з блакитними очима, в гарній червоній фуфайці. Спинивши машину, він дивився на мене, і я йому гукнула:

— Ми з дочкою біженки, ти можеш відвезти нас до Фонді?

Він свиснув і відповів:

— Тобі просто поталанило: я саме їду в Фонді. А де твоя дочка?

— Зараз підійде,— відповіла я йому й зробила знак Розетті, щоб вона йшла до мене.

Остерігаючися знов натрапити на лихих людей, я сказала Розетті чекати мене на стежці за кущами. Вона вийшла на дорогу, вся осяяна сонцем, і попрямувала до нас, несучи на голові єдину, що залишилась у нас, коробку з консервами. Я пильно роздивилася юнака, і він мені не сподобався: його блакитні очі й надто червоні губи виказували щось розпусне, вульгарне й люте. А коли я зауважила, як юнак дивиться на Розетту, то він став мені й геть огидним: він дивився їй не в обличчя, а на туго обтягнуті кофтиною й випнуті вперед груди, бо ж вона напружувалась, щоб утримати на голові коробку. Він гукнув до неї, нахабно сміючись:

— Твоя мати сказала мені, що ти біженка, але не сказала, що ти красунечка.

Він вийшов з кабіни й допоміг Розетті видертись на сидіння поряд із собою, а мене посадовив з другого боку. І я йому нічого не сказала, що він забагато дозволяє собі, адже якби таке сталося кілька днів тому, я б зробила йому зауваження, можливо, навіть відмовилась би їхати з ним; і тоді я подумала, що я також змінилася, принаймні в тому, що пов'язано з Розеттою. Юнак завів мотор, і вагозов покотив дорогою.

Спершу ми всі мовчали, а потім, як ото, знаєте, буває, почали розповідати всяк про себе. Про нас із Розеттою я розповіла йому зовсім мало, однак він був жахливий балакун і розповів нам усе про себе. Він був тутешній і, коли уклали перемир'я, дезертирував і переховувався в лісах, але потім потрапив під облаву і був схоплений німцями; якийсь німецький капітан відчув прихильність до нього, і він замість окопів потрапив на кухню, де й працював увесь час, поки тут були німці,— ніколи в своєму житті не їв він так багато й смачно; за продукти він тоді діставав від жінок усе що завгодно: час був голодний.

— Чимало гарних дівчат приходили тоді до мене просити чогось попоїсти. Я давав їм, що вони просили, але й вони, звичайно, повинні були давати мені дещо навзамін. Можете

не вірити мені, але не траплялось жодної, яка б відмовилась від такого обміну. Голод не свій брат, від голоду навіть найнезгідливіші робились поступливими.

Аби змінити розмову, я спитала його, чим він займається тепер, і він мені відповів, що разом з друзями розвозить ваговозом біженців, які бажають повернутися додому, за це він бере з них добрячі гроші.

— З вас я не візьму нічого,— мовив він і повів оком на Розетту.

Голос він мав хрипкий і грубий, на дебелу шийку спадали дрібні біляві кучері, через що його голова була схожа на цапину; а коли він дивився на Розетту, точніше, прикипав очима до її грудей, то ще дужче скидався на цапа. Він сказав нам, що його звать Клоріндо, й спитав у Розетти її ім'я. Розетта назвалась, і він мовив до неї:

— Шкода, дуже шкода, що голодні часи вже минули. Але я певен, що ми з тобою однаково домовимось. Ти б хотіла мати шовкові панчохи? А що ти скажеш про відріз на костюм? Чи, може, бажаєш гарні шеврові туфлі?

На мій подив, Розетта, хвильку помовчавши, несподівано відповіла:

— Хто ж це відмовиться від таких речей?

Він засміявся й повторив:

— Одно слово, ми з тобою домовимось.

Мене аж затіпало від обурення, і я крикнула:

— Заткни пельку... Як ти смієш?

Він глянув на мене скося й сказав:

— Ну й злюка. Та я лише пропоную свою допомогу двом біженкам, які цієї допомоги потребують.

Взагалі, він був веселий хлопець, тільки надто вже грубий і безсоромний. Отак ми теревенили про се про те, доки доїхали до перевалу, за яким дорога аж до моря спускається вниз; тоді Клоріндо вимкнув мотор і помчав з гори без гальм, не сповільнюючи їзди навіть на крутих поворотах і виспівуючи на всю горлянку якусь сороміцьку пісеньку. Зрозуміла річ, йому було весело: день стояв чудовий, в самому повітрі

вита́ла свобода, яка прийшла до нас після стількох місяців рабства, і люди тепер могли робити, що хотіли; тож Клоріндо користувався свободою, тільки його свобода була свободою негідника, який не бажав шанувати нікого й нічого, а для нас із Розеттою свобода полягала в тому, що ми могли повернутися до Рима й зажити попереднім життям. На крутому повороті мене кинуло на нього, і я побачила, що він керує однією рукою, а другою стискає Розеттину руку. Розетта дозволяла йому стискувати їй руку, а я, її мати, не протестувала проти цього; а що було б кілька днів тому!.. Це його свобода, подумала я, і тут я нічого не можу вдіяти: якщо вже мадонна не змогла зробити чудо й перешкодити марокканцям звалтувати мою Розетту під своїм віттарем, то де там мені, слабкій жінці, перешкодити Клоріндо тримати Розетту за руку.

Ми мчали донизу й невдовзі виїхали на знайоме мені шосе: по один бік височіли гори, по другий тяглись помаранчеві сади. Останнього разу, коли ми тут були, на дорозі роїлися солдати, біженці, автомобілі й танки, тож мене вразила тиша, що тепер заступала весь той шум і гармидер. Якби не сонце й не зелені, облиті цвітом дерева, посхилювані над дорогою, то я б могла подумати, що повернулася зима, а з нею й найгірші дні німецької окупації, коли люди з жаху залазили в нори. Дорога була порожня, хіба що зрідка траплявся нам навстріч селянин зі своїм ослом; і ніде ані звуку. Ми швидко проїхали по шосе й звернули в Фонді. Порожні й тихі вулиці, порозбивані бомбардуваннями будинки, самі лише руїни та великі калюжі гнилої води навкруги. Бродячи по цих вулицях, люди здавались такими самими обідраними й голодними, як і місяць тому, коли тут ще заправляли німці. Я сказала про це Клоріндо, і він мені весело відповів:

— Кажали, що союзники принесуть достаток. Вони його й приносять, але тільки на днів два-три, коли стають на постій, перш ніж рушити далі. Тоді вони роздають карамельки, сигарети, борошно, одягу. Потому вони йдуть уперед,

достаткові настає кінець, а люди живуть собі далі, як і раніше, навіть гірше, ніж раніше, бо їм уже ні на що сподіватися.

Я зрозуміла, що він має слухність; так воно й було: союзники затримувались на день-два в місцях, звідки вони вибивали німців, їхні армії несли якесь життя змученим містам і селам. Потім вони йшли далі, й життя ставало таким, як і доти. Я сказала Клоріндо:

— Що ж нам робити? Нам ніяк не можна залишатись у цьому проклятому богом краї. Ми нічого не маємо. Тож конче мусимо повернутись до Рима.

Ведучи машину серед руїн, Клоріндо відповів:

— Рим ще не звільнено. Вам краще пересидіти тут.

— А що ми тут робитимемо?

Він неохоче відповів:

— Я потурбуюсь про вас обох.

Його голос видався мені дивним, але я нічого не сказала. Ми виїхали з міста й звернули на путівець, що проходив через помаранчеві сади.

— У цих садах живуть мої знайомі, — спокійно мовив він, наче йшлося про якісь дрібниці. — Поживете в них, доки союзники звільнять Рим. Тільки-но стане можливо, я сам відвезу вас туди ваговозом.

Я знов змовчала; він розвернув машину, спинив її й сказав, що звідси до будинку його друзів можна дістатися тільки пішки. Ми пішли стежкою серед помаранчевих дерев. Місце на видалась мені знайомою; хоча помаранчеві сади були повсюди й стежки нічим не різнились між собою, проте за деякими ознаками я бачила, що вже ходила цією стежкою і серед оцих садів. Хвилин за десять стежка вивела нас на галяву, і я відразу впізнала це місце: перед нами постав рожевий дім Кончетти, тієї самої Кончетти, в якій ми жили перші дні, щойно діставшись до Фонді. Я рішуче заявила:

— Тут я жити не хочу!

— Чому?

— Ми вже тут жили кілька місяців тому і були змушені втікати звідси, бо це бандитська родина, а Кончетта ще й хотіла, щоб Розетта стала потягухою у фашистів.

Клоріндо весело засміявся:

— Коли це було... фашистів уже давно немає, та й Кончеттині сини не бандити, а мої друзяки, можеш бути певна, — вони обходитимуться з вами дуже шанобливо. Хто давнє пом'яне, той лиха не мине.

Я зібралась відповісти йому, що нізачо не стану жити у Кончетти, але не встигла й слова мовити, бо Кончетта вже вибігла з будинку нам навстріч, як завше, весела, радісна, збуджена.

— Ласкаво просимо! Ласкаво просимо! Люди завжди знайдуть спільну мову. Щоправда, ви були втекли звідси, навіть не лайнувши нас на розстання, не сплативши боргу. Але ви добре зробили, що втекли в гори, невдовзі після вас і моїм синачкам довелось драпати звідси: ці негідники-німці знай влаштуували облави. Ви дуже добре зробили, ви виявились розумнішими за нас, а нам чого тільки довелось натерпітись! Ласкаво просимо! Ласкаво просимо! Я така рада, що ви здорові, адже здоров'я — це найголовніше в житті. Прошу, прошу. Вінченцо й сини будуть дуже раді бачити вас. А до того ж ви прийшли з Клоріндо, а це однаково, якби вас привів мій рідний син: Клоріндо для нас просто член родини. Проходьте, проходьте. Почувайтесь як удома.

Кончетта нітрохи не змінилась; мені стислося серце: адже ми втекли тоді від Кончетти, щоб уникнути саме того лиха, яке трапилось у моєму рідному селі. Але цій осоружній жінці я нічого не сказала; вона обійняла й поцілувала спершу мене, відтак Розетту, яка навіть не зворухнулась, — їй було тепер про все байдуже. Тим часом з будинку вийшов Вінченцо, цей чорний ворон; він схуд іще дужче, його ніс перетворився на воронячий дзьоб, а очі ще дужче поблискували з-під кошлатих брів, які зробились іще кошлатішими, відколи я його бачила востаннє. Вінченцо щось промимрив, беручи мене за руку, а Кончетті не забракло нахабства повідомити:

— Вінченцо казав мені, що бачив вас у Фестів у Сант-Евфемії. Бідні Фести, для них ця зима теж була жахлива. Спершу ми, піддавшись спокусі, поласились на його майно, замуроване в нас у стінці, а потім іще нещастя з сином. Бідолахи! Ми повернули їм усі речі, крім тих, звичайно, які продали: ми — чесні люди, й чуже майно для нас священне. Та хто поверне їм, бідолашним, сина?

Вона просто, мимохідь казала такі жорстокі слова; я раптом відчула, що кров відпливає мені від серця, уся похолола й зробилася біла, як мрець. Через силу я спитала її:

— А хіба з Мікеле що сталося?

А вона так радісно, наче повідомляла нам хороші новини, відповіла:

— Невже ви не знаєте? Його вбили німці.

Ми все ще стояли на галяві, і я раптом відчула, що мені підгинаються ноги: адже Мікеле був мені мов рідний син; я присіла на стілець біля дверей і затулила обличчя руками. А Кончетта весело розповідала далі:

— Атож, німці вбили його вже під час відступу. Вони начебто взяли його з собою, щоб він показав їм дорогу. Отож ішли вони через гори, доки потрапили в глухомань, де жила одна селянська родина. Мікеле далі дороги не знав, тож німці й спитали в селян, де розташований ворог. Вони, звичайно, хотіли спитати, де стоять англійці, бо ж для них вороги — англійці. А селяни, бідолахи, гадали, що ворог — це німець (усі ми, італійці, завжди вважали німців ворогами), тим-то вони й відповіли, що ворог утік у бік Фрозіноне. Почувши, що селяни назвали їх ворогами, німці розлютились, — кому ж це сподобається, щоб його називали ворогом, — і хотіли повбивати селян. Тоді Мікеле затулив собою селян і закричав: «Не стріляйте в них, вони не винні!» То його й убили разом з ними. Всю родину вбили тоді; певна річ, війна, вбивають усіх поспіль — чоловіків, жінок, дітей; Мікеле лежав зверху, а груди, мов решето, подірявлені кулями, якими стріляли в нього, коли він заступився за селян. Ми довідались про це, бо одна дівчинка сховалася на сіннику,

а потім зійшла в долину й усе розповіла. Невже ви цього не знали? В цілому Фонді тільки й мови про це. Відома річ: війна є війна.

Отже, Мікеле загинув. Я сиділа непорушно, закривши обличчя руками, й нараз відчула, що мої пальці геть змокрили від сліз; я глибоко зітхнула й глухо заридала. Мені здавалося, що я оплакую всіх: Мікеле, якого любила, як сина; Розетту, бо, може, було б краще, якби й вона померла, як Мікеле; саму себе, тому що пропали всі надії, якими жила цілісінький рік. Я чула, як Кончетта казала мені:

— Плач, плач, полегшає. Я теж плакала, коли моїм синам довелось утікати в гори, багато плакала, і мені робилося легше. Плач, плач, у тебе добре серце, ти слушно чиниш, що плачеш, адже бідолаха Мікеле був справжній святий, до того ж такий освічений, що якби не вмер, то неодмінно став би міністром. А все війна, в цій війні всяк щось утратив. Але Фести втратили найбільше. У кого пропало майно, той може його нажити знову — але сина не наживеш, ні, не наживеш. Плач, плач, це заспокоїть тебе.

Я ще довго плакала, а довкола мене на галяві люди говорили про свої справи. Підвівши врешті голову, я побачила, що Кончетта, Вінченцо і Клоріндо в одному кінці галяви сперечаються — за якесь борошно, а Розетта стоїть непорушно на протилежному кінці й чекає, коли я виплачусь. Я подивилась на неї, й мене знов охопив жах: її обличчя було таке спокійне, а очі зовсім сухі, наче їй було геть байдуже, наче вона ніколи не знала ніякого Мікеле. Я подумала собі, що з Розеттою сталось те саме, як ото, знаєте, буває, коли дуже опечешся й на місці опіку утворюється мозоль, потому вже можна класти на те місце розжарене вугілля — й нічого не відчуєш. Побачивши Розеттині сухі очі й спокійне обличчя, я ще дужче затужила за Мікеле, бо Мікеле любив Розетту, і тільки він міг вплинути на неї, але він помер і нічим тут не зарадиш. Правду кажучи, поведінка Розетти, коли вона почула про смерть Мікеле, вразила мене чи не прикріше, ніж сама звістка про його смерть. Кончетта мала рацію: ми жили

у воєнний час, самі стали часткою цієї війни і поводитись так, ніби не мир, а війна була нормальним станом для людини.

Врешті я підвелася зі стільця, й Клоріндо сказав:

— А тепер ходімо подивимось, як вас тут влаштують.

Ми пішли слідом за Кончеттою до нашої старої клуні. Але там, де було сіно, тепер стояло три ліжка з матрацами й ковдрами. Кончетта сказала:

— Це ліжка господаря готелю в Фонді; бідоласі не пощастило: в нього все порозтягали, в готелі порожньо, як виметено, навіть нічні горщики покрали. А ми на цих ліжках заробили якусь дещицю взимку. Проходило чимало біженців, і всі такі обідрані, бідолахи, мов цигани, ми з них брали за ліжко й підбили трохи грошеньт. А господарів готелю вже тут немає, кудись утекли: хто каже — до Рима, хто — до Неаполя. Коли вони повернуться, ми, звичайно, віддамо їм їхні ліжка; ми — чесні люди, а поки що на цих ліжках іще трохи заробимо, звісно, зовсім трохи. Атож, війна є війна.

По цих словах Клоріндо урвав її:

— А з цих двох синьйор ти не братимеш нічого, чуєш, Кончетто?

На що вона:

— Та звичайно, чого б це я з них брала? Адже ми всі — одна родина.

Клоріндо додав:

— Харчуватимуться вони теж у тебе, я потім з тобою розрахуюсь.

А вона:

— Певна річ, вони їстимуть разом з нами, щоправда, їжа у нас проста, та вже даруйте: відомо, яка сільська їжа.

Нарешті всі вони пішли, я зачинила двері клуні, стало зовсім темно; я присіла на ліжко поряд з Розеттою.

Спочатку ми обидві мовчали, а потім я сказала їй аж із якоюсь злобою:

Що з тобою, можна врешті дізнатися, що з тобою? То тобі не шкода Мікеле, не шкода? Ти ж його любила.

Я не могла бачити її обличчя, бо вона нахилила голову, до того ж у клуні було темно, але я почула її відповідь:

— Звичайно, шкода.

— Але ж ти кажеш це таким голосом!..

— А як же я маю це казати?

— Що тобі, Розетто, скажи мені? Чому ти не пролила жодної сльозини по цьому бідоласі: адже він умер, захищаючи бідних людей, як оце ми з тобою, вмер як справжній святий?

Вона не відповіла ні слова. Мене знов охопив розпач, і я почала торгати її за руку, примовляючи:

— Що тобі? Ну що тобі?

Вона випручала руку з моїх пальців і мовила звільна й спокійно:

— Облиш мене, мамо.

Я замовкла й сиділа далі непорушно, втупившись перед себе в темряву. Розетта підвелася з ліжка, перейшла до другого ліжка й лягла, повернувшись до мене спиною. Я теж лягла й невдовзі заснула.

Я пробудилась, коли надворі зробилося поночі, й зауважила, що друге ліжко порожнє: Розетта кудись пішла. Якийсь час я ще лежала непорушно горілиць: мені бракувало сили, щоби встати й узятись за якусь справу. Крізь стіну клуні до мене долетів Кончеттин голос: вона розмовляла з кимсь на галяві перед будинком; я зробила зусилля, встала й вийшла з клуні. На галяві перед дверима будинку Кончетта накривала стіл, її чоловік теж був тут, але ні Розетти, ні Клоріндо ніде не було видно. Я підійшла до Кончетти й спитала:

— Де Розетта? Ти не бачила її?

Кончетта відповіла:

— Я думала,— ти знаєш: вона поїхала з Клоріндо.

— Як це поїхала?

— Клоріндо поїхав вагозом — повіз кількох біженців до Леноли. А Розетту взяв із собою, щоб не вертатись наодинці. Певно, вони повернуться завтра пополудні.

Я була вражена в самісіньке серце: ніколи досі Розетта не

вчинила б такого. Як могла вона поїхати, не сказавши мені ані слова, не попередивши мене, до того ж із таким типом, як Клоріндо? Не повіривши своїм вухам, я спитала:

— Вона нічого не просила переказати мені?

— Нічого. Сказала тільки, щоб я тебе попередила. Вона не хотіла будити тебе, бо вона хороша дочка. Та й потім, звісно, молоде, в такому віці... Клоріндо їй подобається, й вона хоче побути з ним удвох. Ми, матері, стаємо перешкодою нашим дітям, коли вони підрастають. Мої сини так само втікають з дому, щоб побути наодинці з дівчатами. А Клоріндо дуже гарний хлопець, і вони з Розеттою чудова пара.

У мене вихопилось несамохіть:

— Коли б з нею було не прилучилось лихо, то вона б і не глянула на Клоріндо.

Щойно мовивши ці слова, я відразу розкаялась, та було вже пізно,— ця відьма кинулась до мене, питаючи:

— А що з нею сталося? Мені самій видалось дещо дивним, що Розетта їде з ним так охоче й просто, але я не замислилась над цим: відома річ — молодість... То скажи мені, що сталося?

Невідь-чому, можливо, тому, що мене дуже розлютив Розеттин вчинок, а чи тому, що мені хотілось поділитися з кимсь своїм горем, хай навіть з Кончеттою, я не витримала й розповіла їй усе, що з нами трапилось: про церкву, про марокканців і про те, як вони обійшлися зі мною й з Розеттою. Слухаючи мене, Кончетта насипала суп у тарілки й знай примовляла:

— Бідолашна, бідна дівчинка, бідна Розетта, нещасна, яка ж бо вона нещасна.

Потім вона сіла, а коли я скінчила розповідати, сказала:

— А все війна. Адже ці марокканці також чоловіки, до того ж молоді... побачили твою дочку, таку молоду та гарну, не витримали та й піддалися спокусі. Усе це...

Вона не доказала, бо я підскочила, мов ужалена, вхопила ножа й закричала:

— Таж ти не уявляєш, що Розетта пережила. Ти сама потягуха, і твоя мати була потягуха, тож тобі хочеться, щоб усі жінки були потягухами, як оце ти! Але якщо ти говориш таке про Розетту, я тебе вб'ю, богом присягаюсь.

Побачивши мене такою розлюченою, вона відскочила чимдалі й, згорнувши благально руки, вигукнула:

— Господи Ісусе, і чого це ти найжачилась? Що я таке сказала? Що війна є війна, а молодість є молодість, і що марокканці також молоді, і що вони чоловіки. Заспокойся, Чезіро, тепер про Розетту потурбується Клоріндо, і поки він буде з нею, вона матиме все, ось побачиш. Він спекулює і має що хоч: і продукти, і одержу, панчохи, туфлі; будь певна: за ним Розетта буде, як за кам'яним муром.

Я зрозуміла, що на цю жінку не варто витратити слів, поклала ножа на стіл і мовчки почала їсти суп. Але їжа того вечора здалась мені гіркою; я їла й усе думала про Розетту, якою вона була досі і якою стала тепер. Розетта поїхала з Клоріндо, як остання шльондра: досить тільки свиснути їй, і вона побіжить за будь-яким чоловіком; Розетта навіть не попередила мене, що їде, то, може, вона взагалі не захоче більше жити зі мною. Ми повечеряли, і я пішла до клуні, лягла на ліжку, але заснути не могла, отак я й пролежала цілісіньку ніч, вдивляючись у темряву й дослухаючись до кожного шурхоту; від злості мені напружувались усі м'язи.

Назавтра Розетта також не повернулась; я просто не знала, де приткнутися, знай бродила серед помаранчевих дерев, час від часу виходячи на дорогу подивитися, чи вони не вертаються. Я снідала й обідала разом з Вінченцо і Кончеттою, яка намагалась утішити мене, палко повторюючи свої дурниці, що Розетті буде дуже добре з Клоріндо й відтепер нічого не бракуватиме. Я слухала її мовчки, бо знала: заперечувати їй — марна справа; в мене навіть пропала злість на неї. Після вечері я знов пішла до клуні й цього разу заснула. Близько півночі я зачула, що двері тихенько відчиняються; я глянула туди й побачила при місячному сяйві, що до клуні навшпиньках заходить Розетта. Вона перейшла

в темряві до тумбочки і, трохи пововтузившись, запалила свічку, а я примружила очі й удала, ніби сплю. Тепер Розетта стояла переді мною, свічка тьмяно освітлювала клуню, і я побачила, що Розетта зодягнена в усе нове, отже, Кончетта казала правду. Вона мала на собі сукню-костюм із легкої червоної тканини, білу блузку, чорні лаковані туфлі на високих підборах і панчохи. Спочатку вона зняла жакет, оглянула його з усіх боків і повісила на стілець у ногах ліжка. Відтак зняла спідницю й повісила поряд із жакетом. Тепер вона залишилась у комбінації, чорній з дірочками, крізь які світила її біла шкіра; потому Розетта сіла й зняла туфлі, оглянула їх ближче до свічки, після чого дбайливо поставила під ліжко. Далі заходилася знімати через голову комбінацію. І саме коли вона стягала з себе комбінацію, звиваючись усією нижньою частиною тіла, я побачила на ній ще й чорний пояс із підв'язками, прикрашений стрічками. Досі Розетта ніколи не мала пояса з підв'язками — ні чорного, ні кольорового, — вона носила круглі резинки трохи вище колін; цей чорний пояс геть змінив її вигляд, мені здалося, що це зовсім не вона, що то не її тіло. Досі Розеттине тіло було здорове й молоде, таке сильне й чисте, яке буває у незайманих дівчат, а цей чорний вузький пояс надавав їй визивного й розпусного вигляду: її ноги здавались тепер більшими, волосся під животом також посвітлішало, сідниці покруглішали, а сам живіт якось випнувся вперед. Це було тіло не моєї Розетти, тієї Розетти, яка доводилась мені дочкою, це було тіло Розетти — коханки Клоріндо. Я звела очі й подивилась на її обличчя: воно також стало зовсім іншим. Свічка освітлювала її зісподу, і я побачила її обличчя — уважне й нашорошене, як у повії, що довго бродила по хідниках, перебула в багатьох руках і тепер, повернувшись додому пізно вночі, лічить зароблені за день гроші. Я більше не могла стриматись і голосно покликала:

— Розетто!

Вона тут же глянула на мена й промовила звільна й якось неохоче:

— Що, мамо?

Я спитала:

— Де ти була? Я три дні потерпала за тебе. Чом ти не попередила мене? Де ти була?

Розетта подивилась на мене, потім відповіла:

— Їздила з Клоріндо і щойно повернулася.

Я сіла в ліжку й усе питала її:

— Що з тобою сталося, Розетто? Ти стала зовсім іншою.

Вона тихо відказала:

— Яка була, така й зосталася, звідки це ти взяла, буцімто я стала іншою?

А я їй з гіркотою:

— Таж ми не знаємо, що воно за один, оцей Клоріндо, доню. Що в тебе з ним?

Вона нічого не відповіла, сиділа, опустивши очі, й мовчала; та за неї відповідало її оголене тіло — на ній зостався тільки пояс із підв'язками та ліфік,— і це тіло було зовсім іншим, не таким, як дотепер. Я не могла витримати далі, скочила з ліжка, вхопила Розетту за плечі, почала трясти нею й кричати:

— Ти хочеш довести мене до божевілля твоєю мовчанкою? Знаю, чому ти не відповідаєш мені, думаєш — я нічого не знаю? Ти мовчиш, бо поводишся, як потягуха: зв'язалася з Клоріндо, а мені не хочеш нічого казати, бо тобі наплювати на рідну матір, тобі подобається бути потягухою.

Вона все мовчала, а я трясла нею, врешті я геть утратила тяму й закричала:

— Скинь із себе негайно всю оцю гидоту!

Я знов підскочила до неї й хотіла здерти пояс. Розетта й тепер не ворухнулася і не відборонялась, стояла з похиленою головою, неначе збиралась пригорнутися до мене. Я потягла за пояс, але він не піддався,— тканина була дуже міцна,— тоді я турнула Розетту на ліжку, вона впала долиць на ковдру, і я ляснула її що було сили по сідницях. Засапавшись, я кинулась на своє ліжко й крикнула їй:

— То ти не бачиш, ким ти стала? Як ти можеш не бачити цього?

Я чомусь гадала, що цього разу вона почне заперечувати, але вона встала з ліжка й заходилася розглядати свої панчохи, що повідстібувались від пояса, коли я силкувалася зірвати його. На одній панчосі аж до коліна спустилася петля. Розетта побачила це й послинила палець, щоб зупинити петлю. Вона озвалась до мене:

— Чом ти не спиш, мамо? Ти знаєш, що вже дуже пізно?

Вона мовила це спокійно й розсудливо, і я зрозуміла, що тепер з нею не буде ніякої ради. Я повернулась до неї спиною. Чула, як Розетта ще щось робила, пересувалась по клуні, бачила її тінь на стіні. Далі вона дмухнула на свічку, в клуні стало зовсім темно, і зі скрипу її ліжка я зрозуміла, що вона лягла й уможується чимзручніше, збираючись спати.

Тепер мені хотілося сказати їй так багато! Поки горіло світло і я бачила її, таку змінену, мене засліплювала лють, і я не могла говорити. Але тепер мені хотілося сказати їй, що я розумію її; я розуміла, що вона цілком змінилася й що тепер їй хочеться близьких стосунків з чоловіком, щоб відчутти себе жінкою й стерти цим спогад про те, що з нею вчинили марокканці; розуміла, що, перетерпівши гвалтування на очах у мадонни, яка нічим не допомогла їй, вона втратила віру й тепер їй уже геть однаково, що з нею буде далі. Мені дуже хотілося сказати їй усе це, обійняти, поцілувати, приголубити її й поплакати разом з нею. Але водночас я відчувала, що неспроможна більше говорити з нею, неспроможна бути з нею щирою, бо вона не лише змінилася сама, але змінила й мене, і тепер між нами не могло бути більше тих стосунків, як раніше. Я кілька разів думала встати, перейти на її ліжко, лягти поруч з нею, обійняти її, та кожного разу щось зупиняло мене, й урешті я заснула.

Назавтра й опісля повторювалось те саме. Розетта майже не розмовляла зі мною, і не тому, що образилась,— вона просто не мала про що говорити; Клоріндо все крутився коло

неї і хоча б посоромився мене, та ні: щипав її, обіймав, трусив за щоку і таке інше; Розетта не опиралася, їй подобалось бути покірною, вона навіть була ніби вдячна йому за пестоші; а Кончетта тільки сплескувала в долоні й тільки вигукувала:

— Яка ж бо чудова пара!

Мені на серці лежав камінь, я страждала, але не могла ні вдіяти нічого, ні сказати, не могла, та й край. Одного разу я завела мову з Розеттою про її нареченого, який воював у Югославії. То знаєте, що вона відповіла:

— Він, напевно, також знайшов собі якусь слов'янку. Та й не могу ж я дождити його цілісіньке життя.

Тепер Розетта дуже рідко бувала вдома, бо Клоріндо весь час возив її з собою на ваговозі, можна сказати, ваговоз став їм домівкою. Бачили б ви, яка вона була слухняна, як бігала за ним. Досить було Клоріндо вийти на галяву, покликати її, і вона прожогом кидалась до нього. Та й кликав він її не на ймення, а просто свистів, як ото кличуть собаку; і їй, либонь, подобалось, що він обходиться з нею, мов із собакою. Зрозуміло, він прив'язав її до себе тим, що жив із нею, як із жінкою, а вона, скуштувавши раз фізичну близькість із чоловіком, не могла вже відмовитись від цього, як ото п'яниця неспроможний відмовитись від вина, а курець від тютюну. Так, їй тепер подобалось те, що марокканці змусили її скуштувати силою; можливо, це було найсумнішим наслідком того, що з нею сталося, і я ніяк не могла звикнути до цього; хіба ж це не жахливо, що замість утікати від насилля, Розетта не відмовилась від нього, навіть шукала продовження цього насилля!

Розетта й Клоріндо їздили в Фонді, в довколишні села, а часом і в Фрозіноне, в Террачину або й Неаполь, і тоді вони не ночували вдома; після кожної поїздки Розетта, здавалось, ще дужче прив'язувалась до Клоріндо, і я бачила, як вона падає чимраз нижче: від моїх пильних очей не могла сховатись жодна найменша в ній зміна. Про повернення до Рима тепер, звичайно, не було й мови, та й союзники досі ще не звільнили місто. Але Клоріндо вже натякав нам, що навіть

коли союзники будуть у Римі, ми не відразу зможемо виїхати з Фонді: Рим, звичайно, стане воєнною зоною, і щоб поїхати туди, знадобиться бозна-який дозвіл, і ще невідомо, коли й як можна буде той дозвіл дістати. Одне слово, оте майбутнє, яке в дні звільнення здавалось мені таким ясним і безхмарним, тепер затягло чорними хмарами; причиною стала Розеттина поведінка, та й оцей Клоріндо; я вже й не знала, хочеться мені повернутись у Рим до нашого колишнього життя чи ні, бо ж це життя вже не могло бути таким, як колись, та й ми самі перемінились. Дні, прожиті нами в рожевому будиночку серед помаранчевих садів, були найжахливіші з усього цього періоду мого життя; я знала, що Розетта тягається з Клоріндо, і не тільки тому, що здогадувалась про це, я майже бачила це, бо вони робили це ледве не перед моїми очима. Часом, скажімо, коли ми вже лежали в постелі, з галяви долинав знайомий свист, і Розетта миттю підхоплювалася з ліжка. Я роздратовано питала її:

— Куди ж ти йдеш у таку пізню годину? Ти можеш сказати мені, куди йдеш?

Але вона навіть не відповідала мені, похапцем одягалась і бігла назовні; її обличчя робилося сторожке й жадібне, як ото тоді, коли вона повернулася з Леноли; і я зрозуміла, що Розетта зовсім не та, якою була раніше, і ніколи більше не стане колишньою Розеттою. А якось раз Клоріндо навіть ночував з нами в клуні, я майже певна, що то був він; прокинувшись я серед ночі й чую — скрипить Розеттине ліжко й хтось розмовляє пошепки; я сіла в потемках на своєму ліжку й спитала Розетту, чи вона спить.

А Розетта сердито:

— Звичайно, сплю: що ж мені ще робити? Тільки розбудила мене.

Я не повірила їй, але все ж лягла знову, а вони принишкли, чекаючи, коли я засну; аж удосвіта Клоріндо вислизнув з клуні. Я тоді не захотіла запалювати свічку: гидко було б побачити їх разом у ліжку; коли він ішов на світанку, я вдала, ніби сплю, лежала з заплющеними очима, але зна-

ла, коли саме він пішов, бо двері ледь чутно рипнули. Та найчастіше вони їхали кудись ваговозом відразу після вечері й вертали пізно вночі. Так повторювалось щодня; взагалі, вони тішились своїм коханням: під очима Клоріндо з'явилися синці, а Розетта що не день, то більше перетворювалась на жінку — вона походжала така знеможена й вдоволена, як ото жінка, яка часто й охоче займається цим ділом з чоловіком, до того ж, якщо чоловік подобається їй, а вона йому.

Так минув місяць, і я вже почала була втішати себе, що Клоріндо все ж гарний хлопець, добре заробляє, їздячи своїм ваговозом і спекулюючи; він одружиться з Розеттою, й усе владнається. Я б не сказала, що це мені так уже подобалось, бо Клоріндо був мені осоружний, просто тут годі було чимсь зарадити, та й ішла б за нього не я, а Розетта, і якщо він їй подобався, то тут я безсила. Вони поберуться, думала я, переїдуть до Фрозіноне, де жила родина Клоріндо, у них будуть діти, і Розетта знайде своє щастя. Це трохи втішило мене, і непокоїло тільки те, що ні Клоріндо, ні Розетта ніколи й словом не проходилися про одруження. Тому якось після вечері, zostавшись з Розеттою в клуні наодинці, я набралася духу й сказала їй:

— Я не хочу знати, що ви робите й чим займаєтесь, коли залишаєтесь удвох, але мене все ж цікавлять його наміри. І якщо, як я сподіваюсь, вони серйозні, то коли ви думаєте побратися?

Розетта сиділа навпроти мене на ліжку й знімала туфлі. Вона випросталась, подивилася на мене й сказала як про щось зовсім звичайне:

— Клоріндо вже одружений, мамо, він має в Фрозіноне жінку й двоє дітей.

Коли я почувала таке, кров ударила мені в голову, я, бачте, чочара, а у нас, чочарів, гаряча кров, і штрикнути когось ножем для нас — суцця дрібниця. Не усвідомлюючи, що роблю, я скочила з ліжка, кинулась на Розетту, схопила її за барки, звалила на матрац і стала люто бити по обличчю. Вона затулялася рукою, а я знай мотлошила її й кричала:

— Я тебе вб'ю... Ти хочеш бути потягухою, та перше ніж ти нею станеш остаточно, я тебе вб'ю.

Вона захищалась від моїх ударів, як могла, затуляла обличчя руками, однак робила це мовчки й не пробувала втекти. Врешті я стомилась і покинула бити її, але вона так і не ворухнулась і далі лежала на ліжку, уткнувшись обличчям в подушку; я вже й не знаю, що то вона робила: плакала чи просто думала. Я довго не могла відсапатись, сиділа на своєму ліжку, втупившись у Розетту, і мене чимдалі дужче охоплював розпач: я розуміла, що коли навіть і вб'ю її, це нічого не дасть, я була безсила, Розетта мене не слухалась і не слухатиметься ніколи, я вже втратила всяку владу над нею. Нарешті я злісно мовила:

— Ох і поговорю я з цим негідником Клоріндо! Побачимо, що цей зухвалець мені відповість.

Розетта підвелася й сіла на ліжку, її очі були сухі, обличчя сковувала цілковита байдужість. Вона спокійно мовила:

— Ти більше на побачиш Клоріндо: він повернувся до своєї родини. У Фонді йому більше не залишалось чого робити. Він від'їхав до Фрозіноне; сьогодні ввечері ми розпрощалися, і я також більше не побачу його. Його тесть заявив, що забере свою дочку назад, якщо Клоріндо не повернеться до дружини, а що гроші не його, а жінчині, то він мусив скоритися.

Мене наче обухом по голові огріли: я ніколи не думала, що вона говоритиме про все це так спокійно, наче воно її зовсім не обходить. Адже Клоріндо був у неї першим чоловіком, і я глибоко в душі сподівалась, що вони люблять одне одного; аж раптом виявляється, що він просто жив з нею, як з повією, вона продавала йому своє тіло, а він їй платив, і тепер їм ні про що говорити: вони розлучаються, як чужі, без усякого жалю. Отже, Розетта справді дуже змінилась; я знай повторювала це собі, але ніяк не могла звикнути до цієї думки, не могла бачити в моїй дочці чужу жінку, яка заступила мою колишню Розетту. Я була пригнічена й спитала її:

— Отже, ти була йому коханкою, а тепер він поїхав геть, кинув тебе, і ти говориш про це так спокійно?

Вона відповіла:

— А як же мені про це говорити?

Я в нестямі підняла руки, Розетта злякано відсахнулася, наче злякавшись, що я почну молотити її знову; серце мені болісно стислося, адже матері потрібна любов дітей, а не їхній страх. Я й кажу:

— Не бійся: я тебе більше не чіпатиму... тільки серце мені обливається кров'ю, що ти стала повією.

Вона нічого не відповіла й знов почала роздягатися. І раптом я спитала гучним і повним розпачу голосом, аж здивувалася сама:

— А хто ж тепер відвезе нас до Рима? Клоріндо обіцяв відвезти, коли союзники звільнять Рим, але ж Клоріндо поїхав звідси, й до Рима везти нас нікому. Та хоч хай там як, а завтра я вирушаю до Рима, навіть якщо доведеться теліпатися пішки.

Розетта спокійно відповіла:

— Треба зачекати ще кілька днів. У будь-якому разі один з Кончеттиних синів — Джузеппе або Розаріо — відвезе нас цими днями до Рима. Обидва будуть тут завтра ввечері: вони поїхали провести Клоріндо до Фрозіноне: їхня спілка розпалася, і вони купили у Клоріндо ваговоза. Не турбуйся, до Рима ми повернемось.

Таке мені теж не дуже сподобалось. Досі Кончеттині сини тут не з'являлися: здається, вони займалися спекуляцією в Неаполі; але я добре пам'ятала їх відтоді, коли ми були тут першого разу, й відчувала до них ще менше прихильності, ніж до Клоріндо, тож їхати з ними до Рима мені зовсім не хотілось. Я спитала:

— А тобі вже все однаково, еге?

Вона глянула на мене й собі спитала:

— Навіщо ти мене так мучиш, мамо?

Вона мовила це так лагідно, аж зворушила мене, і я відповіла їй:

— Бо мені здається, золотенька моя, що ти геть змінилася і в тобі не лишилось ні до кого жодних почуттів, навіть до мене.

На що вона:

— Так, я змінилася, не заперечую, але для тебе я залишилась колишньою Розеттою.

Отже, як бачите, вона все ж визнавала, що змінилася, проте водночас заявила, що любить мене, як і раніше. Я й сама не знала, сумувати мені чи радіти, тим-то й промовчала, і наша розмова на цьому скінчилася.

Розетта казала правду: наавтра з Фрозіноне приїхав ваговоз; у кабіні сидів лише один із Кончеттиних синів, Розаріо, другий поїхав із Фрозіноне просто до Неаполя. Обидва мені не подобались, але Розаріо видавався гіршим від брата. Маленький, присадкуватий і кремезний, якесь грубе темне й квадратне обличчя, вузький лоб, волосся мисиком, ніс наче обрубаний, здоровенна щелепа,— в Римі таких називають «буріно», тобто грубий, неотесаний, неосвічений, до того ж Розаріо не мав ні крихти доброти чи розуму, а тут зненацька, відколи приїхав, рота не закрив за столом. Він сказав Розетті:

— Клоріндо вітає тебе і загадав переказати тобі, що навідає тебе в Римі.

Розетта відповіла, не підводячи очей і дуже сухо:

— Можеш сказати йому, щоб не рипався: я не хочу його більше й бачити.

Тоді я вперше зрозуміла, що Розетта тільки прикидалася байдужою: вона прив'язалась до Клоріндо, можливо, ще й досі скучає за ним; вам, либонь, це дивно, але мені було неприємно, що вона страждає через цього мерзотника, це було ще гірше, ніж її байдужість. Розаріо спитав:

— А це чому? Ти що — сердишся на нього? Він тобі більше не подобається?

Мене злило, що Розаріо розмовляє з Розеттою так нешанобливо й нелюб'язно, як ото розмовляють з повіями,— хто-хто, а вони не мають права обурюватись таким поведжен-

ням,— але ще більше розсердила мене Розеттина відповідь:

— Клоріндо не повинен був так поводитися зі мною. Він ніколи не казав мені, що одружений. Я дізналась про це від нього тільки вчора, коли ми вирішили розійтися. Поки йому було зручно приховувати це від мене, він приховував, а коли видалось зручнішим, щоб я знала, тоді він сказав.

Така вже була моя доля: я більше не розуміла Розетту, не розуміла, що з нею відбувається, тим-то мене знову вразили й боляче зачепили її слова,— отже, вона тільки в останню мить дізналась, що у Клоріндо є жінка й діти, а говорила про це таким голосом, наче вони посварились через якусь дрібницю, говорила голосом вуличної повії, яка не має більше ні гордості, ні гідності і знає, що неспроможна затримати чоловіка. Мені забило дух, а Розаріо, всміхаючись, допитувався далі:

— А чому він мав говорити тобі це? Адже ви не збирались одружуватися.

Розетта похилила голову над тарілкою й нічого не відповіла. Але тут втрутилась оця відьма Кончетта:

— Тепер воно завжди так буває, війна перевернула геть усе догори дном: хлопці залицяються до дівчат, не кажучи їм, що вони одружені, а дівчата віддаються хлопцям, не питаючи, чи ці збираються брати їх. Тепер воно завжди так, усе змінилось, та й яка різниця — одружений чоловік чи ні, має він жінку й дітей чи ні? Тепер так вважають. Важливо тільки, щоб хлопець і дівчина любили одне одного, а Клоріндо справді любив Розетту: подивіться лишень, яка вона вбрана, раніше була схожа на жемручку циганку, а нині ходить, мов справдешня синьйора.

Кончетта завжди намагалася захищати негідників, бо й сама була негідниця, але тепер вона таки сказала правду: війна дійсно все змінила; взяти, скажімо, мою дочку — з чистого невинного янгола вона перетворилась на безсоромну повію. Я знала все це, знала також, що Кончетта каже правду, і все ж її слова, мов гострий ніж, ударили мені в серце, я обурилась і почала кричати:

— Змінилось, якраз! Ви тільки й дожидали війни: ти, твої синочки, цей мерзотник Клоріндо і оті гвалтівники-марокканці — всі дожидали її, щоб чинити те, на що за мирного часу бракувало сміливості. Змінилось, якраз! І все ж я тобі скажу: по-вашому не буде, рано чи пізно все стане на свої місця, і тоді твоїм синочкам та Клоріндо доведеться кепсько, навіть дуже, і ви побачите, що на світі є і добродійність, і віра, і закони і що чесні люди важать більше, ніж негідники.

На мої слова зненацька відгукнувся Вінченцо, цей заплішений дурень, що обікрав свого господаря; він тряс головою й знай повторював:

— Золоті слова, золоті слова.

Кончетта знизала плечима й сказала:

— Чого ти так кипиш? Треба жити самим і давати жити іншим, давати жити іншим і жити самим.

А Розаріо навіть зареготав і вигукнув:

— Ти, Чезіро, довоєнна жінка, а ми всі,— я і мій братик, Розетта, моя мати й Клоріндо,— всі ми люди післявоєнні. От, скажімо, я: пригнав до Неаполя цілого вагОВОЗА американських консервів і солдатських фуфайок, усе це вмиць продав, накупив товарів, дуже ходових у Чочарії,— і ось що я врешті маю.

Мовлячи це, він видобув із кишені цілу паку грошей і замахав ними в мене під носом.

— За один день я заробив більше, ніж мій батько за останні п'ять років. Ми живемо не в прадавні часи, тепер усе змінилося, і ти повинна визнати це. А потім, чого ти так потерпаєш за Розетту? Вона також зрозуміла, що тепер, після війни, треба жити інакше, ніж до війни, тож пішла в ногу з часом, навчилася жити. Тобі, можливо, ніколи не подобались любовні втіхи, тебе навчено, що любов без патерового благословення — то не любов, що такої любові й геть немає. А Розетта знає, що — з патером чи без патера — любов залишається любов'ю. Адже ти це знаєш, Розетто, чи не так? Скажи своїй матері, що ти це знаєш.

Слова Розаріо ошелешили мене, а Розетта сиділа собі

спокійна й байдужа, і мені навіть здалося, що вона схвалює ці слова. А Розаріо провадив далі:

— Оце нещодавно ми були в Неаполі вчотирьох: Розетта, Клоріндо, мій братик і я; і ми поводились, як хороші друзі: жодних тобі ревностів чи якихсь інших дурниць. Розетта, як я сказав, була з нами, і всім нам подобалась — усім трьом, але ми залишились такими самими друзями, як і доти. І дуже весело провели час. Адже правда, Розетто, що ми дуже гарно провели час?

Мене всю аж затіпало, тепер я зрозуміла, що Розетта була коханкою не лише Клоріндо — хоч уже й це було жакливо,— але й втішала цілу ватагу; отже, вона віддавалась не тільки Клоріндо, про що я вже знала, і не тільки Розаріо, про що я оце дізналась, але й другому Кончеттиному синочкові, а то, може, й ще якомусь негідникові в Неаполі, з отих, що живуть за рахунок жінок і міняються ними, як товаром; отже, Розетта стала справдешньою повією, з якою чоловіки могли виробляти все, що їм забандюриться. Тоді марокканці згвалтували її, і щось, чого вона доти не знала, пронизало вогнем її тіло і тепер палило її й змушувало бажати, щоб усі чоловіки, яких вона зустрічала в житті, робили з нею те, що зробили марокканці. Ми скінчили вечеряти, Розаріо підвівся з-за столу, розстебнув пасок і сказав:

— Щось мені забаглося проїхатись на ваговозі. Поїдеш, Розетто, зі мною?

Я побачила, як Розетта ствердно кивнула йому, поклала серветку й наготувалася вийти з-за столу; а на її обличчі знову з'явився отой хижий, розпусний сторожкий вираз, що його я побачила тоді вночі, коли вона вперше втекла з Клоріндо. Мене наче хто штурхонував, і я сказала:

— Нікуди ти не підеш. Сидітимеш тут.

Якусь хвилину всі мовчали, а Розаріо з подивом втупився в мене, наче хотів сказати: «Що таке? Перевернувся світ, чи що?»

Відтак він повернувся до Розетти й звелів:

— Ходімо — та мерщій!

Я озвалася знову, але в моїм голосі бринів уже не наказ, а прохання:

— Не ходи, Розетто.

Але Розетта встала з-за столу й відповіла:

— Я скоро прийду, мамо.

Не озираючись, вона пішла слідом за Розаріо, наздогнала його, взяла під руку, і обоє зникли серед помаранчевих дерев. Розетта без заперечень послухалась Розаріо, як слухалась і Клоріндо; зараз вона, либонь, лежить з Розаріо десь на траві й удовольняє його хіть, а я нічим не можу зарадити. Кончетта закричала:

— Мати, звичайно, може забороняти дочці робити те, чого вона не хоче, щоб дочка робила. Це її право. Але ж і дочка має право піти з чоловіком, який їй подобається, чому б і ні? Матерям ніколи не подобаються чоловіки, які подобаються дочкам, але молодість має свої права, тож ми, матері, повинні розуміти це й прощати, прощати й розуміти.

Я нічого не відповіла їй, сиділа, похиливши голову, й дивилась, як навколо лампи кружляли, гудучи, хрущі; деякі потрапляли в огонь, опікались і падали неживі на стіл. Отак і моя бідна Розетта: полум'я війни опекло її, і вона вмерла, принаймні для мене.

Розетта повернулася дуже пізно; я вже спала й не чула, коли вона прийшла. Я довго не могла заснути тієї ночі, все думала про неї, про те, що сталося з нею й чим вона стала; потім чомусь згадала Мікеле і дуже довго, доки й заснула, думала про нього. Мені забракло духу піти до Фестів і сказати їм, як мене засмутила смерть Мікеле, якого я любила, мов рідного сина, і тужила за ним, мов за сином; думка про цю смерть, таку жорстоку й болісну, встромилась колючкою мені в серце й залишилася в ньому. Але така вже, мабуть, війна — як полюбляє казати Кончетта, — кращі люди, найхоробріші, найдобріші й найчесніші гинуть: декотрих убивають, як це сталося з бідним Мікеле, інші залишаються каліками на все життя, як моя Розетта. А погані, — які не мають ні хоробрості, ні віри, ні гордості, які крадуть і вбива-

ють, думають лише про себе та про свою вигоду,— такі люди рятуються, живуть і процвітають, навіть стають ще нахабнішими й злочиннішими. А ще я думала, якби ото Мікеле та був не помер, він би дав мені яку-небудь гарну пораду, і я не поїхала б із Фонді в своє село, ми б не зустріли марокканців, і Розетта залишилася б дотепер чистим і невинним янголом, як і раніше. Я твердила подумки, що Мікеле не повинен був умирати, бо мені з Розеттою він став батьком, чоловіком, братом і сином; він був добрий, як святий, та все ж, коли це потрібно, міг виявити велику твердість і був безжальним до негідників на взірець Розаріо й Клоріндо. Він мав силу, якої мені бракувало, був освічений, знав дуже багато чого і міг судити про життя, а я, що завжди плазувала по землі, читала й писала з бідною навпів і нічогісінько не знала, крім свого будинку та крамниці.

Раптом мене охопив страшний розпач, я зовсім ошаліла й сказала сама собі, що більше не бажаю жити на цім світі, де господарями поставали негідники та злочинці, а хороші й чесні люди не беруться більше до уваги. Мені нічого не лишилося в житті: Розетта змінилась до невпізнання, не потрібні мені ні Рим, ні квартира, ні крамниця. Взагалі я вирішила вмерти, підхопилася з ліжка, тремтячими руками запалила свічку, розшукала десь у кутку мотузку, на якій Кончетта сушила білизну, стала з мотузкою в руці на плетений солом'яний стілець, подумавши: оце зараз прив'яжу мотузку до якогось гвіздка або балки, надягну зашморг собі на ший, відіпхну стільця ногою, зависну на мотузці — і кінець набридлому життю. І ось коли я, тримаючи мотузку, шукала, за що її прив'язати, то нараз почула, як позад мене тихенько рипнули двері; я озирнулася й побачила, що на порозі стоїть Мікеле,— я певна, що це був саме він. Мікеле був такий самий, яким я його бачила востаннє, коли його забирали з собою нацисти; я навіть зауважила, як і тоді, що одна штанина в нього довга й прикриває черевик, а друга коротка — ледве сягає кісточки. Мав на собі окуляри, але, щоб краще бачити мене, нахилив голову й дивився поверх оку-

лярів, як це часто робив раніше. Побачивши, що я стою на стільці й тримаю в руці мотузку, він зробив рукою порух, ніби хотів сказати: «Ні, ти не повинна робити цього. Не роби цього».

Тоді я спитала:

— Чому я не повинна робити цього?

Він розтулив рота й мовив щось, але я не розібрала слів; знаєте, як ото буває, коли силкуєшся почути, що каже людина за вікном: губи рухаються, однак скло не пропускає звуків. Тоді я закричала:

— Кажі голосніше: не розумію.

І тієї ж миті я прокинулась у своєму ліжку, геть мокра від поту. Тоді я зрозуміла, що все це — і думка про самовбивство, і мої дії, і поява Мікеле, і його слова, яких я так і не розібрала — був лише сон. Але мені було дуже шкода, і мене довго ще мучило те, що я не почула слів Мікеле; потому я ніяк не могла заснути, переверталася з боку на бік і все думала: що ж міг сказати мені Мікеле? І вирішила, що він хотів пояснити мені, чому я не повинна вбивати себе, чому варто жити далі та чому життя в будь-якому разі краще за смерть. Я знаю, що Мікеле кількома словами пояснив мені сенс життя: ми, живі, не розуміємо його, а для мертвих він має бути ясним, як день; тільки я, на жаль, не почула, що саме він сказав, увесь цей сон був справдешнім чудом, але ж чудеса тому й зветься чудесами, що тоді стається все, навіть нейнеймовірніше. Чудо, звичайно, сталося, але тільки наполовину: Мікеле прийшов до мене й не дозволив, щоб я вбила себе, це безперечно так, але з моєї власної вини я не зрозуміла, чому я не повинна була робити цього, певно, була недостойна знати це. Отже, я повинна жити далі, як і раніше, і ніколи не дізнаюсь, чому життя краще від смерті.

Розділ одинадцятий

Врешті настав довгожданий день нашого повернення до Рима, та який же він був несхожий на те, що я уявляла собі в мріях упродовж усіх дев'яти місяців, прожитих у Сант-Евфемії. Тоді я уявляла собі, що ми повернемося до Рима веселі, якимсь військовим ваговозом, разом з білявими симпатичними англійськими й американськими хлопцями; вони також будуть веселі й вдоволені, поряд зі мною сидітиме Розетта, така сумирна й спокійна, просто янгол, а то, може, й Мікеле, теж дуже задоволений. Отож їду я у ваговозі, а сама все вдивляюся у далечінь, чи не замріє на обрії купол собору Святого Петра, — його бачиш відразу, під'їжджаючи до Рима, — а в голові снуються всякі задуми на майбутнє: Розетта, її весілля, крамниця, квартира. За ці дев'ять місяців я обміркувала все до дрібниць. Я уявляла собі, як ми приїжджаємо додому, нас зустрічає Джованні, спокійний, усміхнений, із загаслою сигарою в куточку рота, довкола товпляться сусіди, ми обіймаємо всіх і, всміхаючись, кажемо:

— Ось ми врешті й удома, ми вам розповімо потім, що ми пережили за ці місяці.

І я часто помічала, що, думаючи про все це та про багато що інше, я всміхалась сама до себе щасливою усмішкою: мені ніколи й на думку не спадало, що все може вийти зовсім інакше. Одно слово, я не подумала про те, що, як каже Кончетта, війна є війна, що війна, навіть скінчившись, лишається далі війною, адже присмертний дикий звір теж може завдати своїми пазурами жакливу рану. Ось таку рану ми й дістали від війни, саме коли вона вже кінчалася: марокканці згвалтували Розетту, нацисти вбили Мікеле, нам доводилось вертатися до Рима ваговозом цього негідника Розаріо, і я, замість обмірковувати розмаїті веселі й приємні речі, як часто смакувала це наперед, вертаюся додому в розпачі, а на душі мені сумно й тривожно.

Стояв чудовий червневий ранок, сонячний і жаркий, небо

аж палало, а земля геть висохла й укрилася курявою. Ми з Розеттою вдяглися в клуні, а Розаріо в своєму ваговозі вже мав дождати нас на путівці. Того дня Розетта повернулася додому лише під ранок — я знала, що вона знов була з Розаріо, бачила, як вона тихенько прослизнула до клуні, але мені забракло снаги сказати їй що-небудь; моя душа волала, а губи не могли вимовити й слова. Потім, усе ж набравшись духу, я спитала Розетту — вона саме милася в кутку над тазком:

— Можна дізнатися, де ти була цієї ночі?

Я гадала, що Розетта не відповість мені нічого або ж відбудеться двома-трьома словами, та цього разу вона, певно, передумала. Витершись, вона повернулася до мене й мовила чітким і спокійним голосом:

— Я була з Розаріо й кохалася з ним. І не питай мене надалі, куди я ходжу, з ким та що роблю; ти знаєш: я бавлю час із чоловіками, як і де можу. І ще хочу сказати тобі, що мені подобається бути з чоловіками, я не можу й не хочу обходитися без них.

Я закричала:

— І саме з Розаріо? Ти знаєш, хто такий Розаріо?

А вона:

— Він чи хто інший — мені про те байдуже. Я тобі вже сказала: я хочу бути з чоловіками, хочу віддаватися їм, це єдине, що мені до вподоби й що я роблю з утіхою. І тепер так буде завжди, тож не питай мене: я тобі завжди відповідатиму те саме.

Ще ніколи досі вона не говорила зі мною про ці речі так відверто; взагалі, заговорила про це вперше; і я зрозуміла: доки в неї не мине цей безум, я повинна поводитись, як вона мені каже — мовчати й нічого її не питати. Так я й зробила: мовчки одягалася далі, а по той бік ліжка Розетта теж одягалася мовчки.

Вийшовши з клуні, ми побачили Розаріо: він ще сидів з матір'ю за столом і снідав салатом з цибулі та хлібом. Кончетта рушила нам навстріч і замолола, як завжди, аж

захлинаючись, усякі дурниці; мене це й раніше вкрай дратувало, а зараз було просто нестерпно слухати її.

— Отже, від'їжджаєте, вертаєтесь до Рима, щасливиці, їдете геть і покидаєте нас, сільських бідарів, залишаєте тут, у цій пустелі, де нічого більше немає, усі страждають від голоду, будинки поруйновані, а люди, голі й босі, бродять, мов ті цигани. Ви щасливі, що їдете до Рима, станете там знову синьйорами, адже в Римі тепер повний достаток: те, що англійці роздавали тут лише три дні, там дають цілісінький рік. Але я рада за вас, бо люблю вас, а якщо когось любиш, то й радієш його щастю.

Мені набридло слухати її, і я сказала:

— Так, ми щасливі. Ми справді щасливі люди, що й казати. І надто нам поталанило тому, що ми зустріли таку родину, як ваша.

Проте вона не зрозуміла насмішки й відповіла:

— Ти можеш усюди заявляти це вголос: наша родина — справді хороша родина. Вам тут у нас було дуже добре, ми обходилися з вами, як із сестрою й дочкою, ви їли й пили разом з нами, спали й робили все, що хотіли. Атож, таких родин, як оце наша, не так уже багато.

«На щастя!» — мало було не вихопилось у мене, але я стрималась: мені не терпілось чимшвидше поїхати геть, хай навіть із цим осоружним Розаріо, швидше б тільки від'їхати звідси, з цієї галяви, оточеної густою помаранчевим гаєм, наче тюремним муром.

Ми попрощалися з Вінченцо, який сказав нам із своїм пришелепкуватим виглядом:

— То ви вже їдете? Але ж ви приїхали зовсім недавно! Чом би вам не залишитись тут бодай до серпня?

А Кончетта обіймала нас і вкривала дзвінками, як і її слова, поцілунками, і мені здавалося, що в її поцілунках прихована така сама насмішка, як і в її словах. Нарешті ми пішли стежкою, покинувши назавжди цей клятий рожевий будиночок. На путівці стояв вагозов. Ми сіли: Розетта поруч з Розаріо, я поруч з Розеттою.

Розаріо завів мотор, почав наспівувати якийсь марш і урочисто оголосив:

— Машина прямує до Рима.

Вагозов швидко покотив путівцем до шосе. Сонце підбилося вже височенько, червнєве сонце, пекуче, висушливе, повне веселої, молодої снаги; путівець був дуже курний, живоплоти так само були геть білі від куряви, а коли вагозов їхав повільніше, то з дерев уздовж путівця чулося сюрчання цикад, причаєних серед листя. Коли я почула цих цикад, побачила білу куряву на путівці та живоплотах, жайворонків, що каменем падали на дорогу й дзьобали залишений мулами кізяк, а потім стрімко злітали в небо, мені на очах виступили сльози. Це було село, моє любе село, де я народилася й виросла, в нього я шукала допомоги від голоду й від війни, як шукають допомоги у матері, зовсім старенької, яка дуже багато пережила, але зберегла свою доброту, все розуміє й усе прощає. Щоправда, село зрадило мене, і моє перебування тут скінчилося дуже зле; тепер і я змінилася, дарма що село залишилося таким самим: сонце сяяло й зігрівало все, крім мого крижаного серця; сюрчання цикад, таке приємне, коли ми молоді й любимо життя, тепер, коли я ні на що не сподівалась, видавалось мені набридливим; запах сухої й гарячої куряви, що збуджує невинні почуття, душив мене, наче чиясь важка рука закривала мені носа й рота. Село зрадило мене, і я поверталася до Рима без жодних надій, із повною розпачу душею. Я плакала й пила свої гіркі сльози, що збігали мені з кутиків очей просто в рот; я відверталася вбік, аби Розетта й Розаріо не побачили, що я плачу. Але Розетта все ж помітила й спитала:

— Чому ти плачеш, мамо?

Її голос бринів так ніжно, аж на якусь хвилину в мені пробудилася надія, що сталося чудо й вона знов стала моєю колишньою Розеттою. Я вже була зібралася щось відповісти їй, повернулася і нараз побачила, що Розеттина рука лежить на ногах Розаріо просто під животом; я зауважила, що вже кілька хвилин обоє мовчать і не рухаються, і тоді збагнула,

що значить оця мовчанка й непорушність: моя дочка тут, перед моїми очима, шукає фізичної близькості з чоловіком; тим-то й з'явилася ніжність у її голосі — он що виробляють, безсоромні! І це коли він керує машиною серед білого дня, мов тварини, для яких ні час, ні місце нічого не важать. Тоді я й кажу:

— Плачу, бо мені соромно.

Почувши це, Розетта здригнулася, мені навіть здалося, наче вона була хотіла забрати руку йому з ноги, але цей негідник Розаріо схопив її за руку й примусив покласти назад. Якийсь час вона опиралася, чи, може, мені тільки здалося, потому він випустив її руку, але Розетта більше не забирала її; тоді я ще раз зрозуміла, що бажання фізичного зближення з чоловіком переборює всякий сором у Розетти, якщо вона взагалі була спроможна цей сором відчувати.

Ваговоз швидко мчав по віа Аппіа під зеленою аркою велетенських платанів, їхнє гілля витворювало над нашими головами щось схоже на шатро з зеленого листя. Ми їхали ніби зеленою галереєю; подеколи крізь густу зелень пробивалося сонячне проміння, падаючи на асфальтовану дорогу, і тоді вона лисніла, мов шерсть молодої тварини. Я сиділа, відвернувшись до віконця, аби не бачити, що виробляють Розетта й Розаріо; мені хотілось бодай трохи відірватися від усяких сумних думок, і я почала розглядати довкілля. Ми переїжджали місця, затоплені німцями, коли вони висаджували греблі; легіт брижив блакитну воду, а ще ж зовсім недавно тут були оброблені поля й селянські хутори; з води де-де стирчали верхівки дерев і руїни будинків. За Монте Сан-Б'яджо дорога побігла морським берегом. Море було таке тихе, легкий прохолодний вітрець гнав попід берегом блакитні хвильки, на яких іскрились сонячні зайчики, аж здавалося, що море усміхається сонцю. А ось і Террачіна, вона ще дужче зруйнована, ніж Фонді; стіни будинків геть подірвані, мов решето, зі слідами гарматного й кулеметного обстрілу, вікна будинків чорніють, як очі сліпців, а часом видаються блакитними — це коли від будинку залишилась

одна тільки стіна, а довкола громадились руїни, вкриті курявою, та зяяли вирви, наповнені жовтою водою. Террачіна була порожня, у всякому разі, мені так здалося, бо ми не зустріли жодної живої душі — ні на головній площі, де фонтановий басейн був ущерть завалений усяким сміттям, ні на довгих і прямих вулицях, які спускаються між руїнами будинків до моря. Гадаю, що в Террачіні відбулося те саме, що і в Фонді: після ярмаркових веселощів перших днів, які бурхали в натовпах солдатів, селян і біженців, що роздавали й діставали продукти та одяг, після всієї цієї радості, шуму, веселого життя армія посунула далі, наближаючись до Рима, і життя пішло разом з армією, залишивши по собі пустирі, руїни та мертву тишу. Ми переїхали Террачіну й помчали з вітром дорогою до Чістерни; ліворуч від дороги проходив меліоративний канал із зеленою водою, праворуч розкинулась широка, подекуди затоплена рівнина; вона простягалась аж до блакитних гір на обрії. Де-де з ровів край дороги стирчали кістяки військових машин догори колесами, вони поіржавіли й поперетворювались на брукхт, неначе війна була бозна-коли; знеацька з-посеред засіяного пшеницею поля витикалось довге тонке дуло гармати — під'їжджаючи ближче, ми бачили, що то танк лежав серед пшениці, мов те падло, поранений на смерть і покинутий. Розаріо гнав дуже швидко; однією рукою тримав кермо, другою стискав руку Розетти в себе на колінах. Я не могла дивитися на них, бо кожен Розеттин порух тільки ще більше нагадував би мені про переміну в ній. І раптом я згадала невідь-чому, що Розетта дуже гарно співає, вона мала дуже приємний голос і часто, прибираючи квартиру, наспівувала, щоб заповнити час, а я сиділа в сусідній кімнаті, слухала й не могла наслухатись, бо в її голосі, такому спокійному й веселому, виявлялася вся її вдача того вже далекого часу; співала вона довго, ніколи не стомлювалась і не плутала ні слів, ні мелодій різних пісеньок. Я згадала про це на відтинку дороги між Террачіною й Чістерною, і мені захотілось бодай на хвилю уявити, що Розетта й досі та сама. Тож я й попросила її:

— Заспівай-но що-небудь, Розетто! Раніше ти так хороше співала, заспівай якоїсь гарної пісеньки... адже на цій нудній дорозі й заснути можна від спекооти.

Вона спитала:

— А що заспівати?

Я назвала пісеньку, яка була дуже модна два роки тому, і Розетта заспівала в повний голос, сидючи непорушно й далі тримаючи руку на колінах у Розарію. Але я відразу спостерегла, що її голос став зовсім не той, не такий чистий і приємний, як раніше, вона раз у раз фальшивила і, либонь, сама відчувала це, бо раптом перестала співати й сказала:

— Боюсь, що я не зможу більше співати, мамо, щось мені не співається.

Мені хотілося сказати їй: «Ти не можеш більше співати, і тобі не співається, бо твоя рука на колінах у Розарію і ти вже не та, якою була раніше, не маєш у грудях почуттів, а то ж було співала, мов пташка».

Та мені забракло духу сказати їй це. Розарію озвався:

— Якщо вам так уже забаглося, то заспіваю я.

І він затяг своїм хрипким голосом непристойну пісню. Мені стало ще тяжче на душі, перше, тому що Розетта не могла більше співати, отже, вона й у цьому змінилася, до того ж мене дратував спів Розарію. А тим часом ваговоз мчав уперед, і невдовзі ми в'їхали до Чістерни.

Тут також громадились руїни упереміж з пустирями, як і в Террачіні. Чомусь мені найбільше запам'ятався фонтан на площі: будинки довкола були поруйновані, і басейн фонтана був повен усякого сміття, посеред басейну стояла статуя без голови (замість голови стирчав чорний залізний гак), з однією лише рукою без жодного пальця. І, однак, не маючи голови й руки, вона видалась мені живою. Тут так само не було видно нікогісінько — люди або повтікали в гори, або ж десь ховалися серед руїн. За Чістерною дорога пішла через ліс із коркових дерев, не було видно ні будинків, ні селян, з усіх боків нас оточували покорчені й наче пообдирані червоні стовбури та вкрита зеленим мохом земля. Погода

стала псуватися, від моря потяглися віялом дрібненькі сірі хмарки; це віяло розкривалось усе дужче, його ручка залишалась біля моря, а дощечки з густих і довгих сірих хмарок розкривалися чимраз ширше, на все небо.

Сонце сховалося за хмарами, і все довкола зробилося сірим, похмурим, а покривлені червоні коркові дерева ніби страждали саме від того, що були червоні й покривлені. Навкруги не було ніякого життя, і хоч ваговоз дирчав не вмовкаючи, однак відчувалося, що довкола панує повна тиша: не було чути ні пташиного співу, ні сюрчання цикад. Розетта дрімала, Розаріо тримав кермо й кутив, а я рахувала білі кілометрові камені, вдивляючись у глиб лісу, але нічого й нікого в ньому не бачила. Отак я дивилася в бічне віконце, коли нараз дорога круто завершила, аж я була мало не вдарила лобом об передню шибку, відтак знову відкинулася на сидіння, і отоді побачила, що впоперек дороги лежить телеграфний стовп, а з-поміж дерев виходять троє чоловіків і прямують нам навстріч, махаючи руками, щоб машина зупинилася. Розетта відразу прокинулася і спитала:

— Що сталося?

Але ніхто їй не відповів, бо я сама нічого не розуміла, а Розаріо вже виліз із ваговоза й з рішучим виглядом прямував до чоловіків. Цих трьох я запам'ятала дуже добре і тепер упізнала б їх серед тисячі: вони були вдягнені в лахміття, щоправда, в той час майже всі ходили обідраними. Один був присадкуватий блондин, широкоплечий, у коричневому вельветовому костюмі; другий — високий, середнього віку, худючий, як тріска, із запалими щоками й очима та скуйовдженим сивим волоссям; третій — молодий хлопець, звичайнісінький на вигляд, смаглявий, з широким обличчям і чорним волоссям, схожий на Розаріо. Я зауважила, що Розаріо, вилізаючи з машини, швидко видобув з кишені якийсь згорток і запахав його під сидіння. Я зрозуміла, що то гроші, й відразу збагнула, що оті троє на дорозі — грабіжники. Все подальше відбулося дуже швидко. Остовпівши з подиву, ми з Розеттою дивилися з ваговоза крізь брудне скло зі слідами

дощу, пилу й розплесканих комах; усе здавалось нам іще страшнішим і похмурішим, бо небо затяглося хмарами. Отож ми бачили крізь бруднюще скло, що Розаріо прямує навстріч цим трьом чоловікам,— він був хоробрий хлопець,— а вони погрожують йому й щось кричать. Розаріо рухався спиною до нас, а обличчя блондина, який розмовляв з ним, я бачила дуже добре, надто його червоний кривий рот із прищом у кутку. Блондин щось сказав, Розаріо відповів; блондин сказав щось знову, Розаріо знов відповів; тоді блондин схопив його за петельки біля самісінького горла. Розаріо крутнувся праворуч, відкинувши від себе блондина, і я добре бачила, як його рука сягнула до задньої кишені штанів. У цей час гримнув постріл, один, другий, і я подумала, що то стріляє Розаріо. Але він обернувся до нас, ніби зібрався йти до ваговоза, ступив кілька кроків, чимраз нижче нахилиючи голову, і раптом упав навколішки, спершись обома руками об землю, постояв отак трохи, наче розмірковуючи, потому звалився набік. Троє чоловіків, не звертаючи більше на нього уваги, попрямували до ваговоза.

Блондин із пістолетом у руці став на підніжку, заглянув до нас у кабіну й крикнув:

— Агей, ви, виходьте. Виходьте негайно!

Він вимахував пістолетом, але не для того, щоб залякати нас, а просто так, задля більшої ваги. Інші два прибирали з дороги телеграфний стовп. Я відразу зрозуміла, що нам нічого не залишається, як висісти з машини, й сказала Розетті:

— Мабуть, злізаймо.

Та щойно я зібралась відчинити дверцята, як блондин, усе ще стоячи на підніжці, раптом щось побачив на дорозі, а ті два щось показували йому на мигах. Він вилаявся, скочив з підніжки, підійшов до них, і я побачила, як усі троє кинулись бігти до лісу, ховаючись за деревами, й зникли з очей. Ми zostалися самі, труп Розаріо лежав на середині дороги, а телеграфного стовпа було відтягнуто до узбіччя.

Я мовила до Розетти:

— Що ж нам тепер робити?

У цей час на дорозі з'явився маленький автомобіль, в якому сиділи два англійські офіцери, а за кермом — водій-солдат. Автомобіль стишив хід, бо Розаріо лежав на середині дороги, дарма що вони могли об'їхати його; офіцери подивились на труп, відтак на нас із Розеттою, і я побачила, що один з них робить водієві знак, наче хоче сказати:

— Нам нема до них ніякого діла, їдьмо далі.

Машина об'їхала Розаріо — покотила швидше й невдовзі зникла за вигином дороги. Нараз я згадала про гроші, що їх Розаріо запхнув під сидіння, простягла руку, видобула згорток і сховала його в себе на грудях. Розетта помітила це й, як мені здалося, з докором глянула на мене. Раптом зачулося вищання гальм, і поруч з нами зупинився ваговоз.

Цього разу за кермом сидів італієць, дрібненький, з великою лисою головою, обличчя бліде, спітніле, очі круглі, булькаті, довгі бакенбарди до середини щік. Обличчя перелякане й невдоволене, як ото чоловік, якому доводиться мимоволі йти на сміливий вчинок і який подумки клене долю за те, що його змушено бути хоробрим.

Він квапливо спитав:

— Що сталося? — але з машини не висідав.

Я відповіла:

— Нас зупинили якісь люди, вбили хлопця, а потім втекли. Хотіли пограбувати нас: І ось тепер ми, бідні біженки...

Він урвав мене:

— Куди вони втекли?

Я показала в глиб лісу; він злякано повів очима за моїм пальцем і вигукнув:

— На бога, мерщій пересідайте до мене у ваговоз, якщо хочете їхати до Рима, тільки, на бога, швидше, швидше!

Я зрозуміла, що він може зненацька від'їхати, тож хутко висіла з нашого ваговоза, потягнувши за собою й Розетту. А він плаксиво закричав нам:

— Тільки ж відсуньте це тіло, відсуньте його, бо як же я проїду?

Я подивилась і відразу збагнула, що ваговоз набагато

ширший за маленький автомобіль англійців, тим-то він не зможе проїхати між ровом і тілом Розаріо.

— На бога, швидше! — квапив він нас жалібним голосом.

Тоді я набралася духу й сказала Розетті:

— Допоможи мені!

Ми підступили до тіла Розаріо; він лежав на боці, а рука була піднесена над головою, неначе він хотів ухопитися за щось, та не встиг. Я нагнулася й узяла його за ногу, Розетта взяла за другу, і ми через силу, бо він був дуже важкий, потягли його до рову, волочачи через дорогу; його плечі, розкидані руки й голова мели асфальт. Розетта перша випустила його ногу, за нею — я; відтак я швидко нахилилась над ним, аби впевнитись, що він мертвий: адже пакунок з його грошима лежав у мене за пазухою, і мені не хотілося позбутись цих грошей, яких нам тепер так бракувало, тому я й вирішила переконатись, що він справді вмер. Він був мертвий, я зрозуміла це по його очах: вони були розплющені й блищали, але погляд спинився назавжди. Визнаю, я вчинила ницо й корисливо, — так би вчинила Кончетта: як вона казала, «війна є війна». Я вкрала гроші у мерця; через ці гроші я й боялась, чи він, бува, не живий; але щойно я впевнилась, що він помер, то захотіла перебити свій злочинний страх релігійним жестом, який мені нічого не коштував. А водій ваговоза кричав мені:

— Заспокойся, він помер, йому вже годі чимсь допомогти.

Та все ж я хутенько нахилилась і вказівним та середнім пальцями перехрестила груди Розаріо, саме там, де на його куртці розпливлася велика темна пляма. Черкнувши куртку пальцями, я відчула, що вона мокра, і, вже підбігаючи з Розеттою до ваговоза, крадькома глянула на кінчики пальців і побачила на них кров, червону та свіжу, щойно витеклу з людського тіла. Вигляд цієї крові вікликав у мене каяття, майже огиду до самої себе: це ж я так ницо зробила знак хреста на тілі людини, в якій оце вкрала гроші; я сподівалася, що Розетта не помітила цього. Та, витираючи пальці об спідницю, побачила, що Розетта дивиться на мене, й зро-

зуміла, що вона стежила за мною. Ми залізли до кабіни, сіли поруч з водієм, і машина рвонула з місця.

Водій схилився над кермом, учепившись в нього обіруч, очі його були витріщені, а обличчя біле як крейда: видно, його добряче перетіпало від страху; мене ж мучили гроші, сховані на грудях; Розетта дивилась перед себе, непорушна й байдужа, її обличчя не виказувало жодних почуттів. Мені спало на думку, що ми всі негаразд обійшлися з Розаріо; ті його вбили, мов собаку, а ми покинули на дорозі; водій-італієць навіть не висів з ваговоза, аби перевірити, чи він справді помер; я вирішила пересвідчитися в його смерті лише через гроші, які в нього вкрала; Розетта відтягла його за ногу в рів, мов смердюче падло — та й по всьому. Ніхто з нас не мав у собі ні жалості, ні людської прихильності; вмерла людина, а всім на це наплювати, кожному через своє. Одно слово, як казала Кончетта, це була війна, і я боялася, що ця війна триватиме в наших душах і тоді, коли скінчиться. Та найгірше вчинила Розетта: лише за півгодини перед цим у них з Розаріо були такі близькі стосунки, вона вікликвала в ньому бажання й вдовольняла його, давала йому й діставала від нього втіху, а тепер сидить непорушна, байдужа, нечула, навіть без сльозини на очах. Атож, усе йде не так, як мало б іти, усе в житті перекинулось догори ногами, заплуталось: важливі речі перестали бути важливими, а дріб'язкові набули великої ваги. І тут зненацька сталося таке, чого я аж ніяк не сподівалась: Розетта, чие обличчя, як я вже казала, не виражало жодних почуттів, раптом заспівала. Спочатку так тихо, наче її душили, потім усе голосніше й упевненіше; вона співала саме ту пісеньку, яку я просила її заспівати невдовзі перед тим, а вона не змогла співати й урвала, щойно почавши. Це була модна пісенька, що її всі співали два роки тому і яку Розетта любила наспівувати, як я вже казала, пораючись по господарству; не така вже й особлива пісенька — звичайні солоденькі дурниці, і спочатку мені здалося дивним, що Розетта вибрала саме цю: тепер, по смерті Розаріо, я була побачила в цьому ще один доказ її нечулості

й байдужості. Але потім згадала: вона тоді відповіла, що не може співати, бо їй не хочеться, а я ще тоді подумала, що донька змінилася й не може співати, бо вона вже не колишня Розетта. І раптом мені спало на думку, що вона співає тепер для того, щоб показати мені, що це неправда: вона ніскільки не змінилася й залишилася колишньою доброю й сумірною Розеттою, невинною як ангел. Подумавши це, я глянула на Розетту; її широко розплющені очі повнилися слізьми, вони безперестану капали й стікали по щоках, а я дивилась на неї, й мені ставало радісно в душі: моя Розетта не змінилася, чого я так боялась; і я зрозуміла, що Розетта плаче за Розаріо, який загинув собачою смертю, плаче за собою, за мною й за всіма покаліченими війною людьми. Отож не тільки Розетта залишилася собою, але й я така, як і була, хоч і вкрала гроші у Розаріо, і всі люди, яких війна змінила тимчасово по-своєму, можуть знову стати такими, як і до війни. Мені якось відразу зробилося легше на душі; я подумала: «Тільки-но приїдемо до Рима, відішлю ці гроші матері Розаріо». Я не сказала нічого, лише стисла руку Розетті.

Машина мчала до Валлетрі, а Розетта все співала цю пісеньку, кінчала й заводила знову; вона перестала співати лише тоді, коли перестали йти сльози. Водій машини,—який, видно, був непоганий чоловік, тільки дуже налякався,—здається, щось запідозрив, бо раптом спитав:

— А цей юнак, якого вбили, доводився вам родичем?

Я швидко відповіла:

— Це був зовсім чужий нам чоловік, спекулянт, який узяв нас до Рима.

Він наче злякався ще дужче й сказав:

— Я не хочу нічого знати... Я нічого не бачив, я вас довезу до Рима і все; я ніколи не бачив і не знав вас.

Я сказала:

— Ти сам спитав про це.

На що він:

— Так, але домовимось: я нічого не питаю, а ти нічого не відповідаєш.

Врешті за зеленою рівниною замріла смуга невизначеного кольору, якась білувато-жовта — то були околиці Рима. А за цією смугою, вивищуючись над нею, сірий на сірому небі, дуже далекий, але чіткий, уже виднів купол Святого Петра. Скільки я передумала останнім часом про ту хвилю, коли врешті побачу далеко на обрії цей любий моєму серцю купол, такий маленький і водночас такий великий, аж його можна сприйняти за горб або гору, такий масивний, дарма що здається тінню, такий рідний і знайомий. Для мене цей купол уособлював собою не лише Рим, але й моє життя в Римі, ясні дні, мирне існування, примирення з собою й з ближніми. Звідти, з далекого обрії, цей купол казав мені: я можу повернутися до своєї домівки з надією, що після всіх переживань і тривог моє життя потече старим річищем. І ця певність з'явилася в мені після того, як Розетта заспівала й очі їй наповнилися слізьми, адже якби не це, то до Рима прибули б не ті дві жінки, які залишили місто десь рік тому, чисті й безгрішні, а злодійка й повія, що ними ці жінки стали під час війни й через війну.

Страждання... Я згадала Мікеле, якого не було з нами в цю довгождану хвилю нашого повернення і який більше ніколи не буде з нами; згадала той вечір у Сант-Евфемії, коли Мікеле читав нам у курені притчу про Лазаря, а потім розсердився на селян, які нічого не зрозуміли, й почав кричати, що всі ми повмирали й дожидаємо воскресіння, як Лазар. Тоді я не зрозуміла, що мав на увазі Мікеле, але тепер розуміла, що він казав правду: на якийсь час і ми з Розеттою вмерли для жалості, яку мають відчувати люди до інших і до самих себе. Та в останню хвилину страждання врятувало нас, тож притча про Лазаря стосувалася й нас, бо ж, дякуючи стражданню, ми змогли вийти з війни, яка поробила нас байдужими й злими, щоб знов повернутися до свого життя, де, звичайно, було ще повно темряви й помилок, але це було єдине життя, яким ми могли жити, як сказав би нам Мікеле, коли б оце був з нами.

РИМСЬКІ ОПОВІДАННЯ

Затятий

Коли липневого ранку я куняв у затінку евкаліптів біля не діючого фонтана на площі Мелоццо да Форлі, до мене підійшли двоє чоловіків та дівчина і попросили підвезти їх до Лідо ді Лавіньо. Домовляючись про плату, я роздивився їх.

Один був русявий, опасистий здоровань з невиразним похмурим обличчям і очима порцелянової блакиті за темними окулярами, років тридцяти п'яти. Другий — молодший, чорнявий, з густою чуприною, в окулярах у черепаховій оправі, худорлявий, певно, студент. Найхудішою була дівчина з тонким довгообразим обличчям, яке обрамляло розпушене волосся, шупла, у своєму зеленому жакетику вона скидалася на змійку. Але губи в неї були повні, рожеві, а гарні чорні очі блищали, як дві вуглинки. Те, як вона дивилася на мене, викликало в мене бажання пристати на їхні умови.

Я погодився на першу ж плату, яку вони запропонували, і ми рушили — русявий сів поруч мене, інші — позаду.

Я перетнув увесь Рим, щоб потрапити на вулицю за собором Святого Павла, бо це найкоротший шлях на Анціо. Там я заправив автомобіль і тоді на великій швидкості помчав далі. Я гадав, що туди кілометрів із п'ятдесят, а виявилось усього дев'ять з половиною. Ми приїхали близько одинадцяті, саме в пору, щоб купатись у морі.

Дівчина сподобалась мені, і я сподівався познайомитися з нею. На вигляд вони були не з заможних — двоє чоловіків вимовою скидались на іноземців, можливо, переселенці, із тих, що живуть у таборах під Римом. Дівчина ж була італійка, навіть римлянка, але теж не з багатих, покоївка або прасувальниця чи щось до того. Отак, міркуючи про них, я прислухався, як у мене за спиною дівчина й чорнявий розмовляли і сміялися. Найбільше хихотіла вона, бо, як

я помітив, була трохи простакувата і вертлява, наче захмеліла змійка.

На це її хихотіння русявий тільки морщив ніс, на якому були темні сонцезахисні окуляри, але мовчав, навіть не озирався. Щоправда, досить було підвести очі до дзеркальця над лобовим склом, щоб бачити все, що діється позаду.

Ми поминули монастир Траппістів¹, Експо-42 і помчали до анційського перехрестя. Тут я збавив швидкість і спитав русявого, що сидів поруч, куди їх довести.

— У затишну місцину, де нема людей... Хочемо побути самі,— відповів він.

— Тут тридцять кілометрів безлюдного пляжу,— мовив я,— вибирайте самі куди.

— Нехай він сам вибере,— вигукнула дівчина і захихотіла, наче б не знати на який дотеп.

— На Лідо ді Лавіньо завжди людно,— сказав я,— та я повезу вас в одне місце, де нема жодної живої душі. Це неподалік.

Дівчина знову захихотіла і поплескала мене рукою по плечу:

— Оце правильно! Ти тямущий, відразу збагнув, чого нам треба.

Я не знав, як розцінити той жест; він трохи збентежив мене, але й трохи збадьорив. Русявий понуро мовчав, а згодом озвався:

— Піно, як на мене, тут нічого сміятися!

Ми мчали далі.

Було спекно, безвітряно, дорога сліпила очі. Двоє на задньому сидінні весь час голосно розмовляли, хихотіли, а тоді враз умовкли. Я помітив, як русявий зиркнув у дзеркальце над лобовим склом, а тоді насупився, наче побачив щось не до шмиги собі.

З одного боку дороги тяглися стерністі поля, а з другого — густі зарості. Біля щита про заборону полювання я

---

¹ Траппісти — ченці католицького ордену.

звернув на звивистий путівець. Узимку я ходив туди полювати, саме там я знав місце, яке годі відшукати невтаємниченій людині. За чагарями ріс сосняк, а далі був пляж і море. У сосняку, як мені було відомо, під час висадки біля Анціо американці порили траншеї, де й дотепер валялися поіржавілі ящики, порожні гільзи, і люди обминали те місце, бо боялися мін.

Пекло сонце, і весь отой вкритий заростями простір мінився яскравими барвами, сліпив. Путівець вів прямо, потім збочував у просіку, а далі знов губився серед чагарів. Незабаром виринули сосни з обшмаганими вітрами зеленими верхами, що, здавалось, пливли на тлі неба та сліпучого лазурового моря.

Я погнав навпростець, бо дороги серед тих кущів не було видно, і незабаром в автомобіля тріснула ресора.

Коли я пильно вдивлявся вперед, русявий зненацька штовхнув мене всім тілом так сильно, що я мало не вивалився з машини.

— Що таке! — люто скрикнув я і загальмував.

У цю ж мить позаду щось ляснуло, і я остовпів, побачивши на лобовому склі пробоїну та сіточку дрібненьких тріщин навколо неї. Кров похолола мені в жилах, і з криком «убивці» я хотів уже був вискочити з кабіни, та чорнявий, що стріляв, уперся дулом пістолета мені в спину:

— Ані руш!

— Чого ви хочете від мене? — розгублено спитав я.

— Якщо б той бевзь тебе не штовхнув, не треба було б тепер пояснювати. Нам потрібна твоя машина! — озвався чорнявий.

— Я тобі не бевзь! — процідив крізь зуби русявий.

— А хто ж, як хочеш знати. Хіба ми не домовилися, що стрілятиму я? Чого лізеш?

— Ми домовилися також, що ти не чіпатимеш Піну,— огризнувся русявий.— І ти порушив умову!

Дівчина зайшлася сміхом і мовила:

— Ми пропали!

— Чому?

— Бо він поїде тепер до Рима і заявить на нас!

— І добре зробить,— кинув русявий.

Він витяг з кишені сигарету і закурив.

Чорнявий нерішуче озирнувся на дівчину:

— То що ж робити?

Я глянув у дзеркало і побачив, як вона, забившись у куток, показує на мене вказівним пальцем, мовби кажучи: «Прикінчіть його!»

Я знову похолов, але тут же мені відлягло від серця, бо чорнявий рішуче промовив:

— Ні, є речі, які я роблю тільки один раз... Коли вже схибив, тепер і пальцем не поворухну.

— Та що ви мені тут витворяєте? — наважився я.— Хто вам дасть на таксі документи? Хто покриє іншим лаком?

Я все більше переконувався, що ніхто з них до пуття не знає, що діяти. Тепер, коли їм не вдалося мене вбити, вони не наважувались навіть пограбувати мене.

— Не журись, у нас усе є! — промовив чорнявий.

Але русявий похмуро кинув:

— Нічого в нас немає, є тільки двадцять тисяч лір на трьох і пістолет, що не стріляє.

Я глянув у дзеркало і помітив, що дівчина знову показує на мене. Я не витримав:

— Синьйорино, в Римі цей жест коштуватиме вам кілька років каторги, якщо не більше.

Я напівобернувся до чорнявого, який все ще впирався пістолетом мені в спину, й роздратовано крикнув:

— Ну, чого чекаєш? Стріляй, блягузе нещасний! Стріляй!

Мій голос лунко пронісся серед глибокої тиші. Дівчина вже приязніше вигукнула:

— Знаєте, хто тут найхоробріший? Він! — І вона кивнула на мене.

Чорнявий пробурмотів щось, наче прокльон, сплюнув, а тоді, розчинивши дверцята, вискочив з машини і став переді мною біля віконця.

— Кажі, скільки хочеш, щоб відвезти нас до Рима і не заявити на нас? — процідив він.

Я збагнув, що небезпека минула, отож неквапом проказав:

— Нічого мені не треба... Я й так повезу вас у Реджіна Коелі¹, всіх трьох.

Треба віддати йому належне, чорнявий не злякався, але надто вже був у розпачі, бо тільки сказав роздратовано:

— Тоді я тебе вб'ю.

— Спробуй... Кажу тобі, нікого ти не вб'єш... І знай, я ще побачу ваші пики за ґратами — твою, твоєї шелихвістки та його.

— Ну годі! — промовив він тихо, і я зрозумів, що він украй розгнівався. І справді, відступивши трохи назад, він звів на мене пістолет.

На щастя, дівчина скрикнула:

— Перестань! Замість дати гроші, ти пхаєшся зі своїм пістолетом. Забирайся!

Вона нахилилася до мене і потріпала пальцем по вуху, але непомітно для тих двох. Це мене дуже збентежило, бо ж, як я вже сказав, вона таки припала мені до вподоби, та й сам чомусь був переконаний, що теж подобаюся їй. Я глянув на чорнявого, який все ще тримав пістолет, спрямований на мене, а тоді нишком на дівчину, що не зводила з мене своїх чорних, блискучих, як вуглинка, очей.

— Тримайте при собі ваші гроші! — озвався я. — Я не розбійник, як ви. А до Рима я вас не повезу. Візьму тільки її, бо вона жінка.

Я сподівався, що вони заперечать, та, на мій подив, русявий відразу вискочив з машини і випалив:

— Щасливої дороги.

Чорнявий опустил пістолета. Дівчина, вже веселенька, сіла поруч мене.

— Тоді будьте! Будемо сподіватися, що скоро потрапите за ґрати, — мовив я у відповідь.

---

¹ Реджіна Коелі — римська тюрма.

І я поїхав, тримаючи кермо однією рукою, бо другу вона затисла в своїй долоні. Я анітрохи не сумнівався, що ті двоє зрозуміли, чому я виявився таким поступливим до дівчини.

Я звернув на дорогу і проїхав зо п'ять кілометрів, не озвавшись і словам. Дівчина стискувала мою руку в своїй долоні, і цього мені було досить.

Тепер я шукав безлюдну місцину, але зовсім з інших міркувань, ніж вони. Та коли я хотів був збочити на стежку, що вела до моря, вона поклала руку на кермо:

— Ні! Що ти? Їдемо до Рима!

— До Рима поїдемо увечері! — глянув я на неї.

— То і ти такий, як вони. Я бачу,— мовила вона.

Вона запхикала, вся якось обм'якла, збайдужіла — відразу видно, що грала комедію. Коли я намагався обійняти її, сахалася то в один бік, то в другий і не дозволяла навіть поцілувати себе.

У мене кров гаряча, і я не витримав. Згадавши, що вона загравала зі мною і що я у цьому клятому рейсі набрався страху, згайнував час і бензин, вкрай розгніваний, я відштовхнув її:

— А йди-но під три чорти!

Нітрохи не образившись, вона зіщулилась у кутку. Я набрав швидкість, і аж до самого Рима ми мовчали.

У Римі я зупинив машину, відчинив дверцята і кинув:

— Вилазь! Мерщій!

— Як це! Ти щось маєш до мене? — наче здивувалась вона.

Я обурився:

— Ще й питаєш? Хотіла вбити мене, через тебе втратив цілу днину, бензин, гроші! І ще нічого до неї не маю?! Дякуй богіві, що не повіз тебе в поліцію!

І знаєте, що вона мені сказала?

— Який ти затятий!

Тоді вийшла і, неквапом, гордо та виклично, вихиляючись у своїй зміїній жакетці, подалась поміж машин, в отой вуличний потік площі Сан Джованні.

Вражений, я тільки дивився їй услід, аж поки вона не зникла.

Цієї хвилі хтось вскочив у таксі і гукнув:

— До площі Пополо!

Травневий дощ

Днями я збираюсь поїхати на Монте-Маріо до «Остерії мисливців», але не один, а з друзями; ми щонеділі зустрічаємося, хто-небудь грає на акордеоні, а оскільки дівчат нема, танцюємо один з одним. Сам я ніколи б не наважився поїхати туди. Іноді ночами сняться мені столи тої остерії просто неба, і знову бачу, як по них барабанить теплий травневий дощ; як хитаються над ними похмурі дерева; як з листя скапують великі прозорі краплі, а за деревами у небесній висі пливуть білі хмарки над панорамою Рима. Я наче знову чую голос господаря Антоніо Токкі, сердитий, гучний, що долинає з льоху: «Дірче, Дірче!», і мені здається, що я знову бачу, як вона проходить повз мене і пильно, по-особливому дивиться мені в очі, а тоді спускається в льох, і приставна драбина скрипить під її рівними, міцними кроками.

До Токкі я потрапив випадково, приїхавши із села. Коли мені запропонували працювати у його закладі офіціантом — без платні, тільки за харч,— я подумав: «Грошей я тут, звичайно, не матиму, зате принаймні житиму в сім'ї». Та яка там сім'я, справжнісіньке пекло! Господар був опецькуватий і гладкий, мов кабан, удлиний та злий. Його широке, повне обличчя всіювали дрібненькі зморшки, зморшки були й довкола маленьких очиць. Ходив він у жилетці, без піджака, а сіра шапчина завжди була насунута на очі.

Його донька Дірче вдачею мало відрізнялася від батька: така ж уперта, зла, сердита, але вродлива — з тих невеличких, міцних, гарно складених жінок, що ступають впевненим кроком, мовби кажучи: «Оця земля — моя». Кругловида, чорнокоса і чорноока, вона завжди була бліда, наче

безживна. У цьому домі доброю здавалася хіба тільки мати; їй ледве минуло сорок років, а на вигляд мала всі шістдесят — худа, з гачкуватим носом, як у старої, волосся ріденьке. До того ж вона була несповна розуму, принаймні так можна було подумати, дивлячись, як вона стоїть біля плити з непорушним обличчям, скривленим у німії усмішці. Коли ж вона повертала голову, зразу було помітно, що в неї лишилося два зуби.

Остерія виходила фасадом на вулицю. На напівкруглій червоній вивісці жовтими літерами було виведено: «Остерія мисливців, власник Антоніо Токкі». Алея вздовж будинку вела до столиків під деревами, звідки відкривалася панорама міста. Сам будинок був неоковирний, з черепичним дахом і кількома маленькими віконцями.

Найкраще тут велося влітку: з ранку до вечора йшли відвідувачі — цілі сім'ї з дітьми, закохані парочки, веселі компанії; вони сідали за столики, попивали вино, споживали страви і милувалися панорамою Рима. В такі дні ніколи було й перепочити; господар та я ледве встигали подавати і прибирати зі столів, а жінки цілий день порались на кухні. До вечора ми так наморювалися, що йшли спати, байдужі до всього на світі.

Зате взимку чи навіть у негоду зчинялася буча. Батько й дочка ненавиділи одне одного — та що там ненавиділи, вони були ладні роздерти одне одного. Батько, владний, тупий скнара, за всякої дрібнички вдавався до кулаків. А дочка й собі: зухвала, вперта, завжди стояла на своєму.

Певно, вони тому й ненавиділи одне одного, що були однієї крові, бо відомо, що саме такі іноді стають найлютішими ворогами. Та причиною їхньої ненависті була ще й жадова.

Дочка, честолюбна, казала, що з такою панорамою Рима можна збити добрі грошки, а батько цього не розуміє. Мовляв, він міг би обладнати цементований танцювальний майданчик, найняти оркестр, навішати барвисті венеціанські ліхтарики, а сам будиночок перетворити в ресторан і назвати його «Панорама».

Та батько мало звертав на неї уваги: почасти тому, що був скупий і зневажав усе нове, а почасти тому, що це радила саме дочка; він скорше перерізав би собі горло, аніж дозволив, щоб вийшло на доччине.

Сварка між батьком і дочкою завжди починалася за столом; вона уїдливо нападала, ображаючи його та висміюючи дрібні вади, скажімо, те, що він після їжі відригував. Батько відповідав лайкою та прокльонами, дочка не вгамовувалась, і старий давав їй ляпаса. Треба сказати, що він, мабуть, відчував у цьому приємність, бо відразу ж закушував нижню губу і якось особливо мружився.

Та на дочку ці ляпаса діяли, як свіжа водичка на квітку, — від них ще буйніше розпускалася її злоба й ненависть. Тоді батько хапав її за коси і починав бити. На підлогу летіли тарілки і склянки; мати теж встрявала у бійку, з її обличчя не сходила дурнувата усмішка, що до вух розтягала беззубий рот. Обурений, я тікав з дому і довго блукав дорогою, що вела в Камілучча.

Я давно махнув би на них рукою, якби не закохався в Дірче. Сам я не швидкий до кохання, бо парубок я розважливий і різні там слова та погляди на мене не діють. Та коли жінка без слів і поглядів геть уся віддається тобі — тілом і душею, до того ж несподівано для тебе, тоді ти опиняєшся в тенетах, і що більше намагаєшся вирватися, то міцніше вони облутують тебе.

Свій намір Дірче виношувала, либонь, до нашого знайомства, і я чи хтось інший — для неї не мало значення, бо першої ж ночі, як я приїхав, вона прийшла до мене в кімнату, коли я вже спав. Отак, немов у напівсні, не розуміючи, це мрія чи дійсність, я зробив блискавичний стрибок від байдужості і спокою до жаги. Між нами не було ні освідчень, ні потисків рук, ні якихось інших потаємних любовців, до яких вдаються закохані, щоб висловити свої почуття. Було так, як з вуличною дівкою. Однак Дірче не була повією, а навпаки — її вважали цнотливою й гордою; вона тільки для мене зробила виняток — ось чому я і втрапив у пастку.

Парубок я терплячий, розважливий, проте дуже запальний, і коли мене роздратувати, кров легко б'є мені в голову. Це видно вже по мені — русявий, обличчя бліде, але досить якоїсь дрібнички, щоб я скипів. Дірче весь час дражнила мене, і скоро я збагнув, чого вона хоче — цькувати мене на батька. Казала, що я боягуз, байдуже дивлюсь, як батько лупцює її, тягає за коси, ба навіть збиває на підлогу і копає ногами. Не скажу, що вона не мала рації — адже ми були коханці, і я повинен захищати її. Але я розумів її справжню мету, і лють охоплювала мене за оті образливі докори, бо ж я знав, що вона каже це навмисне. Та ось одної чудової днини Дірче заспівала іншої: як би то було гарно, коли б ми побралися і самі — я та вона — хазяйнували в ресторані «Панорама».

Вона стала тихесенька, ніжна, лагідна. То була найщасливіша пора нашого кохання. Але це насторожило мене, і я думав: тут щось негаразд. І справді, невдовзі вона заспівала знов іншої: сказала, що на одруження сподіватися нічого, бо на заваді стоїть батько.

І зрештою вона заявила одверто: треба його вбити. Тут вона була такою, як і тієї ночі, коли вперше зайшла в мою кімнату; без вагання та лицедійства випалила мені ці слова й пішла, а мене обсіли тяжкі думки.

Другого дня я сказав їй, що вона помиляється, коли розраховує на мою допомогу в такому ділі, а вона заявила, що я можу забиратися звідси, мовляв, для неї я більше не існую. Слова свого вона дотримала, бо відтоді навіть не дивилася на мене. Ми майже не розмовляли, і згодом я теж зненавидів її батька: мені здавалось, що то він винен в усюму. І як на те, не минало й дня, щоб хазяїн не викинув якогось коника, наче навмисне для того, аби його ще дужче ненавиділи.

То було в травні, найкращого весняного місяця, коли люди охоче приходять в остерію попиту вина чи поласувати свіжими бобами. Однак тієї весни дощ лив як з відра, і в наш заклад ніхто не заглядав. Господаря це неймовірно дратува-

ло. Якось уранці, за столом, він відштовхнув тарілку, кажучи дочці:

— Ти навмисне підсуваєш замість супу оці помії.

А дочка йому:

— Якби навмисне, я б туди отрути підсипала.

Він зиркнув на дочку та як затопить їй в обличчя — аж у неї гребінець випав з волосся. Через той безперервний дощ було майже темно, і обличчя Дірче в цих сутінках здавалося білим і твердим, як мармур, а волосся, з того боку, де випав гребінець, повільно розліталось, немов змії, що пробуджувались.

Я сказав Токкі:

— Ти коли-небудь даси їй спокій?

— Не твоє діло! — відказав він дещо здивовано, бо ж то я вперше втрутився в їхню суперечку.

А я відчув якусь наче гордість на думку, що захищаю істоту слабшу, хоч воно було не зовсім так.

Я подумав, що тепер вона повернеться до мене, адже це єдиний спосіб вернути її. Тому твердо проказав:

— Знущатися над нею я не дозволю! Зрозумів?

Я почервонів, очі в мене налилися кров'ю. А Дірче потисла під столом мою руку, і я зрозумів, що переміг. Відступати було вже пізно.

Підвівшись, господар мовив:

— Хочеш, щоб я й тебе провчив?

Він ляснув мене по щоці, а я схопив зі стола кухоль і линув йому вино в обличчя. Я, можна сказати, вже місяць думав про те, як я це коли-небудь зроблю, думав захоплено, — так я зненавидів Токкі. І ось вино текло йому по обличчю, а я кинувся вгору по сходах. Навздогін мені лунали крики:

— Я тебе вб'ю, волоцюго, пройдо нещасна!

Я зачинився в кімнаті, підійшов до вікна і почав дивитися на дощ, який не вщухав. Зі злості витяг із шухляди ніж і загнав його у підвіконня з такою силою, що зламалося вістря. Якби ми жили не на тій злочасній горі Монте-Маріо, а десь у центрі Рима, я б нізащо не погодився, але тут усе

ставало можливим — те, що ще вчора здавалося нездійсненим, сьогодні вже було вирішене.

Так ми з Дірче дійшли згоди і визначили спосіб, день і годину. Вранці Токкі разом з Дірче звичайно лізли в льох, щоб набрати велику сулію вина. Льох містився під остерією, і спускатися туди треба було по приставній драбині, щаблів на сім. Ми домовилися, що я спускаю слідом і, тільки Токкі нагнеться, щоб наточити з бочки вина, я вдарю його по голові короткою залізною кочергою, що нею ворують вугілля. Тоді заберемо драбину й скажемо, що він упав і розбив собі голову.

Я хотів і не хотів, тому огризнувся:

— Зроблю це, щоб довести тобі, що не боюся. Потім піду від тебе назавжди.

А вона мені на те:

— То краще йди вже зараз... Я тебе кохаю і не хочу, щоб ти пропав через мене.

При бажанні вона вміла вдати із себе закохану. Отож я пообіцяв їй, що зроблю це і залишуся, щоб разом відкрити новий ресторан.

Того дня, який ми визначили, Токкі велів Дірче взяти сулію, а сам рушив до льоху. Дощ не вщухав, і в будинку було темно. Дірче, взявши сулію, пішла за батьком, але перш ніж спуститися за ним, озирнулась і ледь помітно махнула рукою. Мати біля плити бачила все це й немов скам'яніла.

Я підвівся з-за столу, підійшов до плити, взяв залізну кочергу. Мати водила своїми вибалушеними очима то по мені, то по Дірче, але мовчала.

— Дірче, Дірче! — гукнув із льоху батько.

— Йду! — відповіла дочка.

Пригадую, як вона ступала по драбині, похитуючи стегнами і схиливши в отворі льоху свою округлу білу шию.

Цієї хвилини двері, що виходили в сад, відчинилися, і в кімнату зайшов чоловік з великим мокрим мішком на спині. То був візник. Не дивлячись на мене, він попросив:

— Хлопче, може, допоможеш мені?

Я машинально, з кочергою в руці, пішов за ним. Неподадалік від нас будували стайню, і вантажений камінням віз загруз посеред дороги — кінь ніяк не міг зрушити його з місця.

Візник просто навіснів од люті. Я поклав кочергу на кам'яну тумбу, підмостив під колеса два великі камені й заходився штовхати воза, а візник тягнув коня за вуздечку. Дощ періщив по густих зелених кущах бузини та по квітучих акаціях, від яких линув гострий солодкий аромат. Віз не зрушував з місця, отож візник сипав прокльонами. Він узяв батіг і почав лупцювати ним коня. Але віз — ані руш. Украй розлючений, візник схопив залізну кочергу, яку я поклав на тумбу. Певно, його довели до відчаю не тільки той віз, а й важке життя, і тепер у коні він бачив свого найлютішого ворога. Я подумав: «Зараз він його вб'є», — і хотів крикнути: «Кинь кочергу!» Але потім майнула думка: «Коли він уб'є коня, я буду врятований». Мені здалось, що вся моя лють перейшла у того візника, який наче оскаженів. І справді, він кинувся до дишля, шарпонував його іще раз, а тоді торохнув коня залізякою по голові. Я заплющив очі, проте чув, як він несамовито бив тварину; все попливло у мене перед очима, і я майже знепритомнів. Коли ж розплющив очі — побачив коня, що впав на коліна; візник усе бив його, але вже не для того, щоб підняти, а щоб убити зовсім. Кінь упав на бік, похвицяв слабенько ногами, потім шубовснув головою в рідку грязюку. Задиханий і знетямлений, візник віджбурнув кочергу і рвонув до себе коня, але якимось боязливо, бо ж знав, що убив його. Я обережно пройшов повз візника і повільно побрів дорогою. Задзеленчав трамвай, що рухався до центру Рима; я вскочив у нього, озирнувся і серед буйного листя, омитого травневим дощем, востаннє побачив напис: «Остерія мисливців, власник — Антоніо Токкі».

Блазень

Тієї зими, просто щоб спробувати незвіданого ще ремесла, я став ходити по ресторанах, акомпануючи на гітарі одному приятелеві, який співав. Його звали Мілоне, він мав ще прізвисько Учитель, бо колись викладав шведську гімнастику.

То був чолов'яга років п'ятдесяти, широкий, присадкуватий, з грубим, понурим обличчям, огрядним тілом, під яким аж стільці тріщали, коли сідав. Я грав на гітарі, своїм звичаєм поважно, майже не ворушачись і опустивши очі, бо ж я таки артист, а не блазень: блазня натомість завжди зображав Мілоне. Він починав ніби ненароком, прихилившись до стіни й застромивши під пахви великі пальці рук. В насунутому на очі капелюсі, з величезним черевом, що випирало з штанів, він скидався на п'яничку, який тихенько скімлить під місяцем. Мало-помалу він збуджувався й починав не те щоб співати, бо не мав ні голосу, ні слуху, а корчив із себе блазня. Його фахом були популярні сентиментальні пісеньки, що звичайно зворушують та розчулюють; проте вони з його вуст не хвилювали, а видавалися брутальними і смішними, тому що він умів усе осміяти і то по-своєму, якимось неприємно, прикро. Не знаю, в чому тут була річ: чи замолоду його скривдила якась жінка, чи таким він уже уродився, що все добре й гарне залюбки обливав брудом. Він не просто зображав, ні, він вкладав у свої блазеньські вибрики якусь незрозумілу ненависть, і, певно, тільки притупленість людей за їжею дозволяла бачити в ньому смішне, а не гнітюче й гидке. Він перевершував себе, коли передражнявав жінок, висміював їхні недоліки та вади.

Що звичайно робить жінка? Кокетливо посміхається. От він і шкірить зуби з-під крис капелюха, немов дешева повія. Трохи, як то кажуть, вихиляє стегнами? Він трусить животом, випнувши свої товсті й важкі, як мішки, сідниці. Промовляє щось ніжненьке? Кривлячи рота, він пищить так гидко, що аж нудить.

Коротше кажучи, він не знав міри і переходив усілякі межі, робився брутальним, відразливим. Я аж сам інколи соромився, бо одне — акомпанувати на гітарі співакові, а зовсім інше — блазневі. До того ж я пам'ятав, як акомпанував чудовому співакові, що виконував ці ж пісні по-справжньому. Тепер мені гідко було слухати, як спотворює їх Мілоне. Яюсь, коли ми швендяли від одного ресторану до іншого, я сказав йому про це і додав:

— Що тобі поганого зробили жінки?

Після своїх блазенських виступів він завжди ставав неухважливий та понурий, так ніби в голові в нього роїлися невеселі думки.

— Нічого вони мені не зробили.

— Я тому запитую,— пояснив я,— що ти так жорстоко висміюєш їх.

Він промовчав, і розмова на цьому урвалась.

Я вже давно покинув би його, коли б не добрий заробіток, бо, хоч це може здатися неймовірним, він заробляв більше своєю вульгарністю, аніж справжні співаки гарними піснями. Ми виступали здебільшого по ресторанах, не дуже розкішних, точніше, по пристойних шинках, куди люди приходять добряче поїсти та повеселитися. Щойно ми входили, я спокійно витягав з футляра гітару, і від столиків лунали вигуки:

— О, Вчитель... Ось і Вчитель... Іди сюди, Вчителю.

Грізний, похмурий, з нахабним поглядом, Мілоне сунув наперед, кажучи: «До ваших послуг», і це «до ваших послуг» було настільки кумедним у його вустах, що всі хапалися за животи. Тут подавали макарони з сиром, і, поки господар запопадливо обслуговував клієнтів, Мілоне своїм козлячим голосом оголошував:

— Найчудовіша пісенька: «Коли Розіна приїжджає в місто...» Я зображатиму Розіну.

Ви тільки уявіть собі: бачачи, як він зображає Розіну, всі аж завмирили, не встигши донести до рота виделку зі спагетті. І не думайте, що то були якісь різники; ні, це був люд

вишуканий: чоловіки в темно-синіх костюмах з на помаджемним волоссям, у краватках, заколотих перлиною шпилькою; жінки у хутрах, увішані коштовностями. Мілоне блазнював, а вони перемовлялись:

— Чудово... Невимовно чудово!

А хтось із них стривожено вигукував:

— Тільки не кажіть нікому, що ми його відкрили... А то зіпсують його!

Серед інших вульгарностей Мілоне виконував пісеньку, де в одному місці, щоб висміяти персонаж дотепніше, він видавав ротом такий звук, який я не наважусь описати. І що ви думаєте? Найчарівніші жіночки викликали його на «біс» з тією піснею. Слід сказати, що від такого успіху у Мілоне трохи замакітрилась голова. Він мешкав на вулиці Чімарра в однієї кравчині, у темній та вологій мебльованій кімнаті. Щоразу, заходячи до нього, я бачив, як він вправлявся перед дзеркалом, вигадуючи якусь нову непристойність. Робив він це з похмурою впертістю, наче великий актор, що готується до спектаклю; я, сидючи на ліжку та дивлячись, як він трусить животом перед дзеркалом, запитував сам себе: а може, він зсунувся з глузду?

— Чи не пора,— сказав я одного разу,— придумати щось зворушливе, хвилююче?

А він у відповідь:

— Бачу, ти нічого не тямиш... Люди за столом хочуть сміятися, а не хвилюватись... І я,— додав він похмуро,— розважаю їх.

Через якийсь час, спонукуваний тією ж жагою вдосконалення, він додумався брати з собою деякі речі жіночого туалету: капелюшок, шалик, спідничку, аби було ще смішніше. Це перевдягання стало для нього якоюсь манією: мені ж боляче було бачити, як він кривляється в тому капелюшку, насунутому на очі, та в спідниці, з-під якої стирчали товсті ноги в штаних. Нарешті, не знаючи, що б іще придумати, він зажадав, аби й я блазнював, граючи на гітарі. Та я відмовився.

Ми відвідували якомога більше ресторанів, усе між дванадцятою та третьою годинами, та від восьмої до півночі. Щоразу ходили в інший квартал: одного дня ті, що були поблизу площі Іспанії, на завтра — біля площі Венеції, післязавтра — за Тібром, а іноді — коло вокзалу. Ми йшли від ресторану до ресторану, ми не розмовляли — ніякої дружби в нас не було. Закінчивши обхід, ми заходили в якусь остерію і ділили зароблені гроші. Потім я мовчки курив сигарету, а Мілоне випивав чвертку вина. Пополудні він вправлявся перед дзеркалом, а я спав або йшов у кіно.

Одного вечора дув північний вітер, і ми, обійшовши ресторани за Тібром, зазирали в невеличку остерію на площі Мастаї, щоб погрітися. То було довге, як коридор, приміщення, зі столиками вздовж стін, де здебільшого сиділа біднота, попивачи вино та закушуючи харчами, принесеними з дому. Не знаю, чому, може, через марнославство, — бо не було ніякої іншої причини, — Мілоне захотів виступити й тут. Вибрав собі одну з найкращих пісень і, своїм звичаєм, перетворив її у свинство. Коли він закінчив, пролунали ріденькі оплески, а потім з-за одного столика почувся голос:

— А тепер цю пісню вам заспіваю я.

Я озирнувся і побачив, як уперед виступив вродливий білявий хлопець у комбінезоні, які носять механіки; він дивився на Мілоне таким лютим поглядом, наче хотів його з'їсти живцем.

— Ти грай, — наказав він мені, — і давай спочатку.

Мілоне трохі сторопів, але прикинувся змореним і важко опустився на стілець біля дверей. Хлопець дав мені знак починати і заспівав. Не скажу, що він співав, як справжній артист, проте співав з почуттям, голос його звучав м'яко і рівно — одне слово, співав так, як треба співати і як того вимагає пісня. Крім того, як я сказав, він був вродливий з отим своїм кучерявим волоссям, особливо, коли порівняти з Мілоне, таки дебелим та огидним. Повернувшись до слухачів, хлопець співав, час від часу позираючи на свій столик, де сиділа молоденька дівчина, і, здавалось, він співав тільки

для неї. Скінчивши пісню, він зробив презирливий порух у бік Мілоне, ніби кажучи: «Ось як треба співати!», і підійшов до своєї дівчини, яка тут же обняла його. По правді, йому аплодували навіть менше, аніж Мілоне, люди якось не втямили, чому це він вихопився співати. Але я це збагнув; цього разу зрозумів і Мілоне.

Акомпануючи, я поглядав на Мілоне і бачив, як він кілька разів провів рукою по очах і по лобі, що ховався під навислим волоссям, мов людина, яка відганяє дрімоту. Йому не вдавалось, однак, приховати виразу прикрості, що читався на його обличчі, якого я в нього ще ніколи не бачив; після кожного куплета вдало виконаної хлопцем пісні, здавалось, та прикрість більшала. Нарешті він підвівся, потягуючись й удавано позіхаючи, а тоді сказав:

— Ну, пора йти спати... Щось хилить на сон.

Ми розійшлися на розі вулиці, домовившись, як завжди, зустрітися наступного дня. Отож усе, що трапилось уночі, я додумав уже опісля. І те, що ви зараз почувете,— лише мої здогади. Я вже казав, що Мілоне трохи замакітрилось у голові, він-бо вважав себе великим артистом, тоді як насправді був жалюгідним блазнем — розважав людей, поки ті їли. Тим тяжчий був удар, що завдав йому той білявий хлопець у комбінезоні.

Гадаю, поки хлопець співав, Мілоне мусив побачити себе у справжньому світлі, тим, яким був, а не яким себе вважав,— вайлуватим, гладким чолов'ягою понад п'ятдесят років, який надягнув собі слинявчик і декламує дитячі віршики. Мені здається, він мав зрозуміти також, що неспроможний співати більш-менш пристойно, хай би навіть пішов на змову з самим дияволом. Він годився лише для того, щоб смішити, але вмів це робити, тільки паплюжачи деякі почуття. А почуттів йому якраз бракувало в житті, йому їх ніколи не довелось зазнати.

Однак, повторюю, все це здогади. Відомо одне: кравчиня, де він наймав кімнату, назавтра знайшла його з петлею на шії на вікні за занавіскою, в тому місці, де звичайно вішають

клітки з канарками. Перехожі зупинялись, побачивши за вікном ноги, що метлялись у повітрі. Озлоблений, як усі самовбивці, він замкнув двері на ключ і підсунув до них комод із дзеркалом: може, стромляючи голову в петлю, він хотів бачити себе, немов на театральній сцені. Одне слово, мусили виважувати двері, дзеркало впало й розбилося. Нещасного поховали на кладовищі Верано, і тільки я один проводжав його, цього разу без гітари. Кравчиня поставила на комод нове дзеркало і втішилась тим, що досить вигідно продала мотузку, розрізавши її на шматки.

Немовля

Отій добрій синьорі, яка приходила з передачами від Римського Комітету допомоги і питала, чому в нас стільки дітей, моя дружина, що того дня була не в гуморі, призналася щиросердо:

— Якби ми мали гроші, то ввечері йшли б у кіно, а оскільки їх нема, то вкладаємося спати. Тому й діти народжуються.

Синьора лишилась незадоволена відповіддю і, не мовивши більше й слова, пішла собі. Я покартав дружину, бо не скрізь можна говорити правду і, перш ніж щось сказати, треба знати, з ким маєш справу.

Замолоду, ще не жонатим, я полюбляв читати газетну хроніку, де описувались всілякі лиха, які чигають на людину: крадіжка, вбивство, самогубство, вуличний нещасний випадок. І серед тих всіх напастей одне тільки, здавалось, обминало мене — це те, що газета називала «гідним жалю випадком», тобто коли людину хоч і не спіткав якийсь винятковий нещасний випадок, але вона животіє в таких злиднях, що саме її існування викликає жалість. Як уже мовилось, я був ще молодий і не знав, що то значить утримувати численну сім'ю. Проте сьогодні, на мій подив, перекону-

вався, що мало-помалу і зі мною стався такий «гідний жалю випадок».

Наприклад, я читав: «Живуть у чорних злиднях». От і я тепер живу у чорних злиднях. Або ж «мешкають у житлах, що тільки називаються житлами». Так воно і є. На Тормаранчо я з дружиною та шістьма дітьми мешкаю у кімнаті, геть закладеній матрацами, і, коли йде дощ, вода капотить і мочить геть усе.

І ось сталася з нами така пригода. Нещасна дружина, знаючи, що завагітніла, вирішила по-злочинницькому позбутися плоду свого кохання. Отаке рішення прийняли ми — дружина та я — за спільною згодою, коли виявили, що вона вагітна всьоме. Одне слово, ми вирішили, як тільки випогодиться, залишити дитя в церкві, довіривши його на милосердя першого-ліпшого, хто його знайде. Моя дружина, як завжди, з допомогою добрих синьйор, подалась на роди до лікарні, а потім, тільки-но почувалася краще, повернулася з немовлям додому. Увійшовши в кімнату, вона сказала:

— Знаєш, лікарня лікарнею, але я б там лишилась, щоб не повертатись більше сюди.

Немовля, наче зрозумівши ті слова, аж зайшлося плачем. Воно було гарне, міцненьке, мало пронизливий голос, отож уночі, коли просиналось і починало плакати, ніхто вже не міг спати. У травні, коли надворі потепліло настільки, що можна було ходити без пальта, ми вирушили в Тормаранчо, до Рима. Дружина притисла до грудей немовля, загорнуте в ганчір'я, так, наче мала залишити його десь серед засніженого поля. Вже в місті її, захекану, знесилену, з розкуйовдженим волоссям та очима, що аж на лоба лізли, наче прорвало. То вона називала церкви, де б можна залишити дитину, пояснюючи, що це має бути церква, куди ходять багаті, бо якщо її підбере такий бідак, як ми, то краще зовсім не лишати; то казала, що хотіла б залишити немовля в церкві з мадонною, бо й вона мати, розуміє дещо і почує її благання. Ці її балачки мене втомили й розхвилювали, тим більше, що я й так був змучений і не до шмиги мені було те,

що ми робили, але переконував себе: не гарячкуй, спокійно. Я щось там заперечив, аби урвати ту зливу слів, а потім мовив:

— Послухай... А якщо лишити його на площі Святого Петра?

Яксь мить вона вагалась, а тоді відповіла:

— Ні, то військовий плац... дитину не помітять. Спробувати б у церковці на вулиці Кондотті, де багаті крамниці... Туди вчащають заможні люди...

Ми сіли в автобус, і на людях вона замовкла, то сповиваючи тісніше немовля, то обережно розкриваючи, щоб глянути на його личко. Рожевеньке, опецькувате, немовля спало. Ми зійшли на широку Кондотті, і моя дружина заторохтіла знову. Зупинившись перед вітриною ювеліра й показуючи на виставлені на подушечках з червоного оксамиту коштовності, вона промовила:

— Поглянь, яка краса! Люди ходять цією вулицею, щоб купити коштовності та інші ювелірні речі. Бідний сюди й не поткнеться. А між однією крамницею і другою зайдуть і в церкву помолитися. То люди заможні, побачать дитину та візьмуть її.

І водночас вона роззирала своїми вибалушеними очима ці коштовності, наче промовляла сама до себе, а я не посмів перечити їй. Ми увійшли всередину. То була розмальована під жовтий мармур невелика церковка з багатьма капличками та великим вітварем. Моя дружина казала, що пам'ятає її не такою, і тепер вона їй не сподобалась. Однак, змочивши пальці у свяченій воді, вона перехрестилася. Потім, з немовлям на руках, почала повільно просуватись по церкві, розглядаючи її невдоволено те недовірливо. З-під купола через верхні вікна сяяло холодне, але ясне світло. Моя дружина проходила від одної каплички до іншої, шукаючи, де краще покласти дитя, а я плівся за нею трохи віддалік, не спускаючи ока з вхідних дверей. Ураз до церкви увійшла висока синьйора в червоному, з волоссям, наче золото. Підібгавши вузьку спідницю, вона стала навколішки, помолилась десь

так з хвилину, перехрестилась і, не глянувши на нас, вийшла. Моя дружина, що стежила за нею, промовила:

— Ні, до цієї синьйори довіри немає... Сюди приходять люди, такі як вона, що спішать погуляти, обійти всі магазини. Ходімо звідси!

І дружина вискочила з церкви.

Ми пройшли добрий шмат дороги, майже бігцем, дружина попереду, я за нею, і біля площі Венеції знову в церкву, більшу від першої, усередині майже темну, з безліччю позолочених прикрас та срібних сердець, що зблискували у темряві.

Було чимало людей і, глянувши, я відразу помітив, що це заможні особи — панії у капелюшках, чоловіки добре зодягнені. Зводячи над амвоном руки, священник казав проповідь. Усі стояли і дивились на нього, тож я подумав, що це добре, бо ніхто не зверне уваги на нас. Я прошепотів дружині:

— Спробуємо залишити тут? — Вона кивнула, згодна, мовляв.

Ми пройшли у капличку, набагато темнішу, без людей, і майже нічого не було видно. Кінчиком покривала дружина прикрила личко немовляти і поклала його на крісло, як ото кладуть обтяжливий клунок, аби відпочити трохи. Потім завмерла і, затуливши лице долонями, помолилась, а я знічев'я роздивлявся ті срібні серця усілякої величини, що сотнями вкривали стіни каплички. Нарешті дружина підвелась, із зосередженим обличчям перехрестилася, відійшла від каплички, а я оддалік за нею. У ту мить священник загорланів:

— І рече Ісус: куди йдеш, Петре?

Я мало не підскачів, бо вчулося, що то він питає мене.

Дружина була вже біля дверей, коли чийсь голос змусив нас вклякнути на місці:

— Синьйоро, ви залишили якийсь клуночок на кріслі.

То була жінка, зодягнута в чорне, одна з тих святенниць, що топчуться цілий день у церкві та ризниці.

— Ах, справді,— проказала моя дружина,— дякую... я забула.

Одне слово, ми взяли знову наш звиток і вийшли з церкви, ні живі ні мертві.

— Ніхто його не хоче, мого бідного синочка,— сказала надворі дружина так, наче той крамар, що розраховує швидко збути крам, але ніяк не знаходить покупця.

І вона знову кинулася бігти легко, майже не торкаючись землі, вибиваючись із сили. Ми опинилися на площі Святих Апостолів. Церква була відчинена, і щойно ми увійшли в цей великий і просторий храм, як дружина у напівтемряві прошепотіла мені:

— Оце те, що нам треба.

Вона рішуче звернула до однієї з бічних капличок, поклала немовля на лавку і, наче їй пекло під ногами, не перехрестившись, не помолившись і не поцілувавши дитини, прудко подалася до вхідних дверей. Та ледве вона ступила кілька кроків, як у церкві залунав розпачливий плач. Була якраз пора годування, і немовля заплакало, бо зголоділо. Зачувши той плач, моя дружина, мабуть, втратила голову — спершу кинулась до дверей, тоді назад і, незважаючи на святе місце, присіла на лавку, взяла немовля на руки, щоб погодувати його. Та тільки-но вона встигла витягти груди і дитя, мов те голодне вовченя, припало до неї, сховавши її своїми рученятами, як пролунав грубий голос:

— Таких неподобних речей не роблять у храмі божому... Забирайтеся геть! Ідіть на вулицю!

То був паламар, старенький, з довгою білою бородою і несподівано гучним, як на нього, голосом. Затуляючи немовля і груди, моя дружина сказала:

— Але ж і мадонна на образах з дитиною на руках.

— То ти ще порівнюєш себе з мадонною? Яке блюзнірство! — обурився він.

Ото й усього. Ми вийшли з церкви і сіли у скверику на площі Венеції. Тут дружина знову почала годувати немовля, поки воно не наситилось і не заснуло.

Западала ніч, церкви замикали, а ми, наморені, розгублені, не могли нічого придумати. На саму згадку, що ми стільки натерпілись, а наслідку ніякого, мене охоплював відчай.

— Слухай, уже пізно, мовив я дружині,— я більше не можу. Вирішуймо щось.

Вона роздратовано відповіла:

— Але ж то твоя кров... Ти хочеш кинути синопця десь у підворотні, як ото жбурляють тельбухи котам.

— Та ні,— заперечив я,— однак деякі речі треба робити не роздумуючи або взагалі не робити.

Вона промовила:

— Ти й справді боїшся, що я передумаю і понесу дитя додому... Всі ви, чоловіки, підлі.

Я збагнув, що зараз не варто перечити їй, тож стримано відповів:

— Я розумію тебе... але ж зваж сама: прикро, що воно йде від нас, та все ж краще, ніж мучитись на Тормаранчо в кімнаті без кухні, без вбиральні поблизу, серед тарганів узимку та мух улітку.

Вона промовчала.

Не відаючи, куди йти, ми подалися вулицею Націонале, піднімаючись до Башти Нерона. Трохи далі, вниз, я помітив узвіз, зовсім опустілий і з сірим закритим автомобілем перед брамою; я підскочив до автомобіля, потягнув ручку — дверцята відчинились.

— Хутчій, це слухна нагода... Клади його на сидіння, ззаду,— поквапив я дружину.

Вона послухала, поклала немовля на задне сидіння, і я зачинив дверцята. Все це сталося за якусь мить, так що ніхто й не помітив. Я взяв дружину під руку, і ми побігли у напрямку площі Квірінале.

Безлюдна площа майже потопала в темряві, хіба що біля будинків горіло кілька ліхтарів. Дружина підійшла до фонтана, опустила на лавку і, відвернувшись від мене, раптом ударилася в сльози.

— Що з тобою? — стривожився я.

— Тепер, коли я його покинула, відчуваю якусь втрату, ніби чогось не вистачає отут біля грудей, де воно тулилося.

— Ну, це зрозуміло... воно пройде,— заспокоїв я її.

Вона стонула плечима і все плакала.

Зненацька плач її вщух, як ото вщухає дощ на вулиці, коли подме вітер. Вона підвелась і, розлючена вкрай, показала на один із тих палаців:

— Зараз піду до самого короля і доб'юся, щоб мене пустили до нього. І все йому скажу.

— Стривай! — вигукнув я, схопивши її за руку.— Ти що, збожеволіла? Не знаєш, що короля давно вже нема?

— А мені байдуже! Поговорю з тим, хто сидить на його місці... Хтось там та буде.

Одне слово, вона зібралась бігти до тієї брами і хто зна, якої бучі наробила б, якби я розпачливо не мовив:

— Слухай, я передумав... Вернімося до того автомобіля і заберемо дитину... тобто хай буде з нами. Хіба не все одно — дитиною більше чи менше.

Ця думка відразу витіснила її з голови короля.

— А чи ще вона там? — спитала вона і метнулася до вулички, де стояв сирій автомобіль.

— Там,— відповів я,— адже й п'яти хвилин не минуло.

Автомобіль справді ще стояв. Проте саме тоді, коли дружина простягла руку до дверцят, літній чоловік, низький, самовпевнений, вийшов з воріт і гукнув:

— Агов! Що вам треба в моїй машині?

— Своє беру! — відповіла дружина і нахилилась до сповитого немовляти на сидінні.

Але той наполягав:

— Що вам треба?.. То моя машина... Зрозуміло? Моя!

Ви б побачили дружину. Випроставшись, вона сказала:

— Та чого ти заметушився?! Не бійся, ніхто в тебе нічого не бере. Мені плювати на твоє авто! — І вона справді плюнула на дверцята.

— Вузлик...— зникло почав був той.

— Не вузлик... а мій син... Дивись.

Вона розкрила личко немовляти і вела далі:

— Мій синочок любий. А ти з дружиною такого не сотвориш, хоч би ще раз на світ народився. І не торкайся мене, бо покличу поліцію, скажу, що хочеш забрати мого синочка.

Вона наговорила йому стільки, що той бідолаха, роззявивши рота, почервонів увесь, наче то він у всьому винен. А тоді дружина неквапливо відійшла і догнала мене у провулку за рогом.

Бездоганий злочин

Щоразу, познайомившись з якоюсь дівчиною, я знайомив з нею і Рігамонті, а він, дужчий за мене, завжди відбивав її. Робив я це, може, щоб показати, що й мені щастить на жінок, а може, й тому, що не помічав за ним нічого поганого. Все ж я мало зважав на ту його підступність і мав його за друга.

Усе було б гаразд, якби він робив те делікатно, не так відверто. Але мій приятель поводився аж надто зухвало, наче б мене й не існувало. Бувало, почне залицятись до дівчини при мені або призначає побачення знову ж таки при мені. Звісно, в таких випадках завжди поступиться вихована людина, проте йому хоч би що — знай робить своє. Я ж змовчував, щоб при дівчині не затівати сварки.

Раз чи двічі я протестував, але несміливо, бо не вмю виказувати своїх почуттів, і хоч усе в мені кипить, зовні я лишаюся спокійний; ніхто й не здогадається, що в мене на душі. І знаєте, що він відказав:

— Нарікай на себе, а не на мене! Дівчина воліє бути зі мною, отже, я вмю краще догодити!

То була правда, як і те, що він дужчий за мене. Але справжній приятель ніколи не стане відбивати твоєї дівчини.

Одне слово, після того, як він чотири чи п'ять разів пожартував отак, я настільки зненавидів його, що в барі, де ми разом працюємо, намагався завжди ставати боком або

зовсім відвернутись, щоб тільки не бачити його. Тоді я майже на думав про ті кривди, які він заподіяв мені, а коли й дивився на нього, то ловив себе на тому, що не можу терпіти його взагалі. Я ненавидів його обличчя, грубе та тупе, з низьким лобом, маленькими оченятами та гачкуватим носом, повними, трохи надутими губами. Ненавидів його волосся, чорне та лискуче, що спадало гривово вздовж скронь. Огидними були й волохаті руки, коли він порався біля кавоварки. Але найбільш відразливим видавався мені його ніс: блідий, ніздруватий, гачкуватий, здоровезний, що стирчав на червоному обличчі, мов обтягнута шкірою кістка. Так і хотілося заїхати кулаком у ту носяру, щоб аж хруснув. Та це були тільки марення, бо сам я малий, миршавий, а Рігамонті міг розчавити мене одним пальцем.

Не знаю як, але дійшло до того, що я надумав його вбити. Може, думка ця зародилася того вечора, коли ми з ним дивились американський фільм «Бездоганний злочин». Я, власне, не хотів убивати його насправді, а тільки намагався уявити собі, як би я це зробив. Мені подобалося думати про вбивство і перед сном, і вранці, перш ніж встати з постелі, і навіть удень, коли в барі було мало роботи, а Рігамонті сидів за стойкою на табуретці, схиливши над газетою голову з намащеним зубом.

«Оце візьму товкач, яким розбивають лід, і торохну його по голові», — розважався я собі думкою. Зі мною творилося таке, як із закоханим, що цілий день тільки й думає про свою кохану і уявляє, як то він її приголубить, що скаже. Лише «коханою» у моїй уяві був Рігамонті, а оту насолоду, що інші вбачають у поцілунках та пестошах, давали мені думки про його смерть.

Отак для забавки — бо ж знаходив у цьому втіху — я в уяві до найменших подробиць виробив собі план. А згодом мені захотілось здійснити його; це бажання стало настільки сильне, що я вже не міг утриматись, щоб не перейти до дії. Та, мабуть, як слід не подумав, бо взявся здійснювати намір, коли все ще марив. Достеменно так, як ото

закоханий,— робив усе мов у сні, несамохіть, не усвідомлюючи, що чиниш.

За кавою, ніби між іншим, я почав йому розповідати, що знаю дуже вродливу дівчину. Але, мовляв, зараз йдеться не про дівчину, що, як завжди, спершу подобається мені і яку потім він перехоплює собі; ні, я, мовляв, маю на прикметі красуню, що накинула на нього оком і нікого іншого, окрім нього, і знати не хоче.

Це я повторював йому день у день цілий тиждень, наводячи усе нові й нові докази палкого дівочого кохання і вдаючи, що ревную. Він спершу начебто байдуже казав:

— Якщо любить, нехай приходять у бар, я її пригощу кавою.

Та потім став нервуватися і щоразу, ніби жартома, допитувавсь:

— А скажи-но, я все ще подобаюся тій дівчині?

— Ще б пак! — одказував я.

— А що вона каже?

— Каже, що без тебе їй світ немилий.

— Але що саме в мені їй подобається?

— Все: ніс, очі, рот, навіть руки твої, коли ти пораяєшся біля кавоварки. Геть усе!

Одно слово, усе, що було невинного в ньому, все, за що я спровадив би його на той світ, закрутило, мовляв, голову вигаданій дівчині.

Він усміхнувся, зарозуміло надувся, бо був марнославний і мав себе за велике цабе. Видно, в його дурній голові тільки й думки було, як би познайомитись з тією дівчиною, та пиха не дозволяла йому звернутися до мене.

Аж однієї днини таки не витримав:

— Або познайом мене з нею, або не нагадуй мені про неї! — роздратовано мовив він.

Я чекав цих слів і тут же призначив зустріч на наступний вечір. Задум мій був простий. В суботу о десятій кінчаємо роботу, але в барі до пів на одинадцятую хазяїн, як завжди, підраховує виторг. Я підводжу Рігамонті до залізничного

насипу, розводячись про дівчину, яка буцімто чекає нас там. О чверть на одинадцятую проходить поїзд, і під гуркіт коліс я стріляю в Рігамонті з пістолета, придбаного заздалегідь на площі Вітторіо. О двадцять на одинадцятую вертаюсь у бар, забираю начеб забутий пакунок, аби господареві потрапити на очі. Не пізніше як о пів на одинадцятую я вже сплю у кімнаті швейцара, де наймаю розкладачку на ніч.

Той задум я частково запозичив із фільму, передусім те, що стосується часу і поїзда. Задум міг і не вдатися, якщо б мене викрили. Але залишалася насолода від того, що я дав волю своїм почуттям. І я ладен за саму оцю приємність піти на каторгу.

Назавтра ми працювали недовго, бо була субота; і гаразд склалося, бо Рігамонті не розпитував про дівчину, а я про неї не думав. О десятій, як звичайно, ми зняли свої полотняні куртки і, попрощавшись з господарем, вийшли, опустивши до половини залізну штору на дверях. Бар містився на проспекті, що вів до Кисловодної набережної, а звідти рукою подати до залізниці. На той час останні парочки зійшли з пагорбів парку Рімебранца і перехожих у темному провулку попід деревами не було. Стояв теплий квітневий вечір, небо поволі яснішало, хоч місяць ще не зійшов.

Ми рушили проспектом,— Рігамонті в доброму гуморі поблажливо поплескував мене по плечу, а я заціпеніло тримав пістолет у внутрішній кишені куртки. Біля перехрестя ми зійшли з проспекту на трав'янисту стежинку під залізничним насипом. Тут було значно темніше; це я також врахував. Рігамонті ступав попереду, я за ним. Підійшовши до умовленого місця з ліхтарем неподалік, я промовив:

— Казала, що чекатиме тут... Певно, зараз прийде.

Він запалив сигарету і відповів:

— Офіціант з тебе непоганий, а звідник таки справді неперевершений.

Отже, він і тут ображав мене як хотів.

Місцина була безлюдна. Місяць, що піднімався над нашими головами, освітлював оповиту сизим туманом рівнину,

де поміж кущів та куп сміття зміївся сріблястий Тібр. Мені стало трохи моторошно від тієї пільми, і я мовив скорше собі, аніж Рігамонті:

— От-от має прийти... Бо ж сама на роботі і мусить чекати, поки піде хазяїн.

— Та ні, ось вона! — урвав він мене.

Я повернувся і побачив темну жіночу постать, яка стежиною наближалася до нас.

Згодом мені розповіли, що на тому місці зустрічаються жінки зі своїми клієнтами. Але я цього не знав і мало-помалу вже й сам переконувався, що я ту дівчину не вигадав і вона насправді існує. Тим часом Рігамонті, певний себе, ступив назустріч, а я несамохіть — за ним. За кілька кроків від нас вона вийшла з темряви на світло ліхтаря. Побачивши її, я перелякався. Їй було десь під шістдесят, обличчя напудрене, чорно підмальовані шалені очі, волосся розпатлане, на шиї чорний бант. То була з тих, що шукають нейтемніших місць, аби їх не розгледіли... Не збагну, як такі старі ще знаходять собі клієнтів.

Але Рігамонті, ще й не придивившись до неї, зі звичною нахабністю спитав:

— Синьйорина чекає на нас?

— Атож, — не менш зухвало відповіла та.

Рігамонті підійшов ближче і, зрозумівши свою помилку, сахнувся назад, кажучи:

— Ох, пробачте, я сьогодні не можу... Ось мій друг...

І він шугнув у темряву під насип.

Я здогадався, що Рігамонті подумав собі, ніби я захотів помститися, після гарненьких дівчат знайомлячи його з отаким страшидлом; збагнув також, що мій бездоганний злочин лопнув, як мильна бульбашка.

Я глянув на бідолашну жінку, що з усміхом, схожим на гримасу карнавальної маски, проказала:

— Голубчику, дай закурити!

Мені стало жаль і її, і себе, і навіть Рігамонті. Ненависть, яка досі переповнювала мене, розвіялася; сльози навернули-

ся мені на очі, і я подумав, що завдяки цій жінці не став душогубом.

— Не маю,— промовив я,— але візьми оце... Продаси, матимеш якихось тисячу лір.— І я тицьнув їй у руку пістолет, тоді метнувся вбік і під насипом чкурнув до проспекту.

Саме промчав поїзд на Вітебро — вагон за вагоном — з освітленими вікнами, розсіваючи іскри серед темної ночі. Я зупинився, дивлячись, як він віддаляється. Послухав трохи, як стихає його гуркіт, і рушив додому.

Наступного дня у барі Рігамонті каже мені:

— Знаєш, я здогадався, що тут щось не те... Але нічого, якщо це жарт, то тобі вдалося розіграти мене.

Глянувши на нього, я відчув, що він вже не такий огидний мені, хоча й усе в ньому було те саме: той же лоб, очі, той же ніс, волосся, ті ж волохаті руки...

І враз мені полегло, начеб мене пестив квітневий легіт, що ворушив тент перед дверима бару.

Рігамонті подав мені дві чашки кави для клієнтів, що сиділи на залитій сонцем терасі. І я, беручи ту каву, спитав упівголоса:

— Може, ввечері зустрінемося? Я запросив Амелію.

Він зібрав зі стойки розсипану каву, наповнив мірки, запарив їх окропом і просто, не злостиво відповів:

— На жаль, сьогодні не зможу.

Я поніс каву, почувуючи якесь розчарування, що цього вечора він уже не прийде і не відіб'є в мене Амелії, як досі відбивав усіх інших.

Пікнік

Коли десь так від середини грудня починаються розмови про різдво, Новий рік, хрещення, то я аж тремчу, ніби то нагадують мені сплатити борги, а грошей катма. Хтозначому оті всі свята збіглися всі підряд.

Одне до одного вони для такого злидня, як я, не свята,

а погибель. Йдеться не про те, що не хочеться святкувати різдво, Новий рік чи хрещення, а про те, що в ці дні свят торговці найдками та питвом чигають на тебе, як грабіжники за рогом вулиці, бо свята зустрічаєш одягнутий, а після них лишаєшся голий. Може, колись, за царя Гороха, ці свята й були справді святами скромними, але щирими: адже тоді не було ні організації, ні агітації, ні експлуатації. Але що далі, то навіть найбільший нетяма второпав, що і на свята можна пожититись; отак і роблять. То свята для хитрунів, які збувають усякий харч, а не для бідаків, які його купують. Я сам не раз думав, що для кондитера, торговця птицею чи різника то справжні свята, навіть подвійні: свята самі по собі, і ще раз свята, бо в такі дні вони продають вдесятеро більше, ніж у будень. І тоді, коли якийсь бідолаха святкує на півтора з порожнім гаманцем та за убогим столом, вони справляють свята на всю губу із повним гаманом та за столом, що аж вгинається від найдків. А втім, щоб пересвідчитися, що це справді так, гляньте на мою крамничку шкільного приладдя. Поряд з нею — ковбасна Толомеї, крамниця з птицею Сантіса, пиріжкова Анджеліса та винарня Крочані. І що ж ви бачите? Гори сирів та шинки, купи курей та курчат, повні мішки пиріжків, піраміди пляшок та бутлів, блиск та розкіш. Там, у тих чотирьох закладах, жвавий рух з ранку до вечора, як у порту. В моїй же крамничці шкільних товарів і книжечок — спокій, понура тиша, прилавки припали пилюкою, зайде якийсь хлопчина купити зошит або жінка — пляшечку чорнила, щоб записати свої витрати, та й тільки. І я сам як моя крамничка — сумний, зголоднілий, у довгому чорному фартусі, серед тієї порохняви та паперів, усе кислий та задуманий. Вони ж, Анджеліс, Толомеї, Крочані, Сантіс — яскраве свідчення того, що справи йдуть чудово, — гарні, рожеві, повні, самовпевнені, завжди веселі. Ех, помиливсь я з вибором бізнесу: на паперах, друкованих або чистих, далеко не заїдеш. Купують не для того, щоб писати або читати, а здебільшого, щоб загортати. Яюсь напередодні Нового року вранці моя дружина каже:

— Слухай, Еджісто, є непогана ідея... Крочані запропонували, щоб на Новий рік зібралися усі п'ятеро крамарів з нашої вулиці і влаштували пікнік.

— А що це таке? — спитав я.

— Така звичайна новорічна вечеря.

— Звичайна?

— Атож, звичайна, але кожен несе щось своє і пригощає тиме всіх.

— То це і є пікнік?

— Авжеж, це і є пікнік... Анджеліс принесе свої пиріжки, Крочані — вино й шипучку, Толомеї — закуску, Сантіс — індиків...

— А ми?

— Нам треба принести новорічний пиріг.

Я промовчав, а вона наполягала:

— Хіба погана ідея, оцей пікнік? То казати їм, що ми згодні?

Я сидів на стільці, перегортаючи паку різдвяних листівок, і нарешті озвався:

— Як на мене, цей пікнік несправедливий... Анджеліс продає свої пиріжки, Крочані — своє вино, Толомеї — закуску, а Сантіс — індиків... А я що? Дуло... Пиріг треба купувати.

— Але ж і вони за це платять, бо у крамниці воно не росте... Ти невиправний... Уникаєш людей і сам собі життя ускладнюєш, а потім скаржишся, що справи йдуть кепсько.

Одне слово, ми добряче посперечались, і я, зрештою, мовив:

— Гаразд, скажи їм, що я пристаю до того пікніку... Буде пиріг.

Тоді вона порадила купити пиріг вагою не менше двох кілограмів, щоб справити належне враження. Я пообіцяв.

Останній день року я, як завжди, продавав святкові листівки та паперові фігурки святих. Мої сусіди тим часом продавали курей, пиріжки та локшину, всілякі лікери та вина, сири та шинку.

Стояла гарна погода, і зі своєї темної крамнички я бачив, як проходила жінка з покупками. Була чудова днина під римський Новий рік з незрушним темно-синім небом, ніби з найтоншого кришталю, і все навколо наче розмальоване на його тлі свіжими фарбами. Увечері, зачинаючи крамничку, я мовив дружині:

— Не варто їсти... Наїмося на пікніку. Я принесу пиріг... Вистачить хоч на сотню гостей.

І справді, коробка з пирогом була чимала. Але я заспокоїв дружину, щоб не турбувалась,— мовляв, донесу її сам.

О пів на одинадцятю ми прийшли до Крочані, який мешкав над своєю крамницею. Його родина проживала там не менше півсторіччя; там жив його дід, коли ще не було крамниці, а тільки закусочна, куди приходили робітники випити чарчину; батько розширив приміщення і продавав вино вже не пляшками; тепер господарював Адольфо, син, котрий, окрім вина, продавав віскі та лікери зарубіжних марок. То був один із будинків старого Рима, самі кімнати та коридорчики. Але Крочані гордовито провів нас у їдальню. Яка краса! Меблі нові, з полірованого червоного дерева, з латунними ручками і тонкими ніжками з білого клена.

Коли востаннє я бачив цю кімнату, то в ній за стіл правила товста дошка, стільці були солом'яні, на стінах висіли фотографії, а біля вікна в ніші стояла швейна машина. Тепер нічого того не було. Крім нових меблів я побачив іще велику, в позолоченій рамі картину, на ній зображено захід сонця на морі, побачив величезний радіоприймач, що слугував також за стойку для вгощення, побачив порцелянові статуетки голих жінок, блазнів, песиків, а на накритому столі — порцеляновий сервіз тонкої роботи, розмальований рожевими квітами.

— Я купив усе це на площі Аргентіни,— мовив Крочані, показуючи на вмеблювання.— Вгадай, скільки заплатив.

Я назвав якусь цифру, а він, аж надимаючись від пихи, назвав суму втричі більшу. Помалу сходилися люди, і незабаром зібралися майже всі.

Хто там був? Був Толомеї, здоровий, вусатий молодик, який, недоважуючи ковбасу, казав своїм клієнтам: «Красенько дякую»; був Анджеліс з пиріжкової, дрібний чоловічок з простакуватим обличчям, але шахрай, що хлопчаком сам жебрав, а тепер забезпечував пиріжками весь квартал; був Сантіс, торговець птицею, який так і лишився селюком; відколи прийшов до Рима з кошиком свіжих яєць; він мав безволосе сіре обличчя та гучний голос вітербійця¹. Були і їхні дружини, усі розкішно вдягнені. Ніде правди діти, побачивши їх за столом, я відчув до них ще більшу відразу, ніж тоді, коли вони торгували в своїх крамницях; там вони хоч приховували своє самовдоволення, ба навіть бідкалися, а тепер воно так і пашіло з них.

Ми сіли за стіл об одинадцятій і відразу взялися до закусок Толомеї. Тут посипалися дотепи; хто питав Толомеї, чи ковбаса із справжньої свинини, хто передражнявав: «Красенько дякую». Але все то були дотепи не злостиві, дотепи людей одного кола, де всі стоять один за одного. Якби пожартував я, то, певно, це б їх вразило; тому я волів їсти й мовчати. Коли подали пиріжки, запала тиша, бо бульйон пік губи і всі дмухали на ложки. Хтось зауважив, що пиріжки начинені повністю, а не наполовину, як звичайно він продає, і всі гості вибухнули реготом. Я, змовчавши і цього разу, налив собі два черпаки бульйону, щоб погріти шлунок. Подали ще два підсмажені індики, великі, як страуси. Всі зраділи і почали підсміюватись з продавця птиці, випитуючи, де він роздобув отакі два дива, чи не у славнозвісного Сантіса, що постачає птицею увесь Рим. Але він, селяк, не зрозумів жарту і відповів, що цих індиків він вигодував сам.

Я й далі ні пари з вуст, тільки нишком вибрав собі стегно, велике, як монумент, а потім три шматки з начинкою і ще один чималий кусень. Я наминав з таким завзяттям, що хтось не витримав:

---

¹ Вітербо — місто на північ від Рима.

— Диви, як Еджісто запихається. Ех, Еджісто, не випадає тобі щодня їсти такого індика.

Я відповів з повним ротом:

— Атож,— і подумав собі, що хоч раз мені сказали правду.

Потім дійшла черга до напоїв Крочані, і за столом залисніли обличчя, наче мідний посуд на кухні. Далі зауважень щодо наїдків розмова не заходила, бо, по суті, не мали що казати. Якщо й мав хто щось сказати, то це я, саме тому, що, на відміну від їхніх, мої справи йшли кепсько, і це змушувало мене задуматися, а роздуми хоч не наповнюють шлунка, зате обсїдають голову.

Коли ми справилися з індіками, подали салат, якого ніхто не торкнувся, згодом принесли сир і фрукти. Потім Крочані сказав, що вже північ, і обійшов столи з пляшкою шампанського, котре, як він зазначив, було справжнісіньке французьке, з тих, що він продає по три тисячі лір за пляшку. Коли вже мали розкоркувати шампанське, усі закричали:

— Еджісто, твоя черга, давай свій пиріг!

Я підвівся, ступив у глибокі кімнати, взяв коробку і, повернувшись, почав розкривати, кажучи:

— Це особливий пиріг, зараз побачите.

І почав роздавати з коробки кому пляшку чорнила, кому ручку, зошит, по букварику кожному з чоловіків, про жінок не подумав, тож просив їх вибачити. Усі мовчали, приголомшені, ошелешені, бо отупіли від напоїв та наїдків. Нарешті Анджеліс промовив:

— Стривай, Еджісто, що це за жарти? Ми ж не школярі!

Сантіс, що враз набурмосився, спитав:

— А пиріг?

Я підвівся й одказав:

— У нас же пікнік, чи не так? Кожен приніс те, що мав у себе, адже так? От я й приніс, що маю.

— Та ти що,— вибухнув Толомеї,— ти дурний чи тільки вдаєш?

— Ні,— відповів я,— не дурний, я торговець шкільним приладдям... Ти приніс закуску, на яку я мушу заробляти цілий рік... А я приніс те, що мав, і ти ніколи й не думав того купувати.

Анджеліс мовив примирливо:

— Ну годі, сідай, не будемо сваритися.

Його послухали. Подали ще якісь солодощі, розкоркували вино й почали пригощатись.

Однак я помітив, що ніхто не хотів випити за моє здоров'я. Тоді я підвівся і, піднявши чарку, сказав:

— Оскільки ви не хочете пити за моє здоров'я, я вип'ю за ваше: щоб ви цього року читали трохи більше, хоча б навіть довелось менше торгувати.

Залунали протести, а Крочані, який найбільше випив, розізлився і вигукнув:

— Що ти вигадуєш... Хочеш біду нам накликати. Продавай свої книжки, скільки тобі заманеться, але не капости нам. І краще йди собі, ти вже повечеряв.

— Отакої,— відповів я,— ти не бажаєш пити за успіх книжкової торгівлі?

— Та не базікай, ти, блазню, йолопе, телепню.

Тепер усі ображали мене; я відповідав їм на те спокійно, хоч дружина смикала мене за рукав. Найбільше ж лютився господар дому, наполягаючи, щоб ми забиралися геть.

Одно слово, не пам'ятаю як, я опинився серед холоднечі на вулиці, з заплаканою дружиною, що повторювала:

— Он що ти накоїв!.. Тепер нажили собі ворогів, і цей рік буде ще гірший, ніж минулий.

Отак, сварячись, супроводжувані святковими вогнями та пляшками, що летіли з вікон, ми й причимчикували додому.

Я не кажу — ні

Щоб збагнути вдачу Аделе, розповім тільки про те, що трапилось першої шлюбної ночі.

Кажуть, по ранку судять, який буде день. Отож після вечері у ресторані за Тібром, після тостів, урочистих побажань, обіймання та тещиних сліз, ми пішли до моєї квартири, що над моєю крамницею металевих товарів на вулиці дель Аніма. Щойно одружені, ми ще соромились одне одного. У спальні я зняв піджак, накинув його на спинку стільця і, щоб якось подолати ніяковість, сказав:

— От що значить доля... Ти помітила? За столом нас було тринадцятеро...

Аделе саме знімала нові туфлі, які їй тиснули, а потім почала роздягатися перед дзеркалом шафи.

Вона відповідала одразу й охоче, наче мої слова розкували її:

— Насправді, Джіно, нас було дванадцятеро... Десятеро гостей і нас двоє.

Але ж я рахував присутніх у ресторані, коли складав замовлення, я ж бачив, що нас було тринадцятеро; навіть сказав Людовіко, одному із свідків:

— Нас тринадцятеро... Я б не хотів, щоб вийшло на зле.

— Ні, навпаки, вам усміхнеться щастя,— відповів він.

Я сів на край ліжка і, роздягаючись, спокійно заперечив:

— Ти помиляєшся... Нас було тринадцятеро... Я навіть звернув на це увагу Людовіко.

Аделе не відповіла, бо саме знімала через голову плаття, але тільки зняла його, випалила:

— Ти неуважно рахував, то на вулиці нас було тринадцятеро, але ж потім Мео пішов.

Тепер я, стоячи в самих трусах, сам не знаю чому, роздрагувався:

— Та при чому тут Мео?.. Я ж кажу тобі, що підрахував іще в ресторані.

— Ет, знову,— відмахнулась вона, підходячи до шафи,

щоб повісити плаття.— Значить, у тебе вже двоїлося від випитого...

— Якщо я й випив, то хіба дві чарочки.

— А все-таки,— сказала вона,— нас було дванадцятеро...

Ти не пам'ятаєш, бо ти п'яниця і пам'ять тебе зраджує.

— Хто п'яниця? Я? Нас було тринадцятеро.

— А я тобі кажу: дванадцятеро.

— Тринадцятеро.

— Ні, дванадцятеро.

Ми вигукували вже посеред кімнати, майже ніс у ніс, я в трусах, а вона в нічній сорочці.

Я схопив її за плечі, крикнувши їй просто в обличчя:

— Тринадцятеро! — Але враз схаменувся і, намагаючись обійняти її, прошепотів: — Тринадцятеро чи дванадцятеро, яка різниця... Поцілуй мене!

Однак вона впала на ліжко і, не відмовляючись від поцілунку, прошепотіла, коли наші вуста майже злилися:

— Але нас таки було дванадцятеро.

Тут уже я скочив на середину кімнати і вигукнув:

— Поганий початок... Ти моя дружина і мусиш мені коритись. Якщо я кажу тринадцятеро, значить тринадцятеро, і ти не повинна мені перечити.

Тоді вона підвелася з ліжка і крикнула:

— Я твоя дружина, або, точніше, буду нею... Але нас було дванадцятеро!

— Не вигадуй! Нас було тринадцятеро!

Пролунав перший ляпас, лункий та сухий.

Аделе сторопіло стояла якусь мить, потім кинулась до дверей вітальні, розчинила їх і крикнула з порога:

— Нас було дванадцятеро!.. Дай мені спокій... Ти мені набрид! — І зникла.

Після хвилиної розгубленості я оговтався. Підійшов до дверей вітальні — кликав, стукав, благав — даремно.

Одно слово, я провів шлюбну ніч сам, напівроздягнений, куняючи на ліжку; і вона, гадаю, робила те ж саме на дивані у вітальні. На другий день за спільною згодою ми пішли до її

матері запитати, скільки нас було. Виявилось, що чотирнадцять, бо двоє малих хлопчаків позлазили зі стільців і гралися під столом. Коли я почав лічити, один з них ще сидів, а коли підраховувала Аделе, він теж заліз під стіл. Отож ми обоє мали слухність.

Після того випадку Аделе не раз показувала свій норів. У неї була пристрасть сперечатися за кожну дрібничку. Якщо я казав — біле, то вона — чорне, не припускаючи й думки, що помиляється. Якби я хотів їй щось довести, суперечці не було б кінця. Як тоді, наприклад, коли вона цілісінський день торочила, що я не дав їй грошей на покупку, а після цілодобової суперечки гроші знайшлися на підвіконні у вбиральні — вигулькнули, наче хтось виставив там вазу з трояндами.

Суперечка, звичайно, не вщухала, бо вона твердила, ніби то я поклав туди гроші; я ж довів їй на фактах, що такого не могло бути, що саме вона зайшла в оте темне місце після того, як узяла в мене гроші.

Або іншого разу, так само роздратовано, вперлася, начебто в Алессандро, бармена з бару навпроти, четверо синів, а я добре пам'ятаю, що їх у нього троє. Цілий тиждень ми сперечались, бо його не було вдома, а як повернувся, виявилось, що до нашої суперечки в нього було троє синів, а четвертий народився вже опісля. Дурниця, скажете. Бувало, що виходило на її, але головне те, що годі було втовкмачити їй, що йдеться не про слухність, а про її звичку сперечатися за будь-яку дрібницю, отруюючи цим наше життя.

— Тобі потрібна не дружина, а рабиня, — казала вона.

Отак під час суперечок ми завжди гиркались. Було, тільки скажу щось, навіть неспростовне, як наприклад: «Сьогодні сонячний день» — то вже й дратуюсь на саму думку, що дружина зараз заперечить мені. І справді, вона одразу каже:

— Ні, Джіно, сьогодні сонця нема, все затягло хмарами.

Я брав капелюха і тікав з дому, бо якби залишився, то луснув би від злості.

Якось я зустрів Джулію, дівчину, до якої залицявся ще до

знайомства з Аделе. Я тоді скоро збайдужів до неї, бо вона здавалась мені надто поступливою. Що б я не казав, з усім погодиться, ніколи не заперечить, навіть коли й дурному ясно, що я помиляюсь. Але тепер, одружившись із дівчиною впертою, я жалкував за Джулією, такою лагідною та поступливою, і аж кусав лікті від досади.

Мені приємно було зустрітися з нею саме через оту відмінну від Аделе вдачу. Я затримав її, щоб побачити, як вона погоджується зі мною, і втішитися, не почувши від неї жодних заперечень. Вона просила відпустити її, бо, мовляв, поспішає на базар.

Я сказав, щоб тільки зайвий раз підтвердити свої думки:

— Тепер ти каєшся за ту кривду, яку мені заподіяла? Ти вже впевнилась, що я кращий від інших? Скажи, чого ти мене не схотіла?

А я знав напевне, що це неправда, бо сам кинув її, бо не подобалися мені дівчата смирененькі, як вона. Однак хотілось почути, що вона скаже на це підступне звинувачення. Бідолашна Джулія, почувши таке, аж витріщила очі. Якусь мить мовчала, певне, хотіла відрубати мені, як усе насправді було, але потім таки взяла гору її вдача, і вона лагідно промовила:

— Джіно, ти, мабуть, хибно зрозумів мене. Я б ніколи тебе не покинула... Я ж так тебе кохала.

Зважте, Джулія не звинувачувала мене в неправді, як напевне зробила б Аделе, а намагалась м'яко зняти оте звинувачення і, щоб втішити мене, навіть допускала, що, може, і її якась частка вини в тому.

Я тільки гірко посміхнувся на думку про свою дурість, що вибрав собі Аделе. Погладжуючи личко Джулії, я мовив:

— Знаю, що завинив тут я... Ех, шкода. Не було ніякого непорозуміння, усе я накоїв. Це я тільки так, аби щось казати, побачити, що ти на це скажеш.

Потім я погладив її ще раз по личку (вона аж зашарілась) і пішов собі. Але перш ніж звернути за ріг, я озирнувся — вона все ще стояла із закинутою на плече сумкою, вражено дивлячись мені услід.

Був кінець травня, і назавтра ми — Аделе та я — подалися на моторолері до моря, щоб уперше скупатись. Пляж був безлюдний, небо блакитне, сліпуче від сонця. Поривистий вітер кидав піском. Зелені піняві хвилі одна за одною накочувались на берег. Аделе сказала, що хоче покататись на човні, і, хоча море було неспокойне, я, щоб не перечити їй та не чути, що море, навпаки, тихе-тихісіньке, найняв човник. Я був у плавках. Аделе ж у платті, але, щоб уникнути суперечки, я не порадив їй роздягтися. Човняр відштовхнув нас від берега. Я взяв весла і почав гребти проти невисоких хвиль, а коли ми трохи відпливли, завеслував повільніше. Я намагався тримати човник носом до хвиль, щоб вони не перекинули його, нібу горіхову шкаралупу. Аделе сиділа на кормі, мокнучи під бризками. Глянувши на неї вдягнуту та згадавши, що не посмів порадити їй роздягтися, я відчув роздратування. І мені захотілося сказати про зустріч з Джулією. Веслуючи, я розповів їй, як мені забаглось пересвідчитись у добрій вдачі Джулії, про те, як вона погодилась зі мною. Аделе слухала, човен гойдало на хвилях, під кінець вона сказала спокійно:

— Ти помиляєшся. Винна якраз Джулія, бо ж сама тебе покинула.

Я загірив веслами сильніше, щоб уникнути великої хвилі, яка накочувалася, і сердито відповів:

— Та хто тобі таке наплів? Я сам одного вечора дав їй зрозуміти, що більше її не хочу... Пригадую навіть те місце... На набережній...

Але вона якось злостиво, уся з розкуйовдженим на вітрі волоссям, відповіла:

— Як звичайно, тебе зраджує пам'ять... Вона тебе покинула... Казала, що ти сварливої вдачі, як це і є насправді... І просто неможливо з тобою жити.

— Хто це тобі набрехав?

— Вона сама казала... Через кілька днів.

— Це неправда... Вона сказала так, щоб приховати своє незручне становище. От хитра!

— Та вона тебе кинула, Джіно, не сперечайся... Навіть мати її підтвердила.

— А я тобі кажу, що я.

— Ні, вона.

Не знаю, який лихий мене попутав тієї хвилини. Я стерпів би будь-яку неправду, тільки не цю. Гадаю, що тут заговорило також моє самолюбство. Опустивши весла, я підвівся і вигукнув:

— Я кинув!.. Та й по всьому! Не хочу більше балакати. І якщо ти сперечатимешся, торохну тебе веслом по голові, так і знай.

— Спробуй тільки,— заверещала вона,— бач як розійшовся, таки правда, що вона тебе кинула.

Я стояв посеред човна і теж надривав горлянку, щоб чимдалі більші хвилі не могли заглушити мого голосу. Я й не помітив, як човен з вільно опущеними веслами повернувся боком до хвиль.

Ще пам'ятаю, як Аделе підвелась ураз і, приклавши долоні до рота, що було сили крикнула мені:

— Ні, вона!

Тої ж миті накопилась висока зелена, наче скло, хвиля з білим гребенем і накрила наш човен. Я опинився у воді з думкою, що човен, на щастя, не перекинуло. І раптом мене потягло на дно. Трохи ковтнувши води, я випірнув і, борсаючись, гукав Аделе, але помітив тільки порожній човен уже досить далеко від себе. Аделе не було видно. Я поплив до човна, гукаючи її і не знаючи, що діяти. Одначе з кожною хвилиною човен віддалявся. І все ще гукаючи Аделе та захлинаючись водою, я збагнув, що нема чого наздоганяти човен, бо ж Аделе в ньому не було. Отож я кинув думати про човен і заходився шукати Аделе. Але вона зникла; я бачив тільки хвилі, що котились одна за одною. Ступивши ногами на дно, хоча берег був ще далеко, я знову почав кричати. Роздивляючись довкола та шукаючи Аделе на безлюдному морі, я бачив тільки порожній човник з опущеними веслами, який гойдався на хвилях. Я заплакав, шепочучи крізь сльози:

«Аделе, Аделе». Мені вчувалось, що море своїм гомоном відповідало: «Вона», — так, наче голос Аделе повис у повітрі і ще раз заперечував мені. Нагодилися люди з причалу, і ми більше трьох годин шукали її, але не знайшли ані того ранку, ані в наступні дні.

Отак я овдовів. Минув рік, і я наважився піти до Джулії. Її мати попросила мене зачекати в їдальні, і, коли Джулія увійшла, я сказав:

— Джуліє, я прийшов просити, щоб ти стала моєю дружиною.

Вона зашарілася і відповіла своїм ніжним голосом:

— Я не кажу — ні... Але треба поговорити з мамою.

Її перші слова так вразили мене, що відтоді я згадував їх, наче якоесь пророцтво: «Я не кажу — ні».

Отже, ми побралися. І якщо ви хочете побачити щасливу сім'ю, приходьте до нас. Джулія назавжди залишилась такою, як того ранку, коли промовила: «Я не кажу — ні».

Чочара

Коли професор наполягав, я не раз казав:

— Дивіться, професоре, дівчата це прості... Селючки... Думайте, що робите... Краще вже взяти місцеву... Селянки з Чочарії неотеси, неписьменні...

Останнє слово сподобалося професорові найбільше:

— Отакої мені й треба... Принаймні не читатиме журнальчиків...

Той професор, літній уже чоловік із сивими вусами та бакенбардами, викладав у ліцеї. Але головним його захопленням були руїни. Щонеділі, та і в будень, він нишпорив то на Аппієвій дорозі чи Форумі, то в термах Каракалли і вивчав римські руїни. Згодом у його домі набиралося книг на цю тему, як у бібліотеці — цілі стоси їх лежали в кімнатах, у коморі; все, крім кухні та ванної, було захарашено ними.

Книги ці йому були як запашна троянда під носом, і лихо тому, хто б їх торкнувся. Здавалося неймовірним, щоб він усі ці фоліанти прочитав.

І все ж, як кажуть у Чочарії,— його опосіла жадоба, бо у вільний від лекцій чи від уроків удома, чи від вивчення руїн час ішов до вуличних продавців нишпорити у візочках зі старими книгами і вертався додому із купою книг під пахвою. Колекціонував їх як ото хлопчаки колекціонують поштові марки.

Чому саме йому заблаглося взяти в прислугу дівчину з моїх країв — для мене загадка. Мовляв, вони чесні, без витребеньок, до того ж селянки з їхніми рожевими, як яблука, щоками збадьорюють його, вони добре готують. Отож майже щодня він з'являвся у нас на порозі, нагадуючи, що йому потрібна чочарка, неписьменна, з села.

Я написав своякові на село, а той повідомив, що є така: вона з околиці Валлекорза, звати її Туда, і років їй під двадцять. Але, як писав мені той родич, у Туди є одна вада — не вмє ні читати, ні писати. Та я відповів, що професорові саме така й потрібна.

Туда з моїм родичем приїхала до Рима вечірнім поїздом, і я вийшов зустріти їх. Я відразу відзначив, що то справна дівчина, з тих, яка може сапати цілий день без перепочинку або гірською стежкою нести на голові ношу в півцентнера. Рожеві щоки, що так подобалися професорові, коса, чорні брови, які сходилися на перенісці, кругловида, а коли сміялася, то виднілися дрібні білі зуби, що їх жінки у Чочарії чистять розтертим листям мальви. Щоправда, вдягнута не як чочара, зате хода в неї достеменно, як у чочари, котра звикла, йдучи, ставити ногу на всю ступню. Її гладенькі й смагляві мускулясті литки були обв'язані волоками. Під пахвою вона тримала кошочок. Сказала, що то для мене — з десяток яєць у соломі, накриті фіговим листям.

Я докинув, що краще б дати їх професорові, аби справити добре враження, але вона відповіла, що не думала про професора, бо ж у панів, певне, є свої кури. Я засміявся. Ідучи

трамваєм і теревенячи про се та про те, я зрозумів, що вона справжня дикунка: ніколи не бачила ні поїзда, ні трамвая, ні семиповерхового будинку. Одно слово, така, яку хотів найняти професор.

Вдома я перш за все привів її у нашу швейцарську, щоб познайомити з дружиною, а потім ліфтом ми піднялися до професора. Він відчинив двері сам, бо служниці не мав, а куховарила й прибирала в нього моя дружина. Щойно ми ступили в кімнату, Туда тицьнула йому в руки кошик.

— Бери, професоре! Я привезла тобі свіжих яєць!

— Негарно казати професорові «ти»,— стримав я її.

Та професор ще й підбадьорив дівчину:

— Кажі, донечко, кажі.

І пояснив мені, що це по-римському, бо ще давні римляни, як ото чочари, звертались один до одного на «ти», а не на «ви». І ставились до людей прихильно, наче всі були одна родина.

Провівши Туду на простору кухню з газовою плитою та іншим начинням, професор пояснив їй, як біля неї поратись.

Туда слухала уважно й сумирно, а тоді озвалася дзвінким голосом:

— А я не вмю варити.

— Як? Мені ж сказали, що вмієш! — здивувався професор.

— В селі я працювала... сапала. Ми готували тільки, щоб поїсти, але кухні, як оце, у нас не було.

— А де ж ви готували?

— На вогнищі.

— Та й ми,— проказав професор, погладжуючи собі бакенбарди,— готуємо, щоб поїсти... Скажімо, тобі треба нагодувати мене. Що ти робитимеш?

Вона посміхнулась:

— Зварю тобі густої квасолі... Потім наллю кухлик вина, а тоді дам трохи горіхів, сухих фіг.

— Оце й усе? А на друге?

— Що «на друге»?

— Ну, кажу, ніякої іншої страви, ні риби, ні м'яса?

Вона щиро засміялась.

— Таж коли ти врубаєш миску квасолі з хлібом, то невже мало? Чого ще?.. Я на мисці квасолі з хлібом сапаю цілу днину... А ти ж так не працюєш.

— Я теж працюю: досліджую, пишу.

— Е, ти собі там досліджуй!.. Але по-справжньому працюємо таки ми.

Отже, ми ніяк не могли її переконати в необхідності того, що професор називав «другим». Зрештою, після довгої балачки, ми вирішили, що моя дружина якийсь час приходитиме, щоб навчати Туду готувати. Ми перейшли в спальню для служниці — гарненьку кімнату з вікнами на подвір'я, ліжком, комодом і шафою.

Роззирнувшись, Туда спитала:

— Я спатиму сама?

— А з ким же?

— На селі ми спимо по п'ятеро в одній кімнаті.

— А тут кімната для тебе однієї.

Невдовзі я пішов, наказавши дівчині бути уважною, не лінуватись, бо я відповідаю за неї як перед професором, так і перед свояком, який привіз її сюди.

Виходячи, я чув, як професор сказав:

— Дивись мені, щоб з усіх цих книг ти щодня змїтала порох пір'яною мітелкою та ганчіркою.

Тоді вона спитала:

— А що ти робиш з тими книгами?.. Навіщо вони тобі?

— Вони для мене, як для тебе сапа — працюю, — відповів він.

— Так, але в мене сапа одна.

Відтоді професор, проходячи мимо швейцарської, завжди розповідав мені щось про Туду. Сказати правду, він не був задоволений нею. Якось навіть зізнався мені:

— Вона така наївна... Уявляєте, що встругнула? Взяла зі столу списаний аркуш — роботу одного учня — і ним заткнула пляшку вина.

— Професоре, я ж попереджав, що це селючка.

— Воно-то так,— вів своєї професор,— але ж яка мила дівчинка — добра, слухняна.

Мила дівчинка, як ото він її назвав, з першої ж платні почала вдягатися в приталені сукні і виглядала в них наче справжня синьйорина. Згодом придбала собі туфлі, сумочку з штучної крокодилячої шкіри. Також обрізала собі косу — що таки шкода. Її щоки і далі рожевіли, мов яблучка, не блідли так швидко, як у дівчат, що народились у місті,— а це подобалося не тільки професорові.

Коли я вперше побачив її з отим жалюгідним Маріо, шофером синьйорини з четвертого поверху, я зауважив:

— Дивись, щоб і тобі такого не було, як іншим!

— Учора він возив мене на Монте-Маріо,— повідомила вона.

— А потім?

— Приємно кататись на машині... А ще він он що мені подарував! — Вона показала дешеву металеву шпильку зі слоником.

— Ти, нетямо, не знаєш, що він хоче піддурити тебе,— застеріг я.— Інакше б не возив на машині. А якщо синьйора довідається, він матиме на горіхи. Отож будь обережна!

Через кілька тижнів у швейцарську зайшов професор, відкликав мене убік і пошепки запитав:

— Слухай-но, Джованні! Туда — дівчина чесна?

— Чесна, професоре, тільки наївна,— запевнив я.

— Ось що...— мовив він задумливо,— у мене зникло п'ять цінних книг... І мені б не хотілось...

Тут я заперечив, що цього не могла зробити Туда, і книги, певне, знайдуться. Професор замислився, а тоді запевнив, що надалі буде пильнувати за нею.

Якось увечері бачу — Туда заходить у ліфт з Маріо. Я піднявся слідом за ними і пройшов прямо у квартиру професора. Так сталося, що вони тільки причинили двері; отож, увійшовши в передпокій, я почув їхню розмову в кабінеті професора і збагнув, що таки не помилився. Потихеньку ступаю далі. І що ж бачу? Маріо, зіп'явшись на дра-

бину, приставлену до книжкової полиці, тягнеться аж під стелю до книг, а вона, рожевошока брехуха, притримує її і гукає:

— Оту гарну, велику... В шкіряній оправі!

Я не витримав і крикнув:

— Ну й гарно я вас застукав! Молодці, нічого не скажеш!

А я ще не вірив професорові!

Чи ви бачили коли kota, як плюснути на нього з вікна відро води? Отак і Марію, побачивши мене, кинувся в двері. Я тоді стільки наговорив їй, що інша б на її місці вдарилася б у плач. Вона слухала мовчки, похнюпившись, відтак сміливо звела очі:

— А хто в нього крав? Здачу, яку мені давали з покупок, я всю приносила... І не роблю так, як деякі кухарки, що, мовляв, переплатили за покупки вдвічі.

— Нещасна!.. А книжки? Це що — не крадіжка?

— У нього тих книжок і так багато!

— Багато чи мало, а тобі до них зась! І дивись, коли я тебе ще раз спіймаю, то за тобою аж закурить!

Та їй мов горохом об стіну, вона ніяк не погоджувалася, що таки крала.

Через кілька днів, бачу, заходить чочара у швейцарську з пачкою книг під пахвою:

— Ось я вам принесла книги професора, щоб ви не сварились не мене.

Я сказав, що це добре, а собі подумав: дівчина таки непогана, а винен у всьому Марію. Я пішов разом з нею, щоб покласти все на місце. Коли ми вже розгорнули пачку, з'явився професор.

— Ось, професоре, Туда повернула ваші книги! Вона позичала їх своїй подрузі подивитися картинки.

— Ну, гаразд. Не будемо вже про це згадувати.

У капелюсі та пальті він підійшов до книг, взяв одну, розгорнув і раптом вигукнув:

— Та це ж не мої книги!

— Як не ваші?

— Мої книги були з археології,— провадив він далі, квапливо гортаючи інші томи,— а ці п'ять книг, до того ж розрізнені, з питань права.

— Що ти наробила, дозволь спитати? — обернувся я до Туди.

Вона рішуче запротестувала:

— Я взяла п'ять книг і п'ять принесла! Чого ще ви хочете! І дорожче заплатила, ніж мені дали за ті, що продала!

Професор був настільки вражений, що дивився з роззявленим ротом на мене і Туду, не можучи вимовити й слова. А вона торочила своє:

— Ось... В такій же оправі, ще й гарніші! І вага така ж... мені їх зважили. Чотири кіло сімсот, як і в тих.

Тут уже професор усміхнувся, щоправда, гірко:

— Але ж книги не зважують, як м'ясо. Книга книзі не рівня. І що робитиму з цими, не доберу! Кожен том про щось інше! Та й іншого автора!

Туда не відступала:

— Було п'ять і є п'ять... Ті в обкладинках, і ці в обкладинках... Більш я нічого не знаю...

Зрештою, професор випровадив її на кухню, мовивши:

— Іди, годі вже! Не хочу псувати собі нерви!

Коли вже вона вийшла, він сказав:

— Неприємно... Дівчина непогана, але надто вже простакувата.

— Ви такої хотіли, професоре!

— *Mea culpa*¹,— погодився він.

Туда була в професора ще деякий час, поки підшукала собі інше місце. Я згодом бачив її у нашому молочному магазині, де вона мила посуд. Кілька разів заходила й до нас, у швейцарську. Про той випадок з книгами ми не згадували, але вона сказала мені, що вчиться читати й писати.

---

¹ *Mea culpa* — моя помилка (латин.).

Обдурив

Була п'ятниця, сімнадцяте число, але не в цьому річ. Одягнувшись, я взяв п'ятдесят тисяч лір, усе п'ятитисячними банкнотами, що їх мав віддати Оттавіо, запхнув їх у кишеню штанів і вийшов з дому. П'ятдесят тисяч лір — то була частка Оттавіо в одному дільці з фальшивими коштовностями, яке ми разом облагодили, і я вже тиждень зволікав з розрахунком. Чекаючи трамвая, я бентежився думкою, що маю віддати ці гроші, які б знадобилися й мені. Оттавіо ж не ризикував, обмежувався тільки тим, що він, метикуватий ювелір, постачав мене товаром. Весь же тягар я взяв на себе, ризикуючи потрапити за ґрати. Там, у каштановому скверіку, я, певне, не виказав би його, і сам потрапив би у холодну, а він і далі спокійно працював би у своїй крамничці, вставивши собі в око лінзу. Ця думка мучила мене, і, сівши в трамвай, я таки вирішив не дати йому нічого. Але це означало б, що мені до нього, спритного ділка, хоч не потикайся, і я мусив би шукати когось іншого, може, ще гіршого від нього. І, зрештою, для такої чесної людини, як я, це означало б не дотримати слова, а такого ще не бувало. А все ж ой як не хотілось віддавати гроші. Я тримав їх у кишені і раз по раз мацав та ніжно погладжував. Як-не-як — п'ятдесят тисяч, і якби я їх віддав, погасив мій борг, у мене стало б на п'ятдесят тисяч менше.

Поки я отак міркував, хтось торкнув мене за лікоть: то був Чезаре, найбільший злидень, якого я знав ще з часів спекуляції сигаретами на чорному ринку. Він і лишився тим, як то кажуть, «найтеплішим другом», а може, й ще жалюгіднішим. На ньому було вилянале полатане пальто, застібнуте на всі гудзики, але все одно виднілась його гола шия, без краватки та коміра сорочки. Довга чуприна його була в якомусь пір'ї та пилюці, бо спав він у бараках. Чезаре мене аж перелякав.

— Що ти тут робиш? — збентежено спитав я.

— Зійдемо на хвилину, я хочу поговорити з тобою, — мовив він.

Чомусь на ті його слова у мене зажеврила надія знайти спосіб повернути гроші, що я винен Оттавіо. Я кивнув Чезаре і подався до виходу. Трамвай зупинився, ми зійшли; якраз перед сквериком неподалік від вулиці Вольтурно. Чезаре повів мене у самотнє місце, потім зупинився і прошепотів:

— Є тисяча?

— Яка тисяча?

— Тисяча лір... Я вже два дні голодний.

— Браво, вчасно я тебе надибав. Я тільки й думав, де б подіти тисячу лір,— глузливо мовив я.

Він збагнув мою іронію і засмучено попросив:

— Тоді хоч поможи мені.

Я обережно поцікавився, про яку допомогу йдеться.

— Глянь сюди,— змовницьки прошепотів він.

Я опустил очі і на його долоні побачив блискучу монету зі стертим зображенням жінки.

— Допоможи продати цю римську монету... Гроші поділимо.

Я глянув на монету і вибухнув сміхом.

— Це ж підробка... ти погорів, ох, ох, ох... фальшивка.

Я сміявся все нестримніше, а він, злющий, тільки дивився на мене.

— Цікаво б знати, чого ти регочеш? — озвався він на решті.

Насміявшись, я промовив:

— Із твоєї затії.

— Чому?

— Бо, голубе, навіть діти тепер розбираються у фальшивих монетах...

Пригнічений, він поклав монету в кишеню:

— То позич хоч двісті лір.

Я знову згадав Оттавіо та гроші, які мав віддати йому, і мені сянула в голові щаслива думка. Зрештою, чи не щодня газети повідомляють про людей, які клюнули на гачок фальшивомонетників. Чом би й нам не поталанило?

— Мені жаль тебе,— сказав я Чезаре,— і хочу допомогти тобі... але за умови: якщо тебе застукають, ти мене не знаєш... Я чесний синьйор, якому подобаються римські монети... У мене є гроші... глянь.— Може, через марнославство, я витяг з кишені пачку банкнотів і помахав у нього перед носом.— Ось вони, а ти, коли щось, шахрай... а я ошуканий... Зрозумів?

— Зрозумів,— відразу погодився Чезаре.

Вже певний себе, я вів далі:

— Тепер давай погодимо... Яку ціну придумаємо?

— Тридцять тисяч.

— Ні, це замало, хоча б шістдесят... З них сорок тисяч беру собі, а ти — двадцять... Згода?

— Може б, навпіл?

— Тоді нема й мови.

— Гаразд, нехай буде двадцять.

— Давай поміркуємо, як це зробити,— провадив я,— ти чорнороб... працював у котловані на будові нової станції і... знайшов цю монету, взяв її собі... Гаразд?

— Гаразд.

— А потім нагодився я, кажу, що це дорога річ... Треба тільки придумати ім'я римського імператора... Яке?

— Нерон.

— Ні. Нерона не можна. Бачиш, який ти нетяма... Нерон... Його всі в Римі знають. Когось іншого.

Чезаре пошкрябав підборіддя.

— Я знаю тільки Нерона... Інших не знаю.

— Але ж,— мовив я,— їх було принаймні сотня... Веспасіан, наприклад. Невже не знаєш?

— Ах, так, Веспасіан. Пригадую.

— Але Веспасіан не підійде... Ще засміють... А що там написано на твоїй монеті... Дай-но сюди!

Він дав мені її, і я придивився: літери були, але нечіткі, і годі щось розібрати. Враз мені зринула думка і я випалив:

— Каракалла... Зрозумів? Каракалла.

— Так, Каракалла.

— Отже,— підсумував я,— зробимо так: ми розійдемося, але не далеко один від одного. Покупця підшукую я... Коли я кашляну, значить, готово, і ти підкочуйся до нього... Газд?

— Не сумнівайся.

Ми розійшлися. Чезаре став прохажати сквериком сюди-туди, а я вийшов на тротуар. В цьому місці, як я знав, ішли з вокзалу люди з околиць Рима, провінціали, усе народ сільський, однак з тугими гаманцями. Люди ці гадали, що вони хитрі, та це тільки у своєму селі, серед овець і бринзи; в Римі їхня хитрість оберталася наївністю. Я побачив кільканадцять чоловіків з вузликами, деякі були з жінками, а деякі самі, але з тих чи інших міркувань вони мене не влаштували. Між тим, що вдати, ніби когось чекаю, я витяг з портсигара сигарету і запалив. Не знаю чому, за першою затяжкою я похлинувся і закашляв. І той дурень Чезаре кинувся просто до русявого молодика, який від якогось часу крутився під деревом, і торкнув його за лікоть. Це сталося так несподівано, що я не встиг навіть гукнути його. Поки Чезаре говорив, я окинув оком молодика. Невисокий, вдягнутий поселянському, в легкій курточці з лисячим комірцем, у коричневих оксамитових штанах та в заболочених жовтих юхтових чоботях. Обстрижений наголо, він мав ясне обличчя, а під гострим носом стирчали маленькі русяві вуса. Скидався на шахрая, але, на щастя, мав також селянський вигляд. Він слухав Чезаре здивовано і майже зацікавлено. Нарешті Чезаре всунув у кишеню руку і витяг монету. Цієї миті я збагнув, що мені вже не можна стояти осторонь.

Повертаючи монету в руках, молодик розглядав її, а Чезаре щось пояснював йому.

Я підійшов і поважно промовив:

— Пробачте за нескромність... Це, може, римська монета? Чезаре отетеріло глянув на мене.

— Та ніби, — неголосно проказав молодик.

Тоді мовив я далі:

— Дозвольте глянути... Бо хочу... я антиквар... дозвольте.

Молодик передав мені монету, і я довго роздивлявся її, вдаючи вельми зацікавленого. Потім обернувся до Чезаре і суворо спитав його:

— Де ти її взяв?

Треба сказати, що Чезаре, обірваний та брудний, був, як завжди, нерішучий.

— Хочете, щоб я сказав?.. Я бідак,— проскімлив він.

— Не бійся,— заспокоїв його я,— я не перевдягнутий поліцейський... Мені можеш сказати. Де ти її взяв?

— Я чорнороб,— відповів Чезаре так само жалібно,— знайшов, коли копав у котловані. Може, скажете, скільки вона варта?

— Варта, і то, певне, чимало... Бо то ж монета часів імператора Каракалли.

— Точно, Каракалла! — вихопилось у Чезаре.— Хтось називав мені це ім'я.

Тепер настав вирішальний момент, і я різко кинув:

— Скільки?

— Що, скільки?

— Скільки хочеш?

— Давайте шістдесят тисяч лір.

То була чимала сума, і, якби не на такого дурня, як Чезаре, інший би поторгувався: «А скільки ви даєте?»

Я проказав і далі твердо, мовби не бажаючи проминути нагоди:

— Даю п'ятдесят тисяч... Згода?

Потім я глипнув на молодика і втямив, що він не проти запопасти монету. Той справді запропонував:

— Даю на десять тисяч більше. Віддай мені.

Чезаре підвів очі на мене і сказав майже обурено:

— Він підійшов перший... Мені дуже прикро, але мушу віддати йому.

Молодик, що покусував свої русяві вуса, мовив:

— Однак грошей із собою нема... Ходімо зі мною, там віддам.

— Де?

— У квестурі¹.

Чезаре злякано витріщився на нього. Я зрозумів, що необхідно втрутитися, і то найрішучіше. Ставши поміж ними, я промовив:

— Хвилинку... По якому праву? Хто ви такий? Агент?

— Ні, я не агент,— відповів жартівник,— але й не такий йолоп, як ви собі гадаєте... Хочете збути мені бляшку? Ану, ходімо до квестури... Там з'ясуємо.

Чезаре розпачливо дивився на мене. Я зібрався з духом і сказав:

— Ви помиляєтеся... Справді, коли глянути, він скидається на шахрая, я на його друга, а ви на простака. Але я його знати не знаю, ви зовсім не простаки, а я чесний антиквар... Монета справжня... і я купую її, не сходячи з цього місця.

Я звернувся до Чезаре:

— Давай сюди монету і настав руку.

Він послухався, і я, банкнота за банкнотою, відрахував йому п'ятдесят тисяч лір, тих, що мав віддати Оттавіо.

— Це вам наука,— мовив я молодикові,— вмійте відрізнити людей чесних від шахраїв...

— А звідки я знаю? Може, ви змовились? — упирився той.

Тепер, справді купивши ту фальшивку, я розлютився. Здвигнувши плечима, я вигукнув:

— Змовились, кажеш? Воно й видно, що ти селюк! У бринзі ти, може, щось і тямиш, але не в чесних людях. Отож забирайся на село... Марш звідси!

— Ану, не зводь голосу... Пройдисвіт! — зухвало крикнув молодик.— Ти з ким розмовляєш?

— Ти сам пройдисвіт...

— Шахай! — докинув він.

Я кинувсь до нього, щоб увіп'ястись в той його лисячий

---

¹ К в е с т у р а — поліцейське управлі

комір. Тут назбігалося всяких нероб, почали нас розбороняти, а я не міг вгамуватися:

— Іди бринзою торгуй, неотесо, нетямо, селюк ти.

Молодик розчинився в натовпі. І тоді я згадав про Чезаре. Кров захолола в жилах, коли я побачив, що його нема. Розборонивши мене з тим молодиком, натовп розійшовся. А Чезаре не було ні в скверику, ні на площі Езедрі. Він наче в землю запав, а з ним і моїх п'ятдесят тисяч. На моєму обличчі застиг такий розпач, що хтось зупинився:

— Вам недобре?

Аж трусячись від злості, спітнілий, захеканий, обурений, я щодуху кинувся на вулицю Віченца, до крамнички Оттавіо. Як завжди, він був на місці. Гладкий, самовпевнений, довгобородий, він щось роздивлявся під своєю лупою. Увійшовши, я, мало не плачучи, звернувся до нього:

— Оттавіо, я не можу дати тобі грошей... Візьми краще цю римську монету.

Він спокійно взяв монету, підніс її до ока і, тільки глянувши, зареготав як божевільний. Тоді підвівся і, все ще сміючись, поплескав мене по плечі:

— Підробка, це ж підробка... Ох-ох-ох! Ти погорів!

Дружба

Марія-Роза — подвійне ім'я, і дівчина, яку так звали, була також двоїста як зовнішнім виглядом, так і вдачею. Свіже, рожевощоче обличчя, округле й широке, як місяць уповні, відповідне до її тоненької фігурки. Одно слово, дивлячись на неї, здавалось, що з того обличчя легко можна виліпити два. Воно, спокійне, всміхнене, було протилежністю вдачі, яка, як я помітив, була диявольська. Чому я й казав, що вона двоїста і вдачею.

Як я до неї тільки не залицявся: спершу шанобливо, галантно, влєсливо; потім, бачачи, що вона не зважає на мене, намагався бути агресивним, напористим: підстерігаючи

на сходах у темряві, хотів силоміць поцілувати її, поки не заробив кількох стусанів і, зрештою, ляпаса. Відтак я вдавав обуреного, ображеного, зумисне не вітався або відвертався; та ще гірше — вона вдавала, ніби я для неї не існую. Нарешті, я став просити, молити, благати її майже слізною, щоб покохала мене, — та дарма. Вона не залишила мені навіть найменшої надії. Але, о лиха доле! Коли я вже хотів махнути на все рукою, вона знову прихилила мене якимось словом, поглядом чи порухом. Пізніше я збагнув, що для жінки залицяльниці те ж, що й намисто та браслети: прикраси, яких шкода позбутися. Тоді, на той погляд, той порух, я думав: «А все-таки щось є... Спробую ще».

Раптом я довідався, що ця кокетка заручилася з моїм найкращим другом Аттіліо. Я розлютився передусім тому, що вчинила вона це мені на зло, нічого не кажучи; бо ж не хто інший, а я познайомив Аттіліо з нею. Отак, сам не відаючи, я посприяв цьому.

Але я щирий друг, і для мене дружба над усе. Я кохав Марію-Розу, та після тих заручин вона стала для мене чужою. Їй хотілось і далі бентежити мене; але я давав їй зрозуміти, що це не годиться, і, зрештою, якось сказав відверто:

— Ти жінка і не зрозумієш дружки. Відколи заручилася з Аттіліо, ти для мене не існуєш... Я тебе не бачу, не чую... Ось так!

Спершу вона наче визнала мою слушність, але й надалі спокушала мене, і я вирішив уникати її і слова дотримував. Пізніше я почув, що вони одружилися і поселились у її сестри, сиділки, і Аттіліо, який дев'ять з десяти днів був безробітним, влаштувався носієм в одній транспортній конторі. Марія-Роза працювала прасувальницею, але поденно. Ця новина дещо заспокоїла мене. Я ж бо знав, що їм було не з медом і подружнє життя довго не триватиме. Але як щирий друг я й надалі не втручався в їхні подружні справи. Друг є друг, і дружба — свята річ.

Я лудильник, а лудильники, як відомо, ходять по домах і бувають навіть там, де їм не хотілось би бути. Одного дня,

йдучи до клієнта із закинутою за спину торбою та подвійним витком свинцевої трубки через плече, я почув, як хтось гукає: «Ернесто!» Я повернувся — то була вона. Коли я побачив її повне, спокійне обличчя, осину талію, округлі стегна та пружні груди, то знову запалав коханням і затамував дух. Але потім подумав: «Коли ти друг, то й поведься як друг». І мовив їй сухо:

— Скільки літ, скільки зим...

Вона тримала сумку з покупками — овочі й пакунки.

— Не впізнаєш мене? — посміхнулася вона.

— Я ж сказав тобі: скільки літ, скільки зим.

— Проведи мене додому, — мовила вона. — Якраз у нас на кухні почав протікати умивальник... Підемо?

— Ну, якщо потрібен ремонт, то гаразд, — відповів я.

Вона глянула на мене поглядом, від якого колись аж паморочилась у мене голова. І додала:

— Понеси-но мені сумку...

І ось я, нав'ючений як осел, з торбою залізяк, свинцевою трубкою і її покупками поплентався за нею. Йшли ми недо-вго, збочили в завулок і опинилися в під'їзді, що більше скидався на печеру, піднялись по вологих, темних та смердючих сходинках. На півдорозі вона обернулася і мовила з посмішкою:

— Пригадуєш, як ти підстерігав мене в темряві... Як ти мене лякав... Чи вже забув?

Я твердо відповів:

— Марія-Розо, я нічого не пам'ятаю... Пам'ятаю тільки, що я друг Аттіліо і що дружба над усе.

— А хіба я кажу, що ти не мусиш бути другом? — трохи розгубилась вона.

Ми ввійшли в квартиру: три кімнати під дахом, вікна виходять надвір — темний колодязь, без сонця. В кухні не повернутися. Марія-Роза сіла на стілець, насипала повну пелену квасолі і заходилася лущити її. А я, поставивши сумку на підлогу, почав оглядати умивальник. І відразу побачив, що труба проіржавіла, слід її міняти.

— Треба ставити нову трубу. А поки що цю запаяю. Ти заплатиш? — попереджую її.

— А дружба?

— Гаразд,— зітхнув я,— поставлю безплатно... А ти мене поцілуєш за це?

— А дружба?

Я прикусив губу і подумав: «У дружби, виявляється, два боки»,— але нічого їй не сказав. Далі я взяв плоскогубці, зняв прокладку, що прогнила, витягнув з сумки паяльну лампу і мовчки почав заливати бензин. Тут, чую, вона запитує:

— Ти справді друг Аттіліо?

Я озирнувся, щоб глянути на неї: сидить, опустивши очі, тиха, всміхнена, і перебирає kwasолю.

— Звичайно,— відповідаю.

— Тоді,— веде вона спокійно,— можна говорити з тобою відверто... Ти його добре знаєш, отож я хотіла б перевірити деякі свої здогади.

Я відповідав, що слухаю її, а сам, розпаливши паяльну лампу, регулював полум'я.

— Чи не здається тобі, наприклад, що теперішня його робота не дуже хороша... працює носієм...

— Ти хочеш сказати вантажником...

— Носій — то не ремесло... Я наполягаю, щоб він вчився на фельдшера... Моя сестра могла б влаштувати його в поліклініці.

Я тим часом взяв паяльник і, тримаючи його, бовкнув:

— Ти хочеш знати правду?

— Авжеж.

— Так ось: я друг Аттіліо, але це не заважає мені бачити його вади... Перш за все — він ледащо.

— Ледащо?

Я взяв шматок олова і почав паяти. Вогонь гуготів, і я підвищив голос.

— Авжеж, ледащо... Ти, моя люба, звикай до чоловіка-нероби... Я ось трудяга, а він ледар, любить пізно вставати,

потинятися, піти в кав'ярню, почитати спортивні новини в газеті, побазікати... Це, може, годиться для вантажника. Але фельдшер — робота відповідальна... Ні, він її не потягне.

— А я,— відповіла вона так само задумливо й спокійно,— не впевнена, чи він і ту роботу має. Каже, що йде на роботу, а грошей його я ще не бачила. Може, він мене дурить... Як ти гадаєш?

— Дурить? — перепитав я.— Та він найбільший брехун, якого я знаю... Він тобі такого наговорить, що тільки слухай... До побрехеньок він перший.

— Я так і думала... Але, коли не йде на роботу, то куди ж? Не вірю, що він тільки тиняється по кав'ярнях... Тут щось не те... Він завжди поспішає, усе такий зайнятий.

Вона вмовкла, щоб взяти зі столу каструлю під квасоллю. Я глянув на неї через плече: всміхнена, спокійна, лагідна. Тоді мовила далі:

— Знаєш, у нього є хтось... Ти знаєш його. Це правда?

Якийсь внутрішній голос застеріг мене: «Пильнуйся, Ернесто!» Але чи то кривда взяла гору над розважливістю, чи то в мені ожили якісь надії, я відповів:

— Таки так, жінки для нього — все... Вродливі чи погані, молоді чи старі... А ти хіба не знала?

Я закінчив п'яти, погасив лампу і пальцем зарівняв м'яке ще олов'яне кільце. Потім став закручувати ключем гайку.

Вона тим часом спокійно мовила:

— Так, дещо я знала, але нічого певного... Тепер, знаєш, про що я здогадуюсь... Що він злигався з отією Емілією, знаєш її? Руда, та, що працювала зі мною у прасувальні... Що ти на це?

Я підвівся. Марія-Роза, висипавши квасоллю у каструлю, теж підвелась і стріпувала плаття від стручків. Тоді підійшла до вмивальника, підставила каструлю, щоб помити ягоди. Я ступив до неї і обхопив руками її гнучкий стан.

— Так, це правда, він зустрічається з нею щовечора, чекає на неї біля прасувальні і проводить її додому. Тепер ти все знаєш: чого ж зволікаєш?

Вона ледь повернула обличчя і з посмішкою відповіла:

— Ернесто, чи не ти казав, що ти йому друг? Не чіпай мене!

Я спробував обійняти її, але вона випручалася й сказала твердо:

— Ти вже полагодив... Йди вже.

Я схаменувся і відповів:

— Справді... Але ти закрутила мені голову... Треба, щоб ти завжди нагадувала мені, що я друг Аттіліо, а ти його дружина.

Кажучи це, я, ошелешений, забрав свої залізяки і зібрався вже йти. Та двері від кухні нараз розчинилися і зайшов Аттіліо.

— Здоров, Ернесто! — радісно привітався він.

— Марія-Роза попросила мене полагодити трубу.

— Дякую, — сказав він, підходячи ближче, — дуже дякую.

Нараз голос Марії-Рози, спокійний, але твердий, змусив нас обох повернутися:

— Аттіліо!

Вона стояла біля плити і, поклавши руку на мармурову дошку, посміхалась. Рівним голосом вона вела далі:

— Аттіліо, Ернесто теж каже, що ти ледащо.

— Ти казав це?

— А потім він підтвердив те, що я й так знала: ти щодня зустрічаєшся з Емілією і кохаєшся з нею; коли я надриваюся тут, як служниця, прасую людям, ти розважаєшся з нею, а мені кажеш, ніби йдеш на роботу... І нічого відбріхуватися, що це неправда! Ернесто твій друг, знає тебе як облупленого, він підтвердив усе.

Вона говорила спокійнісінько. І я аж тепер збагнув, що дав себе піддурити. Закінчивши говорити, вона схопила праску з плити і жбурнула в нього, та так, що якби він не відхилився, сталося б лихо. Те, що було потім, я не годен оповісти. Вона цілком спокійно хапала, що потрапить під руку, і жбурляла в нього. Він кинувся в двері. Вислизнув і я, залишивши на підлозі два чи три метри моєї свинцевої трубки, і

стрімголов кинувся по сходах. Навздогін мені долинав його голос:

— Тільки ще раз поткнись сюди! Живим звідси не вийдеш.

Я відчув себе в безпеці аж за мостом, у скверику на площі Свободи. Тут я присів, щоб перевести дух. Тоді ж я подумав, що дружба смикнула мене за язик розповісти їй це, бо ж я знав, який насправді Аттіліо, а це мені не подобалося. І я присягнув собі, що більше нікому не буду другом.

Катерина

Я одружився у віці вісімнадцяти років і сподівався всього, тільки не тієї зміни, що сталася згодом з Катериною.

Вона була тоді непримітною дівчиною з гладеньким волоссям, розчісаним на проділ, з правильними рисами невиразного, безбарвного обличчя. Гарні були хіба що очі — великі, якісь наче бляклі, але лагідні. Вона сподобалася мені своєю зовнішністю: пишні груди, широкі стегна, а все інше — руки, ноги, спина — тендітні, як у дівчинки. Уся принада її була не у вроді, а сумирній вдачі, і, гадаю, саме через ту вдачу я і закохався в неї. Хто не знав тоді Катерини, не міг навіть уявити собі, що то було за чарівне створіння. У неї були стримані та зосереджені рухи, які мене просто чарували: ніколи не мовить різкого слова, не гляне сердито, корилась моїй волі і дивилась на мене, ніби прохаючи дозволу, перш ніж зробити щось, аж мені ставало ніяково. Іноді я думав собі: «Далебі, я не заслужив такої дружини». Така вона була терпляча, покірна, віддана. Про її вдачу знав увесь квартал; отож на базарі жінки казали заздрісно моїй матері:

— Твій син узяв святу... Щасливий!

Хоч я волів мати не таку аж занадто сумирну жінку і часто казав їй:

— Катерино, ти ніколи не мовила грубого слова, ніколи не зробила чогось поганого?

Це я говорив жартома, ніби й справді хотів почути грубе слово, побачити щось погане в ній.

Ми переїхали до моєї матері в провулок П'ятої вулиці, де в мансарді було кілька вільних кімнат. Мати мешкала внизу, і там же на першому поверсі був наш кондитерський магазин. Отак ми жили та працювали всі в одному домі.

Два перші роки Катерина була лагідна, якою я її знав, а то й ще лагіднішою, бо любила мене, була вдячна, що я одружився з нею, дав їй житло, створив кращі умови. Вона була ніжною зі мною, з моєю матір'ю і сама з собою, коли ніхто не бачив.

Бувало, повернувшись опівдні додому, я нишком зазірав, як вона пораяється на кухні, і завмирав, зачарований, дивлячись на неї, заклопотану та мовчазну, що неквапливо й граційно рухалась по вузькій кухні. Здавалось, вона не варить обід, а стоїть у церкві перед вітарем. Тоді я зненацька входив, обіймав її, а вона після поцілунку казала всміхнено і ніби сердито отим своїм ніжним голосом:

— Ти мене налякав.

Після двох років подружнього життя з'ясувалось, що вона не може мати дітей. Впевнилися ми в цьому поступово. Нам хотілося хлопчика — і ми не переставали говорити про це, а коли не вийшло, наважились піти до одного лікаря, потім до другого, третього. Потім Катерина ще лікувалась, платячи великі гроші, аж доки не зрозуміла, що все марно.

— Не бери близько до серця,— заспокоював я її.— Так уже нам судилося...

Спершу Катерина ніби змиралась. Та не все виходить так, як хочеться; може, вона й хотіла змиритися, але не могла. Саме тоді вона й почала змінюватись. Чи не раніше від вдачі змінився її вигляд — колись лагідні очі стали колючі, куточки уст скорботно стяглися, голос, що раніше бринів як пісня, огрубів. Хоч вона й приховувала, але я невдовзі помітив цю перемену, бо спочатку вона позбулася своєї ніжності, а згодом стала неприязна, злостива. Почала ображати мене словами, від яких у мене аж дух спирало: «Тобі

подобається чи ні — мені байдуже!», «Не набридай!», «Іди до дідька!», «Щоб ти провалився!».

Спочатку вона наче б сама дивувалася своїй мові, та з часом звикла і майже не говорила інакше. На всяку дрібничку грюкала дверима. У домі двері не переставали гримотіти, а мені здавалося, що то мені дали ляпаса.

Раніше вона озивалась до мене ніжними словами, як жінка до свого чоловіка: «мій любий», «моє ти кохання», «скарбе мій», а тепер я тільки чув «бовдуре», «йолопе», «телепню», «нетямо». Більше нічого не бажала казати. Не терпіла жодного заперечення і, не вислухавши мого зауваження, обзивала мене ідіотом:

— Та цить! Ти ідіот, нічого не тямиш!

А коли не траплялось зачіпки для сварки, вона намагалась її знайти. Вона вигадувала такі капості, що, якби вони мене не ображали, то дивували б своєю вишуканістю та витонченістю. Вміла знайти, як то кажуть, слабіну, а я вирішував: «Зціплю зуби й мовчатиму». Вона вміла так допекти, так підкусити, що я аж сичав. То нападала на мою родину, мовляв, усі мої родичі — потолоч, а вона, бач, дочка службовця. Насправді ж батько її був у муніципалітеті якимсь напівголодним писарчуком. Іншим разом її дратував мій вигляд. Я на одне око недобачаю й на зіниці маю плямку, схожу на краплину крові. Скрививши рота, вона казала:

— Не підходь до мене. Мені остогидло твоє око... Як тухле яйце.

Звісно, немає гіршого, коли висміюють твою родину або фізичну ваду. І справді, мені уривався терпець, і я починав кричати. Тоді вона з жовчною посмішкою на вустах казала:

— О, вже завив... З тобою й не поговориш до ладу, все горланиш... І школа нічого тебе не навчила?

Коротше кажучи, мені залишалось одне — тікати з дому. Я так і робив. Виходив і рушав набережною Тібру, сам-один, засмучений і нещасний. Однак я не лютився на неї, а, навпаки, співчував їй, бо розумів, що я витриваліший за неї і що їй куди важче. Така вже вона була, що сама катувала себе, і

це видно було хоч би з того, як вона ступала та дивилась: люто, стривожено, пожадливо, мов той звір, що марно чогось шукає. Відповідала мені різко, в голосі її було більше, ніж роздратування та антипатія, вчувалось гарчання звіра, що мучиться, не відаючи чому, і накидається на невинних. Мій здогад про зміну в її вдачі підтвердила і її мати, котра на мої скарги розповіла, що Катерина ще змалку те й робила, що носилася з ляльками і гралась у маму із своїм меншим братиком... З роками у неї все зростала пристрасть жінки, яка сподівається мати багато дітей. Вона це знала і на це розраховувала. Але дітей не було, і бідолашна знавісніла.

Так збігло п'ять років. Справи в крамниці йшли добре, але я був нещасливий, відчував, що це не життя. З Катериною було все гірше й гірше: тільки гарикала та ображала мене. Сусіди вже не казали, що я взяв святу. Не святу, а сатану впустив я собі в дім. Бідолашна мати втішала мене, кажучи, що, може, колись знайдеться дитина, і Катерина переміниться на краще. Але я зневірився і, спостерігаючи, як вона грюкає в хаті з набурмосеним обличчям, сповнена зненависті та злості, думав собі: одного дня, як оскаженілий пес, вона накинеться і загризе мене. Я не бачив тому кінця-краю і, прогулюючись набережною та поглядаючи на річку, міркував собі: «Мені двадцять п'ять років; я, так би мовити, ще хлопець, а життя моє зав'язане, нема просвітку, бо я приречений жити з сатаною». Я знав, що не розлучуся з нею, бо кохаю її, та й у неї тільки я один був на світі, але й розумів, що лишатися з нею — то пекло. Від тих думок мене охопив такий смуток, що я мало не кинувся в річку.

Якось увечері, повертаючись додому, я несамохіть зійшов по брудних сходинках і, вибравши собі місцину під склепінням мосту, зняв піджак, згорнув та поклав його на землю. Тоді в напівсутіні написав записку і поклав на піджак. В тій записці було:

«Я вкорочую собі віку через дружину». І підписався. Був початок зими. Тібр, темний, повен гілляк та всяких уламків, холодний, ніби печера, мав моторошний вигляд. Коли я

зібрався був скочити у воду, мене охопив страх, і я заплакав. Схлипуючи, я кинувся назад, збіг сходами і подався додому. Вбіг прямо до спальні і схопив за руку Катерину, що вже спала, розбудив її.

— Ходімо! — наказав я.

Вона перелякалась і, ледве дихаючи, подріботіла за мною. Може, боялась, що я вб'ю її, бо перед сходами спробувала пручатись. Було темно, безлюдно, і я змусив її зійти вниз. Вона попереду, я — в сорочці та маніжці — за нею. Під мостом я показав їй піджак, підняв записку і дав їй, кажучи:

— Ось до чого ти мене довела! Чому, Катерино, ти така? А яка ж була ніжна! Тепер ти справжня фурія! Чому?

По цих словах вона й собі заплакала і пригорнулась до мене, запевняючи, що відтепер стане іншою. Тоді допомогла мені надягти піджак, і ми повернулись додому. Я розповідаю про це, щоб передати, в якому відчаї я перебував. Але Катерина не стала іншою. Вона тепер ще й допікала мені за те, що я не наважився вкоротити собі віку.

Був тисяча дев'яtsel сот сорок третій рік. Після перших же бомбардувань мати вирішила, що треба зачиняти крамницю та їхати в Компанью, на село до Валлекорса. Катерина то хотіла, то не хотіла, і я мало не божеволів. Нарешті ми вирушили на якомусь грузовику, що їхав по борошно та інші продукти для чорного ринку. Ми сиділи в кузові на якихось лавках, тримаючи на колінах валізи. Проїхали трохи і опинились у чистому полі, далеко від гір, серед голих та найжачених стернею нив. Через оту спекоту я мало не заснув, аж враз грузовик зупинився і водій гукнув:

— Літак! Усі в канаву!

Літака ще не було видно, але наростав гул мотора, грізний, металевий, зловісний. Неподалік тягнувся ряд тополь та інших дерев, і саме звідтіля долинали гудіння. Я гукнув до Катерини:

— Мерщій ховайся!

Але вона тільки здвигнула плечима і огризнулась:

— Я лишаюсь.

— Ховайся,— наполягав я,— бо загинеш!

— А мені байдуже.

Ця її відповідь долинула до мене, коли я вже зістрибнув з кузова на землю, а тоді кинувся до рову. За мить літак затулив небо над нами, і серед ревоту моторів я почув, як зататакав кулемет.

Катерина сиділа на грузовику, а кулі здіймали хмаринки пилу, що поволі розвіювалися. Літак зник на вогнистому небі, наче білий метелик. Посеред дороги все ще стояв грузовик, де залишалася Катерина. Я підбіг до нього, гукнув її, але вона не озивалась. Скочивши в кузов, я побачив, що вона мертва.

Отак у двадцять п'ять років, коли переді мною було ще все життя, широке, вільне, таке, про яке я мріяв колись на набережній Тібру, я овдовів. Але я кохав Катерину і ще довго не знаходив собі розради. Мені думалось, що збурена інстинктом, який нуртував у ній, вона не знала й сама що вдіяти. А не знайшовши виходу, озлобилася. І врешті замість того, що шукала, знайшла свою смерть. І тут ми не могли нічим зарадити. Вона змінилася й загинула з незалежних від неї причин. Із тих же причин я страждав, а потім позбувся страждань. Лагідність, яку я колись так любив у ній, їй подарувала доля, точнісінько так, як породила злість і принесла смерть.

Слово «мама»

Чого тільки не трапляється в житті! Якось увечері, опинившись зі Стефаніні в кав'ярні, отак за розмовою я спитав його, чи не міг би він мені скласти листа, наче від людини, що голодує, безробітна, має на своєму утриманні тяжко хвору матір і через те сподівається на людське милосердя, прохаючи допомоги, аби не вмерти з голоду та підлікувати хвору.

Стефаніні, вічно голодний сам, завжди без гроша, завжди в пошуках щасливої нагоди, володів пером, як справжній

писар. Він був журналіст, не раз посилав статті до місцевої газетки, а на дозвіллі міг скласти й вірша на ту чи іншу тему з усіма як годиться римами.

Моє прохання зацікавило його, і він одразу спитав, навіщо мені той лист. Я пояснив, що чого тільки не буває в житті: сам я малописьменний, і, може статися, такий лист стане мені в пригоді, бо ж не щодня маєш під рукою людину, як ось Стефаніні, спроможну розумно написати листа. Ще більше зацікавлений, він запитав, чи справді таки моя мати недужа. Я відповів, що, дякувати богу, моя мати, сільська праля, при доброму здоров'ї, але всяк може трапитись. Одно слово, він прискіпливо розпитував, і я признався йому: живу, мовляв, з випадкових заробітків, і коли нема нічого ліпшого, то може прислужитися й такий лист. На мій подив, він не обурився і розпитував далі, як я його думаю застосувати. Відчувши, що моє горе болить і йому, я сказав відверто, що подамся до якоїсь заможної особи і залишу їй разом з листом якийсь художній виріб — бронзову статуетку чи малюнок, сказавши, що через годину зайду взяти пожертву.

Художній виріб я дарував ніби на знак вдячності за доброзичливість; насправді це мало спонукати до ще більшої щедрості, бо ж навряд чи добродійник схоче взяти більше, ніж дати. Насамкінець я наголосив, що вміло складений лист — запорука успіху; в усякому разі, не буде загрози, що хтось на тебе заявить у поліцію, бо йдеться про мізерію, та, зрештою, хто признається, що його обдурено.

Стефаніні уважно вислухав мої пояснення і погодився написати такого листа. Я сказав, що треба насамперед головну увагу приділити голоду, безробіттю та материній недузї. Він пообіцяв, що напише все якнайкраще. Велів власникові кав'ярні принести аркуш паперу, витяг авторучку і, задерши голову, замислився. Потім швидко накидав листа без виправлень та помилок, що аж не вірилося. Видно, його підштовхувало марносластво; я ж бо похвалив його писарський хист та знання усіх тонкощів цього мистецтва. Скінчивши, він подав мені аркуш, і я, прочитавши, просто

остовпів. Голод, безробіття, материна недуга були розписані такими правдивими та щирими словами, що навіть я, знаючи що й до чого, майже розчулився. Як справжній письменник, Стефаніні майстерно вживав безліч разів слово «мама» у таких виразах: «моя люба мама», «моя бідолашна мама», «моя дорогесенька мама», знаючи, що «мама» одне з тих слів, що западають прямо в душу. Крім того, він чудово розумів мій хід з статуеткою, і та частина листа, де йшлося про бронзову фігурку, була неперевершеним зразком того, як можна говорити, нічого не сказавши, і просити, нічого не просячи, одно слово, як можна непомітно закинути гачок риби. Я захоплено сказав йому, що це справжній шедевр, і він задоволено розсміявся, погодившись, що вийшло таки гарно, а ще він хотів би зберегти його собі і попросив мене переписати листа. Я переписав його, заплатив за каву, і ми розійшлися як щирі друзі.

Через кілька днів я вирішив скористатися листом. Тоді в кав'ярні Стефаніні назвав мені особу, у якої, на його думку, мені поталанить. То був адвокат Цампикеллі, що рік тому поховав матір. Вельми засмучений тяжкою втратою — як запевняв Стефаніні,— він вирішив чинити добро, допомагати людям як тільки можна. Отже, то була підхожа людина; лист Стефаніні зворушував та переконував, тому адвокат, переживши таке горе, мусив глибоко перейнятися моїм нещастям. Тож одного ранку я взяв листа і маленьку позолочену чавунну статуетку лева з лапою, покладеною на кулю, зроблену під мрамур, і пішов до адвоката. Він жив на Праті в особняку, що ховався в старому саду. Покоївка відчинила мені, і я квапливо мовив:

— Передайте цю річ і лист адвокатові. Скажіть йому, що мені зараз ніколи і я зайду через годину.

Передавши все це їй у руки, я пішов. Ту годину я проблукав безлюдними вулицями, повторюючи подумки слова, які мав сказати адвокатові. Маючи піднесений настрій і ясну голову, я був певен, що знайду потрібні слова в розмові з адвокатом. Через годину я був біля особняка і подзвонив.

Я сподівався побачити людину мого віку, а виявилось, то чоловік років за п'ятдесят, лисий, з брезклим, млявим, червоним обличчям, сльозавими очима, як у сенбернара. Я подумав, що його покійна мати мала не менш як вісімдесят років. І справді, на письмовому столі стояла фотографія старенької сивокосої синьйори із зморщеним обличчям. За заваленим книжками столом сидів адвокат з довгою бородою у шовковому смугастому халаті. Просторий кабінет заповнювали книги, картини, статуетки, різна зброя та вази з квітами. Адвокат, голосом, в якому вчувався смуток, запросив мене сідати. Потім, обхопивши обома руками голову, наче зосереджуючись, проказав:

— Я отримав вашого вельми зворушливого листа...

Я з вдячністю подумав про Стефаніні і відповів:

— Синьйоре адвокат, це правдивий лист, тому й зворушливий. Він іде від самісінького серця.

— Але чому ви обрали саме мене?

— Синьйоре адвокат, скажу відверто: я знаю, що ви зазнали важкої втрати.— Адвокат слухав, примруживши очі.— І я подумав: переживши смерть матері, ви розумієте горе сина, у якого на очах теж помирає мати і якій не може нічим порадити...

На ці слова, які я промовляв жалібно, бо вже ввійшов у свою роль, адвокат схвально похитував головою, ніби кажучи, що розуміє, а потім глянув на мене:

— Ви безробітний?

— Безробітний? Мало сказати, що безробітний, синьйоре адвокат. Я у відчаї... Обійшов усі контори. Вже два роки нічого не знаходжу. Синьйоре адвокат, я вже й не знаю, що його робити.

Я говорив запально. Адвокат знову обхопив руками голову, а тоді спитав:

— А що з вашою матір'ю?

— Синьйоре адвокат, вона хвора на оце,— сказав я і, щоб більше розжалобити його, жалісливо скривився, вказуючи пальцем на груди.

Він тільки зітхнув і промовив:

— А ця річ... Вона з бронзи?

Я передбачив таке питання, отож відразу відповів:

— Синьйоре адвокат... ми бідні, справжні злидні... Але не завжди так було... Колись і ми були заможні... Мій тато...

— Тато?

— Хіба ж так не кажуть? — здивовано поспитав я.

— Чому ж,— мовив він, потираючи собі скроні,— саме так і кажуть. Я слухаю вас.

— Мій тато мав крамницю... У нас був дім, жили в достатку, синьйоре адвокат, та все довелося продати, все до крихти... А ця бронза — останнє, що залишилося... Вона стояла на письмовому столі тата.

— Тата?

Збентежений, я, не знати чому, виправився:

— Авжеж, мого батька... Це наш останній скарб... Синьйоре адвокат, я хочу, щоб ви прийняли його на знак моєї вдячності за вашу ласку...

— Так, так, так,— повторив адвокат, потираючи скроні, мовби кажучи, що все розуміє. Хвилину він сидів з опущеною головою, наче обмірковував щось. Нарешті стрепенувся і спитав:

— Через скільки «м» ви пишете слово «мама»?

Тут я справді розгубився. Майнула думка, що, переписуючи лист Стефаніні, я зробив помилку. Тож сказав невпевнено:

— Я писав через два «м» — одне на початку і одне посередині.

Він застогнав і видавив із себе майже болісно:

— Бачиш, через усі ці «м» воно мені не подобається.

Тепер я подумав, чи, бува, смерть матері не затьмарила йому розуму.

Про всяк випадок я зауважив:

— Але так кажуть... діти, та й дорослі так говорять усе життя, поки мати жива... І навіть пізніше.

— Так ось! — скрикнув він ураз, вдаривши кулаком по

столі, що я аж здригнувся.— Через ті всі «м» слово мені й не подобається... Втямив, Лопресто? Дуже не подобається.

— Але ж, синьйоре адвокат, що ж я можу? — пробелькотів я.

— Я знаю,— і він знову обхопив руками голову, мовлячи вже спокійним голосом,— я знаю, як кажуть і пишуть слово «мама», а також як треба казати й писати слово «тато»... про це згадує навіть Данте... Ти читав коли-небудь Данте, Лопресто?

— Так, синьйоре адвокат, я читав... Щось читав.

— Але все одно ці два слова мені не подобаються,— провадив він далі,— і, може, «мама» мені ще більше не подобається, аніж «тато».

Я замовчав, не знаючи що й казати. Потім, після довгої мовчанки, таки наважився:

— Синьйоре адвокат, я розумію, що слово «мама» через те горе, яке вас спостигло, не до вподоби вам, однак ви повинні мати співчуття до мене... У всіх нас є мами... тобто матері...

— Так, у всіх...— погодився він.

Знову мовчанка. Тоді він узяв зі стола мого лева і простягнув мені:

— Бери, Лопресто, свою статуетку.

Я взяв статуетку і підвівся. Він витяг з кишені гаманця, дістав, зітхаючи, банкноту на тисячу лір і сказав, даючи мені:

— Ви, здається, непоганий хлопець... Але чому не працюєте? Ви скоро опинитеся в тюрмі, Лопресто. Ось вам тисяча лір.

Ні живий ні мертвий я взяв гроші і подався до дверей. Він провів мене до порога:

— До речі, Лопресто, у вас є брат? — раптом запитав він.

— Ні, синьйоре.

— Два дні тому приходив один з таким же листом, як ваш... Хвора мати, все так само... Навіть статуетку мав, хоч трохи іншу: не лева, а орла... Оскільки зміст листа той самий, я подумав, що то ваш брат.

Я нічого не міг сказати, тільки спитав:

— Такий маленький, чорнявий, з блискучими очима?

— Точнісінько так, Лопресто.

З тими словами він виштовхав мене за поріг, і я, пригломшений, притискаючи до грудей лева — імітацію під бронзу, опинився на вулиці.

Ви зрозуміли? Стефаніні скористався моїм листом, де все написано по моїй вигадці, раніш за мене. І в тої ж самої особи. Скажу по правді, я обурився. Нічого, коли б якийсь бідак, злидень, як ось я, скористався б тим листом чи окремими його зворотами. Але щоб до такого дійшов Стефаніні, письменник, поет, журналіст, хоч і збіднілий чоловік, який стільки перечитав книжок і знав до того ж і французьку мову, — то вже занадто. Я подумав, що марнославство зіграло тут не останню роль. Він, певне, подумав собі: «Вийшов гарний лист, чом би не поживитись і самому», — і подався до адвоката Цампикеллі.

Китайський собака

Тієї зими, не відаючи, як собі зарадити, я надумав стати гицлем. Але не найматись у муніципалітет, а приватно, щоб мати винагороду за кожного поцупленого собаку. Я ходив по фешенебельних кварталах о порі, коли здебільшого виводили собак на прогулянку. Щойно з'являлася котрась із служниць, я, тримаючи в кишені шворку із затяжною петлею, простував за нею на певній відстані. У служниці, звісно, обмаль часу на розваги, отож кожную нагоду вона використовує для зустрічі з подругою чи нареченим. Вона пускає собаку, який зразу ж біжить попереду, обнюхуючи та піднімаючи ногу біля кожного рогу. Як тільки я бачив, що служниця забалакалась, мерщій підходив до собаки, накидав петлю і зникав за рогом. Важко було потім добиратися до мого дому на Тормаранчо: і пішки йшов, і на таксі їхав, і на вантажній машині. Аж смішно сказати — «до мого дому».

Скоріше — до кутка однієї з тих халуп на Тармаранчо, що я наймав у Боніфаці, одного робітника, мого приятеля. В тій же кімнатці спав він, його дружина та троє дітей, отож на ніч розкладали матраци, і, щоб пройти, треба було комусь піднятися та згорнути свою постіль. Я залишав собаку у Боніфаці, котрий знав про це моє заняття, а наступного дня йшов у той будинок, звідкіля була служниця, і казав, що знайшов собаку.

Мене кликали у пишні, в мармурах та дзеркалах передпокої, де мене мало не носили на руках. Другого дня я відводив собаку і, отримавши винагороду, ішов починати нове діло.

Якось, вийшовши, як звичайно, зі своєю шворкою, я впіймав дивного собаку. Таких я ще не бачив: ніби лев, голова велика, як м'ч, заросла пишною шерстю, тулуб пострижений, морда коротка, язик чорно-фіолетовий. Гарна тварина, але малорухлива, та ще й сумна, ніби замислена, пленталася за мною з таким похнюпленим виглядом, наче вже знала, що її чекає. Саме йшов дощ, на мені були тільки майка, драний піджачок та зношені черевики. Одно слово, промок я так, що мені зуб на зуб не попадав, а в черевиках хлюпала вода. На Тармаранчо знову йшов дощ — бо ж місцевість низинна — порозмивало будинки, і я, замість тепла в халупі Боніфаці, опинився у воді. Його дружина голосила з розпуки, діти плакали, а він сам заходився прокладати дошки на залитій водою підлозі. Я ліг спати без вечери, і тієї ночі мене залихоманило, та так, що вранці не міг встати з постелі. Хворів я цілий тиждень. Лежав у кутку на розкладачці, а наді мною висіло моє дрантя на шнурках, протягнутих від однієї стіни до другої. Я дивився на ту кімнату із загорнутими матрацами у кутках та іншим лахміттям, що звисало зі шворок, які перехрещувались у всіх напрямках, а по підлозі рухались якісь липкі, чорні плями: то були таргани, що вилазили щоранку після дощу із щілин цегляних стін.

Я лежав майже в темряві, бо дощ не вщухав і двоє з трьох вікон були забиті картоном. Дружина Боніфаці куховарила

в сусідній кімнатці, а я лишився сам і не нудьгував, бо, коли хворий, не маю охоти говорити, а роздумую собі мовчки про всяку всячину. Собака поводив себе добре; щоб йому не зашкодила волога, я вистедив з ганчір'я та стружки барліжок під розкладачкою, і те й робив, що простягав руку та гладив його по голові. Навіть у тій гарячці я думав про собаку і давав гроші дружині Боніфаці, щоб купила йому щось поїсти. І робив це не з думкою про винагороду, а просто я люблю тварин і не зношу, якщо вони мучаться. На сьомий день я почав марити, мені ввижалося, ніби від мене забирають собаку. Отож я попросив Боніфаці, щоб він поклав мені його на розкладачку. Він поклав, а я, пригорнувши собаку до себе, притулився обличчям до його тепленької шерсті і так заснув.

Вночі, може, через той собачий кожушок я так спітнів, що аж мокрий став. Потім я відчув знемогу, і під ранок гарячки як не було. Собака всю ніч не ворухився, а я, прокинувшись, відчув, як він дихав мені в лице своїм трохи уривчастим подихом, може, я його надто притиснув.

Я полежав іще кілька днів, тим часом випогодилось. Задля розваги я пішов прогулятися по Тормаранчо, ведучи за собою собаку на повідку. За околицею виднілося кілька бараків, ще гірших від халуп на Тормаранчо. Уявіть собі їх: з дощок та з бляхи, дахи з гофрованих бляшаних шматків, двері такі низькі, що, коли заходиш, треба нагинатися. В одному з бараків жив китаєць, з тих, що продають краватки. Він приїхав кілька років тому, залишився і тепер жив з однією жінкою на ім'я Фессерія. То вона робила ті краватки; сама була худорлява, білява, тендітна й довгобрана, з великими чорними бровами та чорними очима. Волосся мала густе, чорне й м'яке, як шовк, і, коли трохи наводила губи помадою, виглядала навіть гарною. Китаєць був як китаєць: подивившись ззаду — ніби італієць, низький, приземкуватий, але як обернеться, відразу видно, що китаєць. Я прогулювався з собакою побіля того барака, і враз вийшли надвір вони обоє — вона з відром води, яке мало не вилила

мені під ноги, а він з каструлею у руках — щось варив. Підійшовши до мене, китаєць досить вправно італійською мовою сказав:

— Цей собака з моїх країв.. китайський собака.

Він пояснив мені, що у них, в Китаї, ці собаки такі ж поширені, як у нас пуделі, і що хотів би мати в себе цього собаку, як спомин про рідний край, але не може мені нічого дати, окрім тих краваток з натурального шовку.

Я не погодився, бо, oprіч краваток, хотів ще грошей. З відром у руці перестрибуючи калюжі своїми зграбними білими ногами, Фессерія весело гукнула мені:

— Луїджі, то як, даєш собаку?

Не почувавши себе ще зовсім здоровим, я тільки жадібно дивився на неї, струнку та біляву, з густими чорними бровами. Нічого не сказавши, я повернувся до Боніфаці. Наступного дня подався в Рим, до будинку, де бачив служницю, яка виходила з собакою. Але що то значить не везе.

— То були американці,— сказала служниця,— тільки вчора виїхали... Скільки було галасу через того собаку. Але мусили виїжджати, тож виїхали.

Я лишився з породистим собакою і не знав, що діяти. Спершу думав продати, але ніхто його не хотів; глянувши на моє дрантя, казали, що собака крадений.

Мені жаль було вести його до муніципалітету — там би вбили бідного собаку, як бродячого; я ж ніяк не міг забути тієї ночі, коли він своїм кожушком допоміг мені одужати. А водночас він обходився мені дорого, бо багато їв.

Якось пополудні я не пішов до міста, а з Тормаранчо, де тепер калюжі вже повисихали, вийшов на один із пагорбів. Настала весна, на небі ні хмаринки, кругом сонячно, чисте повітря, навіть Тормаранчо з його довгими, низькими хатинками та червоними дахами не здавався таким каторжним висілком, як завжди. Пагорб вкрився такою ніжною, свіжою зеленню, що аж любо глянути. Тут і там у траві густо розцвіли стокротки — здавалося, наче випав сніг. Посвистуючи

собі під ніс, запхнувши руки в кишені, я подався гуляти, пробираючись з одного горбика на інший. Після хвороби мені полегшало, і я з радістю у серці дивився, як на сонячнім обрії великі білі метелики здоганяли один одного, ніби летячи мені назустріч.

А собака теж пожвавішав, бігав довкола мене, гавкав, але все якось незграбно та глухо, бо з природи був понурий. В одному місці я зійшов у долину і зупинився біля струмка між двох високих пагорбів. Потім почув, як собака загавкав, глянув — аж то Фессерія, що й собі прогулювалась. Вона була сама, розпущене волосся спадало на плечі, в зубах травинка, руки в кишенях довгого смугастого фартушка. Вона зупинилася, нагнулась, погладила собаку і сказала:

— То як, даєш собаку?

Не подумавши гаразд, я відповів:

— Дам, але з однією умовою.

Одне слово, ми тут же на траві поміж тих двох пагорбів біля потоку покохалися. Собака тим часом хлєптав у потоці воду своїм фіолетовим язиком, а потім приліг неподалік, дивлячись на нас — мені аж соромно стало. Я вчинив це не тільки тому, що вона припала мені до вподоби, але й тому, що за ті маленькі любощі приємно було віддати собаку, бо прихилився до нього і мені здавалося, що таким чином заплачено за нього стільки, скільки він вартий. Нарешті ми підвелися, і Фессерія, взявши поводок собаки, сказала:

— Чоловік буде радий, адже собака нагадає йому рідний край.

Я стояв, дивлячись, як вона віддаляється з собакою, потім простягся на землі і заснув на кілька годин.

Наступного ранку я подався до міста і там упіймав таксу неподалік від площі Сантьяго дель Чіле. Переночував у нічліжці, а потім повернувся до Тормаранчо. Пополудні пішов прогулювати таксу і, не знаю як, опинився перед баракком китайця. Фессерії не було, мабуть, пішла до Рима. Він же вийшов з відерцем сміття, яке висипав за барак. Чомусь я хотів, щоб він подякував мені за собаку, отож спитав, де

чотириногий. Він зробив мені якийсь знак і вернувся до барака. Такса нишпорила по смітнику, а я підійшов і серед усіляких покидьок побачив замащені кров'ю собачі лапи.

Потім мені пояснили, що в одній китайській провінції жителі полюбляють їсти собак і в тому нема нічого поганого. Але тієї миті кров шугнула мені в голову, я увійшов у барак, коли господар стояв біля плити. Посміхаючись, він повернувся до мене з тарілкою, на якій було якесь темне м'ясо в соусі. Я втямив, що то м'ясо собаче і він пропонує мені скуштувати його. Я вибив тарілку йому з рук і закричав:

— Убивце, що ти зробив з собакою?

І враз я збагнув, що він не розуміє, чому я такий розлючений. Він кинувся з барака і побіг у напрямі Тормаранчо. Я схопив камінь, жбурнув у нього, а тоді наздогнав і схопив за барки. Збіглися люди; він, приголомшений, з розмазаним по обличчю м'ясним соусом репетував:

— Тримайте його! Він божевільний!

Я, трусячи його, горлав:

— Що ти зробив з собакою, вбивце?

Зрештою, нас розборонили, і Боніфаці та інші посадовили мене на вантажну машину, що їхала до Рима.

Того ж таки дня я одвів таксу власникові й отримав винагороду. Але до Боніфаці не повернувся. Там у мене ніяких речей не було. Заборгував я, щоправда, йому за місяць і гадав, що не такий то вже злочин.

Історія з китайським собакою відбила в мене охоту до гицлювання, і я вирішив перемінити заняття, став вуличним продавцем. На візочку розвозив і продавав усього потроху: солодкі оливки, гарбузові зернята, сухі каштани, лісові горішки, сухі фісташки та горіхи. Цілими днями наповняв ними кульочки біля тунелю Джаніколо і сяк-так перебивався. В той час я був сумний, життя було мені немиле, певно, через того собаку.

Лише раз бачив я Фессерію, і то здалека, але не заговорив до неї. І якби мені сказали, що й вона їла собаче м'ясо, мабуть, убив би її.

Маріо

А було так. Філомена ще спала, коли я вранці встав, узяв сумку з інструментами, нишком вийшов з дому і подався на вулицю Грамші, де треба було полагодити водонагрівач. Скільки часу забрав той ремонт? Певен, години дві, бо треба було зняти стару трубу й поставити нову. Закінчивши роботу, я автобусом повернувся на вулицю Коронарі, де у мене домівка й майстерня. Зважте: дві години на Грамші, півгодини туди, півгодини назад, усього три години. Багато це чи мало? Залежно від роботи, скажу я. Та від обставин. Я витратив три години, щоб поміняти трубу, а хтось би інший...

Але по порядку. Щойно я зійшов з автобуса, як хтось гукнув мене. Озираюсь, аж то стара Феде, яка здає кімнати в будинку напроти нас. У тієї бідолашної Феде від подагри так порозпухали ноги, що були як у слона. Захекавшись, вона каже мені:

— Ну і дме вітер сьогодні! Ти додому? То понеси мені трохи кошिका.

Я відповів, що охоче, перекинув сумку з інструментами на друге плече і взяв її кошик. Вона дибала поруч, ледь представляючи свої ножиська, такі, як колоди. Згодом запитує:

— А де Філомена?

— Де ж їй бути? Вдома, звичайно.

— А, вдома,— мовить вона, похиливши голову.— Зрозуміло.

Я спитав просто, аби щось спитати:

— Як це «зрозуміло»?

А вона:

— Зрозуміло... Ех, синку мій бідолашний.

Мені це здалося підозрілим. Через якусь хвилину я знову питаю:

— А чого «бідолашний»?

— Бо жаль мені тебе,— сказала стара відьма, не дивлячись на мене.

— А що таке?

— А те, що не ті тепер часи, що колись... Жінки зовсім інші.

— А чого?

— За моїх часів жінку спокійно можна було лишати вдома... Як чоловік її залишив, так і застав... А тепер...

— Що «тепер»?

— Тепер не так. Ну, годі... Дай мені кошика. Дякую.

Вся радість того погідного ранку відразу розвіялась. Я потягнув кошик до себе і мовив:

— Не віддам, поки не поясните... До чого тут Філомена?

— Я нічого не знаю,— каже вона,— але береженого й бог береже.

— Та що ж, врешті, зробила Філомена? — скрикнув я.

— Спитай у Адальджізи,— відповіла вона і, висмикнувши свого кошика, спритно подріботіла геть у своєму довгополому плащі.

Я вирішив, що не варто зараз іти в майстерню, і рушив назад — шукати Адальджізу. На щастя, й вона жила на вулиці Коронарі.

З Адальджізою я був колись заручений, ще до того, як зустрів Філомену. Вона залишилася в дівках, і я підозрював, що це вона щось вигадала про Філомену. Я миттю злетів на п'ятий поверх, і так загрюкав кулаком у двері, що мало не втрапив Адальджізі в обличчя, коли вона їх відчинила.

У неї були закасані рукави, а в руках мітла.

— Джіно, чого тобі? — запитує сухо.

Вона була миловида, середнього зросту, з трохи завеликою головою та гострим підборіддям, через яке її прозвали Торохкалом.

Знетямлений, я крикнув їй:

— То це ти, Торохкало, роздзвонюєш скрізь, що Філомена, поки я на роботі, казна-що виробляє?

Розгнівана, вона люто втупилася в мене:

— Твоя Філомена, ти за нею й дивись.

Я схопив її за руку, але відразу ж пустив, бо вона якось напрочуд ніжно глянула на мене.

— Отже, то ти? — наполягав я.

— Ні, не я. За що купила, за те й продаю.

— А в кого купила?

— В Джаніни.

Я мовчки повернувся, щоб іти, однак вона зупинила мене і промовила з викликом:

— І не смій обзивати мене Торохкалом.

— А хіба в тебе не торохкало замість підборіддя? — відповів я їй, вивільнивши руку, кинувся сходами вниз.

Я почував себе кепсько. Мені здавалося неймовірним, що Філомена зрадила мене. Адже ті три роки, відколи ми побралися, вона завжди була такою ніжною. Але ж бачите, що таке ревності? Тепер, після розповідей Феде та Адальджізи, саме це впевнювало мене в її зраді.

Джаніна працювала касиркою у барі неподалік, на тій же вулиці Коронарі. То була русява, тендітна дівчина з прямим волоссям та блакитними і наче порцеляновими очима. Спокійна, розважлива така.

Я підійшов до каси і тихо запитав:

— Скажи-но, це ти вигадала, ніби коли мене немає вдома, Філомена приймає когось?

Біля каси саме був клієнт. Вона неквапом потикала пальцем по клавішах каси, вибила чек, неголосно промовила: «Дві кави» і вже тоді повернулася до мене:

— Що таке, Джіно?

Я повторив запитання. Вона розрахувалася з клієнтом і каже:

— Схаменися, Джіно... Невже я щось можу сказати погане про Філомену, мою найкращу подругу?

— То Адальджізі це приснилося?

— Ні,— заперечила вона,— їй не приснилось, але і я не вигадала... Я тільки повторила.

— Оце так подруга! — не втримався я.

— Я ще казала, що не вірю цьому... Адальджіза, мабуть, тобі цього не говорила.

— А ти від кого чула?

— Від Вінченціни. Вона відпросилася з роботи, щоб мені розповісти.

Я мовчки повернувся й рушив до пральні. Ще з вулиці я помітив оту бестію: вона стояла біля столу, обома руками тиснучи на праску. Вінченціна — смагляве дівча, дрібне, жваве, з лукавим, як у кішечки, обличчям. Я знав, що подобаюсь їй, і справді, тільки я поманив її пальцем, вона зразу ж вибігла надвір.

— Джіно, я така рада тебе бачити! — вигукнула вона.

— Відьмо,— напустився я.— То це ти скрізь патякаєш, що коли я в майстерні, Філомена приймає чоловіків?

Вона, певно, не сподівалась такої розмови, бо встромила руки у фартушок і насмішкувато запитала:

— А хіба тобі неприємно?

— Кажи, — наполягаю, — це ти вигадала таку підлоту?

— Який же ти ревний! — здвигнула вона плечима.— А що ж тут такого? Невже жінці не можна потеревенити з приятелем?..

— Отже, ти! Ти!

— Слухай, мені просто жаль тебе,— промовляє ця змія.— Чи хочеш, щоб мене обходили витівки твоєї дружини? Я нічого не вигадала... Мені сказала Аньєзе... Навіть знає, як його звати.

— Як же його звати?

— Хай вона сама скаже!

Тепер я впевнився, що Філомена зраджує мене. Навіть ім'я знають! Я подумав: «Добре, що в моїй сумці нема чого важкого, а то в нестямі я міг би уколошкати її на смерть». Мені не вкладалося в голову: Філомена, моя дружина, і з кимось іншим...

Я зайшов у тютюновий кіоск, де Аньєзе продавала сигарети сама, бо батька не було, і, кинувши гроші на прилавок, сказав:

— Пару «Національних».

Аньєзе, з копицею кучерявого жорсткого волосся на голові, була сімнадцятирічним дівчам. У неї повне, бліде,

завжди обсіпане рожевою пудрою обличчя, а очі чорні-чорнючі.

Як і всі на Коронарі, я знав, що вона пожадлива до грошей і заради них ладна продати свою душу.

Коли Аньезе подавала сигарети, я нахилився і спитав:

— То як його звати?

— Кого? — не зрозуміла вона.

— Приятеля моєї дружини.

Аньезе злякано глянула на мене. Щось у мені, певно, вжахнуло її.

— Нічого я не знаю,— квапливо відповіла вона.

Я силувався посміхнутися:

— А все-таки скажи. Це ж усім відомо, окрім мене.

Вона, пильно дивлячись на мене, похитала головою. Тоді я додав:

— Якщо скажеш, матимеш оце.

І я витяг з кишені банкноту в тисячу лір, яку заробив уранці. Вона зніяковіла, наче я говорив їй про кохання. Губи в неї затремтіли. Озирнувшись довкола, вона схопила гроші і тихо проказала:

— Маріо.

— А звідки ти знаєш?

— Від порт'єрки.

Отже, все правда. Я кинувся додому; ми з Маріо живемо майже поруч, через кілька під'їздів. Я все повторював: «Маріо, Маріо», й усі знайомі мені Маріо поставали перед очима — молочар Маріо, столяр Маріо, продавець фруктів Маріо, безробітний Маріо, Маріо, Маріо, Маріо. У Римі тих Маріо з мільйон, а на Коронарі — не менше сотні.

Я вбіг у під'їзд нашого будинку, і навпростець — до порт'єрки. Стара, вусата, як і Феде, вона сиділа біля вогню й перебирала квасолу. Я підійшов до неї:

— Скажіть-но, це ви вигадали, що Філомена, коли я на роботі, приймає якогось Маріо?

Вона сердито випалила мені:

— Нічого я не вигадую. Твоя дружина сама мені сказала.

— Філомена?

— Атож. Так і так, мовляв, має прийти один молодик, звати Маріо. Якщо Джіно буде вдома, скажіть йому, щоб не заходив, а як Джіно не буде, то хай зайде. Тепер він у вас.

— У нас?

— Авжеж, ціла година минула.

Отже, Маріо не тільки справді існував, але навіть розкошував у моїй квартирі. Я кинувся по сходах і, миттю подолавши три поверхи, загнукав у двері.

Філомена відчинила сама, і я відразу зауважив, що вона, завжди така спокійна та впевнена, зараз наче перелякана.

— Он ти спритна яка,— просичав я.— Коли мене нема — приймаєш Маріо.

— Тобто як це?.. — почала було вона.

— Я все знаю! — крикнув я і хотів був увійти, але вона заступила мені дорогу:

— Стривай! Хіба тобі не все одно? Зайдеш пізніше.

Я, не тямлячись, ляснув її по щоці:

— Ах, так! То мені однаково!

Відштовхнувши її, я пробіг на кухню.

О, прокляті жіночі плітки, о прокляті жінки! То був таки Маріо. Він сидів за столом, збираючись пити каву; але не Маріо — столяр, не Маріо — продавець фруктів, ані Маріо — безробітний, жоден з тих Маріо, про котрих я думав на вулиці. То був брат Філомени, Маріо, який два роки відсидів у в'язниці за крадіжку. Знаючи, що він незабаром має вийти на волю, я іноді казав дружині:

— У своєму домі я й ноги його не хочу бачити!

Вона ж, бідолашна, любила брата, хоча він і злодюжка, отож хотіла прийняти його саме тоді, коли мене не буде вдома. Побачивши мене таким несамовитим, Маріо підвівся, а я проказав спантеличено:

— Привіт, Маріо!

— Я піду,— сказав він квапливо,— не бійся... Я піду...

У коридорі чулося схлипування Філомени, і мені стало соромно за свій вчинок. Я зніяковіло мовив:

— Та ні, лишайся вже... Поснідаємо. Правда ж, Філомено,— додав я, повернувшись до неї,— вона стояла на порозі і втирала сльози.— Нехай Маріо лишається на сніданок.

Одно слово, я викрутився, як міг, потім пішов у спальню, гукнув Філомену, поцілував її, і ми помирилися.

Проте залишався призвідець цих пліток. Я вагався, не знаючи, що робити, а тоді запропонував:

— Ходімо, Маріо, до майстерні, може, господар знайде тобі якусь роботу.

Він рушив за мною, і вже на сходах я сказав:

— Ніхто тебе тут не знає... Всі ці роки ти працював у Мілані. Зрозумів?

— Зрозумів!

Ми зійшли вниз; біля дверей порт'єрки я взяв його під руку і познайомив із старою:

— Це Маріо, мій свояк. Приїхав з Мілана, тепер житиме в нас.

— Дуже приємно, дуже приємно.

«А найприємніше мені»,— подумав я, виходячи на вулицю.— Через оті плітки я викинув тисячу лір, та ще й маю злодюжку вдома.

Гав-гав-гав

Десь так опівночі я відвіз господарів, а потім, замість загнати машину в гараж, майнув додому, скинув шоферську робу, вдягнув святковий синій костюм і неквапом рушив у напрямку вулиці Венето на побачення. У барі мене чекав Джорджо з двома клієнтами. То були латиноамериканці; вона — вже немолода з чорним, наче фарбованим волоссям, змарнілим обличчям і розгубленим поглядом блакитних очей; він — трохи молодший з гладким, понурим і невиразним, як у манекена, обличчям.

А ви знаєте Джорджо? Коли я його вперше зустрів, то був білявий хлопчина з янгольським рум'янощоким личком; тоді

ще в Італії стояли союзники, і він у розхристаній куртці та військових штанях вештався сюди-туди в дні, коли дув північний вітер, вулицею Трітоне, шепочучи перехожим: «Америка». Отак почавши, він трохи навчився говорити по-англійському, а потім, коли союзники пішли, так і осів у районі вулиць Трітоне та Венето.

Як Джорджо сам казав, працював він гідом, удень тинявся біля пам'ятників, а ввечері по нічних клубах.

Безперечно, тепер він отесався: завжди в шинелі десантника з каптуром на спині, у вузьких штанях, у черевиках з мідними пряжками; але й трохи погіршав і не був більше тим янголям з часів чорного ринку. У нього з'явилися залисини, очі стали блакитними, наче скло, щоки безбарвні, запалі, губи — густо-рожеві з відтінком якоїсь брутальності, свавільності.

Отож Джорджо відрекомендував мене як друга, і двоє латиноамериканців відразу озвалися до мене мовою, що більше нагадувала іспанську, аніж італійську. Джорджо, здавалось, був невдоволений і шепнув мені, що ці двоє никають у пошуках клубів, де збираються всякі покидьки, а що тих клубів у Римі нема, то він не знає, чим догодити їм. Синьйора з усмішкою сказала мені, що Джорджо недостатньо люб'язний і не вміє розважити їх; вони ж бо хочуть відвідати клуб, де збираються пістолерос. Я спитав, що то за чортовиння оті пістолерос, і все з тим же невдоволеним виразом Джорджо, втрутившись, пояснив, що то вбивці, злодії, звідники та інша погань; вони зі своїми жіночками збираються в деяких затишних клубах, аби кохання й злагоду перетворити в якусь лукаву витівку.

Тоді я рішуче промовив:

— У Римі нема пістолерос, у Римі є папа, і римляни — порядні батьки родин... Зрозуміло?

Дивлячись тими своїми блакитними очима, вона здивувалась:

— Нема? Це ж чому?

— Бо такий вже Рим... Без пістолерос.

— Без пістолерос? — перепитала вона, дивлячись на мене майже з благанням.— Без жодного?

— Без жодного.

— Тоді що ж роблять увечері римляни? — втрутився її чоловік.

— Що роблять? Ідуть у тратторію, пригощаються спагетті з маслом, смаженою бараниною, ходять у кіно, дехто йде на танці,— відповів я.

Я глянув на нього і додав, щоб змінити тему і виручити Джорджо:

— Я знаю один клуб, де танцюють. Це зовсім поруч.

— Як він називається?

— Гротте ді Поппеа.

— А там є пістолерос?

Я кивнув, на власний ризик, є, мовляв, додавши:

— Іноді трапляються, один або кілька... Як на який вечір.

— Ваш друг кращий од вас,— звернулась синьйора до Джорджо,— ось бачите, таки є клуб з пістолерос... Ходімо, ходімо мерщій до Гротте ді Поппеа.

Ми підвелися й вийшли з бару. До клубу Гротте ді Поппеа було недалеко, він містився в напівпідвалі, неподалік від площі Езедра. Сидячи за кермом поруч із синьйорою, яка торочила мені про пістолерос, я подумки готувався до зустрічі з Корсіньяною після довгої розлуки. Я був певен, що не кохав її більше, але зненацька груди стиснуло від хвилювання, і я зрозумів, що моє почуття ще не згасло.

Ми не бачилися відтоді, як дійшло до сварки саме через Гротте ді Поппеа, де вона почала співати й танцювати, а я того не хотів. Думка про зустріч з нею схвилювала мене, і це не пройшло повз увагу синьйори, бо вона спитала:

— Луїджі, дозвольте вас так називати, про що ви так зосереджено думаєте?

— Я ні про що не думаю.

— Неправда, ви задумались про щось, б'юся об заклад, що про жінку.

Але годі про це. Ми приїхали в Гротте ді Поппеа: в провулку невеличкі двері, ліхтар, черепичний дашок, наче сільська будівля.

Ми зійшли по сходинках, викладених плитками, як у Стародавньому Римі; амфори у нішах кам'яних стін вилискували під неоновим світлом. Латиноамериканець тепер, здавалось, був задоволений, проте зауважив:

— Ви, італійці, ніяк не забудете Римської імперії, скрізь пхаєте старовину, навіть у нічні клуби.

Я передав гардеробниці плащ, яка почепила його на вішалку під велику арку з білого вапняку, і відповів:

— Ми не забуваємо Римської імперії, бо ми римляни... Ось у чому річ.

Гротте ді Поппеа — це ряд салончиків з низькими дугастими стелями. У глибині просторішого залу містився бар з лінолеумовою підлогою для танців та оркестром. У закуренних салончиках лунали голоси і тут же танули, наче у ваті. Проходячи тими салончиками, я роззирнувся: не людно, може, по півдесятка відвідувачів у кожному з них. Але пістолерос не було; натомість сиділо кілька американців, кілька подружніх пар, кілька молодиків, як Джорджо, та кілька дівчиць, що дожидались клієнтів. Корсіньяни, яку я так побоювався побачити тут, не було. Ми сіли за столик якраз перед мікрофоном, і відразу до нас кинулися офіціанти.

Я спитав, ніби знічев'я:

— Так-так. А хто співає? Часом не дівчина на ім'я Корсіньяна?

— Корсіньяна?.. Ні, сьогодні її щось не видно,— влесливо відповів офіціант.

— Це чорнява дівчина з кучерявим волоссям, чорноока і з плямою на щоці.

— Ах, синьйорина Тамара,— запобігливо сказав метрдотель.— Вона співатиме... Якщо бажаєте, я її зараз пришлю.

Синьйора здавалась розгубленою; зате її чоловік заявив, що з радістю почастивав би синьйорину Тамару лікером. Ми замовили питво. Оркестр заграв самбу, і Джорджо запросив

синьйору до танцю. За столом лишився я з латиноамериканцем.

А ось і Корсіньяна. Випірнувши з невеликих дверей, яких я навіть не помітив, вона підійшла до мікрофона й заспівала.

Я придивлявся до неї, не можучи второпати, чи то вона, чи не вона. Русява, з світло-рожевим обличчям, що контрастувало з її чорними очима, недбало підмальована, з устами, надмірно збільшеними рожевою помадою, вона була в декількох зеленому корсеті й чорній спідниці. Єдине, що лишилось від колишньої Корсіньяни, то це м'язисті плечі й червоні, трохи грубі руки простої робітниці. Навіть голос у неї змінився: захрип, наче надірвався.

Пісня, яку вона співала, мала приспів, що скоріше нагадував собачий брех на місяць:

Знаєш сам, що ти брехунчик,— гав-гав-гав.

Знаєш сам, що ти брехунчик,— гав-гав-гав.

Через те і не наважусь,— гав-гав-гав.

Не наважусь все сказати,— гав-гав-гав.

Що ти справді баламут,— гав-гав-гав.

То була якась ідіотська пісня. Повторюючи «гав-гав-гав», вона зводила руки до скронь, де в неї були пришпилені рожеві квіти, трусила водночас грудьми та вихляла стегнами.

— Вам подобається? — запитав я свого гостя.

— *Hermosa*¹,— впевнено відказав він.

Я не зовсім зрозумів його, тому замовк. Корсіньяна співала впродовж усього танцю, потім Джорджо й синьйора повернулися до столу. Метрдотель сказав щось Корсіньяні, і вона підійшла до нас, вихляючись та неголосно мугичучи собі під ніс. Потім недбало проказала:

— Привіт, Луїджі!

— Привіт, Корсіньяно! — мовив і я.

Вона сіла, і латиноамериканець спитав, що вона бажає випити. Корсіньяна відповіла, що любить віскі, і метрдотель послужливо підніс їй чарку. Оркестр заграв румбу,

---

¹ *Hermosa* — гарно (*исп.*).

я підвівся й запросив Корсіньяну до танцю. Вона прийняла запрошення, і ми пустилися у танок. Раптом я спитав її:

— Ти не сподівалась знову побачити мене, еге ж?

Жуючи американську гумку, вона відповіла:

— Чому ж? Це громадський заклад, сюди може зайти кожен.

— Отже, ти рада?

— Так собі.

Вона не дивилась на мене, а, відвернувши голову, не переставала жувати гумку. Я плеснув її по стегну:

— Та не відвертайся ти!

— Ох,— схаменулась вона, дивлячись уже на мене.

— Отак краще... Скільки ж ти заробляєш?

— Двадцять п'ять тисяч на місяць.

— Так мало?

Але вона, нараз пожвавішавши, задирливо промовила:

— Стривай! Двадцять п'ять тисяч на місяць... Тоді ще двісті лір за кожну чарку віскі, що мені ставлять, стільки ж за кожну партію в кості з відвідувачами,— тут вона засунула руку в кишеню, витягла кості й показала мені.— Та й випадковий підробіток...

— Як випадковий?

— Ет, всього потроху.

Вона стала ще приязнішою, майже відвертою:

— Але це тільки початок... Я сподіваюсь перейти в інший клуб, кращий... Тут багато скнар, шахраїв. Уяви собі: замість віскі мені в чарку наливають якусь бурду, намагаються піддурити мене, і коли я не помічаю, що то не справжнє віскі, то так і минає... Хазяїн каже, що коли виявлю прихильність до нього... це зрозуміло... то... Але я — дзуськи!

Одне слово, вона почувалась, мов у себе вдома, і одверто говорила все, як є. Та мене це прикро вразило. Я знав її колись скромною, ба навіть боязкою дівчиною, а тепер вона зробилась безсоромна й пожадлива. Корсіньяна говорила розважливо, грубо, і було видно, що тільки гроші для неї

щось значили, тільки зиск цікавив її. Колись вона співала пісні для мене, прогулюючись навесні вулицями; тепер вона ними торгувала, обертала їх на гроші.

— Я вже стомився... Ходімо до столика,— запропонував я.

— Як хочеш.

Ми повернулися до столика, Корсіньяна замовила ще чарку віскі, витягла з кишені гральні кості і запросила латиноамериканця пограти. Синьйору тепер уже не цікавив Джорджо, вона тільки зиркала на свого чоловіка розгубленим поглядом. Корсіньяна тричі виграла по три тисячі лір.

Латиноамериканець витяг гроші, узяв Корсіньянину руку, тицьнув їй банкноти, тоді поцілував і запросив до танцю. Вона пішла в танок, а синьйора не спускала з них очей.

— Цей клуб мені не подобається,— мовила вона невдоволено.— Треба йти звідси.

Після танцю ті двоє повернулися до столика. Потім Корсіньяна підійшла до мікрофона і заспівала пісеньку ще більше ідіотську, ніж перша.

Проспівавши, підійшла до нас, замовила ще віскі й почала грати в кості з латиноамериканцем. Синьйора ж наполягала, щоб іти вже, але чоловік її не слухав і звелів принести ще питва. Джорджо запросив синьйору до танцю, на що вона неохоче погодилася.

Тільки синьйора відійшла, латиноамериканець і Корсіньяна почали любенько перемовлятись собі; він, сидячи навпроти неї, торкався колінами її колін. Я дивився на них і страждав, але в душі навіть тішився тим, бо вже не хотів зазнавати прикрощів через Корсіньяну.

Зрештою латиноамериканець щось сказав Корсіньяні на вухо, і вона відповіла йому теж на вухо. Тоді він, витягнувши з кишені велику банкноту, узяв Корсіньянину руку в свою долоню. Зненацька перед столиком наче вродилась синьйора і схопила її за руку:

— Розтули кулак!

Корсіньяна розтулила кулак, і банкнота впала на столик.

Тоді Корсіньяна підхопилась і випалила синьйорі:

— Шанувна синьйоро, якщо ви так боїтесь за свого чоловіка, то тримайте його при собі. Я приходжу сюди на роботу, а не для розваги. Він шепнув мені, що хоче зробити мені подарунок за мої пісні, і я сказала гаразд, чом би мені той подарунок не прийняти?

— Зухвала посудниця! — І, розмахнувшись, синьйора лягнула Корсіньяну по щоці раз, другий.

Не знаю чому, але мене ці два ляпаси навіть втішили, так ніби ото я сам їх дав. Однак потім, коли побачив її застигле обличчя, перед моїми очима постало її личко, таке, як у день наших заручин. І тепер я відчув жалість до неї. Підбігли метрдотель та офіціанти, і розлючена синьйора вийшла, а за нею її чоловік та Джорджо.

У тій метушні я підійшов до Корсіньяни і стиха мовив:

— Я почекаю, поки ти скінчиш... Там у мене машина... А коли ти звільнишся?

— О четвертій,— проказала вона, і вогник надії спалахнув в її очах.— Ти підвезеш мене додому?

Я раптом збагнув, що і тут вона шукала власної вигоди; о четвертій вона прийде, але не до мене, а до машини. І, власне, слушно; адже жила вона аж на Сан-Джованні. Збагнув я і те, що для мене вона більше не існує, і мені б не боліло за неї, якби вона була такою корисливою завжди, а не лише останнім часом.

Отож я сказав, що чекатиму на неї, а сам вийшов. Не знайшовши на вулиці ні латиноамериканців, ні Джорджо, я вскочив у машину і помчав додому. Корсіньяни для мене більше не існувало.

Крадії в церкві

Що робити вовкові, коли вовчиця з вовченятами скавулять і гризуться, бо животи у них аж до спини попідтягало від голоду? Певно, вийти з лігва, податися шукати здобич і

навіть у відчаї забігти в село до якогось двору. І селяни, що вовка вб'ють, матимуть слушність так само, як і вовк, що наробив у їхній оселі лиха. Отже, всі вони праві, і нічиєї провини тут нема. А саме це й призводить до біди.

Тієї зими я був як вовк, достеменно, мов той звір, бо жив не в хаті, а в покинутій печері крихкої кам'янистої гори Монте-Марію. Тих печер було там кілька, здебільшого зарослі чагарями, і тільки дві правили за житло — моя та ще одного старця на ім'я Пуліті, який трохи жебракував, а трохи збирав старе лахміття на перепродаж. Обдертий, пожовклий другий схил гори мав чорні, закурені входи в печери. Перед печерою Пуліті завжди повно всякого мотлоху, в якому старий бабрався; перед моєю — бідон, що замінював плиту моїй дружині, яка з дитиною на руках роздмухувала вогонь.

У середині печери було навіть краще, ніж у іншій кімнаті, — просторо, сухо, чисто, вглибині простелено матрац, на гвіздках висить одежа. Я залишав сім'ю в печері, а сам ішов до Рима шукати роботу. Я був чорноробом, копав канави, а коли настала зима, безліч разів міняв заняття, та все ненадовго і, зрештою, став безробітним.

Увечері, повернувшись до печери, я при світлі олійного каганця бачив скоцюрблену на матраці дружину з дитиною біля себе та ще двійко діточок, які гралися на землі. Усі вони очікувально вдивлялись у мене — я читав у тих чотирьох парах очей все той же голодний вираз. Здавалось, я вовк, і думка ця не покидала мене: одної днини, якщо я не принесу їсти, вони роздеруть мене.

Бачачи нашу нужду, Пуліті, отой схожий на святого старець з пишною бородою — хоча, як тільки він розтуляв рота, зразу втямиш, що то грішник, — казав, бувало:

— Навіщо ти наплодив оцих дітей? Щоб мучилися? А сам навіть недокурків не збираєш? І на них можна мати зиск!

Та я не почував себе аж таким нікудишнім, щоб збирати недокурки. Мені хотілося заробляти своїми мозолястими руками. Доведений до відчаю, я сказав якось дружині:

— Далі вже не можу... Знаєш, що я зроблю? Стану за рогом вулиці і першого ж, хто попадетьсяя...

Дружина урвала мене:

— Ти хочеш за ґрати?

— Там хоч нагодують!

— Тебе!.. А ми?

Останні слова дружини, визнаю, були вирішальними.

Семе Пуліті підказав мені думку про церкву, бо ходив по храмах божих жебрачити і знав їх усі до одного. Він порадив звечора захватися в церкві так, щоб мене замкнули на ніч, а вранці непомітно вийти.

— Дивись! — попередив він. — Священики не в тім'я биті, усе коштовніше тримають у сейфах, а те, що на виду, — підробка.

Зрештою, я вирішив, що мушу піти на це, а потім продати крадене. Одне слово, хоч про це мови більше не було, але думка ота, наче блоха у вусі, дошкуляла мені. Думка, звісно, що комаха, стрибає собі, а коли ж ти найменше сподіваєшся, вкусить тебе, та так, що аж підскочиш.

Власне, одного вечора і вкусила мене ця блоха, і я повідав усе дружині. А треба сказати, що вона в мене дуже побожна і, певно, більше бувала в церкві, аніж вдома.

— Ти з глузду зсунувся! — коротко кинула вона.

Я передбачав її заперечення і відказав:

— Це не крадіжка... Бо навіщо ці речі в церкві? Для добродійності... Невже, коли ми щось візьмемо, то зробимо зло? Навпаки, вчинимо добро... А кому потрібне добро, як не нам, нужденним?

— А як ти гадаєш це зробити? — вже дещо спокійніше поцікавилася вона.

— Не журися! Хіба не записано: «Голодного нагодуй»?

— Записано.

— А ми живемо впроголодь, адже так?

— Авжеж!

— Отож, якщо ми самі виконаємо божу заповідь, то... зробимо добре діло.

Словом, я настійно втовкмачував їй, посилаючись усе на волю божу, бо ж знав її слабинуку. І таки переважив. Наостанок додав:

— Але я не хочу залишати тебе саму... Ходімо зі мною. Якщо вже нас і спіймають, за ґратами будемо разом.

— А діти?

— Дітей догляне Пуліті... А втім, господь нас не забуде.

Отак ми й вирішили, а згодом втаємничили в свій задум Пуліті. Поміркувавши трохи, він схвалив план і, погладжуючи свою пишну бороду, мовив:

— Доменіко! Не забудь і про мене, бо вже старий я... А ті срібні штучки не чіпай... То дешевеньке... Бери щось інше!

Не раз, коли згадую бородатого Пуліті і ту поважну настанову, мене пориває на сміх.

В домовлений день, залишивши діточок на Пуліті, ми спустилися до трамвая, що їхав у Рим. Мов оті зголоднілі вовки, які збігають із гір в оселю. Коли б хто нас тоді побачив, певно, ми здалися б йому вовками,— моя присадкувата дружина, плечиста, грудаста, з розкуйовдженим волоссям, що здіймалося, наче полум'я, над рішучим обличчям, та й я сам — худючий, цибатий, з довгообразим виснаженим обличчям, з чорною бородою та запалими блискучими очима.

Ми вибрали старовинну церкву в одному провулку. То був великий, оточений звідусіль будинками, темно-сірий храм, в якому за двома рядами колон у вузеньких темних нефях стояли вітварики з коштовностями. На стінах висіло чимало вітрин з пришпиленими срібними та позолоченими серцями. Але я накинув оком на маленьку вітринку, де, серед кількох сердець на рожевому оксамиті, виднілося лазуритове намисто. Ця вітринка містилась у капличці матері божої. Над вітварем під балдахіном стояла гарно розписана статуя богородиці у натуральну величину з німбом лампадок над головою, а в її ногах було чимало квітів у вазах та свічників.

Ми зайшли у церкву ввечері і нишком заховалися за вітвар каплички. За статуєю піднімалося кілька сходинок, де ми

й причаїлися. Увечері паламар обходив церкву і, човгаючи підощвами, бурмотів: «Замикаємо!», але за вітвар, де ми сиділи, не зазірав, тільки погасив усі лампадки попереду двох рожевих світильників. Потім ми почули, як він замикав двері, а тоді пройшов через усю церкву і подався до ризниці. Ми скоцюрбилися у пільмі між вітварем і стіною абсиди. Мене пройняв жар, і я півголосом проказав дружині:

— Мерщій... Відімкнемо вітрину!

— Стривай, чого поспішати? — почув я її голос.

Вона вийшла зі сховку, подріботила на середину каплички, там у сутінках вклякла, перехрестилась і, задкуючи, перехрестилася вдруге. Потім я побачив, як вона затихла в кутку і звела руки ніби для молитви.

Не знаю, яка то була молитва, але я збагнув: дружина не збирається чинити те, про що ми домовлялись, а намагається якомога довше зволікати. Я бачив, як вона похилила голову, ховаючи обличчя під пасмами волосся, а потім у відблиску рожевого світла, звівши обличчя, ворушила губами і знову схилилась, як ото моляться з чотками. Занепокоєний, я підійшов і прошепотів:

— Помолитися можеш і вдома.

Але вона вела своєї:

— Облиш мене... Церква велика, невже тобі нема де стати?

— Поки ти молишся, я відімкну вітрину? — прошепотів я.

Та вона смиренно вела своєї:

— Нічого я не хочу! Подай-но мені оту залізячку.

Залізячкою виявилася лопатка, якою зручно було б одчинити хистку вітринку. Я передав її дружині, а сам подався далі. Не знаючи, куди діти себе, я блукав по церкві. Мені стало лячно в бцій напівтемній церкві з високими понурими склепіннями, де навіть зітхання голосно відлунювало навкруг. Углибині ледь блищав величезний головний вітвар, а в сутіні бокових нефів тьмяно вимальовувалися чорні зачинені сповідальниці. Сам-самісінький, просуваючись навшипиньки між двох рядів порожніх лав, я пробрався до

дверей, і мене аж морозом обсипало — так начеб хтось ішов слідом за мною. Спробував відчинити двері, та переконався, що вони таки замкнені; тоді я повернув назад, подався у лівий неф і сів перед гробницею, освітленою рожевим ліхтариком.

На гробниці, вмурованій у стіну, виблискував чорний мармуровий камінь з двома фігурами, що зображували смерть з косою в руці та оголену жінку з розпущеним волоссям. Обидві фігури були майстерно вирізьблені з гладенького жовтого мармуру.

Я знайшов собі тут розвагу, роззираючи їх, і, може, через оту тьмяність мені здалося, ніби постаті рухаються: жінка намагається втекти від смерті, а та чемно притримує її за руку. Тоді, щоб трохи збадьоритись, я згадав печеру, діточок, Пуліті і подумав, що якби мені зараз запропонували вернутися назад і заново вибрати спосіб подолати нужду, то я вчинив би те саме або принаймні щось подібне. Одно слово, хоч сьак, хоч так, кращого б я не придумав — сидіти в печері, у безвиході, чи залізити в церкву, шукаючи поживи.

Поринувши в оті роздуми, я й незчувся, як заснув. То був важкий сон, без видінь, у холодній, мов льох, церкві. А сон підкрався до мене несподівано й непомітно.

Потім мене хтось сіпав, і я сонливо прищитьнув:

— Тихо!.. Чого ти?

Але мене й далі сіпали, отож я розплющив очі і побачив перед собою людей: паламаря, в якого від подиву очі на лоба лізли, старого пароха із сивим збитим волоссям, у розстебнутому піджаці, а обіч кількох сторожів, що оточили насуплену більше, ніж будь-коли, мою дружину. Я незворушно проказав:

— Облиште нас! Ми переселенці й зайшли в церкву переночувати.

Тоді один із сторожів показав мені щось, котре мені, сонному, видалося чотками, а виявилось лазуритовим намистом.

— І це щоб переночувати?

Зрештою, вони повели нас з церкви. Була ще ніч, але вже перед світанком, порожні вулиці огорнулися ранковою млою. Мовчки, під сторожею ми квапливо проходили тими вулицями. Мені стало жаль бідолашної дружини, яка йшла попереду, присадкуватої, у короткій спідничці, з розкуйовдженим волоссям.

— Шкода мені її та діточок,— мовив я.

Але сторожі одвітували:

— Ти голова сім'ї... І як тобі стрілило таке в голову. Тоді ти не думав про своїх дітей?

— Саме тому, що думав, я і вчинив це,— сказав я.

У комісаріаті молодий русявий чоловік, що сидів за письмовим столом, побачивши нас, вигукнув:

— Злодії, святотатці! Ех!

Однак моя дружина скрикнула враз страшним голосом:

— Присягаю богом, я не винна!

Я аж рота роззявив, бо ще не чув такого її пронизливого голосу.

— Тоді винен твій чоловік! — сказав комісар.

— Він теж ні!

— Отже, винний я... А як до тебе потрапило намисто?

— Мати божа зійшла з вітаря, відімкнула своїми руками вітрину і передала мені намисто!

— Мати божа... он як... А ту залізяку вона тобі теж подала?

Моя дружина звела руки вгору і тим же жахливим голосом зойкнула:

— Нехай я вмру, якщо брешу!

Тут почалися допити, і не пам'ятаю, скільки вони тривали, але я відповідав, що нічого не бачив, бо ж воно таки справді було так. А моя дружина все голосила, що намистом її обдарувала богородиця.

— Люди добрі, поклоніться чудові! — вигукувала вона.

Здавалось, вона була в такому захваті, наче не від світу цього. Скінчилося тим, що коли її виводили, вона все вигукувала ім'я матері божої. Певно, її відправили в лікарню.

Комісар схотів дізнатися від мене, чи й справді вона з глузду з'їхала.

— Може, й так,— і подумав, що причинні не страждають, вони бачать світ таким, як їм видається.

Я також мислив собі: цілком можливо, що моя дружина казала правду. І шкодував, що не бачив на власні очі, як богородиця зійшла з вітаря, відімкнула вітрину і передала їй намисто.

Випало тобі

Малим я із своїми ровесниками грався в лічилку, яка починалася так:

Хто хоче — сокоче,
А хто — кудкудаче.

А закічувалася словами:

Що хочеш роби,
А випало тобі.

Як я тоді хотів, щоб палець того, хто водив, зупинився саме на мені. Звісно, у житті самолюбство — це все, і хто не розуміє цього, нічого не тямить у житті. Згодом, уже дорослий, я так і залишився тим, хто завжди сподівається, що «випаде» йому. Та тільки не дуже часто щось випадало мені; скорше — майже ніколи. А нещодавно до моєї вдачі — надто я вже соромливий — доточилася ще одна прикрість: я став сміттярем. Багато розводяться про чистоту та про сміттярів. Кажуть, ніби сміттяр — це гірше, аніж жебрак. Нехай так. Але що було б без сміттярів? Коли вони страйкують, усе місто брудне, запущене, скрізь понакидано паперів, ящики завалені сміттям. Найгарніші вулиці стають брудні, бо, певна річ, багатії більше сміять, ніж бідняки, і вже з цього можна судити, як хто живе. У такі дні, повторюю, видно, хто такий сміттяр і що він значить у сучасному житті. Та годі про це. Поки я підбирав на віз усяке сміття, здавалося, наче ту фразу «випало тобі» ніхто і ніколи не промовить мені. Вона

призначалась завжди іншим, особливо коли справа стосувалася дівчат.

Щоразу в розмові з дівчиною, яка мені подобалась, я казав відверто: «Працюю сміттярем». Вона похмурніла, супилась, а тоді, раніше чи пізніше, залишала мене. Так, ніби казав, що я злодій. Спершу я цього не міг збагнути, але потім став здогадуватися, що краще б приховувати те, чим я займаюся. Старий Сільвестро, мій товариш по роботі, відкрив мені на це очі.

Якось ми їхали, як звичайно, від дому до дому, і я поскаржився, що дівчата глузують з мого заняття.

— Бо це робота покидьків,— сказав він.— А дівчатам таке не подобається... Ти б краще їм цього не казав.

— А як же тоді?

— Кажи, що ти службовець у муніципалітеті... Зрештою, це справді так... Всі служать у муніципалітеті, і ті, хто возить сміття, і ті, хто сидить у конторі за віконцями... Ми всі служимо.

Другий товариш по роботі, Фердінандо, мого віку, рудий, веснянкуватий, втрутився в нашу розмову:

— Як на мене, нема чого соромитися свого заняття. Робота це така, як і будь-яка інша, ми трудимось, як і всі, і приховувати це — значить піддатися передсудам.

— Браво! — вигукнув Сільвестро.— Що для Луїджі важливіше: піддатися передсудам чи щоб його кохала дівчина? Або візьми носіїв... І вони трударі, але називають себе багажними службовцями чи щось таке... Міняють назву, а не саму роботу, також через свої упередження.

— Слухай, Луїджі,— вів своєї Фердінандо,— нічого не приховуй... Якщо дівчина вірить передсудам, значить, для неї більше важить передсуд, ніж ти сам.

Одне слово, ми довгенько сперечалися, а тим часом віз, уже повен сміття, котився вулицею в ранковій листопадовій імлі. Ми зупинилися ще перед одним будинком, Фердінандо схопив мішок і, зіскочивши з воза, подався, посвистуючи собі, до воріт.

— Ти пожив, знаєш, як воно... Скажи, що мені робити? — звернувся я до Сільвестро.

Він витяг з рота люльку і відказав:

— Фердінандо воліє хизуватись своїм заняттям... Однак, як на мене, це просто інша манера соромитися його. Хто не соромиться — то це я. Я не хизуюсь, але й не соромлюсь... Я сміттяр, от і все.

— Так, проте я...

— У тебе зовсім інше... Тобі краще приховати... Я вже казав тобі: видавай себе за службовця муніципалітету.

Порада не сподобалася мені. Я сміттяр, але чому я маю приховувати це?

Якось у вільний день, сидючи собі без шапочки й фартуха на лавці, я знову замислився над цим і визнав, що Сільвестро, мабуть, каже слушно. Мене охопило відчуття, як ото уві сні, коли сниться, що йдеш у самій сорочці з оголеним задом, а сам і не здогадуєшся про це. Потім хтось побачить, скаже тобі, і ти вже розумієш, що оголений, засоромлюєшся і прокидаєшся. Два роки я був сміттярем і хоч би що. Прогулювався в самій сорочці, сам цього не відаючи...

Стояла погідна, ледь хмарна днина середини листопада, дерева вдяглися в багряно-жовті шати. На вулиці було повно жінок з дітьми. Я настільки поринув у роздуми, що й не помітив, як на моїй лавочці сіла дівчина з дитиною, певно, покоївка чи гувернантка. Почувши, як вона згодом гукнула: «Беатріче, не йди далеко!», я глянув на неї. То була молода, міцна й кругловида дівчина, рожевощока, з русявою товстою косою, викладеною довкола голови. Мене вразили її очі: чорні, блискучі, наче оксамитові, всміхнені.

Дитина присіла навпочіпки і гралася камінчиками. Дівчина з відерцем і лопаткою дитини у руках, помітивши, що я дивлюсь на неї, повернулася до мене і промовила:

— Ви мене не впізнаєте... А я вас знаю.

Так почалася наша розмова. Я відчув, що червонію. «Вона, певно, бачила мене з мішком сміття на плечах», — подумав я і відповів:

— Синьйорино, ви, мабуть, помилились... Я вас ніколи не зустрічав.

— А все-таки я вас знаю.

Намагаючись якось вийти з цього незручного становища, я сказав:

— Може, ви бачили мене в муніципалітеті, де я служу... Там буває багато людей.

Вона нічого не сказала, тільки пильно і якось дивно глянула на мене.

— Ви служите у бюро реєстрації? — знову запитала вона.

— Авжеж.

— А в якому відділі?

— Та так, трохи тут, трохи там... Відділів багато.

— Тоді,— мовила вона повільно,— я вас там і бачила, два дні тому.

— Мабуть, що так.

Тим часом дитина вже порпалася в купі сміття та зів'ялого листа. Дівчина гукнула:

— Облиш, Беатріче... Слухняні діти не беруть у руки всяке сміття.

Почувши слово «сміття», я здригнувся і весь почервонів. І як на те, звідки не взявся підмітальник у своєму зачовганому фартусі, з мітлою та возиком і почав підмітати.

— Ото роботи підмітальникам з тим зів'ялим листям,— озвалася дівчина.

Я знову почервонів і відповів, сподіваючись, що вона погодиться зі мною:

— Така вже у них робота... Вони служать у муніципалітеті, як і я... Вони підмітають, я пишу... Хіба не однаково.

Вона знову якось дивно глянула на мене й сказала:

— Мене звати Джачінта... А вас?

— Луїджі.

Так ми познайомились. Вона не дала мені своєї адреси, мовляв, не хоче, щоб хазяйка знала про наше знайомство; але, як я зрозумів, вона жила в тому районі, де ми щоранку проїжджали возом.

Ми бачилися часто, кілька разів на тиждень, і щонеділі ходили в кіно, на футбол чи в кав'ярню.

Я закохався в неї, чи не найперше через її вдачу. Такої дівчини я ще не зустрічав: спокійна, лагідна, врівноважена, може, й трошки потайна, все затаїть у собі, наче у воді, тихій та глибокій.

Коли я говорив, вона тільки легенько похитувала головою, неначе схвалюючи мої слова, неначе кажучи: «Правда, достеменно так». Навіть коли мовчала, за неї промовляли її очі, завжди всміхнені, темні, як чорний оксамит, уважні й загадкові. Вона не допускала надмірного зближення між нами і лише двічі або тричі в кіно дозволила взяти себе за руку. Я і далі казав, що працюю в муніципалітеті, додаючи щоразу якісь нові подробиці, аби впевнити її в цьому ще більше.

Проте іноді я виказував себе, бо сміття і сміттяр так і крутилися у мене на язиці. Якимсь раз вона спізналася на побачення, і я дорікнув їй:

— Адже я людина... а не сміттяр.

І нараз прикусив собі язика й почервонів по вуха. Мені ще здалося, ніби вона усміхнулася, проте нічого не сказала.

Я так закохався, що вже почав думати про заручини. Але відразу збагнув, що тоді муситиму кинути своє заняття. Я ж бо надто багато наплів їй, і признатися, що я сміттяр, — значило звести все нанівець. Спершу вона розчарується: сміттяр! Потім вийшло б, що я брехун, а жінки, звісно, брехунів не люблять. Однак не так легко змінити заняття. До того ж я повинен був переіменити два заняття — справжнє і вигадане. На дозвіллі я став шукати іншої роботи, але нічого не знаходив. І мені спадало на думку, що краще кинути все і залишитися безробітним. Бути безробітним все-таки краще, аніж сміттярем. Тут і трапилося те, чого я найбільше боявся.

Вранці ми об'їжджали одну й ту ж дільницю. Як я вже казав, на возі нас було троє: Фердінандо і я по черзі ходили наповнювати мішки, Сільвестро поганяв коней і допомагав витрушувати сміття.

Ми розмовляли мало: Сільвестро з віжками в руках смоктав свою ляльку; Фердінандо, вмоствившись на смітті, своїм звичаєм читав знайдену серед сміття газету чи журнал; а я думав про Джачінту і свої брехні їй.

Одного разу, коли надійшла моя черга, наповнювати мішки, віз, як завжди, зупинився біля чотириповерхового жовтого будинку, неподалік площі Свободи. Я схопив мішок, зіскочив з воза і рушив до будинку. Старий будинок на три квартири, без ліфта, був такий тихий, що, здавалося, ніхто в ньому не живе. Ступаючи через дві сходинки, я вийшов на площадку і постукав у першу ж квартиру. На дверях була табличка з прізвищем «Джінезі». Якось невиразно я згадав, що ці двері відчиняла літня кухарка — похмура дебела фріулійка, схожа на чоловіка. Як звичайно, коли двері відчинились, я, не підводячи очей, простягнув мішок і завчено сказав:

— Сміттяр.

Помітивши, що руки, які простягнули алюмінієве відро зі сміттям, не темні й великі руки кухарки, а тендітні та білі, я звів очі і побачив перед собою Джачінту. Вже потім я дізнався, що вдома їх було двоє: вона й кухарка. Вона, як покоївка, ніколи не виносила сміття, але не раз бачила мене з вікна. Того ранку кухарка занедужала. Я дізнався згодом, що зніяковіння завадило Джачінті заговорити, коли вона побачила мене на порозі. Про все те я дізнався вже після. Однак тієї миті, коли вона мовчки простягла відро, мені здалось, що її чорні очі, які дивилися на мене, глузливо блиснули. Я почервонів, а тоді зблід. Висипавши сміття в мішок, закинув його на спину і пішов. Уявив себе, який я є: в шапочці набакир, у брудному фартусі: який там службовець — сміттяр. І я подумав: більше не наважуся підійти до Джачінти. Я вже не підходив до інших квартир, а кинувся на вулицю, жбурнув на віз напівпорожній мішок, і тоді шапочку й фартух і мовив до Фердінандо:

— Досить з мене... Так і скажи в конторі.

— Та що з тобою? Ти здурів?

— Ні, не здурів... Бувай здоров!

Того дня я на побачення з Джачінтою не пішов. Лежав на ліжку в кімнатці під сходами, яку наймав у кравчині. Мені хотілось плакати, але сліз не було, як то, бува, свербить у носі, а чхнути не можеш. Надвечір я заснув і, коли прокинувся, то зрозумів, що кінець усьому. Лякало тільки одне — доки я буду безробітним... На щастя, через кілька днів мені пощастило влаштуватися сторожем на віддаленому будівництві в районі Мальяна.

Я пробув за містом, як сторожовий пес, безвилазно чотири місяці. Та якоїсь неділі пішов до Рима і на площі Рісорджі-менто зустрів Сільвестро. Побачивши мене, він промовив:

— Аж потім ми дізналися, чому ти пішов... Через ту дівчину... Але ти зле вчинив... Вона тебе справді кохала, і саме через те, що то був ти, а не хтось інший... Казала, що тепер покохає тільки когось із нас... Казала, що як тільки бачить чоловіка з мішком на плечах і в шапочці сміттяря, серце її аж заходиться, що для неї сміттярський віз дорожчий від розкішного автомобіля... От вона тепер із Ферді-нандо.

— Як з Фердінандо?

— Авжеж, хотіла сміттяря і знайшла його... Він не соромиться свого ремесла, навіть хизується ним... Вже й заручилися.

Приголомшений, я, наче сновида, пішов геть, залишивши Сільвестро з роззявленим ротом. Мені хотілося кусати собі руки з досади. Єдиний раз у житті, як мовиться в лічилці, випало мені, а я того не зрозумів. Серед усіх на світі жінок я зустрів ту, якій сподобався, і не розгледів цього. Ех, тільки той не помиляється у житті, хто нічого не робить.

Так і цього разу випало, але не мені.

Попий бульйончику

Оббивальником бути не легко. Я вже не кажу про те, що треба мати добрий зір, аби без зморщок натягти тканину на меблі та прибити її; про терплячість, коли обшиваєш вручну, скажімо, декоративним ситцем; про якість, маючи на увазі, що то делікатна робота. А скільки клопоту з приміщенням. Оббивальнику треба оббити, скажімо, два дивани, п'ять чи шість крісел, стільців, більших чи менших, як воно звично буває. От тобі й заставлене все приміщення, хоч би в тебе воно було досить просторе. Тому й важко підшукати приміщення собі під майстерню. І хоч я сам оббивальник уже понад сорок років (почав-бо, правду казати, з шістнадцяти в майстерні батька, теж оббивальника), завжди робив це вдома. Я живу на вулиці Лунгара у великій кімнаті з чотирма вікнами, що виходять на Тібр. У ній, поки ще жива була моя перша дружина, я не тільки працював; там спала вся наша сім'я. В одному кутку стояло ліжечко мого сина Фердінандо; в протилежному, за ширмою — широке моє та дружинине ліжко. В цій же кімнаті було ще дві комірчини — кухня та вбиральня. Коли моя дружина, заледве досягши п'ятдесяти років, померла, я у своїх шістдесят спробував жити сам, але побачив, що не виходить, і одружився вдруге. І все одразу змінилось. Джудітта була на тридцять років молодша від мене і, сказати б, навіть вродлива, хоч дехто й твердив, що в ній є щось відразливе: бліда, ніби мрець, з чорними витрішкуватими очима, як у зарізаних ягнят, що їх бачиш у різника, з чорним волоссям та білим, міцним, але холодним тілом. До заміжжя вона була простою робітницею, а одружившись, хотіла стати синьйориною. До заміжжя вона була янголом, після заміжжя стала відьмою. До одруження все їй подобалось: я, моя домівка, геть усе, а після одруження їй остогидли і я, і наше житло, і все інше. Бувають же несподіванки в подружньому житті! Почала казати, що не гаразд спати з Фердінандо в одній кімнаті, і таки змусила мене викласти цегляну перегородку й відокремити йому

кімнатку. Потім їй заманулось переладнати кухню й поставити нову плиту, далі — поміняти унітаз у вбиральні. Тоді пресварилась із сусідами, що до них я останні двадцять років ходив розмовляти по телефону. Довелося встановити телефон собі.

Прийшли встановлювати телефон, здається, в понеділок, а в середу опівдні оббиваю атласом крісло стилю ампір, водночас розмірковуючи про мої справи, аж дзвонить телефон. Я підійшов, узяв трубку:

— Періколі. З ким маю честь говорити?

На другому кінці якийсь різкий, неприємний, достеменно римський голос прогримів:

— Це оббивальник Періколі?

— Так, синьйоре, до ваших послуг,— відповів я, з думкою, що то клієнт.

— Ех,— прогук той,— хотів би я знати, навіщо ти одружився, Періколі? Невже ти не знаєш, що в твоєму віці не одружуються? І ти гадаєш, твоя дружина любить тебе? Нещасний йолоп!

Мені враз кров шугнула в голову ще й тому, що той грубий голос висловлював сумнів, який і так позбавляв мене спокою.

— Але хто ти такий? — з притиском запитав я.

— Хто я, ти не здогадаєшся, хоч би ще раз народився на світ,— відповів незнайомець протяжно.— Краще послухай моєї поради.

— А чого ти хочеш? Хто ти такий?

— По-дружньому раджу: попий бульйончику!

Цей дзвінок я сприйняв, як жарт якогось гультіпаки, нашого знайомого. Але це вже одне сповнило мене злобою, бо, як уже казав, і я з деяких пір став вважати своє одруження помилкою.

Звісно, я й словом не прохопився Джудітті, яка, між нами кажучи, робилась нестерпною і ставилась до мене гірше, ніж до жебрака. Минув десь тиждень. Якось о тій самій годині, що й раніше, задзвонив телефон і грубий голос мовив:

— Добридень, Періколі! Що поробляєш?

— Що тобі треба? — огризнувся я.

— То я тобі сам скажу: оббиваєш стільці, що тобі привезли ввечері... Молодець!.. Так і продовжуй!.. Можу ще сказати, що поробляє твоя дружина.

— Та хто ти такий, хотів би я знати?

— Твоя дружина кокетує з барменом на Порта Сеттімана... Ось так!

— Хто тобі це сказав?

— Я тобі кажу... А втім, піди й подивися сам! Слухай, Періколі: ти старий шкарбун, а жінки не хочуть жити із старими шкарбунами.

— Та хто ти, сучий сину?

— Не сердься, попий бульйончику!

Цього разу я не міг стриматися і, коли Джудітта повернулася додому, запевняючи, як звичайно, що була на рибному базарі, я випалив:

— Отже, я працюю як віл, а ти собі пересміюєшся з барменом на Порта Сеттімана.

Ліпше б я промовчав: спочатку вона накинулася на мене з лайкою, а потім захотіла взнати, хто мені таке наплів, і, коли я їй розповів усе, почала шпетити мене на всю губу:

— А-а, то ти слухаєш, що плеще на мене по телефону якийсь негідник... Більше віриш йому, ніж мені... То знаєш, хто ти після цього! Здитинілий шкарбун. І справді заслуговуєш, щоб тобі роги наставити, але такі, щоб і в двері не проліз.

І так далі, і так далі. Скінчилося тим, що я, старий, сивий, розрюмсався, впав на коліна перед нею, випрохуючи пробачення. І щоб умилювати її, мусив дати гроші на шовкові панчохи; тільки бог один відає, як я роздобував гроші на всі її забаганки. Тепер я почував себе вкрай зажуреним та розбитим: соромився своєї поведінки і водночас був певен, що вона не любить мене. Збігло ще кілька днів, знову задзвенчав телефон, і той же грубий голос поцікавився:

— Періколі, як ти там?

- Добре. А ти? — вдавано байдуже відказав я.
— Чудово... А ось твоя дружина почуває себе кепсько.
— Чому?
— Бо ти старий, Періколі, ти її не задовольняєш.

От бачите, як воно є. Я заприсягався зберігати спокій. Однак почувши, що кажуть про мою старість, аж підскочив:

— Гляди, сучий сину, відтепер, як почую тебе, відразу кину трубку.

— Який же ти затятий... Але не бідкайся, Періколі... Твоїй дружині незабаром покращає.

— Та щезни ти, мерзото!

— Періколі, чого ти лютишся. Чини так, як я раджу тобі: попий бульйончику!

Цього разу я нічого не казав Джудітті, але злостився і ще більше катувався, бо той мерзотник не переставав дзвонити, грубим голосом повторюючи одне й те ж: Джудітта молода, а я старий, вона зраджує мене з тим і тим і всі про це знають. Або ж без жодного вступу сповіщав:

— Періколі, твоя дружина...— І доточував словечко, поширене серед візників.

Один мій добрий знайомий порадив мені щодня голити бороду, щоб не показувати Джудітті свою сивину. Лишалось з'ясувати зміст фрази по телефону. Що вона означає? Я здогадувався, що то якийсь брудний натяк, бо, як правило, старим і хворим кажуть: «Попий бульйончику». Але чому завжди одна й та фраза? Я наче вже чув раніше ці слова, однак не міг пригадати, де й коли. Тим часом Джудітта ставилась до мене дедалі гірше. Сказати б, говорила зі мною тільки роздратовано, нетерпимо, чисто відьма! Заради спокою я терпів це, ходив пригнічений. І все більше пересвідчувався, що це не життя. Та несподівано одного вечора Джудітта, як ніколи, була зі мною ласкава і запропонувала нам усім трьом відвідати одну стерію за Тібром. В ній ми справляли весілля. І коли ми там опинились, я пригадав ураз ту подію. Чи то від розчулення, чи від випитого вина, мені заболів живіт. І тоді, коли ми всі замовляли собі спагетті,

Джудітта, як віддана й дбайлива дружина, бачачи, що я вагаюсь, стала наполягати:

— Слухай, Мео, попий бульйончику!

Я збагнув: це ж фраза, яку повторювали мені по телефону. Цікаво, чий то міг бути голос: того вечора, окрім офіціантів та інших клієнтів, нас сиділо за столом чоловік двадцятєро. Певна річ, я змовчав про те моє відкриття, і вечір минув досить весело. Наприкінці Джудітті схотілось навіть випити за моє здоров'я і поцілувати мене. Тоді я випив чимало, може, тому й почував себе щасливим, отож повернувся з Джудіттою та Фердінандо додому, сповнений світлих сподівань. Спав я як убитий, а коли прокинувся, Джудітта вже пішла на базар. Я встав усе з тим відчуттям, що Джудітта, нарешті, схаменулась, і взявся до роботи. Була спекна днина, у вікна лилося сонячне проміння, канарка в клітці виспівувала, аж захлиналась. І я радо працював, приспівуючи, як канарка, коли задзеленчав телефон. Я підійшов, узяв трубку і почув грубий голос:

— Періколі, дзвоню тобі востаннє.

— Непогано,— зраділо відповів я.— Ти збагнув, нарешті, що все даремно. Бувай здоровий!

— Стривай, Періколі! А знаєш, чому я востаннє дзвоню?

— Чому?

— Бо дружина покинула тебе. Пішла собі до Джіджі, того, що має машини напрокат. Він заїхав за нею о сьомій зеленим фіатом.

Він таки справді телефонував мені востаннє. Про Джудітту мені більше шкода й мови: звісно, я гірко страждав, перш ніж до всього збайдужів, і згадувати про це не хочу, щоб зайве не завдати собі болю. Та для мене було загадкою, хто ж то так добре знав мої справи, що застерігав чи не з першого дня. Мало сказати, загадкою — я тільки й думав про те, і ця таємниця заволоділа мною. Усе це я розкрив випадково. І навіть тепер воно здається неймовірним.

Фердінандо мав тоді майже п'ятнадцять років, і від якогось часу я не водив його вже до школи. Та одного дня мені

закортіло прийти за ним, так собі, щоб разом повернутися додому. Я не застав його, бо він пішов на шкільний майданчик грати в м'яч з товаришами. Був сонячний день, і я на мить зупинився глянути на гру. Чомусь я став порівнювати свого сина з іншими і завважив, що й з ним мені не поталанило. Може, тому, що народився він від уже літніх батьків. Фердінандо не був гарним: малий, з незвично довгими ногами та руками, жовтим обличчям, з носярою, що заглядав у рот, та ще одною вадою — був косоокий. Я помітив, що він дужий, посилав м'яча такими оглушливими ударами, але навіть його сила здавалась надмірною, як на його статуру, наче ото в карликів чи горбатих. Спершись на осонні об мур і ось так роздумуючи, я раптом почув грубі, злостиві вигуки:

— Не рахується, ти торкнувся рукою м'яча!..

Мене наче пронизало струмом. То був той самий голос, голос підлітка в перехідному віці — неприємний, грубий, ламкий. Потім, піднявши ногу до м'яча, він додав: «Попий собі». І тоді я все зрозумів. Мені захотілося покликати його, потягти додому й надавати добрячих потиличників. Казати «старий йолоп, шкарбун» батькові! Нехай воно й правда, але син, справжній син повинен шанобливо ставитись до батьків. Потім Фердінандо помітив мене, облишив гру і, задиханий, кинувся до мене, вигукуючи своїм грубим голосом:

— Ой тату... Що ти тут робиш? А я й не бачив тебе!

Я відчув себе роззброєним. Хоч він такий негарний у довгій сорочці, з носярою, косоокий, але видно було, що зрадив батькові.

— Фердінандо, хочеш, грайся далі,— пробелькотів я.— Я піду додому.

Однак він сказав:

— Я вже закінчив.. Ходімо разом.

Безмежно втішений, він схопив мене під руку, і ми подалися до набережної Тібру. Йшли мовчки, поволі, і сонце світило нам в очі. Тепер, після всього, я подумав: хоч і по телефону, а він казав мені правду і застерігав од помилки. А якщо син не скаже батькові правди, то хто ж скаже?

Як помстився Тарзан

Того літа, не знайшовши іншої, більш серйозної та гідної мене роботи, я найнявся очолювати колону велосипедистів із п'яти чоловік, щоб рекламувати фільми для одного нового кінотеатру.

Барвисті щити у дві-три літери на кожному з нас при повільному і послідовному просуванні вулицями міста склали назву фільму. Одно слово, ми були живою рекламою на колесах. То виявилось досить-таки нелегким заняттям, тим більше, що нас вдягнули в голубі комбінезони, в яких ми скидалися на ангелів, що їх носять на пасхальних процесіях... Але нікуди не дінешся: хочеш їсти, берешся і за таку роботу.

Я рекламував фільми: «Покохай мене цієї ночі», «Полум'я архіпелагу», «Два серця в грозу», «Донька вулкана» та інші. Їхав я завжди попереду, бо мав п'ятдесят років, сам сивий, і рекламне бюро поклало на мене відповідальність за всю колону. За мною їхав Польдіно, сімнадцятирічний русявий хлопчина з гострим, наче мордочка тхора, обличчям та очима, ніби скляна блакить. За вдачею він був свавільний, буйний, справжній шибайголова.

Четверо інших — хлопці десь так між п'ятнадцятьма і двадцятьма роками. Усім п'ятьом я годився в батьки; вони жартома кликали мене дядьком. Усі вони були тієї ж породи, що й Польдіно — обірванці, які з'явилися після війни разом з чорним ринком, американськими неграми та повіями. Я мав авторитет серед тих вуркаганів, і вони, коли тільки могли, виступали спільно проти мене.

Було літо, липень, і просуватися поволі вулицями під пекучим сонцем було справжньою мукою. Наш маршрут був довгий і без зупинок. Ми рушали від кінотеатру, що за вулицею Санта-Марія Маджоре, повільно проїжджали, наче пішки проходили, вулицю Кавур, Привокзальну площу, а далі просувалися вулицями Вальтурно, П'яве, Саларія, По, Венето, Біссолаті, Націонале, Депретіс і, нарешті, знову

виїжджали на Санта-Марія Маджоре. Отой пробіг здійснювали багато разів, вранці та опівдні, згідно з угодою з бюро. У нас було дві колони: одна чоловіча, як я вже казав, в голубому, і одна жіноча, вдягнута ще гірше — в білих туніках, обсипаних срібними блискітками, та у золотисто-жовтих штанах.

Того ранку, коли ми рушили, як звичайно, від кінотеатру, небо затягло хмарами, і я сподівався, що нарешті не буде так спекотно, як у попередні дні. Але вже невдовзі через ті темні грозові хмари задуха дедалі більшала. В наглухо застібнутому комбінезоні, я пітнів ще гірше, ніж на сонці, і з кожним натиском на педалі все дужче набрякали руки, ноги, обличчя наливалось кров'ю. «Як помстився Тарзан» — так називався кольоровий фільм, що його ми того дня рекламували. У мене був склад «Як», далі їхав Польшіно зі складом «пом», а за ним відповідно «стив», «ся», «Тар», «зан». На щитах було зображено Тарзана в шкурах, який боровся з величезною мавпою, а трохи осторонь — украй налякану вродливу дівчину, напівголу, як і він сам.

Серед тієї нестерпної, наче у вулкані, спеки за мною повільно тяглася вервечка велосипедистів. Рекламне бюро зобов'язало нас не галасувати, не перемовлятися і не курити; ми повинні були справляти враження чогось безживного, як ті велосипеди, без виразу — німі, повільні, байдужі. В такому разі, сказали нам, реклама справді буде дієвою, і люди звертатимуть увагу не на вас, а на щити.

Коли вже ми дісталися Привокзальної площі, я почув, що мої хлопці перемовляються, щоправда, неголосно, але достатньо, щоб чули перехожі. Я не міг повернутися до них головою, бо ж їхав попереду, а якби й повернувся на такій площі, як Привокзальна, вся колона потрапила б під колеса автобуса. Однак, коли ми вїхали на вулицю Вальтурно, я таки повернувся і гукнув з притиском:

— Що там за теревені?

Знаєте, що на те відповів Польшіно? «Бридке бовкало».

Я промовчав, тримаючи шлях до міністерства фінансів.

Минули міністерство, виїхали на вулицю П'яве, а на площі Ф'юме регулювальник у будці з чорно-білими смугами затримав нашу колону, і ми змушені були зупинитися. Скориставшись нагодою, я зіперся ногою на землю і глянув, що робиться позад мене: справи були кепські. Польдіно й інші вже опинилися біля двох дівчат, приземкуватих і зовні непривабливих, із тих що продають по ресторанах квіти,— одна русява, друга чорнява,— і теревенили з ними, наче й не складали рекламної колони.

Коли регулювальник підняв жезл, двоє дівчат скочило на рами велосипедів, чорнява до Польдіно, а русява до того, що їхав за Польдіно. Це вже було занадто, я розсердився, бо ж маю почуття відповідальності. Зіскочивши з велосипеда, я підійшов до Польдіно і рівним голосом звелів:

— Нехай вона злізе і не робить тут комедії.

Та він напрядився, може, тому, що та задрипанка вчепилась за кермо, і відказав:

— Чого тобі?

— Злазы! — і я схопив дівчину за руку.

— Відчепись! — випручалася вона.

— Дивно, цей старий шкарбун ще сміє торкатись моєї дівчини! — погрозово мовив Польдіно.

Тим часом вуличний рух було порушено, люди оточили нас, голосно обговорюючи випадок, автомобілі сигналізували. Що й казати, всі були проти мене. Я зрозумів, що нічого не вдію, сів на велосипед і, обурений, поїхав вулицею Салярія. На перехресті вулиць Салярія і По я звернув до Корсо д'Італія, але зненацька помітив, що їду сам, бо Польдіно та інші звернули до Квадратної площі.

Розгублений, я зупинився і крикнув:

— Куди ви?

Польдіно, озирнувшись, гукнув:

— На Тібр купатися!

— Та ви що, подурили?

— Ти сам здурів, сивий діду в голубому дранті. Блазень! — презирливо гукнув він.

Дівчата зареготали, а я, присоромлений, ладен був убити його, але вчасно опанував себе.

Ми проїхали вулицею По, промчали проспект Льежі, Угорську площу, проспект Паріолі. Тепер Польдіно очолював колону, хлопці не відставали від нього, а я, трохи перепочивши, тягся останнім. Назва фільму читалась тепер так: «помстився Тарзан Як». Перехожі зупинялися на тротуарі, озираючись на п'ятох хлопців у голубому, які щодуху натискали на педалі, з двома хвойдами на рамах, та ще на старого, теж у голубому, що їхав позаду. Люди тільки похитували головами і реготали. А ті шибайголови горланили по-тарзанячому, наче справді десь у джунглях, а не під платанами римської вулиці. З площі почався спуск, і вони пороз'їжджались навсебіч, так що я самотою їхав до Кисловодної набережної.

Кілька разів збивався з дороги, повертав назад, і, нарешті, мені здалося, ніби бачу, як вони женуть стежиною вздовж Тібру. Лютий, зарошений потом, я й собі звернув туди. Вони вибрали місце, вкрите густими заростями. Річка тут звивиста, а на протилежному березі було видно рибальські сіті, які то піднімалися, то опускалися на воді. Я нагодився, коли вони роздягалися: хлопці — тут-таки біля покинутих велосипедів, а дівчата — за кущами. Розлючений, я зіскочив з велосипеда, підбіг прямо до Польдіно, що вже полоскав собі ноги, і крикнув:

— Негіднику! То це так ти виконуєш угоду з бюро?!

— Що ти хочеш? Хотів би я знати, що ти хочеш? Ні, ти скажи, що ти хочеш? — насівся він і за кожним «що ти хочеш» штовхав мене в груди кулаком, а другою рукою підсмикував труси. Захеканий від їзди, бо ж немолодий, я відчув, що земля піді мною хитається, і, коли він ще раз штовхнув мене в груди, я повалився на землю.

Наче по сигналу, дівчата у білих бавовняних комбінаціях, взявшись за руки, вискочили з-за кущів. По правді, не було там на що й дивитись, бо як я вже казав, обидві вони приземкуваті, вузькогруді й широкі в стегнах, як усі ті волоцюги та

вуличні продавці, що мало їдять, а багато ходять. П'ятеро хлопців хвацько, як на балі, ступили їм назустріч, підсмикуючи руками труси. Вони почали танцювати, бігати, ганятися одне за одним.

— Я Тарзан! — кричав Польдіно. — Зараз тебе схоплю і понесу!

Горлаючи, мов Тарзан, він наздогнав чорняву, на яку аж жаль було дивитися, бо ж таке задрипане, блаженське, миршаве.

Ганяючись та підстрибуючи, вони підбігли врешті до річки і поплигали у воду.

На березі серед їхніх комбінезонів та дівчачого шмаття залишився я сам, сивоволосий, з обличчям постійного безробітного, з недокурком у тремтячих губах.

Украй знесилений, я мало не плавав. Я ненавидів їх за те, що вони так негідно повелися зі мною, а водночас лютився сам на себе, бо не міг спекатись того почуття обов'язку. Навіть зараз, коли, безсилий щось вдіяти, я дивився, як вони весело плюскочуться в Тібрі, я боязко запитував себе подумки: «А що скажуть у рекламному бюро?» Злість брала мене за той страх, і водночас несила було позбутися того лякливого почуття відповідальності. Я хотів, як і вони, кинутись у воду, вдавати Тарзана, жартувати з дівчатами. Але я був старий, не дозволяло почуття обов'язку, і тут уже нічим не зарадиш.

Безмежно щасливі, вони бовтались у воді, аж поки перші краплини дощу не впали у жовті води Тібру. Тоді всі повлазили на берег. Польдіно ще вигукував, що йому подобається той дощ. Дивлячись на них, можна було подумати, що їх силоміць заганяють у сховок.

Одна з дівчат, одягнувшись, підійшла до мене і попросила сигарету. Я пригостив її, тоді й другу, а далі й усіх хлопців. Роздавши сигарети, я сам залишився без курива. Та байдуже. Хмари тим часом розвіялися і попливли понад нивами за Тібр. Ми вишикувались у назву фільму і рушили вздовж греблі до Кисловодної набережної. Тут двоє дівчат сіли

в автобус, а ми подалися угору по проспекту Паріолі. Трохи згодом ми влилися в потік розкішних автомобілів і похоронним темпом продовжували свій шлях уздовж кав'ярень на вулиці Венето.

Ромул і Рем

Потребу вгамувати голод годі порівнювати з якоюсь іншою потребою. Спробуйте гукнути: «Подайте мені взуття... подайте гребінець... подайте хусточку», перепочиньте трохи, а тоді мовте: «Подайте обід», і ви одразу почувете різницю.

Про якусь річ ви можете думати, шукати її, вибирати, ба навіть обійтися без неї, але тої хвилини, коли ви вимагаєте подати вам обід, зволікати вже годі. Вам треба таки роздобути їжу, щоб вгамувати голод.

П'ятого жовтня цього року опівдні на площі Колонни я сидів на поруччі біля фонтана і промовляв собі: «Подайте мені їсти» і задумливо споглядав вуличний рух на Корсо, що видавався мені якимось тремтливим і геть затьмареним. Уже кілька днів я не мав у роті й рiски, а річ відома, коли тобі підтягує живота, то все видається зголодніле, хистке, немічне, неначе все довкола мліє від голоду, як і ти сам. Тож, подумав я, треба якось давати собі раду, бо ще трохи — і я вже нездужатиму й думати. От я й почав мізкувати, як би його чимшвидше зарадити лиху. Але ж, коли поспішаєш, нічого путнього не надумаєш. Те, що спадало мені на думку, було скорше маренням: вскочу в трамвай... поцуплю в когось гаманця... та й дам ногам знати; або ж: зайду в магазин, підійду до каси, схоплю виторг і гайну в двері. Я був майже у розпачі і тому подумав: «Буде що буде, хай навіть мене заарештують за порушення громадського порядку... У в'язниці принаймні хоч юшечки дадуть».

Цієї миті хлопчина, який стояв біля мене, гукнув комусь: «Ромуле!» Той вигук нагадав мені про іншого Ромула, що

разом зі мною служив у війську. Мав я тоді звичку розпускати всякі баяндраси: начебто у себе на селі у розкошах купався, хоч насправді я не з села; народився я поблизу Рима, біля Перших Воріт. Тепер на цьому можна було зіграти. Ромул розжився собі на тратторію біля Пантеону. От якби зараз гайнути туди й попоїсти досчочу. А коли б дійшло до розрахунку, перевести мову на наше давнє приятелювання, спільну службу, на різні спогади... Одно слово, до поліції Ромул справи не довів би.

Насамперед я підійшов до вітрини магазину і зазирнув у дзеркало. На щастя, вранці я поголився, щоправда, бритвою та милом господаря дому, швейцара в суді, що в нього я наймав комірчину під сходами. Сорочка, хоча й не дуже свіжа, все ж пристойна — тільки чотири дні, як одягнув її. А світло-сірий костюм виглядав наче новий; подарувала мені його одна добросерда жінка: чоловік її був на війні моїм капітаном. Зате червона краватка, яку я ношу років з десять, добряче таки обшморгана. Піднявши комірця, я зав'язав вузол так, щоб один кінець краватки був довший, а другий — коротший; коротший я заховав під довгий, потім застібнув піджак на всі гудзики. Відходячи від дзеркала, все з думкою про мій вигляд, я відчув, що в голові паморочиться, і несамохіть наштовхнувся на поліцейського, що стояв на тротуарі.

— Ти що, не бачиш! Чи вже зовсім п'яний? — почув я. «Так, від голоду», — хотілося відповісти мені.

Непевною ходою я рушив у бік Пантеону.

Адресу я знав, але коли відшукав знайомого, не повірив своїм очам. У кінці глухого завулка я побачив невеличкі двері, а за якихось два кроки далі стояли чотири чи п'ять відер, повних сміття.

На густо-кровоного кольору вивісці значилось: «Тратторія, домашня кухня». На вітрині, теж розмальованій у червоне, красувалося одне-однісіньке яблуко. Всього одне, кажу вам без жартів. Я завагався, однак уже пізно було передумувати, тож увійшов досередини.

Роззирнувшись, я збагнув усе, але голод став ураз іще дошкульнішим, і я насмівився пройти далі й сісти за один з чотирьох чи п'яти столиків у пустому напівтемному приміщенні.

Брудна завіска за прилавком затуляла двері до кухні. Я стукнув кулаком по столу й гукнув: «Кельнере!» На кухні щось зашурхотіло, відхилилась завіска, за якою з'явилось і щезло якесь обличчя, в котрому я впізнав свого Ромула. Я зачекав трохи, а тоді знову стукнув по столу. Цим разом мій приятель, поспіхом застебнувши стареньку, геть пожмакану білу курточку, вийшов з запопадливим виразом, що мене аж за серце взяло. Але раз уже втрапив на бал, то мушиш танцювати.

— Хочу попоїсти,— промовив я.

Він заходився був витирати стіл ганчіркою, та раптом зупинився і, придивившись до мене, промовив:

— То це ти, Реме...

— О, таки впізнав! — радісно скрикнув я.

— Та як тебе не впізнати! Чи ж то ми разом не служили у війську? Хіба не нас називали Ромул, Рем і Вовчиця, через оте дівчисько, до якого разом топтали стежку!

Одно слово — спогади. Відчувалося, що вдавався він до них не з приязні до мене, а тому, що перед ним сидів відвідувач. Саме так, відвідувач, адже в тратторії не було більше жодної душі. Відвідувачів, певне, він мав обмаль, і навіть спогади тут могли прислужитися.

Скінчивши, Ромул поплескав мене по плечу і проказав: «Друже», а тоді, обернувшись до кухні, гукнув:

— Лорето!

Завіска відхилилася, і на порозі постала огрядна жінка у фартусі з невдоволенням і недовірою на обличчі. Кивнувши на мене, господар промовив:

— Це той Рем, про якого я тобі стільки розповідав.

Ледь посміхнувшись, вона привіталася помахом руки. За нею вигулькнуло двійко діток: хлопчик і дівчинка.

— Чудово, чудово... їй же бо, чудово,— не переставав вигукувати Ромул, наче той папуга. Певна річ, сподівався, що я замовлю чималий обід.

— Ромуле,— перебив я його,— я проїздом у Римі, у ділових справах. От і подумав, коли вже десь їсти, то чом би не в свого приятеля Ромула?

— Чудово,— проказав він.— То що подати? Спагетті?

— Авжеж.

— Спагетті з масом і пармезаном... Це ми вмиць приготуємо. А що іще візьмемо? Смачненький біфштекс? Два шматочки телятини? Чи гарненької волятинки? Або ескалоп на маслі?

Усе це були страви далеко не вишукані, я міг би приготувати їх на спиртівці і сам. Тож я рішуче мовив:

— Ні! А баранина у вас є?

— На жаль... Вона тільки на вечерю.

— Тоді філе з яйцем, а-ля Бісмарк.

— Атож, а-ля Бісмарк. З картоплею?

— З салатою.

— Так, з салатою... І винця сухого, еге ж?

— Сухого.

Він подався на кухню, а я залишився сам. Я так охляв, що голова йшла обертом, і відчував, що затіяв недобру справу, але мене вже поривало довести її до кінця. Голод давався знаки, проте хто зна, може, Ромул ще голодніший за мене, і я, власне, знаходив навіть втіху в цій жорстокій грі.

На кухні загомоніли: я почув, як Ромул стривожено й тихо настійно щось бубонів, а жінка невдоволено відказувала йому. Нарешті завіска піднялася, і двоє діток вискочили надвір. Я здогадався, що Ромул, мабуть, не має і хліба в своїй тракторії. Та й на кухні не топилось. Коли завіска відхилилася, я помітив там його дружину, яка віялом роздмухувала вогонь у грубці. Господар знову вийшов з кухні і сів за стіл навпроти мене; прийшов розважати мене, поки повернуться діти. А я, безжалісний, усе допитувався:

— Ну, як твої справи? Ти, бачу, обзавівся славненькою тратторією.

Він одказав, понуривши голову:

— Нічого, більш-менш... але ж, розумієш, тепер криза. До того ж сьогодні ще й понеділок... А взагалі тут відвідувачів не густо.

— Ех, ти хоч якось влаштувався.

Перш ніж відповісти, він поглянув на мене. Обличчя в нього грубе, округле, як ото у власників забігайлівок, а лю розгублене, бліде, з довгою бородою.

— Таж і ти влаштувався,— нарешті мовив він.

Я відказав байдужим тоном:

— Нарікати не можу... Своїх сто — сто п'ятдесят тисяч лір на місяць уже заробляю, хоча й нелегкою працею.

— Звісно, воно не так легко, як нам.

— Що вам, власникам. У вас все йде як по маслу. У вашого брата праця не та, і їсти є що. Ясна річ, ти ще й грошенята відкладаєш у банк.

Він промовчав, тільки посміхнувся якось болісно, що аж мені стало жаль його. Потім мовив, наче відрубав:

— Ех, друже! А ти пригадуєш, як ми були в Гаєті?

Одно слово, він вдарився у спогади, бо ж соромився брехати, а може, вони й справді переносили його у найкращі хвилини життя.

Я пройнявся співчуттям до нього і бадьоро запевнив, що пригадую. Він ураз повеселішав, розбалакався і, поплескуючи мене по плечу, навіть сміявся. Повернувся хлопчик; зводячись навшпиньки, наче той найсвятіший отець, він тримав обіруч пляшку вина. Ромул налив мені, та й собі, щойно я припросив його. За чаркою він став ще говіркіший, певно, і сам добряче зголоднів. Отак попиваючи і теревенячи, ми просиділи хвилин зо двадцять, аж гульк — заходить і дівча. Бідолашне тулило до грудей вузлик, у якому було всього потроху: біфштекс у жовтому пакетику, загорнуте в газету яйце, хлібина в тоненькій коричневій обгортці, масло й сир у пергаментному папері, пучка салати і, як мені

здалося, пляшечка олії. Вдоволене, дівча повагом задріботило на кухню. Ромул відхилився убік, щоб затулити її від мого погляду. Тоді й далі попивав, згадуючи минуле. А з кухні долинав жіночий голос; не знаю, що вона там говорила — чув тільки, як дитина винувато виправдувалася: «Не давав більше».

Одно слово, злидні, цілковиті, безпросвітні, мабуть, ще гірші за мої.

Але я конав з голоду, тож, коли дівчатко принесло тарілку спагетті, де й ділися докори сумління; та й нагода пожитися на дурничку у такого ж бідака, як і я сам, додавала апетиту.

Ромул заздрісно дивився, як я наминаю, і мені подумалося, що й йому рідко коли випадає отак ласувати.

— Хочеш покуштувати? — запропонував я.

Він похитав головою, мовби відмовляючись, але я підчепив трохи спагетті і підніс йому до рота.

— Смачні, нічого не скажеш, — проказав він наче сам собі.

Після спагетті дитина принесла біфштекс з яйцем і салатом. Тепер Ромул, може, соромлячись стояти біля мене і заглядати в рот, подався на кухню. Я їв і аж захмелів від страви. Як добре наїдатися, коли ти голодний! — то відкусиш хліба, то пригубиш винця, пожуєш, проковтнеш... Давно я вже не їв із таким смаком.

Дівчатко принесло фрукти, і я ще поласував шматком пармського сиру з грушкою. Поївши досхочу, я розсівся на кріслі, колупаючись зубочисткою; вся родина вийшла з кухні і споглядала мене, мовби якусь коштовність. Повеселілий, певно, від випитого, Ромул розводився про всякі любовні пригоди за часів військової служби.

Зате його дружина з вимазаним сажею обличчям стояла сумна. Я глянув на дітей: бліденькі, худі личка, здавалося, на них тільки й було, що великі очі. Мене на мить охопила жалість до них, а разом і якийсь сором, та ще коли жінка скрушно зітхнула:

— Якби ж то таких клієнтів харчувалося в нас хоч чотири-п'ять, то ще можна було б перебиватись.

— Чому? — перепитав я простодушно.— Невже ніхто не відвідує?

— Відвідують,— невесело відказала вона.— Здебільшого ввечері. Та все бідаки: приносять свої згортки, а замовляють лише вино, інколи щось перехоплять. А вранці ніхто й не загляне.

Чомусь ці слова роздратували Ромула, і він невдоволено перебив її:

— О, вже розпустила нюні.. Ще й справді наврочиш.

Вона враз спалахнула:

— Це ти врочиш, а не я! Ти відьмак! Я цілий божий день не розгинаю спину, а ти склав руки, варнякаєш про свої походеньки.

Поки вони отак гарикалися, я, блаженствуючи, міркував, як би його чкурнути звідсіля. І тут, наче сама доля змилювалася наді мною, Ромул підскочив до дружини і дав їй ляпаса. Не довго думаючи, вона метнулась на кухню, схопила довгий гострий ніж, що ним ріжуть шинку, і з криком: «Я тебе порішу» кинулась до чоловіка. Той злякано сахнувся до дверей, перевертаючи столики й стільці. Дівчатко зайшлося плачем, хлопчик теж побіг на кухню і вискочив з качалкою, не знаючи вже кого боронити — батька чи матір.

Я збагнув, що кращої нагоди вже не трапиться, отож відразу підвівся, примовляючи:

— Перестаньте, дідько б вас забрав, перестаньте, годі вже!

А сам нишком позадкував з тратторії. Опинившись за порогом, я майже бігцем звернув убік, а на площі Пантеону спокійною вже ходою попростував на Корсо.

Сторож

Я полюбляв самотність, бо люди кепкують з мене за мої окуляри, за жіночий голос та за те, що я, коли хвилююся, то заїкаюся. Отож, коли одна фірма запропонувала мені охороняти склад на двадцятому кілометрі від Салярія, я відразу погодився. Склад містився у вибалку серед зелених пагорбів. Уявіть собі запорошений, без рослинності прямокутник, обнесений новим цегляним муром, до якого тулилось чимало довгих приземкуватих бараків. У тих бараках було всього потроху — мішки з цементом, труби, черепиця, бочки з смолою, цегла. Один барак правив мені за житло — дві, без меблів, кімнати, ліжка, стіл та кілька стільців. Здавалося, наче сидиш серед поля просто неба, далеко від світу, але досить зійти на один із пагорбів, як побачиш праворуч Салярія з її пишними платанами в білих цятках, а трохи нижче рекламний щит «Остерії мисливців», де я столувався. Мені видали пістолет з кількома обоймами патронів та рушницю, з якою я інколи ходив на перепілок. Одно слово, ніхто до мене не заглядав, і тільки й розваги було мені, що те полювання.

Чотири місяці я просторожував без пригод. Та одного вечора хтось постукав у двері. Я вийшов одчинити з думкою, що то хто-небудь із фірми, аж дивлюся — переді мною двоє чоловіків та жінка. Одного з чоловіків я знав добре, його звали Рінальді, він шоферував на будівництві, де я перед цим працював. Він один не кепкував з моїх окулярів та голосу, і сам був протилежністю мені: я злидень, а він собі пан, гарний, ставний, чорнявий, дужий; я непоказний, жінкам не подобався, в нього ж їх було, скільки бажав. Може, саме тому, що він такий несхожий на мене, я і хотів скидатися на нього, а він любив мене. З ним була жінка, на ім'я Емілія — мала, кругленька, з блідим довгообразим обличчям, великими й безживними сірими очима, носом, трошки задертим угору, і вся наче посміхалась. Другий чоловік, із околиць Монтеротондо, звався Теодоро, він мав руде кучеряве волосся, жовті

котячі очі, гострий ніс та синюваті щоки, такі, начебто йому постійно дув холодний вітер в обличчя.

Рінальдї сказав, що хоче зі мною поговорити, і я запросив його до себе в барак.

— Вінченцо,— мовив він, пригостивши мене сигаретою,— у нас тут є одне діло, в якому і ти можеш підробити без особливих зусиль... Отут-таки.

Я тільки витріщив очі, а він, підбадьорений моїм мовчанням, пояснив: вони мають велику партію товарів, поцуплену, скажемо так, в одній крамниці, і я мав би приховати оте все в якомусь бараці, а через деякий час повернути їм, за те вони не обійдуть і мене.

Мене аж у жар кинуло від тієї пропозиції, але відмовляти я не міг: Рінальдї був мені ніби брат.

— Рінальдї, адже я сторож, чи не так? — невпевнено мовив я.

— Авжеж.

— То я хочу ним і залишитись.

— Що ти цим хочеш сказати?

— А те, що ви робить, як знаєте. Лишайте в бараці свій крам, ідіть, приходьте... я нічого не відаю, нікого не бачив і вас не знаю... А коли трапиться, що вас питатимуть, теж кажіть, що вперше бачите...

Вони здивовано похитали головами, а Теодоро майже погрозливо мовив:

— Але ти пильнуй того добра... Нехай так, ми не знаємось...

Рінальдї урвав його:

— Ти не знаєш Вінченцо. Облиш його.

— Я сторож, отож сторожуватиму й ваше добро,— відповів я.

Теодоро ж додав:

— Не бійся... Ми тебе не скривдимо.

А я йому на те:

— Ти, чоловіче, не турбуйся. Мені од вас нічого не треба. Одно слово, ми домовились. Рінальдї вийшов і через кілька

хвилин в'їхав вантажною автомашиною. Скинули ті речі в барак, за якісь бочки — я навіть не бачив, що там, але вони казали, ніби тканини. Перед від'їздом Емілія глянула на мене, як здалося, вдячно, і це було все, що я мав від них.

Після того вони приїжджали ще кілька разів, разом з Емілією. Сигналили, я хутенько відчиняв браму, вони скидали крам і забирались. Я не хотів їхніх затримок, тож, поки вони вивантажувались, сидів, зачинившись, у бараці. З тим Теодоро я не ладнав — він завжди вівся зухвало, і я не міг терпіти його. Але Емілія посміхалась мені і знаходила ласкаве слово. Якось вона сказала:

— А ти не нудьгуєш тут?

— Я вже звик,— відповів я.

Якось я розгорнув газету і побачив там повідомлення про арешт Теодоро, Рінальдї та ще багатьох. У газеті їх називали бандою «пролаз», бо вони пролазили в крамницю через діру в стіні. Іноді вони проникали з підвалу, але все одно пробивали діру. Газета вмістила фото Рінальдї, Теодоро та ще когось, з гострим підборіддям, без комірця, витрішкуватого. «Небезпечна зграя злочинців знешкоджена правосуддям», — так сповіщав заголовок. Але Рінальдї, як водій, був менше причетний до цієї справи, а про Емілію й не згадувалось.

Була зимова пора, вночі періщив дощ, завивав вітер, складський двір розквасило, наче болото. Зненацька хтось постукав у двері. Відчинив — переді мною стояла Емілія. Але яка?! З великим животом, уже вагітна, гарне личко похнюплене, зодягнута в якесь дрантя, вся мокра, волосся позбивалося — бо ж дощило. Вона зайшла і, не кажучи й слова, подала мені записку від Рінальдї. На клаптику паперу він писав, що вийде з в'язниці через рік, а поки лишає під мою опіку Емілію, платить за її утримання і довіряє мені й надалі стерегти речі, які лишилися і повністю належали йому, бо спільники вже взяли свої пайки. Більш нічого в записці не було. Я подумав, що Рінальдї впевнений у моїй прихильності до нього, і таки слушно, бо задля нього я ладен був на все.

Отож я сказав Емілії, що вона спатиме в моєму ліжку, а я із своїми подушками прилаштуюсь на підлозі в іншій кімнаті. Так і почалось наше спільне життя під одним дахом.

Кілька місяців кожен, хто приходив на склад, міг подумати, що в мене є дружина, а я її чоловік і щасливий батько. На залитому сонцем складському дворі Емілія, закасавши рукави, прала й прополіскувала в ночвах своїми гарними пухкими руками мої сорочки. На шворках сохла розвішана білизна, а я собі сидів на табуретці проти сонця, погойдуючи на руках Еміліїну дитину, що, як і я, звалася Вінченцо. Неподалік від нашого барака стояла маленька кухонька, яку я сам змурував. Від неї несло запахом макаронної підливи. Я вже не ходив в остерію, бо ж Емілія мені й готувала.

Тож і кажу, що кожен, хто бачив мене, спокійну та всміхнену Емілію, яка прала білизну в ночвах, і те, як я забавляв немовля, подумав би, що ми щаслива сім'я. А наспраді ж батьком дитини був Рінальдї, Емілія — його дружина, крам, схований у бараці, теж належав йому, і як ото я сторожував добро фірми, так само пильнував добро Рінальдї з дитиною та Емілією на додачу.

Здавалось, я ніби одружився: Емілія була метка, я не відчував нестатків, маля росло спокійне, гарненьке. Єдина незручність була хіба та, що я з Емілією мусив говорити про Рінальдї. Вона рахувала дні та місяці до його звільнення. І не тому, що мені було неприємно згадувати про нього; просто вона була йому дружиною, а я тільки приятелем.

І ще одне: здавалось, ніби на світі для неї не існує більше нікого, окрім нього. Якось увечері я сказав їй про це, а вона, мовби вперше завваживши, що і я людина, відтоді почала підколювати мене розмовами про любові. Їй жарти, а я страждав, бо ж розумів добре, що вона подобається мені.

— У тебе є Рінальдї, тож дай мені спокій, — нарешті не витримував я.

А вона одказала:

— Певно, що так, але ти йому щирий друг і не повинен ревнувати.

Однієї ночі я почув надворі якийсь гамір. Я встав, взяв пістолет і вийшов з барака. Ніч була ясна, місяць виблискував, як те срібло. Чітко виднілися найменший камінчик і тінь, що він кидав, а також чорні пагорби на тлі безхмарного неба. Було як удень, тож я відразу помітив, що хтось причаївся між двох бараків. Зненацька той хтось, вийшовши зі свого сховку, проказав:

— Забери пістолет! Чи, може, вже не впізнаєш мене?

То був Теодоро, той, з Монтеротондо. Але ж як він змінився! В лахмітті, запалі щоки, зарослі рудуватою щетиною; витріщивши очі, як голодний вовк, він промовив:

— Я приїхав забрати крам. Вантажна машина й мої хлопці чекають за брамою.

Я відповів:

— То крам Рінальдї.

Одно слово, ми засперечалися. Він спершу нахабно домагався свого, а потім запропонував дати йому половину того добра, але я відмовив. Ми стояли біля бочки, і Емілія бачила все з освітленого вікна.

— Краще йди собі, не вводи мене в гріх,— порадив я.

— Що ж, піду,— сказав він і рушив до виходу. Однак я не спускав з нього очей, бо знав: то такий, що і ножем може штрикнути. І справді, не ступив він і кількох кроків, як зненацька кинувся до мене. Я сахнувся назад і вистрілив. І що ви думаєте? Він не зупинився. Обличчя мав безтямне, очі витріщені; в одній руці тримав ніж, а другою вже схопив мене за руку. Я вистрілив удруге, і він повалився на землю.

Уранці карабінери провели розслідування. Виявилось, що його вже раз судили, але він утік із в'язниці, і от тепер знову маєш. Фірма відзначила мене подарунком за те, що я так рівно пильнував її добро. А Емілії я сказав:

— Через Рінальдї я спершу став злодієм, а тепер і вбивцею.

— Ти захищався, от і все,— відповіла вона.

Тоді я промовив:

— Це я сказав так, аби щось сказати. Я сторож і за всяких обставин мусив стріляти.

Так сталося, що того дня, коли Рінальдї, вийшовши на-решті, приїхав забирати Емілію, дитину та тканини, фірма повідомила мене, що незабаром будівництво має згортатися. Отож усе кінчалося разом, і мені вже не треба сторожувати ні для фірми, ні для Рінальдї. Опівночі він приїхав вантажною машиною, над вітровим склом якої були виведені білі літери: ЕМІЛІЯ.

Я сказав йому:

— Рінальдї, ось тобі Емілія, така, яку ти мені довірив. Ось твій синочок, а в бараці твій крам. Усе на місці, можеш перевірити.

Він усміхнувся, радий, що знайшов свою Емілію та дитину, і промовив:

— Гаразд, Вінченцо. Я знав, що на тебе можу покласти-ся...

Але мене охопило якесь двоїсте почуття — гніву і водно-час смутку, і я, мало не зажурений, повторив:

— Рінальдї, можеш перевірити. Все, що ти мені довірив, я зберіг і повертаю тобі.

Він хотів дати мені гроші, наполягав взяти у дарунок годинник, пропонував поїхати з ним до Рима, однак я рішуче відмовився:

— Нічого не потрібно, я ж бо сторож... Нічого не хочу...

Аж тепер я збагнув, що Емілія полюбила мене, і жалкував та водночас радів, що ставився до неї так шанобливо.

Я допоміг навантажити їхнє добро на машину, посадив в неї Рінальдї та Емілію, яка, щасливо всміхаючись, тримала на руках сповиту дитину. А він іще гукнув мені на прощання, певно, нічого поганого не маючи на думці:

— Ну, бувай! Ех, стороже! — І машина рушила.

Через кілька днів прибули ваговози фірми, навантажили черепицю, мішки з цементом, труби, бочки зі смолою, потім розібрали огорожу, поскидали в кузови цеглу, розібрали бараки, не залишивши навіть столів.

Кілька днів ваговози сновигали туди-сюди, здіймаючи пилюку, перевозячи матеріали до міста. Поки нарешті одного ранку не розібрали й мій барак та не скинули все у кузов. Залишився тільки я. Тепер на дворі, серед пагорбів, виднілася витоптана земля, поросла де-не-де травною, порозкидані то тут, то там уламки цегли. Тут я прожив майже два роки, і тепер усе скінчилось. Поскладавши своє манаття у парусинову валізу, я прив'язав її до велосипеда і вивів його на Саллярійську дорогу. Тут сів і, поволі натискаючи на педалі, рушив до Рима.

Ніс

На площі Свободи ми сіли на лавочці, і Сільвано показав мені газету. В дві колонки було вміщене повідомлення про смерть однієї визначної особи; наприкінці зазначалося, що доступ до тіла небіжчика триватиме цілий день в його квартирі; при вході в будинок будуть ставитись підписи у пам'ятну книгу. Унизу курсивом перераховувалися всі ті великі заслуги, які небіжчик мав за життя. Коли ж я почав вдаватися в подробиці, Сільвано забрав газету, кажучи, що це неістотно. Повз нас саме проїхав розкішний автомобіль, з якого напіводягнена дівчина викинула недопалок сигарети. Сільвано кинувся підбирати його, а вернувшись до лавочки, зробив затяжку і сказав, що головне — це перстень із вправленим смарагдом. Про той перстень розповів йому носій з похоронного бюро, його приятель, який допомагав одягати небіжчика. То був подарунок самого короля, і небіжчик просив поховати його з цією відзнакою. Наприкінці Сільвано висловив здогад, що, оскільки померлий жив тільки з покоївкою, вона, певно, не ночуватиме в домі, тому що боятисься.

Я мовчав, а Сільвано тим часом розповідав, де вулиця, будинок і квартира небіжчика. Я зважив усі «за» і «проти».

З одного боку, мене приваблювала слухна нагода запопасти перстень, та водночас і відстрашувало те, що Сільвано був одним з найбільш відомих мені невдах. Щастя ніколи не всміхалося йому — як не вскочить у халепу, то втрапить у якусь пастку. Безталання провіщало вже саме його обличчя, але найзлиденнішим був його сизий ніс, що стирчав на бридкому вугруватому обличчі: гирлигуватий, закандзюблений, ще й з гулею на кінці. Глянеш на нього — і вже тобі сумно. А як воно самому власникові!

Я бідак — це зрозуміло, погано вдягнений, а в пору найбільших злиднів можу зійти навіть за волоцюгу, однак того безпросвітнього убозтва, як ночівлі в притулку чи юшки з монастирського черпака, я ще не звідав; недокурка, викинутого з автомобіля, ще не підбирав. Під час нашої розмови я думав про все це, а він, наче відчуваючи мій погляд на своєму носі, пошкріб його нігтем і поколупався в ньому.

Тож я відразу вирішив:

— Дякую за пропозицію, але це неможливо.

— Чому?

— Бо кінчається на «у».

Я помітив, як він зблід, похнюпився, а тоді — чи повірите? — заплакав. Схлипуючи, він бурмотів:

— Глянь, який я нещасний... Один раз трапилася нагода, і то не можу скористатися.

Заберися туди сам... І не ділитимеш здобич, розбагатієш!

— Мені страшно,— зізнався він, усе ще схлипуючи,— боюся мерців... А ти не лякливий... Я так покладався на тебе...

Я підвівся, щоб урвати його, і сказав:

— У такому разі перстень зостанеться на небіжчику.— І пішов собі.

Це було в останній день липня¹, і я цілий день протинявся по лавочках у різних парках. Скрізь як виметено — ні душі,

---

¹ Традиційно з 1 серпня в Італії настає період літніх відпусток.

тільки пилюка та порозкидані папірці; літо в місті — непри-
вітне, як зношена одежа. Коли я блукав від одної лавочки до
другої, мене охопив невимовний смуток — адже період
відпусток є на те, щоб ним скористатися, а хто не може
цього зробити, почуває себе пригніченим. Я знав, що для
мене не може бути іншої розради, як поцупити перстень
у небіжчика, але й розумів, що, відмовивши Сільвано у допо-
мозі, я і йому підклав свиню. І все ж меланхолія взяла гору
над ваганнями. Я навіть вирішив повідомити Сільвано про
свій намір, проте виявилось, що я не знаю його адреси.
Навіть тут не поталанило бідолашному Сільвано. Зверитися
єдиній чесній людині і не мати з того ніякого зиску.

Я подався додому, до своєї кімнати, що наймав у старого
каменяра. Зі сховку витяг свої інструменти: в'язку ключів
різної величини та всяких залізячок, довгий ключ власної
конструкції із загнутим кінчиком, важіль, терпуг. Узяв та-
кож півбулки, поклав у кишеню. Був вечір, і я поїхав трам-
ваєм за адресою, про яку дізнався від Сільвано.

Неподалік проспекту Паріолі я легко відшукав будинок,
котрий не видався мені розкішним. Я відчув розчарування,
бо ж гадав, що така видатна особа живе в куди кращому
домі. А виявилось — то будівля хоча й сучасна, зате про-
ста — фасад з рожевих цеглин, з білими балконами, які нага-
дували мильниці. Я розраховував, що швейцар на той час
вечерятиме, і справді, увійшов ніким не помічений і попро-
стував до квартири номер три, де лежав небіжчик. Двері
були тільки замкнуті, а дверний ланцюжок не накинтий.
Квапливо, але без метушні, я перебрав усі ключі. Кажуть,
нібито для кожного з цих сучасних замків потрібен особли-
вий ключ, однак не вірте, то брехня,— їх не більше двадцяти
різновидів. А взагалі, замки — як жінки: потрібний ключ, як
і потрібний підхід, знаходиш не розумом, а нюхом. Щоправ-
да, жоде н мій ключ не підійшов, але, перепробувавши їх з де-
сяток, я вже знав, котрі зубці завеликі, де треба надрізьбити,
як той хірург, що визначить, на скільки міліметрів можна
схибити.

Прикинувши, який потрібен ключ, я поволеньки підвівся сходами на балкон. Тут у простих дерев'яних дверях був замок старого зразка. Я встромив у нього свою відмичку, повернув її, і двері легко відімкнулися. Я стояв на порозі одного з тих сучасних, чистих, ошатних балконів без меблів, за якими б можна сховатися. Тут не було ні віконця, ні переходу на інші балкони, ні горища, куди б можна в разі необхідності вислизнути. Згори лилося сонячне світло, і на балконі було видно, як у танцювальній залі.

Все ж я знайшов куточок, затінений виступом даху, присів навпочіпки, витяг терпуг і заходився підточувати ключ. Зрештою, його треба було тільки трошки спилати, бо остаточно я мав підігнати пізніше. Коли мені здалося, що ключ уже підійде, я вмостився зручніше, з'їв півбулки і викурив цигарку. У мене ще було щонайменше чотири години часу; я кинув недокурок, зіщулився в кутку і невдовзі заснув.

Рівно через чотири години я прокинувся і відчув, що сон пішов мені на користь. Врівноважено, спокійно, зі свіжою головою, як службовець, що вранці йде на роботу, я подався до сходів. Тихцем наблизився до квартири номер три і спробував ключ. Я не помилявся, він майже підходив, і досить було раз протягнути по ньому терпугом, як він легко повернувся в замку, і двері м'яко відчинилися.

З першого погляду я відзначив, що квартира скромна — просто вмебльовані чотири кімнати з кухнею. Такі квартири для злодіїв не знахідка. А все ж тут жила видатна особа, про це недвозначно писалось у газеті. Я пройшов коридором: одні двері були відчинені, і звідти сіялося тьмяне світло, начебто не від лампи. Виявилось, що то місячне світло пробивалося крізь прочинене вікно, яке виходило в сад.

Освітлене було тільки підвіконня, вся ж кімната потопала в мороці. Я витягнув кишеньковий ліхтарик і почав роздивлятися: спершу побачив кілька шаф, напханих книгами, потім — масивний різьблений стіл на ніжках у формі левових лап і нарешті — квіти. Їх було повно, найрізноманітніших, а найбільше троянд, гвоздик і гладіолусів.

Зненацька серед квітів я побачив покійника — він мав бороду, вуса, сиве й блискуче, наче шовк, волосся, обличчя вгодоване, рожеве, прозорі повіки заплющені.

То був чоловік років сімдесяти, повний, поважний, з аристократичною зовнішністю. Одне слово — справжній синьйор.

Я повів ліхтариком униз і побачив, що він удягнений в чорний фрак з червоно-жовтою стрічкою на грудях. З-під фрака виднілася сніжно-біла сорочка з гарно зав'язаною білою краваткою під сріблястою, гострою бородою; на грудях — схрещені руки, рожеві й чисті, в легкому ластовинні, з випещеними нігтями.

Перстень я помітив відразу — зелений смарагд зблискував на ледь припухлому пальці. Я взяв ліхтарик у ліву руку, нахилився і, схопивши перстень двома пальцями, почав крутити й тягти його; він не злавив, тож я смикнув міцніше, і перстень опинився в моїй руці. Та мені здалося, що поштовх потривожив покійника. Я присвітив ліхтариком. Справді, рот його відкрився, під моржовими вусами блищав ряд золотих зубів. Тут почувся легенький свист, і я злякано повернувся до вікна, де побачив кумедне обличчя Сільвано. Блідший за мерця, він вибалушився на мене, а тоді пробелькотів:

— Це ти!

Так само несподівано, як його раптова поява, мені спало на думку обдурити його.

— Авжеж, — спокійно відказав я. — Але персня нема.

Скривившись, він хрипко прошепотів:

— Це неможливо.

— Поглянь сам, — відповів я.

Насилу вибравшись на підвіконня, він скочив у кімнату. Я мовчки спрямував світло ліхтарика на руки покійника. Увесь трусячись, Сільвано пробурмотів:

— Перстень у тебе, бо руки зрушені з місця!

— Не будь йолопом!

— Так, так, ти взяв його... Злодюга!

— Не верзи казна-що!

Він нічого не сказав, тільки метнувся до мене, намагаючись промацати мої кишені, де саме й був перстень.

Я трохи відступив:

— Обережно, нас почують!

Але він, певно, зовсім втратив голову, бо все напосідав на мене. Коли у напівсутіні, розчепіривши руки, він підступав до мене, я, задкуючи навколо столу, спритно прочинив двері й шмигнув за поріг. Все це сталося не так миттєво, бо при світлі ліхтарика він устиг помітити, що то були двері в глуху кімнату. Опинившись у ній, я борсався серед розвішаних пальт і капелюхів, а згодом почув, як він замкнув двері на ключ і вигукнув:

— Віддай перстень, бо там і залишишся!

Мені уривався терпець, адже до всього там було задушливо, і я спересердя гукнув, що персня йому не бачити.

Тоді я почув, як він відступив від дверей, засвітив лампу і заходив по кімнаті.

«Певне, шукає щось, — подумав я, — аби поцупити замість персня», — і не помилився. Та раптом пролунав пронизливий зойк:

— Він кусається!

І відразу почулися голоси в саду, в домі, якісь вигуки, стукіт дверей.

Нарешті відімкнули кімнату, де сидів я, спалахнуло світло. Кілька чоловіків тримали Сільвано за руки, а переді мною, як і слід було чекати, стояли карабінери.

Вже згодом я збагнув, що сталося. Сільвано, отой йолоп, намагаючись будь-що відшкодувати втрачене, встромив пальці у рот померлого, щоб вирвати золоті зуби. Але ж то не квіти, там потрібні кліщі, прямо-таки знаряддя дантиста. Коли Сільвано шарпнув його за зуб, щелепа клацнула, і переляканий Сільвано від жаху заверещав.

Та про все те я роздумував потім — за ґратами. А тоді я лише глянув на Сільвано, вкрай розлючений, і скрушно похитав головою: з таким носом годі кудись потикатися. І тільки я один винен, що не збагнув цього раніше.

Рекомендація

Без роботи, охлялий, в блаґенькій курточці, під якою на просякну́тій потом сорочці метлялася скорше ганчірка, а не краватка, напівпритомний і з таким голодним шлунком, що аж вигравали кишки, я надумав спитати поради в приятеля. З ним я поріднився ще в Сан-Джованні¹, де хрестили його хлопчика. Приятель, до того ж кум мені, мав чудову роботу — шоферував у двох старих дів, які мали автомобіль, старіший від них самих, і користувалися ним десь двічі на тиждень, а то й іще рідше.

Я застав його в гаражі, де він якраз копірився у двигуні. Він одразу здогадався, що зі мною щось не гаразд, і, перш ніж я заговорив, пригостив мене сигаретою. Тремтячими руками я закурив, а тоді пояснив, у чому річ.

Він заклопотано почухав потилицю і промовив:

— Сан-Джованні не терпить обману і дурних жартів... А нас із тобою поріднив Сан-Джованні, отож кажу тобі відверто: скрутно стало, роботу важко знайти. Люди привчаються самі водити автомобіль, ідеться до того, що особистих шоферів скоро зовсім не буде. Але я ось що зроблю. Пошлюно тебе до адвоката Мальє; він свого часу був до мене вельми прихильний.

І додав, що той Мальє знає пів-Рима і міг би за мене замовити слівце, бо без знайомства хоч не потикайся нікуди. Не зволікаючи, мій приятель подався до гаражної телефонної будки і подзвонив адвокатові. Той, певно, не міг пригадати Полластріні, бо розмова була довга. Все ж урешті він наче домовився і сказав, щоб я йшов, бо Мальє вже чекає. Пригостив ще сигаретою, я подякував і пішов.

Незважаючи на ранню пору, стояла та особлива спека, що римляни кажуть про неї «калачча», коли дуже засушливий сірокко, а згори пашить жаром затягнуте хмарами сонце. Напхом напхані трамваї із повислими на підніжках людьми

---

¹ Сан-Джованні — церква у Римі.

гримотіли повз мене, нужденного, безробітного, наче молодарки в жнива серед спеки й куряви. Я вчепився за поручні й собі, несамохіль торкнувшись металевої стінки вагона: пекло. Так повиснувши, я проїхав усю набережну Тібру аж до площі Кавур; адвокат жив на вулиці П'єрлуїджі да Палестріна. Тут я зіскочив, трохи пробіг і одним духом подолав вісім сходинок у розкішному будинку. Подзвонив; покоївка сказала мені пройти у великий ошатний передпокій з двома дзеркалами у золочених рамках на консолях з жовтого мармуру. Стою й чекаю. Аж раптом бічні двері відчинилися, з них на триколісному велосипеді виїхав хлопчина, обминув мене, наче регулювальника на перехресті, і зник за іншими дверима. Потім вийшов сам адвокат і запросив мене увійти.

— Тобі пощастило, що застав мене вдома: я вже збирався до суду,— додав він.

Адвокат провів мене в простору кімнату, повну шаф з книгами, і сів за завалений паперами стіл, що за ними ледве його було видно. Він був низенький, із широким жовтавим обличчям і чорними, як вуглини, очима. Гортаючи якийсь записник, адвокат промовив:

— Отже, звати тебе Луїджі Рондінеллі.

— Та ні,— жваво заперечив я.— Мене звати Альфредо Чезарано. За мене просив Полластріні... щодо рекомендації.

— А хто це Полластріні?

Я спохмурнів і тихо проказав:

— Джузеппе Полластріні... Водій у синьйори Кондореллі.

Адвокат затрусився від сміху, щоправда, не злостивого, і тут же додав:

— Так-то воно так... Хоча стривай... Він дзвонив, я йому відповідав... Справді... Але річ у тім, що я саме гортав картки клієнтів і відповідав йому, думаючи про іншого, отож, коли вже поклав трубку, схаменувся — хто ж то був? Що він казав? І що я йому обіцяв? Тепер я трохи пригадую. Отже, як я зрозумів, тобі потрібна рекомендація, щоб влаштуватися садівником у муніципалітеті.

— Та ні,— знову заперечив я,— я водій, шукаю шоферської роботи.

Він, мовби і не чуючи, міркував собі:

— А знаєш, що я кажу тому, хто питає роботи? Легше знайти банкноту в мільйон лір, аніж роботу... Отже, садівником.

Я ж настирливо правив своєї:

— Та ні, мені б на машину... Я водій.

До нього, нарешті, дійшло, і він вигукнув:

— Дідько б тебе забрав! Авжеж, тепер зрозуміло.

Він квапливо накидав на папері кілька слів і розгорнув папку: шукав, як мені здалося, якусь адресу. Тоді дописав щось і простяг мені конверт, мовивши:

— Тримай. Підеш з цим листом до адвоката Скардамацці. Він, сподіваюсь, допоможе тобі... А поки що візьми оце.

Він витяг з портфеля п'ятсотлірову банкноту і тицьнув мені. Я віднікувався для годиться, але таки взяв гроші, уклонився і вийшов.

Контора адвоката Скардамацці містилася в одному з будинків муніципалітету, біля бюро реєстрації населення. Мені це здалося дивним, але саме так значилося на конверті. Тож я вирушив у зворотний шлях, як і перше, виснучи на підніжці; сонце весь час пекло мені в спину. На вулиці Бокка делла Веріта я зіскочив і рушив до бюро реєстрації населення.

В коридорах і на сходах юрилося стільки людей, що не протовпишся. З паперами в руках, вибиваючись із сили, вони, бідолашні, заклопотано сновигали сюди-туди. Я проштовхнувся на кілька сходинок угору, допитуючись до Скардамацці. Повсюди — по коридорах, біля дверей — товпища прохачів, від яких відгонило потом, і їхні обличчя здавалися воцаними. Нарешті швейцар показав потрібну мені кімнату. На щастя, відвідувачів тут не було, отож я відразу опинився в приймальні. Скардамацці був іще молодий чоловік в окулярах з темною оправою, з чорними вусиками, волосся наїжачене, рукави білої сорочки підтягнуті. Він слухав мене, пихкаючи сигаретою, потім сказав:

— На жаль, я не знаю адвоката Мольє... Та й сам я не адвокат, а бухгалтер. І звати мене Джованні, а не Родольфо... Єдине, що я можу зробити, то це одіслати вас до свого колеги Мерлуцці... Може, він чимось зарадить.

І, піднявши трубку, завів нескінченну розмову. Допитувався, чи якась там особа справді пампушечка, а той, певно, заперечив, бо Скардамацці невдоволено відказав, що нічого не розуміє: вона ж бо обіцяла погладшати. І таке інше. І вже сухо докінчив, що направляє до нього одну людину — Чезарано Альфредо. Поклавши трубку, він гукнув мені:

— Давай мерщій туди... Його звати Мерлуцці.

Я вирушив на пошуки отого Мерлуцці, але невдовзі впевнився, що це не так-то легко зробити. Швейцари не знали такого, а якийсь бовдур сказав:

— Мерлуцці? ¹ Та її повно на рибному базарі.

Простовхуючись з поверха на поверх, з коридора в коридор, я зненацька пригадав, що адвокат Мольє шукав адресу Скардамацці в своїх паперах, і збагнув, що він у поспіху й сам не помітив, як замість однієї адреси написав іншу.

Я таки не помилився: у довідковому бюро мені підтвердили: адвокат Скардамацці насправді живе на вулиці Квінтіно Селла, на протилежному кінці міста. Туди я й подався.

Приймальня адвоката містилася на третьому поверсі занедбаного будинку. На сходах тхнуло гнилою капустою, а в задушливому й темному коридорі на диванах чекали відвідувачі. Я просидів теж, мабуть, з годину, а люди, мов тіні, входили і виходили. Нарешті надійшла моя черга. Кабінет господаря, обставлений чорними ебеновими меблями з кістяною інкрустацією, прикрашало опудало орла з розпростертими крилами, яке стояло в кутку. Сам адвокат сидів за захарашеними книгами і телефонами столом, під картиною, що зображала усміхнену дівчину з квітами в руках.

---

¹ Мерлуцці — риба, тріска.

На противагу бухгалтерові Скардамацці, адвокат Скардамацці був дебелий чолов'яга, короткозорий, з грубими рисами обличчя і гачкуватим носом. Голос він мав гучний, чемний, однак то була суто римська чемність, не більше. Взявши рекомендаційного листа і глянувши на мене, він промовив:

— Ну що ж, голубе, роботи нема. Але я зроблю, що зможу. Зачекай-но трохи.

Я сів, а він зняв трубку і повів напрочуд цікаву розмову. Його співбесідник на другому кінці дроту казав невідь-що, а він тільки твердив:

— Півтора або нічого.

Той, видно, наполягав, та Скардамацці не поступався:

— Півтора або нічого.

Врешті Скардамацці заgrimів з притиском у трубку:

— І скажи тому шелихвісту, що я тип із пляжу! Зрозумів? Отак і скажи йому: Скардамацці — це тип із пляжу.

Закінчивши цю розмову, він розпочав другу, зовсім відмінну від першої, ба навіть з іншою вимовою: перша велась римською, ще й трастeverською¹говіркою, а тепер, хтозна-чому, він висловлювався як корінний житель півночі, до того ж шанобливо, влєсливо.

— Отже, лікарю, домовились. Мене ви завжди знайдете тут від п'ятої до восьмої. Приходьте, будь ласка, коли вам зручно. І не сумнівайтесь... Моє шанобливе вітання і низький уклін вашій дружині.

Нарешті він поклав трубку, безтямно витріщився на мене примруженими очицями й кинув:

— А тобі чого?

— Лист...— почав був я.

— Ах, лист, лист... так... Але де його чорти діли!

Він довго копався в паперах і врешті вигукнув:

— Ага, ось він! У нас ніщо не пропаде, все знайдеться.

Прочитавши той лист, він спохмурнів, а тоді щось написав на папірці і, вклавши його в конверт, тицьнув мені:

---

¹ Трастeverі — район Рима на правому березі Тібру.

— Шуруй за цією адресою. Він якраз удома. Хай щастить!
Я підхопився, поклав конверт у кишеню і вийшов.

Вже надворі я витяг конверт, щоб глянути на адресу, і сторопів: «Адвокат Мауро Мольє, вулиця П'єрлуїджі да Палестріна, 20». Виходить як у тій грі — коли робиш хибний хід, вертай назад, звідки почав. Прогнавши пів-Рима, я мав знову пхатися до Мольє, від якого починав. Отже, вся ця до сьомого поту біганина й тиснява у трамваї зійшла нанівець. Мені спало на думку, що серед паперів, які надходили адвокатуві Скардамацці, він прочитав іншого рекомендаційного листа, а не того, якого я йому дав; тому й одіслав мене до Мольє. Отже, як у тій грі. Але за яку провину? Я був у такому відчаї, а головне, такий зголоднілий, що не придумав ліпшого, як вертати на вулицю П'єрлуїджі да Палестріна.

Довгенько я простовбичив у коридорі, де тхнуло кухнею. Мені вчувався навіть стукіт тарілок, ножів та виделок, а може, то був тільки витвір уяви голодної людини. Зненацька на триколісному велосипедику вишмигнуло те саме хлоп'я, ?покружляло біля мене і зникло за іншими дверима. Нарешті адвокат вийшов і кинув мені, заходь, мовляв. Тепер його кабінет з опущеними шторами був напівтемний, на дивані в кутку лежала подушка, певно, вдягнувши халат, пообідавши, адвокат збирався відпочити. Підійшовши до столу, він розпечатав конверт і кинув оком на лист.

— Знаю цього адвоката Скардамацці,— промовив,— то мій добрий друзяка... Отже, ти, Франчесетті, хочеш влаштуватися швейцаром у суді? Еге ж?

Я відчув, що світ мені замакітрився — може, з голоду, а може, від втоми,— і тільки спромігся видушити з себе:

— Адвокате, я не Франчесетті, та й не роботу швейцара шукаю. Звати мене Чезарано Альфредо, я — водій.

— Але ж тут написано Франчесетті, хоче швейцаром... Що це за витівки!

Я вже не міг витримати:

— Адвокате, мене звати Чезарано Альфредо! залементував я.— Я — водій... Уранці вам дзвонив Палестріні, ваш

знайомий. Тоді я прийшов до вас, а ви дали рекомендаційного листа до адвоката Скардамацці... Однак ви переплутали адреси й послали мене в муніципалітет, до бухгалтера Скардамацці... А той одіслав мене до Мерлуцці, якого ніхто не знав... Тоді мені спало на думку піти таки до адвоката Скардамацці... Але він, бачте, взяв зі столу інший лист, де йшлося про Франчесетті, який шукає роботу швейцара, і прислав мене до вас... І ось я знову тут, оббігавши пів-Рима, що й ноги не тримають від втоми, спеки та голоду.

Поки я це вигукував, він спершу насупився, а тоді роззявив рота: впізнав, бач, мене і тепер, засоромлений, опинився ні в сих ні в тих. Утямив, що саме він, хоча й неумисне, штовхнув мене в оту кляту круговерть. Раптом мені здалося, що обличчя його ширшає, роздвоюється, а далі вже два обличчя то стикаються, то розходяться, і я, схопившись за голову, впав на крісло й мало не зомлів. Розгублений, присоромлений адвокат помалу отямився.

— Пробачте, мені погано,— промимрив я.

А він, не чекаючи, поки я віддихаюсь, квапливо заговорив:

— Мені вельми прикро, але такий завал роботи, а безробітних так багато... Ми зробимо ось як: дотепер автомобіль водив я сам, тобто хочу сказати, що віднині ти будеш моїм шофером... По правді, я обійшовся б, та коли вже так...

По тому він звелів служниці доглянути мене й нагодувати. На докучливі запитання балакучих пліткарок з кухні, хто я, звідки та як опинився тут, я не втерпів і, відірвавшись від миски, вигукнув:

— За цю роботу я заплатив однією миттю майже втраченої свідомості.

— Свідомості?

— Авжеж, і не розпитуйте більше. Єдине, що я можу вам сказати, це те, що моє ім'я Чезарано Альфредо. Але ви можете називати мене просто Альфредо.

Життя — це танок

У березні мені сповнилося вісімнадцять, і батько нарешті дозволив мені кинути навчання, бо остаточно зневірився в мені. Я відстав на чотири роки і тепер один в усьому класі носив довгі штани. Мій батько, людина застарілих поглядів, дозволив мені кинути навчання, але перше вчинив таку бучу, що годі й передати. Він кричав, що я, мовляв, доведу його до інфаркту і що він взагалі не знає, як бути зі мною. А закінчив тим, що запропонував мені працювати у великому магазині канцтоварів поблизу площі Мінерви.

— Краще здохнути! — коротко відрубав я.

Тоді батько схопив мене за руку і виштовхав за двері. Отак у мої вісімнадцять років зневірений батько дав мені спокій, і я міг робити все, що захочу. Найперше я придбав собі шикарний червоний светр, сині джинси, прострочені білими нитками, з шістьма кишенями та фабричним клеймом іззаду, жовту нашійну хустинку й «мокасини» з мідними пряжками. Мама дуже мене любила і в усьому потурала. На день народження вона подарувала мені транзисторний радіоприймач і вмовила батька віддати мені моторолер.

Того ж дня я пішов у перукарню і сказав підстригти мене під Марлона Брандо. Поки мене стригли, манікюрниця підійшла до мене і запитала, чи не бажаю я підрізати нігті. Я оглянув її з ніг до голови і, хоч вона не була гарною, а скоріше навпаки, вирішив: саме така мені треба.

Я не схибив у виборі; поки Джакоміна робила мені манікюр, ми, як це буває, теревенили про те про се, і я довідався, що й вона в захваті від рок-н-ролу.

Я призначив їй побачення, і вона відразу погодилась. Отже, коли я вийшов з перукарні, то мав усе необхідне: червоний светр, сині штани, зачіску під Марлона Брандо, транзистор, моторолер і Джакоміну. Починалося справжнє життя!

Для мене жити — це танцювати рок-н-рол, не більше, але аж ніяк і не менше. Ніби чорт вселився в моє худе тіло

у ті квітневі дні. З кишеньми, повними монет по п'ятдесят лір, з Джакоміною під руку (вона на той час уже кинула свою перукарню) я цілісінькі дні вештався по барах, де були американські програвачі-автомати. Я заходив туди, кидав монету в автомат, починався рок-н-рол, і тут же, між прилавром бару і касою, починався наш з Джакоміною танок.

Ставши в одному кутку, я розводив витягнуті вперед руки і, роззявивши рота, поводив плечима й вихилявся. У протилежному кутку Джакоміна робила те ж саме; танцюючи, ми рухались назустріч одне одному, оточені відвідувачами та нашими приятелями, які так і волочилися за нами хвостом.

Ці приятелі, здебільшого мої ровесники, трохи глузували з мене, що серед багатьох куди кращих дівчат я вибрав саме Джакоміну. Воно й справді так; я вже казав, що Джакоміну не назвеш вродливою. Зачіска «кінський хвіст», гостре личко, бліда, аж якась синювата шкіра з дрібними прищиками й безбарвні очі бездомного пса. Зате вона мала пару таких бісівських ніг, які у танці не знали втоми і рухались у такт з моїми. Певна річ, між нами не було й натяку на те, що називають коханням, — лише рок-н-рол! Та й що таке кохання порівняно з пристрастю до танцю? Манірність, різні дурощі — нісенітниця, чистісінька нісенітниця! І потім кохання зв'язує, дурманить, а в танці пурхаєш по життю, ніби птах у небі. Нічого кохання крутити, треба танцювати. Ось так!

З Джакоміною у нас було повне взаєморозуміння. Рановранці я заїжджав по неї на моторолері, на рулі висів мій приймач, і ми мчали куди-небудь за місто, до моря. А приїхавши, відразу вмикали радіо, ловили потрібну музику — і починалося. Де ми тільки не танцювали: на пляжі, посеред дороги, в полі, на площах, у завулках.

Якщо ми не їхали за місто, Джакоміна приходила до мене, ми згортали у вітальні килим і танцювали там. Або ж ішли до неї. А оскільки її сім'я була бідною й не мала вітальні, то ми танцювали на площадці сходів. Вдень, як я вже згадував, ми з гуртом товаришів тинялись від бару до бару і всюди танцю-

вали. Ввечері йшли в який-небудь танцзал і незабаром залищались одні в центрі, бо всі присутні, ставши навколо нас, відбивали такт долонями.

Іноді, навіть серед ночі, я раптом прокидався і відчував, що мої ноги ворухаться під простирадлом. Ох, який я тоді був щасливий, ще ніколи в житті я не почував себе таким вдово-леним! На жаль, це не могло тривати довго. Ще під час наших поїздок на моторолері я став помічати, що Джакоміна надто вже горнеться до мене. Коли ми зупинялись, вона, звісно, танцювала, але, скидалось, скорше задля того, щоб зробити мені приємне. А то починала зітхати, брала мою руку і дивилась млосними очима, аж доки одного дня, прогу-люючись соснячком, ми й не помітили, як опинились в обій-мах одне одного і злилися в довгому жагучому поцілунку. Відірвавшись від неї, я роздратовано мовив:

— Не варто було цього робити!

— Чому ж? — заперечила вона.— А якщо ми кохаємо одне одного?

— До чого тут це? — так само роздратовано мовив я.— Нам було непогано і без кохання!

Тоді, на мій подив, вона пригорнулась до мене, обвила однією рукою мою талію, а другою — плечі і стала вигуку-вати:

— Я кохаю тебе, кохаю, кохаю! І хочу, щоб увесь світ знав, що ми кохаємо одне одного! Всі мусять знати це! Так, так, так, усі!

Я легенько відсторонив її.

— Ну, гаразд. Тільки ти не дуже в'язни.

— А чому, якщо ми закохані?

— Воно так, але ж треба зберігати пристойність.

— Ну який же ти злий. Закохані завжди обіймаються, адже так?

А я відповідаю уперто:

— Ні, не так! Я хочу з тобою танцювати, а не обійматись.

— Альфредуччо,— мовила вона манірно,— ми робитиме-мо те і те.

Відтоді вона все частіше в'язла до мене, їй все менше подобалось носитися зі мною в шаленому ритмі рок-н-ролу. Вона, певна річ, танцювала, але вже без того завзяття, що є першоосновою всякого танцю, і тільки й робила, що горнулася до мене. У відповідь я штурхав її, що в неї аж дух перехоплювало. Та все мов горохом об стіну: чим більше я її відштовхував, тим дужче вона притискалась. Іноді я її попереджав:

— Сьогодні лише танцюємо! Домовились?

— Альфредуччо,— лащилась вона,— як я можу цілий день жодного разу не поцілувати тебе?

— Прибережи свій поцілунок до завтра,— відповідав я.— А сьогодні танцюємо.

Вона ніби погоджувалась, але потім зненацька кидалась до мене і ну цілувати. Я майже задихався; то було точнісінько так, як ото грайливий пес норовить лизнути людину язиком. Я насилу відбивався, вибирав з рота її волосся, що ним вона в тому шалі забивала мені рот, і казав:

— Ми так не домовлялись. Отож бувай. Завтра зустрінємось.

Я йшов додому, ставив платівку, потім другу, третю, аж поки заспокоювався. А тоді дзвонив їй.

Вона приїздила, вечір минав спокійно, і ми, мов дзиги, крутились у танці до пізньої ночі. Але так було дедалі рідше. Чогось у наших стосунках бракувало, і, танцюючи з нею, я це незмінно відчував. Я навіть був сказав їй:

— Ти, моя люба, вже не та, що раніше...

— Це тому, що я тебе покохала! — вперто повторювала вона.

Що мене найбільше дратувало, то це її звичка робити все прилюдно. Звичайно рок-н-рол ми частенько танцювали на людях. Але одна річ танцювати, а зовсім інша — цілуватись.

Ті ж люди, які тобі захоплено плещуть, глузуватимуть з тебе, якщо ти цілуватимешся. На все свій час.

— Ну й нехай! — сказала вона на те. — Нехай усі знають, що ми кохаємось!

Так ми і не дійшли згоди. Якось ми їхали автобусом до мого товариша, в якого іноді збирались і змагалися в рок-н-ролі. Я був у поганому настрої, бо батько за столом знову зчинив бучу. Щоб заспокоїти його, я пообіцяв: того ж дня піду в магазин звикати до «діла». Звичайно, в думці я вирішив, що в магазин нізащо не з'явлюся. І водночас відчував якийсь страх на думку, що влаштує мені батько, дізнавшись про це. Отож, засмучений, я піднявся з Джакоміною в автобус і став на задній площадці. Вона ж, своїм звичаєм, не спускала з мене палаючих очей, які особливо мене дратували.

— Ну чого ти витріщилась? — спитав я її.

— Бо ти гарний! Поцілуй мене!

— Ти з глузду з'їхала!

— Ні, ні, ні! Поцілуй мене негайно; я хочу, щоб усі бачили наше кохання.

— А я тобі кажу — годі! Я сьогодні не в настрої!

Тоді вона підскочила до мене, повисла на шиї й почала цілувати. Почули б ви, як загомоніли люди.

— І не соромно? — мовив якийсь літній синьйор. — Знайшли де цілуватися!

Не відриваючись від мене, Джакоміна відповіла:

— А що таке? Ми кохаємо одне одного і робимо, що хочемо і де хочемо.

— Синьйорино, мені шкода ваших батьків, — відповів той.

Але інші, не такі чемні, здійняли галас:

— Ідїть в кущі на Вілла Боргезе, там місце саме для вас!

— Ви тільки гляньте на цю задрипанку! — додавали інші. — Ще й приндиться! «От прекрасная млинарка, співає, як канарка».

— Чим злиденніші, тим безсоромніші, — докинув хтось іще.

Ясна річ, довелося боронити Джакоміну, хоч робити це мені зовсім не хотілося. Як то буває, коли щось робиш усупереч собі, з язика зірвалась не зовсім доречна фраза:

— Та замовкніть! Вам просто заздрісно!

Краще б я промовчав! Злива обурених голосів впала на мене. Кондуктор теж утратився, а я йому відказав, що краще б він пильнував свого діла — продавав квитки. Тоді він зупинив автобус і висадив нас. Ніби навмисне ми опинились поблизу площі Мінерви, неподалік від магазину канцтоварів мого батька. Я відчував себе напрочуд спокійно, мовби випадок в автобусі стався принаймні місяць тому.

— Бувай здорова, Джакомо, — сказав я.

— А ти?..

— Я піду у магазин, як обіцяв батькові. І взагалі, я боюсь, що тепер нам не дійти порозуміння.

— Якого порозуміння?

— Для тебе найважливіше в житті кохання. А для мене — сама знаєш що. Іди додому.

— Я тобі зателефоную.

— Зателефонуєш?

— Авжеж!

Ми стояли на площі Мінерви перед мармуровим слоником. Я знав, що вже ніколи не зателефоную їй, і ця думка невимовно тішила мене. Я обернувся, щоб востаннє глянути на неї. Мене охопила шалена веселість, коли я побачив її саму. Отже, це таки правда, я кинув її, вирвався, утік від неї назавжди. Пританцьовуючи, я зайшов у наш магазин, який у цю спекотливу післяобідню пору був зовсім безлюдний.

— Чао, Біче! — весело привітав я стареньку продавщицю. — Я прийшов вам допомагати. А поки, якщо не заперечуєте, я послухаю музику.

Білі тенти над вітринами були спущені. В магазині, серед шаф з канцелярським приладдям, панувала напівсутінь, приємний запах паперу і заспокійлива тиша. Увімкнувши неголосно радіоприймач, я простягся на дивані, твердому і прохолодному, закинувши ноги на різьблене поруччя. Приглушена музика заколисувала мене, коли зненацька я почув голосок:

— ...Чотири великих аркуші паперу для малювання.

Я так і підскаочив, упізнавши Джіневру, дівчину з художнього училища, також безтямно залюблену в танці. У неї такий же кінський хвіст, як у Джакоміні, тільки русявий. З її біленького личка не сходив якийсь улесливий вираз, а блакитні очі були наче з порцеляни. Я вбіг у магазин і вихопив папір із рук Біче.

— Йй я відпушу сам... Як поживаєш, Джіневро?

— О, Альфредо! — вигукнула вона.

— Папір ти візьмеш пізніше. А поки заходь сюди, дещо послухаємо...

Вона рушила за мною, і я замкнув скляні двері перед самим носом ошелешеної Біче. Ввімкнув радіо на повну потужність. Потім, не кажучи й слова, — Джіневра відразу зрозуміла, — обхопив її стан і почав вихилитися в несамовитому танці, в якому, так мені здавалося, була подвійна радість: по-перше, я спекався Джакоміні; по-друге, відразу ж знайшлася їй заміна.

Скінчилося все тим, що ми обоє попадали на диван і я їй сказав:

— Отже, ввечері побачимось. Я за тобою заїду.

— А Джакоміна?

— Про неї не турбуйся. Я приїду за тобою о дев'ятій. Але домовимось відразу: зі мною ти будеш тільки танцювати.

— Та певно ж!

Покута

Чи друг тобі той, хто, почувши погану звістку, мерщій хапається переповісти її тобі, хай навіть щоб застерегти тебе самого від зла. Чи, може, друг той, хто приховає погану новину і не повідомить її приятелеві? Гадаю, саме цей — справжній друг. Перший — то друг про людське око, друг, який хоче засмутити тебе, а за спиною ще й насміятися з тебе, не втрачаючи до того ж твоєї дружби. Просперо саме

такий нещирий друг. Про кожен нову прикрість я дізнаюся завжди від нього. І щоразу, коли тільки чую: «Слухай, я для тебе щось маю!», вже тремчу, бо знаю, що нічого доброго він не скаже.

Того зимового ранку, почувши по телефону його голос: «Алло, Джіджі, це я, Просперо. Хочу тобі щось сказати!», я одразу подумав: «От і маєш!»

Він же, спершу отак весело й бадьоро, каже:

— А знаєш, що люди балакають? Ніби Мірелла через тебе ходить засмучена.

Удар був несподіваний, і я, розгубившись, не став заперечувати, але бачачи, що він мовчить, бо хоче взнати, як я зреагую на таку новину, я й собі питаю хитренько:

— А котра це Мірелла?

Він з усмішкою відповідає мені:

— Котра, питаєш? Вона ж тільки одна, донька бензо-заправника на Остійській вулиці.

— А хто там її знає? — промовляю.

— Гаразд,— погоджується він,— вважатимемо, що я й не казав тобі нічого. Бувай!

Стривожений, я кричу в трубку:

— Зачекай, ти мусиш мені сказати все, інакше подумаю, що ти мені бажаєш зла!

— Йдеться про гріх, а не про грішника,— озивається він.— В усякому разі, я подзвонив, аби ти знав, що балакають люди; тебе звинувачували, а я став на твій захист.

— І що ж вони балакають? — питаю.

— Та ніби Мірелла завагітніла, а її батько про це довідався і днями тобі має перепастися... Іще кажуть, що ти великий баламут. Ось так!

Цього було вже задосить, а що він не вгавав, то я поклав трубку.

Якусь хвилику я стояв у сутінках біля телефону, думаючи, як він зіпсував мені День. У кімнаті було темно й тихо; світанок тільки займався у шибках кухні; з підлоги, на якій я стояв босоніж, тягнуло холодом; у животі аж занудило,

сам не знаю від чого. Ще був досвіток, і я не міг побачити Міреллу раніше ніж о дев'ятій. А що робити до дев'ятої?

Сон як рукою зняло. Я став навпомацки одягатися, стоячи між двох ліжок — моїм та братовим.

Він заворушився і крізь сон спитав:

— Куди ти?

— На роботу, — тихо відказав я.

— Так рано? — сонно промимрив він.

Я здвигнув плечима і навшпиньки вийшов. Справді, надворі тільки світало. Кілька вантажних машин з городиною мчали Остійською дорогою на базар. Крізь чорне мереживо газопроводів прозирило небо, рожеве, де-не-де білясте, але безхмарне; день мав бути чудовий, тільки не для мене. Якось несамохіть я подався до бензозаправки Міреллиного батька, але його там не знайшов. Рано. Повз будинки з зачиненими віконницями, по безлюдних вулицях, засмічених качанами та всяким паперовим мотлохом, я підійшов до моста, що вів до річкового порту, і, зупинившись перед залізним парапетом, глянув униз. Тібр, схожий у цьому місці на канал, наче застиг; завмерли баржі з мішками цементу, над ними непо-рушно схилилися крани з тросами й гаками — усе було нерухоме. А в моїй голові, здавалось, гуркотіло, наче в турбіні. Новина, яку повідомив мені Просперо, дуже мене стривожила. Мене охопило таке відчуття, як і тоді, коли я одержав повістку з'явитися в поліцію. Мене й тоді долали всілякі гнітючі припущення, хоч, як виявилось згодом, я нічого не накоїв, а мав виступити в ролі свідка. Однак цим разом біди не минути; комісара поліції я не боявся так, як Міреллиного батька.

Я дивився у Тібр і зненацька почув чийсь голос:

— Хлопче, ти що тут робиш?

Озирнувшись, я побачив низенького чоловічка, лисого, в легкому літньому піджаку, з чорним, наче гнилий каштан, обличчям. Спустивши одну ногу з велосипеда на землю, він суворо й пильно дивився на мене. То був Мальйокетті, Міреллин батько.

— Нічого, йду на роботу,— пробелькотів я.

— А знаєш,— каже він,— мені з тобою треба побалакати... Але не зараз, пізніше... Опівдні я чекатиму тебе біля заправочної. Ти знаєш про що?

— Не знаю,— збрехав я навмання.

— Зате я знаю. Отже, до зустрічі!

Він сів на велосипед і, натискаючи на педалі, поїхав.

Так, впевнився я, він усе знає. Просперо таки казав правду, й опівдні я маю стати на суд перед розлюченим батьком. Я почував себе вкрай пригніченим і думав, що, мабуть, не варто зустрічатися з Міреллою. Такої капості зі мною ще не траплялось, хоч я давно припускав, що дівчина за таких обставин почне дорікати: «Що мені тепер робити? Я вкорочу собі віку, кинусь у Тібр». Кому було б приємно слухати подібні скарги та нарікання? Зрештою, я подумав собі: до полудня ще довго і, як там не є, краще вже Мірелліні скарги, аніж докори власного сумління. Та було ще зарано, і я обмірковував, як провести час, долаючи відстань до домівки родини Мальйокетті.

Мальйокетті жили у завулку Серпе, що виходить на Портову вулицю. Від річкового порту до їхнього дому добрий шмат дороги. Я перейшов міст і подався в тому напрямку. Мене брала якась нетерплячка, і я то надавав ходи, то знову стишував її. Нарешті я вийшов на зупинку і сів в автобус з думкою, що почекаю біля будинку.

Завулок Серпе — то майже село, де між грядок салату й капусти вишикувались поодинокі будиночки. А ось і дім Мальйокетті, одноповерховий, із зеленими вікнами. Я сподівався застати Міреллу саму вдома, її мати, що звичайно поралася на городі, вранці йшла на базар. Проте мені не пощастило. Дзвоню, двері відчиняються, і замість гарненького личка й стрункої постаті Мірелли переді мною виринають здоровенні груди й бурякове обличчя її матері.

— Мірелла вдома? — питаю.

— Є, але трохи недужа.

— А що з нею?

— Та лихоманить щось.

— Лихоманить? Такої погожої днини? — дивуюсь я.

— Хвороба не зважає на погоду.

Отож я, ще більше занепокоєний, мусив вернутися на Портову вулицю. Тепер уже не було сумнівів: Мірелла завагітніла, і батьки її вже про це дізналися. Чекаючи на зустріч зі мною, вони ще й замкнули дочку вдома. Певно, на моєму місці будь-хто інший, меткіший за мене, плюнув би на ту розмову зі старим, та й дременував би, тільки його й бачили б. На жаль, я не з тих, хто любить пожитися на дурняка. Якщо я позичаю щось, то завтра ж віддаю. Це справа совісті. У одного вона є, в іншого — ні, але в мене вона є.

Зажурений і розгублений, я сів у автобус і поїхав до міста; там зайшов до церкви Святого Павла, що неподалік від бензозаправочної Мальйокетті. Давно вже я був у цій церкві, забув, яка вона велична, і зараз мене поймав якийсь страх перед тою величчю. На щастя, з тих думок мене вихопив екскурсовод, що торохтів:

— Синьйори, погляньте вгору. То все портрети наших пап, які жили в Римі.

Я глянув угору, і мені здалося, ніби всі ті папи пронизують мене нищівними поглядами, немов кажучи: «Ех, Джіджі, що ти накоїв! Доведеться тепер спокутувати гріх».

Раптом наче щось підштовхнуло мене, і я, підступивши до однієї з тих великих, як пам'ятник, сповідальниць, укліяк біля неї і мовив, що хочу висповідатись.

Після звичного вступу священник з-за ґраток звелів мені покаятись. Я виклав усе, як було, — першу зустріч з Міреллою, наші поїздки на мотоциклі до Остії, пополудневі прогулянки в соснячок Кастельфузано, оті ночі у виярках біля її будинку, між грядок салату та капусти. Не пропустив і того, що родина її знає, що вона вагітна, і попросив якоїсь ради.

— Сину мій, ти согрішив і тепер мушиш спокутувати свій гріх, — сухо і твердо промовив він.

— А як?

— Треба обвінчатися.

— Але ж я ще молодий, отче, у мене ні гроша за душею, з чого нам жити... Обоє пропадемо.

— Ти одружися, а господь бог не обмине вас своєю ласкою.

Мене аж у жар кинуло від його наївності.

— Важко буде прогледувати сім'ю,— сказав я.— Ви ж знаєте, отче, що таке одружитися в наш час. Невже не розумієте?

— Пусте,— відказав він сухувато.— Це твій обов'язок.

Одно слово, священник був неблаганний. Зрештою я попросив відпустити мені гріхи, що він і зробив, з умовою, однак, що я одружуся. Покута не сподобалася мені. Похнюплений, я вийшов з церкви, сів під деревом і впав у задуму. Думки опосіли мене. Я згадав ті ніжні слова, що їх казав Міреллі, і ті мрії про наше спільне життя, які ми леліяли, її пестоші; згадав також, як ми розуміли одне одного з півслова. І я відчув, що коли навіть не брати до уваги моєї покути-обіцянки, сама думка про одруження з Міреллою не дуже й кепська. Така вже в мене вдача: якщо до чогось візьмуся з власної охоти, то доведу те до кінця, а присилувати мене ніхто в світі не зможе — ні священник, ні родина, ні хто б то не був. Тож я сказав собі: як не крути, а одружитися таки доведеться, хоч раніше, хоч пізніше. Я враз відчув себе легше, вільніше, немов гора з пліч спала. І, наче всупереч своїй нехиті женитися, я вже радісний, з легкою душею підвівся й подався до бензозаправочної.

Мальйокетті сидів на плетеному стільці, втупившись спущеними на ніс окулярами в газету. Я підійшов і торкнув його плече:

— Синьйоре Мальйокетті, ви хотіли зі мною поговорити... Але і я маю що сказати. Отож кажу вам одразу: ми з Міреллою хочемо побратися.

Він здивовано звів на мене очі:

— Мірелла нездухає. Я нічого не знаю, приходь краще додому, там поговоримо.

— Мірелла згодна...

— Побачимо, вам нікуди квапитись... Але це зовсім не означає, що ти можеш не платити за бензин, який брав минулого тижня. Пам'ятаєш, голубе, ти ще вибачився тоді за боржок. Бензин — не якась дрібничка, що дається задарма, він гроші коштує.

Я остовпів і ледве спромігся видобути з себе:

— То ви для цього кликали мене?

— Авжеж. Тебе Мірелла так привчила — брати й не платити? А воно назбиралось, бач, півтори тисячі лір.

Отже, мене введено в оману. Мірелла справді трохи зане-
дужала, батько ж хотів нагадати мені про несплачений борг, а Просперо своєю вдаваною дружбаю штовхнув мене на хибний шлях. Якусь мить мені хотілось перепросити його й відмовитися від отих заручин. Та згодом я подумав, що, може, мені так судилося, бо коли доля посилає, то так і треба. Отож жартома промовив:

— Скоро породичаємось, а ви мені про позичку?

— Що? На роботі я не визнаю ніяких родичів.

Ото й усього. Я сплатив борг і, полегшено зітхнувши, того ж таки дня провідав Міреллу. Як виявилось, вона зовсім не завагітніла і зараз почувала себе навіть щасливою, почувши про моє рішення одружитися з нею. Та й я радів, бачачи її такою. Того ж вечора я наставив будильник на шосту ранку і вдосвіта, подзвонивши Просперо, повідомив його, що одружуюся з Міреллою.

— І ти мене будиш такої ранньої пори, щоб сказати про це?

— А ти хіба не будив мене такої ж пори, аби переказати, що я баламут?

— Таж я зробив це тому, бо ти мій друг.

— А я, теж як друг, кажу тобі, що, прикриваючись дружбаю, ти завжди сповіщаєш мені самі прикроці. Бувай!

Заробіток

Чи доводилося вам коли-небудь жити в бараках? Ні? Ну, тоді ви й не уявляєте тих халабуд, як і той синьйор з Монте-Маріо, що про нього я хочу вам розповісти. Жити в такій халабуді — це значить, якщо йде дощ, то, встаючи вранці, треба дивитися, куди ступити, бо долівка перетворюється в багнуку. Це значить готувати їжу в каністрі з-під бензину та їсти, сидючи в ліжку. Це значить світити гасовою лампою чи свічкою. Це значить вішати одяг на цвяшок або на мотузку, так що потім одягаєшся наче в якесь жмакане ганчір'я. Це значить тулитися одне до одного, немов та худобина, і всю зиму потерпати від вологості й вітру, що висвистує в щілинах. І нарешті, у такій халабуді ніколи нічого не знайдеш на своєму місці. Шукаєш виделку, омилок чи сковорідку, а знаходиш щось зовсім тобі не потрібне — черевик, шапку, а то й щура, та ще чорного, кудлатого, завбільшки з kota. Так, саме щура, бо він безвилазний завсідник бараків.

Якось уночі в старому, набитому лахміттям ящику під ліжком я почув писк. Дивлюсь, аж серед ганчір'я ворухнуться вісім рожевеньких щурят, достоту як малюсінькі поросятка! Зрештою, я вбив їх. Але чим вони завинили? Бараки — щуряче житло, а не людське.

До жовтня, коли трапилась ця пригода, про яку я вам розповім, я брав акордеон, увесь мій скарб, на який я розжився, спекулюючи після війни на чорному ринку, і разом з Джованною та Клементіною йшов у перший-ліпший римський квартал, де було ще чимало добросердих жінок, які не від того, щоб, пораючись, послухати пісеньку.

Джованна, світловиде дівча із заячою губою, русявим кучерявим волоссям, була задрипана селючка, до того ж нетяма. Вона, як і акордеон, дісталася мені у спадок від післявоєнних років і так прилипла до мене, що я не знав, чи

одружитися з нею, чи прогнати під усі чотири вітри. Клементіна ж — дівчинка років так дванадцяти, худорлява, смаглява, з кругленьким личком і великим, аж до вух, ротом. Про неї я не знав анічоґісінько, навіть де живе, хто її батьки; та вона й сама не розповідала про себе. Я знайшов її поміж гурту хлопчаків, з котрими вона бавилася під муром, почувши, як вона співала, і той спів сподобався мені. Отак утрьох ми йшли в район площі Навона або Компо ді Фйорі. Я, ставши ногою на край тротуару, а другою — на дорогу, відхилився трохи назад і починав грати.

Джованна роздавала слухачам віддруковані білетики з провіщенням долі і номерками лото, а Клементіна співала.

Ви, певно, гадаєте, що Клементіна мала приємний і ніжний голосок? Аж ніяк. Тільки вона розтуляла свій величезний рот, в якому, здавалось, губилися маленькі рідкі зуби, як чувся голос, такий фальшивий і пронизливий, що важко й уявити. Той голос аж проймав тіло дрожем, і звучав він упевнено, зухвало, задирливо. В цьому й крилася причина її успіху, тобто я хочу сказати — нашого успіху, бо своїм немилозвучним голосом Клементіна висловлювала те, що я хотів сказати. І, власне, робила це краще від мого акордеона. В ньому було все — і життя в бараках, і злидні, і чорний ринок, і радість, і смуток, і необхідність тулитись одне до одного холодної ночі, і доконечна потреба шукати сковорідку, і переляк, коли з-під ніг зненацька вискакує щур. Зачувши її пронизливий і жалісливий голос, що сягав у пронизаному сонцем повітрі найвищих поверхів, люди визирали з вікон, слухали й кидали униз гроші.

Якось я вирішив змінити місце виступу і пішов вулицею Фламінія, щоб вийти на Паріолі. То було в неділю, відразу пополудні. Йдучи повз стадіон, я побачив болільників, що, як завжди, юрмляться тут. І вирішив цим скористатися. Я став трохи осторонь і заграв на акордеоні, а Клементіна почала верещати своїм надривним голосом якусь пісню; Джованна ж ходила навколо, намагаючись мало не силоміць дати болільникам свої білетики. Та де там! Наші намагання

виявились марними — болільникам було не до нас. Збившись у купи, вони завзято обговорювали свої справи, сперечалися. Спорт, відомо, ворог мистецтва. Раптом біля нас зупинилася машина, за нею друга. За кермом сидів чоловік років шістдесят з обличчям наче скаладеним з двох різних половинок: верхня частина рум'яна, свіжа, з чорним чубом над гладеньким чолом, жвавими очима, а нижня — жовта, як у мерця, із перекошеним ротом, посинілими губами і обвислим набухлим другим підборіддям, схожим на мішечок під дзьобом пелікана.

Чоловік той дивився на нас, а коли ми скінчили, поманив мене рукою. Я підійшов. Він сказав, що дуже хотів би послухати кілька гарних пісень на своїй віллі, це неподалік звідси. Ми можемо сісти в машину, а потім він одвезе нас назад до міста. Я подумав: у багатих свої примхи, але в цього можна б чимось поживитись. І я погодився. Ми всі троє сіли в машину, і вона рушила; за нею на деякій відстані — друга.

Ми проїхали міст Мільвіо, звернули на вулицю Кассія і далі промчали по Монте-Маріо.

Наша трійця сиділа позаду; попереду вмонтований той старигань, що запросив нас, і його приятель, молодший віком, лисий та опасистий; як мені здалося, його підлеглий. Старий поводився з ним досить нецеремонно, а раз навіть урвав його: «Не будь йолопом!» Той тільки всміхнувся, наче йому сказали комплімент. Потім старий, що сам вів машину, не обертаючись, запитав мене:

— Де ти живеш?

— У бараці, біля акведука Феліче, — відповів я.

— У бараці? — голос у нього був неприємний, з якимось металевим відтінком. — А ця дівчина — твоя сестра?

— Ні, не сестра. Вона просто співає зі мною.

— А та друга, теж чужа тобі?

— То моя наречена.

— А-а, наречена... А чому ти ніде не працюєш?

— Я працював, був маляром... Тепер ось без роботи.

Тим часом ми підїхали до воріт під пагорб, на якому

розкинувся сад. Наче якимись чарами відчинились ворота. І старий завернув машину до обсадженої кипарисами алеї, а тоді виїхав на вершину пагорба, де височіла розкішна вілла. Коли ми підіймались, я бачив розміщені на терасах альтанки, мармурові статуї. Нарешті машина зупинилася на посипаному жорствою майданчику біля входу до вілли; назустріч, вклоняючись, вийшов лакей у білій куртці. Старий та його приятель вилізли з машини; з другого автомобіля, що їхав за нами, вийшло ще троє чоловіків, віком десь між сорока і п'ятдесятьма роками. Всі вони підлещувались до старого, певно, його службовці або підлегли, бо як я пізніше помітив, він мав їх за ніщо. Старий увійшов перший у простору вітальню на першому поверсі і кинув лакею свій темно-синій берет. Назустріч, вигинаючись вугрем, вийшла молода вродлива блондинка в червоних щільних штанах, настільки тісних, що, здавалось, вони от-от тріснуть; обриси її пишних грудей м'яко підкреслював светрик у біло-синю смужку. Вона пригорнулася до старого, кажучи: «Добрідень, татку!», хоча й за милю було видно, яка вона йому дочка. Лягнувши її по сідницях, «татко» подався до кімнати і гукнув:

— Ану, хлопці, до роботи!

Робота, як виявилось, полягала у грі в покер. Всі п'ятеро повсідалися за столик і зразу ж почали роздавати фішки й тасувати карти; блондинка підкотила до них столик на коліщатах, заставлений пляшками та чарками і, не перестаючи похитувати стегнами й вигинатися, налила всім лікеру. Коли ми ступили в цю простору залу з вишуканими меблями, мармуровою, немов дзеркальною, підлогою, нам стало незручно — наше дрантя неначе заважало нам, і ми зняковіло тупцювали біля дверей. Але старий, глянувши в свої карти, нараз обернувся:

— Ану, сміливіше. Грайте, співайте... Чи ви приїхали сюди байдики бити?

Я вийшов наперед і заграв, а Клементіна, широко роззявивши рота, набрала повітря й заспівала. Звуки акордеона глухо пливли в цій низькій залі, а голос Клементіни, ще

пронизливіший і фальшивіший, ніж звичайно, був просто жакхливий. Але гра в карти настільки захопила господаря та його гостей, що нас чи хто й слухав. Скінчивши першу пісню, ми почали другу, а тоді третю, проте наслідок був той самий. Джованна підійшла до гравців і дала кожному по білету. Лише один гравець глянув на свій білетик і проказав:

— Сподіваюсь, із ним мені пощастить.

Я заграв четверту й п'яту пісні, час від часу зупиняючись, і тоді старий, не відриваючись від карт, горлав:

— Що, вже все? Грай, грай далі!

Блондинка тепер схилилась над ним і заглянула в карти, раз по раз цмокаючи старого в щоку, а він тільки відмахувався, наче від надокучливої мухи. Зрештою все це мені набридло; стягнувши міхи акордеона, що видав із себе останні протяглі звуки, я підійшов до гравців і сказав:

— Ми вже закінчили.

Старий саме одну за одну відкривав карти і навіть не розчув моїх слів, а тільки радісно вигукнув: «Чотири тузи!» і кинув карти на стіл, а його партнери явно засмутились: програли ж бо чимало.

Потім старий підвівся з-за столу і промовив до блондинки:

— Пограй за мене, я трохи подихаю повітрям.

Поманивши нас рукою, він попростував до дверей, що виходили в сад. Ми подалися за ним.

— Отже,— сказав він, ідучи доріжкою попереду нас,— ти живеш у бараці?

Мені схотілось розжалобити його:

— Авжеж, житла нема, а в тому бараці так вогко... Особливо, коли дощить.

— Таки справжній барак? З грязюкою на долівці, дахом із дірявої бляхи і дощатими стінами?

— Так, синьоре, справжнісінький барак.

Він трохи помовчав, а потім неквапом проказав:

— Так ось, я віддав би цю віллу з садом і всім, що в ній є, за той твій барак, за те, щоб ходити вулицями з акордеоном і не мати роботи.

— Якщо так хочете, можемо помінятися,— всміхнувся я. Краще б уже я промовчав. Він кинувся на мене, як шуліка, і схопив мене за комір:

— Давай поміняємось? Я згоден. Але разом із віллою ти береш мої шістдесят років і на додачу, мерзотнику, одцю пухлину на шиї та всі інші мої принади. Отак, негіднику!

— Та що ви таке говорите!

— Ти віддаєш мені свої двадцять років, своє здоров'я та всі свої сподівання, а навзамін береш віллу і все, що в ній... То як, шельмо, будеш мінятися? Кажи, хочеш мінятися?

Він торсав мене, мов божевільний, аж почав задихатися. Пухлина на його шиї теліпалася, наче мішечок під дзьобом пелікана, що проковтнув рибину.

— Та заберіть руки! — злякано скрикнув я.

— Ну, гаразд... Іди собі.— Він ураз заспокоївся й різко відштовхнув мене.

— Хочете, я заграю вам іще? — чемно запропонував я.

— Не треба,— відказав він, украй знесилений.— П'єтро, відвези усіх трьох туди, де ми їх зустріли... Тримай,— сказав він Клементіні,— це на всіх... Там поділіться.

Він тицьнув їй у руку щось наче кілька вчетверо складених папірців по десять тисяч лір.

Ми зразу ж сіли в машину.

— Куди везти? — поспитав шофер.

— На алею Кастреназе, за Порта Меджоре,— відповів я, оскільки було вже пізно.

Усю дорогу ми мовчали. Певно, з голови не йшли ті банкноти по десять тисяч лір, що старий дав Клементіні. Мені кортіло чимскоріш розділити їх, але при шоферові це робити було незручно. Коли ми доїхали до Порта Меджоре, вже зовсім смерклося. Я попросив водія зупинитись, і ми вийшли з машини. Я відразу підбіг до Клементіні:

— Тепер поділимо гроші... Давай-но їх сюди!

— Гроші він дав мені,— зухвало відповіла вона.

— Так, але сказав: «Поділіть між собою».

— Я такого не чула.

— Поменше балакай, а давай сюди гроші!

Я вже був схопив її, але вона враз нагнулася і вкусила мене, майже всіма зубами вп'ялася в мою руку. Я заревів од нестерпного болю і відпустив її. Вона ж, метка, стрімголов кинулась убік і зникла в темряві.

Одне слово, я повернувся в барак пригнічений, стомлений і в кепському настрої. Боліла рука — Клементіна прокусила її до кості. Я зачинив двері, запалив свічку і, вкрай знесилений, не знявши навіть акордеона з плеча, снопом повалився на ліжко. Тоді у протилежному кутку побачив Джованну. При світлі свічки виднілися її витрішкуваті голубі очі та обличчя із заячою губою. Якийсь час вона дивилась на мене, а тоді спитала:

— А скільки там було? Мабуть, не менше трицяти тисяч лір.

Вона мало не розсмішила мене: якби ж то справа в грошах. Але ж той синьйор занапастив мене. Через його гроші Клементіна втратила голову і тепер вже не повернеться до нас. Доведеться Джованні співати самій. Хоч голос у неї ніжний та мелодійний, але не різкий, не хапає за душу. Клементіна ж своїм різким, грубим голосом вміла сказати багато про що, і той синьйор дав їй стільки грошей тому, що спів її запалив його бажанням знову стати молодим, здоровим, хай навіть і вічно голодним, бездомним волоцюгою!

Найспритніший

Настало літо, і я взяв за звичай підстерігати перехожих у найлюдніших місцях: на площі Сан-Сільвестро, перед поштамтом, біля галереї на площі Колонни, на вулиці Гамберо. На мені був легенький коричневий костюмчик, і до нього я навмисне приколов семірку¹ під кишеньку піджака, поли

---

¹ Вважають, що «7» — магічна цифра, яка віщує щастя.

якого теліпалися, наче дверцята; сорочка без краватки, застебнута аж під шию, на ногах — стоптані черевики. Одно слово, я мав відповідний вигляд для діла, яким займався. Отже, я чатував, а нагледівши когось, підходив до нього й вигукував:

— О, кого я бачу! Ти що, забув? Ми ж разом служили в армії! Невже не пригадуєш? У Брессаноне! В офіцерській їдальні бували. Таки забув?

Треба вам сказати, що за хвилину-другу я повинен був дати себе впізнати або принаймні спантеличити людину, яка насправді мене вперше бачить. Коли б я питав: «Пригадуєш оту кав'ярню?» чи «Пам'ятаєш оту сім'ю?» — мені б легко відповіли: «Ні, ми незнайомі, я нічого не знаю».

Але ж в армії були всі; звісно, літа минають і легко забути когось із тих, які служили в армії.

І справді, дев'ять з десяти моїх жертв дивились на мене з ваганням. Тоді я напосідав: «Ото були часи! Та, на жаль, потім усе пішло шкереберть. Якби ти знав, скільки мені відтоді довелося зазнати лиха. А тепер, ось бачиш, безробітний, никаю без діла».

Тут він, чи то щоб не показати своєї слабкої пам'яті, чи то із співчуття, або й просто кваплячись, чи то й не бажаючи вдаватись у спогади, витягав гаманця, щоб дати отих триста чи п'ятсот лір, задля яких я влаштовував цю виставу. Є таки у людей серце! Із сотні чоловік ніхто не сказав мені: «Та йди ти під три чорти, я тебе знати не знаю і вперше бачу». А з тою вигаданою історією мені таки щастило — нікому й на думку не спадало перевірити мої вигадки — я ж бо ніколи не був у офіцерській їдальні, та й взагалі, як єдиний син удови, зовсім не служив. А містечко Брессаноне називав, бо воно не близько і мало хто бував там. Отже, ніхто, хоч би того й хотів, не зміг спіймати мене на брехні.

У такий спосіб та іншими хитрощами я давав собі раду, міг поїсти, заплатити за ночівлю в підвалі. Але раз таки вклепався в халепу. Однієї днини десь так опівдні, своїм звичаєм підстерігаючи перехожих, я помітив на вулиці Гам-

беро чоловіка, який поволеньки плентав, зупинявся біля кожної вітрини й роздивлявся на щось. Мені тут же сяйнуло підійти до нього, може, тому, що то був єдиний на всю вулицю перехожий, який не поспішав.

Сказано — зроблено: я зупинив незнайомця звичною скорововкою: «О, кого я бачу! Офіцерська їдальня, Брессаноне!» Водночас я встиг розгледіти чоловіка і збагнув, що припустився помилки, та було вже пізно. Віком десь так між тридцятьма і п'ятдесятма роками, лице жовтаве, мордочка вузька, як у куніці, видовжена, рот великий з синіми губами; капловухий, під низьким лобом — маленькі примружені очиці; голова, немов те курча, що ще не вбилось у пір'я. На його худющому тілі метлявся заширокий піджак з ворсистої тканини в зелену клітку, на грудях і плечах підкладений ватою.

Чи доводилося вам бачити ящірку, що підстерігає муху? Причаїлась, а тоді — раз і проковтнула здобич. Ото й він так блискавично обернувся на мій голос. Вислухав мою історію, а тоді радісно вигукнув:

— Та певне ж, пам'ятаю! Як ся маєш? Як тобі ведеться? Чудово, чудово!

Ось що значить розгубитися. Коли б я не розгубився, то тієї ж миті відбувся б пробаченням й ушився б. Так і треба було зробити. Але я звик приголомшувати інших і гадки не мав, що й сам втраплю на слизьке. Мов той бевзь, я тільки спромігся буркнути:

— Та так собі.— А тоді вже звично додав: — Якби ти знав, що я пережив!

А він, бадьорий, як півник, весело примовляє собі:

— Цікаво послухати, цікаво. Але зайдімо в бар, відзначимо нашу зустріч.

І він схопив мене під руку залізною хваткою, а тоді потягнув у найближчий бар на вулиці Віте, повторюючи:

— Як чудово вийшло! Я такий радий, що зустрів тебе!

Голос у нього був якийсь холодний, з присвистом. Якби змії вміли говорити, то, певне, говорили б саме так. Тепер

я роздивився його краще: про теплий піджак на ньому в розпалі літа я вже казав. Коричневі штани подекуди були аж надто старанно випрасувані. Начищені чорні черевики на товстенних підшвах мали тоненький зношений верх, як ото витертий оксамит. А далі впало у вічі те, від чого мене аж морозом обсіпало. Від різкого поруху його піджак у зелену клітку злегка розкрився, і під ним я побачив не сорочку, а маніжку на петельках, обабіч якої виднілося жовтаве, голе, як у черв'яка, тіло. Одно слово, злидняк ще гірший за мене; щоправда, дещо іншого гатунку: я веселий, приязний, а він навпаки — якийсь похмурий, непривітний.

Ми зайшли в бар. Він попростував до стойки, замовив два вермути і тут же випалив:

— Як же мені забути ту офіцерську їдальню в Брессаноне! Авжеж, прекрасне місто — Брессаноне! А неподалік — Больцано, теж чудове місто! Брессаноне! Пам'ятаєш, готель «Білий кінь», ту велику кав'ярню, де збирались офіцери? Туди забігали молодички, що шукали собі товариства. Брессаноне! А які там виноградники на навколишніх пагорбах! А вино! Стривай, як воно зветься? Ага, «Терлано»!

Бармен подав вермут. Мій знайомий підняв чарку і вигукнув:

— За нашу зустріч!

Що ж, довелось випити, хоч я й сам добре не второпав, за яку це зустріч. Він спорожнив чарку, а тоді жваво кинувся до дверей, кажучи:

— Стривай, саме обідня пора, тож давай пообідаємо. Адже не так часто зустрінеш щирого друзяку.

— Та я... — почав був я, йдучи за ним.

Бармен, який не спускав з нас ока, гукнув:

— Ей, синьйори, а за два вермути!

Я хотів був гукнути його, щоб заплатив, однак він уже зник за дверима. Довелося розплатитися своїми. Щойно я вийшов, як він наче виріс переді мною і схопив за руку:

— То ходімо ж, ходімо! Тут поруч є гарна тратторія.

Зовсім спантеличений, я хотів якось спекатися його:

— Та я не голодний... Та й побачення в мене.

Але він уже розсівся в кріслі і самовпевнено замовив солідний обід — локшину й печену баранину, а тоді звернувся до мене:

— Офіцерська їдальня? Аякже, добре пригадую. А капітана Москітто пам'ятаєш? Що ото мав звичку на будь-яке свято липнути зі своїми любощами до дівчат — байдуже, гарних чи негарних. Він іще називав це «брати на мушку». Ну й ловелас був той капітан Москітто, але й ти, голубе, гав не ловив!

Я аж рота роззявив: з усіх міст Італії він не тільки знав Брессаноне з усіма його вулицями й готелями, кав'ярнями, жінками і вином, а навіть капітана Москітто і навіть те, що я ловелас! Я майже був у захваті: ну й зух, куди спритніший, ніж я спершу гадав.

Принесли локшину. Він проковтнув повну ложку і знову, без угаву, весело й підступно заторохтів:

— Брессаноне! Ото були часи! Але ти, любий друже, зле повівся з Неллою. Дозволь таки це тобі щиро сказати! Повівся ти з нею не гаразд, як справжній дурисвіт.

— Нелла? Яка Нелла? — промимрив я з повним ротом.

— Та не прикидайся, голубе, мене не обдуриш,— всміхнувся він,— тоді ти вийшов сухим з води... А дівча було золоте... Русявеньке, очі блакитні! Але ж ти, дорогенький, узяв її на мушку, як казав Москітто, і влучив у самісіньке серце, а тоді кинув напризволяще... Навіть Модуньо казав, що ти великий баламут.

— Який це Модуньо? Та й взагалі не верзи дурниць! — почав я, сподіваючись почати сварку.

Та де там! Його на слизьке не заженеш.

— Ти, бачу, неабиякий дурисвіт! — Він засміявся, одним духом перехилив чарку і взявся до баранини, яку йому послужливим жестом подав кельнер.

— У тебе ще була Піна, теж чудове дівчатко, чорнявеньке. Та й взагалі ти їх мав без ліку! Проте Нелла такого не заслужила. З досади мало не порішила себе. Випила снодійне. Але

якось її врятували, а потім вона знову злигалася з тим... як його?.. З лейтенантом Тессіторе.

— Тессіторе? Вперше чую!

— Атож, Тессіторе. Ото вже тип, справжнісінький дивак! Якось ти з ним мало не побився через оту Неллу. То було біля річки, ввечері, саме накрапав дощик, і я ще мусив розбороняти вас. Ну й розколоту було. Нелла тягла тебе з одного боку, а я з другого. Скінчилося тим, що вона пішла таки з тобою. І баламут же ти був! Неллу ревнував, як тільки бачив з іншим. І все ж відбив ти її у Тессіторе. Бабій з тебе був неабиякий. А знаєш, що казав майор Патерностро, коли ти поїхав? «Наше щастя, що він поїхав, а то б усі жіночки були його».

З бараниною було покінчено. Він хрипко засміявся і поплескав мене по спині:

— Хотів би я знати, чим ти їх причаровуєш?

Я доїв свою баранину. А поївши вдосталь, мабуть, я й відчув себе певніше і вирішив сказати йому правду. Відхилившись трохи, щоб звільнитися від його руки на моїй спині, я глянув йому в вічі:

— Ось що! Пора вже кінчати! Я ніколи не був у Брессаноне.

— Ти не був у Брессаноне?

— Ні! І не знаю ні Москітто, ні Модуньо, ні Тессіторе, ні Патерностро.

— Та що ти?

— Правду кажу. І я не бабій, хоч жінки мені й подобаються. В мене не було ні Нелли, ні Піни. І взагалі я не був у армії, бо я вдовиний син і мене звільнили від служби.

Чоловік глянув на мене своїми зміїними очима, а я подумав: «Ой же хитрун, побачимо, що він утне іще. Він як той кіт — скільки не падає, а все на лапи. Та куди там до нього й коту».

Він тут же ображено вигукнув:

— Отже, ти мене дурив!

— Я помилився, гадав...— знічено пробелькотів я.

— Яке там помилився! Ти сам сказав, що був у Брессаноне!
А насправді ти обдурив мене. Брехун ти, крутій, пройдисвіт
нешасний!

— Та годі, не мели казна-що!

— Шахрай! Ще й мене хотів обдурити! Геть звідси!

— Та ж я...

— Знати нічого не хочу! І я ще панькався з цим крутієм,
махлярем, пройдисвітом!

Отак вилаявши мене, він підвівся, застебнув піджака на всі
гудзики і промовив:

— Спробуй тільки піти за мною, покличу поліцію.

І спритно, мов сарна, зник за дверима.

Щиро кажучи, я хоч і чекав, що він вигадас щось подібне,
але не сподівався, що це у нього вийде так просто і несподі-
вано. Ну й спритний! Куди мені до нього! Я зажурено
понишпорив по кишенях, витяг останні гроші й розраху-
вався. Надворі мене перестрів якийсь чоловік і звернувся:

— Чи не могли б ви мені сказати...

Може, хотів спитати, котра година чи якусь адресу.

Але я раптом вибухнув:

— Я тебе не знаю і нікого не знаю!

Він стояв як укопаний, а я кинувся геть.

Індіанець

Для того, хто не має роботи, безробіття — це одне, а для
того, в кого вона є,— зовсім інше. Для безробітного воно
ніби недуга, від якої треба чимскоріш оклигати, інакше
помреш. Для того ж, хто працює,— це пошесть, що ходить
довкола, і слід добре пильнуватися, щоб і собі не захворіти,
тобто не втратити роботи. Усе своє життя, починаючи з
шістнадцяти років, я можу вважати безнастанною недугою
з перервами на той час, коли я бував здоровий. Якось одного
ранку, розмовляючи про це з іншими малярами за роботою
у віллі на вулиці Кассія, я сказав:

— На цьому світі тільки службовцеві добре ведеться... Влаштується на роботу в двадцять років, а в шістдесят спокійнісінько виходить на пенсію. Ніхто його з роботи не виганяє, ніхто йому не торочить про кризу. Йому не страшно, що його завтра звільнять. Нехай живе посада службовця!

На мої слова Гаспаріно, вже літній маляр, зауважив:

— Гаразд, усі будуть службовцями. І малярі?

— Певне, всі будуть.

— Знаєш, що я мав на увазі? Тепер працюють малярі, щоб будувати житла, а потім мати роботу. Хто б тоді оселявся в тих домах? Ті ж малярі?

Суперечка, відверто скажемо, філософська. Але вона враз обірвалася, бо Енріко, один з малярів, раптом поважно виголосив:

— Саме так: малярі.

Всі аж роти пороззявляли. А він, мовби жалкуючи, що сказав таке, одійшов убік і закурив. Усі навколо, люди прості, глянули на нього й похитали головою, наче кажучи: «Ото дурень!» Я вже давно придивлявся до цього Енріко, і в мене була своя думка про нього. Тому, трохи перегодом, я відкликав його вбік і відверто запитав:

— Скажи-но, тільки щиро, ти часом не переодягнений перський шах?

Енріко гордовито всміхнувся і собі спитав:

— А чому ти так думаєш?

Він був зовсім ще молодий, русявий, в окулярах, вузькоплечий; я міг одразу загнати його на слизьке, сказавши, що малярі хлопці звичайно плечисті й дужі, бо їхня робота важка і вимагає чималої сили.

Та я сказав просто, що він не такий, як інші. Тоді він признався мені: насправді він не маляр, а вивчає суспільні науки. Батько в нього — багатій, власник універмагу тканин, що на вулиці Націонале. Сам він не хоче брати грошей у батька, хоче заробляти сам, як ми, робітники, і жити нашим життям, щоб зазнати всього, чого зазнаємо ми.

— А навіщо? — поспитав я сухо.

Якусь мить він вагався, а тоді відповів:

— Щоб пізнати життя.

Я скипів:

— Вивчай, скільки тобі заманеться, але одного тобі ніколи не відчути, хоч би ще раз народився на світ.

— Чого саме?

— Того, що відчуває безробітний. Припустімо таке: закінчивши цю віллу, ми залишимося без роботи, а так воно напевне й буде. Що ж тоді? Я та інші малярі опинимося зі своїм причандаллям на вулиці. А ти підеш собі до батькового дому і заживеш іще краще, ніж досі.

Усе з тією ж зверхністю, яка почала вже дратувати мене, він відповів, що й сам ладен стати безробітним.

На ті його слова я не витримав:

— Чудово! Але для тебе це забавка, як для дітей, що граються в індіанців. А справжні індіанці, то ми, робітники, справжні безробітні. Ти завжди будеш тільки переодягнений в індіанця і в скрутну годину прийдеш до батька, власника крамниці, який підтримає тебе, навіть коли з упертості ти й надумаєш голодувати. А для безробітного не занепадати духом — це, мій голубе, найголовніше!

Він нічого не відповів на це і, наче нічого й не сталося, запросив мене випити з ним чарку. Я погодився, і на цьому наша розмова скінчилась.

Ми розмальовували кімнати вілли. То була велика споруда з чималою ділянкою землі, яку обробляла селянська родина, що проживала неподалік. Я рідко бував у тієї родини, але добре знав старшу дочку — Іріде, бо вона частенько приходила до вілли — приносила нам вина чи фруктів, та ще з якогось приводу. Глянеш на неї й одразу подумаєш: міська синьйорина, та й годі. А все ж душу вона мала селянську. Була вона, як то кажуть, нівроку собі: круте випукле чоло, великі чорні очі, носик кирпатенький, гарний великий рот, і коли сміялась, зблискували дрібні білі зуби. Висока, зграбна, з тонким станом, повногруда, з тонкими кісточками та зап'ястками. Переходячи з кімнати в кімнату, вона пригоща-

ла вином малярів, що працювали на підмостках; або вмошувалась на підвіконні — стільців у кімнатах не було — і батікала про всяку всячину.

Неймовірно, але в Римі вона була всього двічі чи тричі. З батьками. Тому їй страшенно кортіло поїхати туди трохи надовше, скуштувати міського життя.

Якось вона сказала з досадою:

— Піду, мабуть, у найми, щоб вирватись із цієї глухомані.

Я відповів, що з її вродою можна б влаштуватися краще. І відразу помітив, що мої слова підбадьорили її, сповнили надією. Тоді ж, слово до слова, я призначив їй на вечір побачення. Вона погодилась, і ось так почалося наше кохання. Тільки не думайте, що Іріде була легковажна дівчина. Вона радо зустрічалася зі мною на дорозі, як це буває у селян, десь біля огорожі, в пору, коли мимо мчать машина за машиною. І не йшла, коли я пропонував, начеб ненароком, пройтись у поле або посидіти десь у лузі під деревом. Вона завжди відказувала:

— А навіщо? Мені й тут добре.

Одно слово, селянка, та ще й така, що нікому не вірить. І я згадав, як на людних дорогах, а то й на путівцях бачив не одну селянську парочку, що любенько перемовлялися біля паркану; бува, проходиш через годину-другу тією ж дорогою, а вони ще вистоюють. Я тоді не міг зрозуміти, про що можна стільки балакати на одному місці. Тепер-то я знаю: теревені і ще раз теревені — більше нічого.

А все ж треба визнати, що Іріде вміла слухати, тут вона була неперевершена. Привітна й мила, завжди всміхнена, кусаючи зубами травинку, Іріде, здавалось, ніколи не нудьгувала. Коли я приходив зморений, вона вміла підбадьорити мене ласкавим слівцем. І так день у день балачки з нею на тій же вулиці Кассія, або, найчастіше, на якійсь утоптаній стежинці. Я виклав їй чисто все не тільки про себе та мою роботу, але й про товаришів. Звісно, як воно буває, бажаючи поділитися чимось незвичайним, я розповів їй про Єнріко, про те, що він не справжній маляр, як ми, і що батько в нього

багатій, а працює Енріко з нами тільки, щоб пізнати наше життя.

— Ти диви, хто б міг подумати! — вигукнула вона на це.

От і все. Однак через кілька днів вона помітно змінилася. Я не хлопчина, жінок знаю, і таких речей від мене не приховаш. Спочатку вона видалась мені якоюсь неуважливою, почала рідше приходити на побачення. Я відчув, що тут щось не те, і спершу не міг збагнути, що ж трапилось. Та невдовзі все стало на свої місця.

Якось я жартома спитав Енріко:

— Ну, як твоє пізнання світу?

І він радісно відповів:

— Знаєш, є речі, збагнути які може допомогти тільки жінка. Без неї мати повне уявлення просто неможливо. А я саме й зустрів таку жінку.

Я поцікавився, хто ж вона, і виявилось, що це Іріде.

Згодом, співставивши дати і, буцімто ненароком, вивідавши деякі подробиці, я з'ясував, що вона закинула на нього вудочку ще того дня, коли я розповів їй, що в нього багатій-батько. Я хотів був спитати, чи й вони зустрічаються тільки на вулиці та на стежках, чи, може, деінде, але передумав, бо я ревнивий і не хотів даремно ятрити собі душу. Я тільки похмуро порадив:

— Гляди, цю селючку ти не піддуриш. Гадаєш, ти припав їй до вподоби просто так?

— А хіба ні?

Мені урвався терпець:

— Вона знає, що ти багатій, я їй про це сам розповів. Того ж дня вона тобою зацікавилася.

Чи бачили ви поле перед грозою, коли хмари заступають сонце. Отак точнісінько спохмурніло обличчя Енріко, коли він узнав правду. Але він не хотів вірити:

— Я маляр, і ніхто інший! Може, і я завтра буду безробітний, нехай тоді хоч бере мене, хоч кине.

— Вона тебе не кине, бо знає, що ти тільки вдаєш індіанця,— відповів я й пішов геть.

Того ж вечора я рішуче сказав Іріде:

— Я не потерплю такого: або я, або Енріко.

— Що ти хочеш сказати?

— Ти наче й не здогадуєшся! Отже, Енріко. Тоді бувай здорова!

Ми стояли, як завжди, біля огорожі при дорозі. Я пішов, а вона й не гукнула мене; значить, таки правда. Тепер, вважав я, з нею все розірвано і, по правді, не дуже жалкував. Та й мені остогидли вже оті балачки. Я не селянин, і любовне вистоювання під парканом для мене — що не посолена їжа.

Я працював ще з більшим завзяттям, як справжній маляр, і ні про що, окрім роботи, не думав. Коли ми опорядили всі кімнати вілли, то, як це буває з малярами і як я передбачав, ми залишились без роботи. Трапилось так, що останнього разу, чекаючи автобуса на зупинці Гробниця Нерона, я зустрів Енріко. Напівжартома я сказав:

— Настав кінець твоєму «пізнанню». Тепер я справді безробітний, а ти тільки зображаєш його. От тобі й «пізнання».

— Я теж безробітний,— поважно відповів він.

Мені кортіло затіяти сварку, і аж руки свербіли відлупцювати його. Але я стримався й спитав:

— А Іріде? Як вона сприйняла твоє безробіття?

— Вона дуже співчуває мені і їде зі мною в Рим.

— Ти одружишся з нею?

— На жаль, ні... Я жонатий, хоч з дружиною не живу. А Іріде буде зі мною.

Під'їхав автобус. Я скочив на приступку й гукнув:

— Бувай, Енріко! Хай тобі щастить!

Відтоді я його більше не бачив.

Десь через рік, йдучи після роботи вулицею Кандія, я несподівано помітив попереду струнку постать Іріде. Вона повільно йшла втомленою ходою з торбинкою на руці, зупинялась перед кожною вітриною з невдоволеним виглядом, який буває в людини, коли вона щось купила б, та не має за що. Я наддав ходи, майже наздогнав її, і якийсь час

ішов слідом за нею. То була все та ж Іріде, що так подобалась мені, тепер зморена, бідно й недбало вдягнена. Чорні завитки волосся, що пестили її ніжну шию, розбурхали в мені колишні почуття. Вона зупинилась перед вітриною взуттєвого магазину, задумливо роздивляючись білі туфельки. Я глянув на її ноги і зрозумів усе: в неї були грубі туфлі, та які там туфлі, шкарбани, що давно втратили форму і колір. Підійшовши до неї, я прошепотів їй:

— Чому Енріко тобі їх не купить? Він же при грошах.

Вона різко повернулася, наче її вжалила оса, але відразу впізнала мене й без усмішки відповіла:

— Еге, купить він їх мені... Дзуськи!

— А чом би ні? Батько ж багатій.

— Так, але батькових грошей він не визнає. Хоче, щоб ми жили на його заробіток, а я щоб була йому наймичкою.

Іріде, видно, була вкрай пригнічена. Вона попросила провести її додому. Я взяв у неї торбинку, і ми пішли. Вона мешкала в маленькій квартирі з двох кімнат і кухні, у занедбаному будиночку в одному з провулків, що виходять на вулицю Кандія. Енріко привіз сюди меблі, куплені ще за студентських часів, усі з металевих трубок, голі, холодні, неначе десь у лікарні чи поліклініці.

— Він такий впертюх,— сказала Іріде, викладаючи на кухонний стіл усе з торбинки,— що й важко розповісти. Я йому товкмачу: помирися з батьком, скажи йому, що тобі треба вчитися. Він тебе золотом засипле. Але де там! Енріко, бач, торочить одне: для мене батька не існує. А все ж існує. Таки ж є!

Вона сіла лушити квасолю. Я підійшов до неї, узяв її за підборіддя й мовив:

— Краще б ти мене трималася. Як гадаєш, Іріде?

Вона пильно глянула на мене і повела розповідь далі:

— Я завжди сама. Є в нього якісь друзі, але вони розмовляють про речі, які мене не цікавлять. За рік тільки раз чи два ходили в кіно. Я те й знаю, що плачу. Та й стала схожою на опудало.

Розмовляючи, я пригорнув Іріде до себе: її обличчя майже торкалося мого.

— Хіба це життя? — казала вона.— Як і далі так піде, то я кину його і повернусь додому. І там я натерпілася від роботи, але хоч знала, що в батька грошей нема і йому нічого мені дати.

Наші губи майже торкались.

— Знаєш, Маріо, ти мені завжди подобався,— прошепотіла вона.

Я сказав їй, що хочу з нею одружитися, нехай збирається та йде зі мною. Повірите чи ні? Якусь хвилику вона вагалась, похнюпивши голову і тримаючись за бильце ліжка, мов потопаюча за соломинку. Однак вагалась вона не через Енріко, а через гроші його батька. На них вона розраховувала, ставила своє життя. Як справжній селянці, їй важко було відмовитись від них. Нарешті Іріде таки зважилась, але тут же її взяло зло, і, підійшовши до столу з книжками та зошитами Енріко, вона одним помахом змела їх на підлогу, заходилася топтати, а тоді знесилено опустила на стілець і, затуливши обличчя руками, розплакалась. Я зрозумів, Іріде відмовилась від усього; своєю безпосередністю вона ще більше сподобалася мені.

Вже заспокоївшись, вона збрала свої речі у валізу, написала прощальну записку, посклала на місце книжки та зошити, і ми вийшли.

Якщо хто хоче побачити нас, нехай приходять на вулицю Вашеллярі, де ми тепер живемо. Я працюю, заробляю, скільки можу, і це справжній заробіток, без усіляких потаємних сподівань на батька, котрий би міг нас утримувати. Може, я завтра залишуся без роботи, це буде справжнє безробіття, але теж без усіляких потаємних сподівань. І якщо я куплю Іріде туфлі, то це будуть хоч і скромні, зате справжні, не підробні, не жалюгідна подоба тих куди кращих туфлів, які я міг би купити за гроші заможного батька.

Одно слово, ми з Іріде не вдаємо індіанців, як Енріко, бо ми і є справжні індіанці.

Прощай, передмістя!

Ті кінематографісти, які взялися знімати фільм, маючи під рукою бараки на Гордіані, не беруть готове, а хтосьна-чому будують для зйомки зовсім новісінькі житла на свій мистецький смак. Але ж кіно повинно нести правду, адже так? А тоді треба, щоб житла хоч були схожі на ті халабуди на Гордіані. Без підмурівка, так що в негоду вода затікає досередини, наносючи бруд і всякий мотлох, з громадською вбиральнею серед двору — одною на всіх; без кухні — щоб зварити їжу вистачить і каністри бензину чи навіть солом'яних віхтів, які влітку аж кишать комахами. Кінематографісти ж зводять бараки взірцеві, неначе на Гордіані вони саме такі, а не оті нужденні, як є насправді. На Гордіані парканом обносять клопоть землі і там роблять усе: і перуть, і варять, і миються, і всю домашню роботу пораяють, і плиткують. Навколо їхнього, кінематографічного, барака теж поставлено нібито паркан. Але ж струмочок брудної мильної води, купи лахміття, що взялося цвіллю, зношені шкарбуни, облуплений нічний горщик, нашіплені на дрот пелюшки, розбита біла миска, що стримить із грязюки, та інші їм подібні речі — все те не показано. Бо як оту нехитру всячину прилаштувати на новому місці? У житті воно все є, а в кіно не видно. А як відтворити заляпані вапном давні написи на стінах: «Ні — війні! Геть фрїців!» Тепер усе це розпливлося на стінах від дощових злив, наче чорнило на промокальному папері. Певна річ, у тих кінематографічних житлах напхано звичних предметів: подружнє ліжко, дитяче ліжечко, образи святих у рамках, два плетені стільці тощо. Та все воно безживне, немов узате з лахмітника: здавалося, на тих ліжках ніхто ніколи не спав, а перед образами ніхто ніколи не молився. Або ж той барачний сморід, а точніше, отой заскнілий дух від щоденної одної і тої ж страви — супу чи макаронів з підливою, змішаний із запахом людського поту, брудних ганчірок і чаду. Як передати той сморід не екрані? Легко сказати... У фільмі передати все це заважко.

Щоб хоч частково фільм був правдоподібний, найняли кількох хлопців із Гордіані та одну дівчину. Хлопців вибрали найдужчих та найвитриваліших, хоч, якщо по правді, на передмісті вони здебільшого хирляві — їсти ж бо катма. Серед дівчат вибрали Джулію, найвродливішу, — кажу це не тому, що вона моя наречена; певне, вона й там вирізнялася серед інших своєю незвичайною вродою. Не те, що на околиці бракувало гарних дівчат; але всі вони були якісь заморені, і про їхню вроду, може, хто й чув, але ніхто не бачив. А Джулія — єдина донька у матері-вдовиці, прачки, яка упала біля неї, світу білого не бачачи, аби тільки догодити дитині. Тому Джулія й скидалася на справжню синьйорину. Висока, ставна, руки біленькі, — не як у інших дівчат на Гордіані, — рудоволоса; чисте, пухнасте й легеньке те волосся аж палахкотіло на світлі, не те, що в її подруг, які ходили розпатлані, нечесані. А Джулія таки стежила за своєю зачіскою. Проходячи повз її барак, я не раз бачив, як вона старанно зачісувалася перед вікном, дбайливо й зосереджено, як ото кіт вилизує свою шерсть. Та навіщо було вибирати Джулію на роль дівчини, типової для нашої околиці? Однаково, що фотографувати сливу перед її баракком, весною вкриту білим цвітом, як типову для Гордіані, коли всі знають, що тільки та одна слива й росте там. Щодо бараків, то вони нагадували, — як казав дехто з фронтовиків, — концентраційній табори з тою хіба відміною, що в таборах було чистіше.

Я не хотів зніматися у фільмі — не сподобалося мені те діло, до того ж я працював механіком у гаражі. А найбільше не до вподоби було мені те, що Джулія погодилася, бо той фільм, що мав показати наше життя на Гордіані, наскільки я пересвідчився з пробних зйомок, не промовляв правди не лише про наші злиденні бараки, але й про все інше. Головна героїня з'явилася на околиці в розкішному платті та накинутій на плечі шубі. Її партнер — молодий повнощокій гладун — скидався на бичка, що не пробував ярма. Сама історія їхнього кохання була непереконливою: все починало-

ся на нашій околиці, а після виграшу у футбольний тоталізатор дія переносилася в район Паріолі. Отакої! Легко сказати, виграти в тоталізатор. Ліпше б показали, як наші хлопці отам на Паріолі набивають собі мозолі.

Та згодом мене обсіли зовсім інші клопоти. Якось увечері, коли ми розгомонілися з оператором, я довідався, що отой чепурненький барак посеред луку після зйомок продаватиметься за сорок тисяч лір. Ніде правди діти, щойно я почув про це, мене аж у жар кинуло. Тих сорок тисяч уже б якось назбиралося — трохи моїх заощаджень, трохи Джуліїних, бо гадалось уже вкупі й на господарство стягуватись; меблі вже були в одного приятеля на складі.

Був квітень, і ми могли побратись за якийсь місяць, в крайньому разі — два. Тож я виклав свої наміри Джулії. Вона ледь зашарілася і стримано мовила, що згодна. Такої вже вона вдачі, все спокійна, без запалу. Тут я додав: «Будемо сподіватися, що виграємо в тоталізатор, як ото у фільмі, і перейдемо з барака в апартаменти на Паріолі». Тоді я не надав ваги своїм словам і, мабуть, даремно. Згодом Джулія познайомила мене з адміністратором, і коли зйомки були ще в розпалі, я вже вніс завдаток, і барак, так би мовити, став майже мій.

Але дивна людська вдача! Коли людина чогось не може добитися, вона задовольняється абичим. Однак щойно людині здається, що вона зробила комусь добро, скажімо, майбутній дружині, то враз стає честолюбною, заповзятливою й діловою. Так і зі мною. Щойно я вніс завдаток, як ураз перейнявся думкою: одружуюсь, а коли так, то треба роздобувати гроші. Кидаю гараж і на тій вулиці відкриваю з одним приятелем майстерню, невелику, зате нашу власну. Цей задум виношував давно, але дотепер через лінощі не брався до діла. Тепер вирішив ризикнути, і, на диво, справи пішли добре. Працював я, як проклятий, а коли повертався на Гордіані, то ще знаходив силу сходити на луг, де при світлі юпітерів тривали далі зйомки. Там усе стояв той, несхожий на наші, барак, розігравалась та історія, яка не могла трапи-

тися на Гордіані, знімались герої, яких ніколи не побачиш на Гордіані. Я вже знав, що невдовзі перейду сюди з Джулією, звук до тих сцен, і чомусь той фільм вже не здавався мені вигадкою. А коли над дверима барака, освітленого прожекторами, лунав голос режисера «Увага, знімаю!» і з'являлася Джулія з розпущеним волоссям, яке спало на плечі, загримована, що робило її ще гарнішою,— я уявляв, що живу там і моя Джулія вибігає мені назустріч, коли я повертаюся з роботи.

Зйомки наближались до кінця, актори прощаються з Гордіані і переїжджають на Паріолі. Щоб якось відзначити таку подвійну подію — завершення зйомок та передачі барака у нашу власність — ми вирішили влаштувати вечірку, щось ніби прийом у домі Джулії. Була субота, і зйомки мали вестися до самого вечора. Учасників останніх зйомок ми збиралися посадовити за стіл, щоб вони випили за наше одруження, а вже потім, як це принаймні мені уявлялося, ми з Джулією мали вийти надвір і, обійнявшись, пройтися по лузі й помилуватися при місяці нашим житлом, вільним, нарешті, від артистів. Я заздалегідь розжився на пляшку доброго вина і рівно о пів на дев'яту був у Джулії. Матері її не було вдома, певно, вийшла десь недалеко, бо двері лишилися відчинені. Постукавши й погукавши трохи, та все дарма, я наважився зайти всередину.

Джуліїн барак зовні не різнився від інших, зате всередині все було інакше. В кімнаті чисто, скрізь прибрано, одно слово, відчувалася дбайлива жіноча рука. На ліжку, де спала Джулія з матір'ю, з погордою стояли дві чисті рожеві подушки. Між залізними бильцями ліжка стирчала освячена гілка оливи. На комоді, застеленому мереживною скатертною, лежали Джуліїні щіточки та гребінці. На підлозі — простелено килимок, на вікнах — голубенькі візерунчасті фіранки, у вазонах — квіти. Ніякого кухонного запаху, бо кухня містилася в окремій комірчині. Пахощі в кімнаті скорше нагадували саму Джулію. Побачивши біля вікна неприбраний столик, я занепокоївся і вже подумав, що

помилився днем. Спантеличений, з пляшкою під пахвою, я пройшовся по кімнаті, глянув у дзеркало, потім зі щітки, що лежала поруч, зняв волосину і обмотав нею собі палець так, що вона закрутилася кучериком. Мою увагу привернуло ліжко, де спала Джулія. Я підняв подушку, любовно погладив згорнуту сорочку, коли враз відчув під рукою щось тверде. Помацав і натрапив на коробочку. Чомусь мені здалося, що то подарунок для мене, на честь сьогоднішньої вечірки. Відкрив — а воно не для мене. В коробочці виблискували дві бірюзові сережки. Проте було ніколи дивуватися, бо раптом з кухні долинув голос Джулії, котра розмовляла з матір'ю. Я мерщій поклав коробочку на місце. А тим часом зайшла і Джулія.

Ще з порога вона одним духом випалила:

— Луїджі, мені дуже шкода, але цього вечора я не буду з тобою. Мене запросили в Рим на прощальний вечір з нагоди завершення зйомок, і я не можу відмовитись. Я хотіла попередити тебе раніше, але ти був на роботі.

Я не відповів нічого, проте вираз обличчя в мене, певно, був промовистий, бо вона нервово, майже роздратовано, кинула:

— А втім, мушу сказати, мені набридла ця комедія,— ми чужі, і краще нам більше не зустрічатись. Я вже місяць про це думаю. Щоправда, треба було сказати, щоб ти не купував барака.

Я тільки скривився, мовби кажучи: «До чого тут барак?»

Не збагнувши цього, вона квапливо додала:

— А за барак ти не бійся, я вже розмовляла з адміністратором: якщо хочеш, завдаток тобі повернуть. Але я, будши тобою, завдаток би не забирала, бо це діло вигідне, і там можна оселитись хоч завтра.

Вона, бач, ще й поради давала. Сама готуючись, як отой персонаж із фільму, до переїзду на Паріолі, вона радила мені не випускати з рук барака. На очі мені навернулися сльози, і я вже був ладен сказати: «Та на дідька мені той барак», коли мій розгублений погляд упав на ліжко. Враз згадавши щось,

я вийняв з-під подушок коробочку з сережками і поклав перед нею:

— Ти це шукала? Ось воно!

Якусь мить вона стояла з коробочкою в руках, сторопіло дивлячись на мене. Тоді крутнулася на каблуках і вибігла з кімнати.

Вийшов і я. На вулиці Гордіані стояв жовтий автомобіль асистента режисера. Було темно — бо ж ліхтарів на Гордіані обмаль,— але в автомобілі горіло світло. В ньому було повно людей. Я бачив, як Джулія неквапом простувала до автомобіля і, закинувши голову, чіпляла собі сережки; я почув, як її зустріли веселими вигуками. Тоді автомобіль, довгий і блискучий, рушив, і, вибравшись із темноти, помчав, кидаючи снопи світла на низенькі бараки, на огорожу нашого передмістя.

Я дивився вслід машині, що швидко віддалялась, а тоді подався й собі, але в протилежний бік — до автобусної зупинки. Я не думав ні про барак, ні про завдаток, навіть не вітався із знайомими. Про все це я подумаю завтра. Сьогодні ж хотілось чимскоріше вибратися звідси, щоб позбутись гнітючого відчуття: адже бараки, злидні, самотність і я — одне ціле. Своєю легковажністю Джулія розбила моє кохання й розбудила в мені самолюбство. Це я відчув у своєму твердому намірі негайно покинути вулицю Гордіані, хоча і довелося ночувати десь у парку на лаві. У мене був свояк на вулиці Понте, тож я вирішив податися до нього.

В автобусі, як звичайно, було повно людей, і кондуктор з притиском гукнув мені:

— Хлопче, пробивайся вперед!

Слова ці видалися мені якимсь добрим побажанням, бо ж я саме і мав іти вперед і довгі роки жити далеко від передмістя.

Весільний подарунок

Городником був мій дід, городником був і батько, один я порушив цю традицію. А винен у цьому Рим, що розростається на очах і поглинає щороку частину поля під будівлі та вулиці. Ще тридцять чи сорок років тому наша місцевість прилягала очеретами до самого Тібру. Але поступово навпроти нашої околиці вишикувався ряд будинків: ліворуч виросла остерія «Переправа», власність Сантіса, з городом і видом на Тібр, а праворуч гараж Плачідо з бензозаправкою та неоновими написами. Все ж мій батько, справжній землелюб, і далі обробляв свою ділянку, щораз вирушаючи туди на велосипеді. Я ж на Остійській алеї відкрив крамничку запасних частин для автомобілів. Згодом помер мій батько, і я марно намагався віддати землю в оренду, але ніякий дідько її не хотів брати. До городу я збайдужів — не салат і капуста були мені тоді в голові. А тим часом земля занедбувалась, заростала бур'яном, люди почали звозити туди покидьки, аж поки, всяяна купами сміття, вона не заросла чагарем.

Власник гаража, Плачідо, був мені друг, ба навіть, можна сказати, брат. У наші двадцять років ми були багато в чому схожі: обидва худорляві, невгамовні, з блискучими очима, шевелюрою над лобом, завзяті спортсмени, та й чарчину перехилити мастаки. Я зоставався більш-менш таким, як і був, а от Плачідо змінився — що не рік статечнішав, поважнів, поки врешті, як свідчило його ім'я¹, не став такий, що годі впізнати. Гроші змінили його — прибуток від гаража, зиск від посередництва чи то від перепродажу автомобілів. Змінився він і вдачею, та я цього не завважив, бо зовнішні зміни помітні навіть неозброєним оком, а моральні виявляються тільки в скрутні хвилини. Отож я й надалі мав його за ліпшого приятеля, і він не заперечував, адже я нічого від нього не вимагав, хоча сам, як це я згодом запримітив, приділяв увагу тільки тому, що давало зиск або вигоду.

---

¹ Плачідо — спокійний (*it.*).

Плачідо накинув оком на мій городець, і однієї днини запропонував мені: збудуємо новий гараж — такий, як у нього. Я даю ділянку, він обгороджує її, а прибуток — навпіл. Одне слово, заснуємо спілку, а якщо з того нічого не вийде, то Плачідо мав намір викупити в мене землю. Я саме був у скруті, не те, щоб справи йшли кепсько, а просто збирався женитись, отож треба було обзаводитися господарством. На тому ж кутку я заручився з Консоліною, донькою Сантіса, з якою, як і з Плачідо, ми росли змалку — всі троє ми, бувало, гралися, ховаючись у заростях на березі Тібру. Що й казати, Консоліна була собі вродливою дівчиною, невеличкою, невисокою, здоров'ям аж пашіла, жвавою, міцною, з кругловидим личком, чорною косою, що обвивала смагляву шию. Вона була в батьківській остерії за куховарку і в цьому ділі мала, як то кажуть, золоті руки. В неї я і закохався однієї літньої пори, коли сидів з друзями на обвитій виноградом терасі остерії. Погойдуючись у кріслі, я бачив її на кухні біля плити, у фартусі, що сягав їй аж по кісточки. Пухкенькою рукою з високо закасаним рукавом вона то тримала сковорідку з печенею над вогнем, то смажила курча на рожні. Треба сказати, що Консоліна відчула ті мої погляди, бо й собі стала позирати, та так, що м'ясо й курча пересмажилися, і батько спересердя гримав на неї у тому димі, що огортав їх. Зрештою, ми заручилися, але її батькові не до шмиги було те наше майбутнє одруження: Консоліна була його капіталом, до того ж він знав, як важко знайти потім таку вправну куховарку. Та й не треба забувати, що вона єдина його донька.

Отож у понеділок я підписав угоду, бо Плачідо не відступався.

— Ми справді друзі,— казав він,— але краще укладімо угоду.

А в середу Консолінин батько після розмови про наше одруження теж запропонував мені, щоб я дав ґрунть, а він своїм коштом зведе будиночок для мене й Консоліни, розширивши заодно город біля остерії. Консоліна за це мала

й надалі куховарити у нього. А згодом, коли він постаріє, я займу його місце і все майно відійде мені і моїм дітям. Пропозиція мені сподобалася, проста, ділова, принадлива; проте я тут же обмовився майбутньому тестеві про угоду з Плачідо. Він тоді запитав, чи вже почалися роботи, а дізнавшись, що ні, вигукнув:

— Не біда! Йди до Плачідо і попроси його розірвати угоду. Все-таки ви ж друзі, та й він сам ще ніякого завдатку не давав.

Я теж був такої думки, тому й застеріг Сантіса більше для годиться. «Плачідо,— думав я,— не відмовить».

Я подався до Плачідо. Він саме мив автомобіль і мене зустрів вигуком:

— То коли ж уже, Серафіно, їстимемо цукерки! ¹

— Скоро, все залежить від тебе,— відказав я.

Він здивовано глянув на мене.

— Від мене? А то ж чому?

Я сказав, що хочу з ним поговорити, тоді він закрутив краник гідранта, запобігливо повів мене в засклену конторку, де стояв письмовий стіл і два стільці.

Ми сіли, і він сказав:

— Слухаю тебе.

Я пояснив йому, в чім річ, додавши насамкінець:

— Мені дуже незручно, ти ще подумаєш, ніби я порушую слово, але, зрештою, ти не чужий мені, а друг, і розумієш моє становище. Як бачиш, ідеться не про якусь там махінацію, а про моє щастя.

З кожним моїм словом він мінився на обличчі, ставав зосередженим, настороженим; водночас в його очах я ніби віддалявся од нього, і він бачив мене уже малим-малим, немов у перевернутому біноклі. Він слухав, знічев'я постукуючи олівцем по столу, а тоді неквапно промовив:

---

¹. В Італії з нагоди весілля найближчим знайомим дарують цукерки.

— Отже, ти хочеш анулювати угоду, яку ми позавчора уклали?

— Саме так.

— Можна,— процідив він крізь зуби, наче промовляючи сам собі: «Зараз подумаю». Він швиденько накидав на клаптику паперу якісь цифри, втягнув голову в плечі і, примруживши очі на те мереживо цифр, як на якусь картину, мовив:

— Гаразд, можна це зробити. Я віддаю тобі угоду, а ти даєш мені п'ятдесят тисяч лір.

Я сторопів:

— П'ятдесят тисяч лір? Як це? Ти ж і мідяка туди не вклав! Тільки підписав і...

А він мені:

— Угоду на будівництво гаража ми склали? Твоя земля, моя огорожа. Тепер ми гараж не будуємо, і я, сподіваючись зиску, повинен втратити його. Оці п'ятдесят тисяч лір і є моя втрата.

— Яка втрата?

— Втрачений зиск. За угодою, певне, було б більше, але оскільки ти мені друг, то я округлюю цифру.

— Втрачений зиск? — повторив я.— То воно так називається?

— Так.

Я тільки витріщив очі:

— Оце така твоя дружба, Плачідо? Через втрачений зиск?

Та він урвав мене:

— Не плутаймо наших справ з почуттями. Ми друзі, ніхто цього не заперечує, але йдеться ж про угоду.

Тут я, все ще не переконаний, питаю:

— А що воно за зиск?

— Ото дивак! Цебто прибуток!

Від того слова «зиск», якого я ніколи раніше не вимовляв, мені стало не по собі; то було одне з тих заялжених слів, що ними всякі пройди маскуються під чесних людей, слово-машкара.

Тому я сказав:

— Який там зиск, краще вже процент.

А він чемно й спокійно відповідає мені:

— Ні, зиск одна річ, а процент зовсім інше. По-твоєму, частка в п'ятдесят процентів од суми, що я вношу,— то процент? Я прошу п'ятдесят тисяч лір тому, що відмовляюся від сподіваного прибутку, тобто зиску, який тепер втрачаю. Ех, Серафіно, оці слова — то факти, і не можна підмінити одне слово іншим.

І він прочитав мені ще лекцію про слова. Я зрозумів, що мені тут робити нічого, тож підвівся і сказав:

— Ти молодець, Плачідо, що підбив мене підписати угоду. Нехай так, я принесу тобі п'ятдесят тисяч лір, а ти повернеш мені угоду. Домовились?

— Домовились!

Дивна річ, щойно ми вийшли з конторки, як він уже любенько запитує:

— Коли ж таки твоє весілля буде? Тепер уже ніби ніяких прешкод нема?

Мене так приголомшили його слова, що я ледве спромігся:

— П'ятнадцятого числа наступного місяця.

А він, поплескуючи мене по плечу, вигукнув:

— Вітаю, Серафіно, вітаю!

Я прийшов до свого майбутнього тестя і розповів йому про той втрачений зиск. Він, ділова людина, не вбачав у цьому нічого безглузлого, ще навіть похвалив Плачідо, мовляв, дружба дружбою, а гроші люблять рахунок. Консоліна ж, навпаки, враз зненавиділа Плачідо, стала шпетити на всі заставки його та інших моїх друзів. Як усі жінки, а надто молоді, вона ревнувала чоловіка до приятелів і тепер дала волю своїм почуттям, до того ж трапилась нагода зчинити бучу.

Я слухав, похнюплений, і коли вона скінчила — не за браком слів, а тому, що їй уже дух забивало,— я повернувся до свого: чи платити йому той втрачений зиск? Мій майбутній тесть лишався незворушним. Для нього п'ятдесят тисяч лір таки неабияка сума. Консоліна ж, розгнівана, метнулась

у свою кімнату, витягла з шухляди гроші і, швиргонувши їх мені межі очі, закричала:

— На, бери п'ятдесят тисяч моїх заощаджень!

Отакі ці жінки.

Тим часом мій майбутній тесть, бачачи доньчин розпач, ворухнувся і мовив, що сам заплатить за втрачений зиск, а я вже якось з ним розрачуюся.

Отож я знову подався до Плачідо. Той прийняв мене напрочуд люб'язно, запросив сісти, а сам тим часом почав нишпорити в шухлядах, шукаючи угоду. Я не сів, чекав, бо збирався жбурнути йому в обличчя ті п'ятдесят тисяч лір. Та коли саме настав для цього слушний момент, я немов закам'янів. Він узяв угоду, прочитав її ще раз, потім дописав примітку, де стверджувалося, що, відшкодувавши втрачений зиск, більше нічого йому не винен. Потім він підписав той документ і дав ручку мені, щоб і я зробив те ж. Немов у сні я підписав, відрахував йому п'ятдесят тисяч п'ятитисячними банкнотами. Він, так само поважний, ретельно перерахував гроші, а тоді, підвівши щасливе обличчя, сказав:

— Так, п'ятдесят тисяч лір, усе гаразд.— І, склавши вчетверо угоду, віддав її мені.

Ми вийшли разом, а він, ідучи поруч, обійняв мене за плечі й повів мову про моє весілля. Я злегка труснув плечем, щоб скинути його руку, проте він, наче не помічаючи цього, провадив своєї. Так ми і розійшлися, ніби нічого й не було. Із звичними побажаннями всякого добра один одному.

Ми з Консоліною таки побралися. Весілля гуляли в оселі Сантісів; Плачідо ми так і не запросили. Не тому, що я мав щось проти нього, а сама Консоліна не захотіла. Скажу ще й таке: згодом розвіялась і вся моя прихильність до нього, і коли я бачив його, зі мною робилось таке, як ото буває, коли хочеш відчинити дверцята машини, а вони не відчиняються, бо пружина зламалася. Перед ним не відкривалися ні моє серце, ні уста; я їстобяв не спроможний вимовити й слова, не знаючи, куди глянути, мовби у нього на обличчі вискочив чиряк, а я уникаю дивитися на нього.

А він уже зовсім загубив тям. От хоч би таке. Після весілля я знову, як бувало, завчашав у садок біля остерії. Було літо, чоловіки грали в карти, попивали вино, а мені не хотілося потрапити на очі Плачідо. Що й казати, він дужчий за мене, я не зважився б і глянути на нього; та й сором мені було, немовбито не він наді мною, а я над ним позбиткувався з отим утраченим зиском. Тож я мало коли грав і лише походжав між столиків, заглядаючи в карти то того, то іншого гравця. Та все ж невдовзі, якось увечері, Плачідо, проходячи повз мене, зупинився і, наче нічого й не було, приязненько каже:

— Ти, Серафіно, останнім часом якийсь не той став. Мабуть, гніваєшся на мене. І я навіть догадуюсь за що.

— Догадуєшся, то скажи, побачу, чи вгадав,— збентежено й трохи роздратовано кинув я.

Він тоді з посмішкою пояснює:

— Бо я не справив тобі весільного подарунка. Але ж ви одружились потайки, мене на весілля й не запросили. Адже через це?

Я не втерпів:

— Та що ти, подарунок ти мені справив. Невже забув?

— Справив?!

— Ще б пак! А втрачений зиск!

ЗМІСТ

Альберто Моравіа, або Останні уроки народознавства. <i>Передмова В. Л. Скуратівського</i>	5	Китайський собака	438
ЧОЧАРА. Роман <i>Переклад П. І. Соколовського</i>	15	Маріо	444
РИМСЬКІ ОПОВІДАННЯ <i>Переклад І. С. Труша</i>		Гав-гав-гав	450
Затятий	364	Крадії в церкві	457
Травневий дощ	370	Випало тобі	465
Блазень	377	Попий бульйончику	472
Немовля	382	Як помстився Тарзан	478
Бездоганний злочин	389	Ромул і Рем	484
Пікнік	394	Сторож	491
Я не кажу — ні	401	Ніс	497
Чочара	408	Рекомендація	504
Обдузив	415	Життя — це танок	511
Дружба	421	Покута	517
Катерина	427	Заробіток	524
Слово «мама»	432	Найспритніший	531
		Індіанець	537
		Прощавай, передмістя!	545
		Весільний подарунок	551

Литературно-художественное издание

СЕРИЯ
«ЗАРУБЕЖНАЯ ПРОЗА XX СТОЛЕТИЯ»

Основана в 1988 г.

МОРАВИА Альберто

Чочара

Роман

Римские рассказы

Перевод с итальянского

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро»
На украинском языке

Художній редактор *О. Д. Назаренко*
Технічні редактори *Н. К. Достатня,*
Л. М. Смолянюк
Коректори
Л. Г. Лященко, В. Ф. Котляревська

ИБ № 3972

Здано до складання 24. 04. 90.
Підписано до друку 13.12.90.
Формат 70×100¹/₃₂. Папір офсетний
Гарнітура таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 22,75. Умовн. фарбовідб. 23,157.
Обл.-вид. арк. 27,794. Тираж 15 000 пр.
Зам. 0—117. Ціна 2 крб. 90 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика «Жовтень».
254655, МПС, Київ-53, вул. Артема, 25.

Моравіа Альберто

- М79** Чочара: Роман. Римські оповідання./Пер. з іт.;
Передм. В. Скуратівського. — К.: Дніпро,
1991. — 558 с., іл. — (Зарубіж. проза ХХ ст.).
ISBN 5-308-00909-0

Дія роману відомого сучасного італійського письменника, за яким знято однойменний фільм з Софі Лорен у головній ролі, розгортається в Італії в 1942—1943 рр., коли країна являла собою арену бойових дій. В центрі твору — історія крамарки з Рима, кмітливої, чесної жінки, яка була змушена разом з донькою тікати з міста й переховуватися по гірських селах.

Оповідання присвячені проблемам повоєнного італійського суспільства.

М 4703010100 —181
М 205(04)—91 181. 91

ББК 84.4 Ит

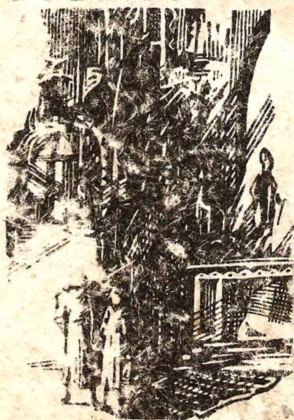

2 крб. 90 к.

«Для того, хто не має роботи, безробітня — це одне, а для того, в кого вона є — зовсім інше. Для безробітного воно ніби не існує, а для того, хто працює, якої треба чимось жальувати, інакше це не життя. Для того ж, хто працює, життя починається, що ходиш на роботу, слід добре пильнуватися, щоб собі не захворити, тобто не втрачати роботи. Усе своє життя починаючи з цих двадцяти років, я можу сказати, що працюю, бо часом не маю перервами на той час, коли бував здоровий».

Альберто Моравія

ALBERTO MORAVIA

La ciociara
Racconti romanzi

